

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM
DALI**

**BASRA KIRAAT EKOLÜ: OLUŞUM
TEMSİLCİLER VE METODOLOJİ**

SÜLEYMAN KILIÇ

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. RECEP KOYUNCU**

KONYA-2024

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM
DALI**

**BASRA KIRAAT EKOLÜ: OLUŞUM
TEMSİLCİLER VE METODOLOJİ**

SÜLEYMAN KILIÇ

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. RECEP KOYUNCU**

KONYA-2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	SÜLEYMAN KILIÇ
	Numarası	20810601150
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	DOÇ. DR. RECEP KOYUNCU
	Tezin Adı	BASRA KIRAAT EKOLÜ: OLUŞUM TEMSİLCİLER VE METODOLOJİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan başlıklı bu çalışma .../.../.... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1			
2			
3			
4			
5			

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	SÜLEYMAN KILIÇ		
	Numarası	20810601150		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tezin Adı	BASRA KIRAAT EKOLÜ: OLUŞUM TEMSİLCİLER VE METODOLOJİ		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
SÜLEYMAN KILIÇ

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	SÜLEYMAN KILIÇ		
	Numarası	20810601150		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	DOÇ. DR. RECEP KOYUNCU		
	Tezin Adı	BASRA KIRAAT EKOLÜ: OLUŞUM TEMSİLCİLER VE METODOLOJİ		

Çalışmamızın konusu Basra kıraat ekolünün oluşum süreci, Basralı kıraat imamları ve bu imamlara ait kıraat özelliklerini ortaya koymaktır. Amacımız Basra'da yetişen âlimlerin İslam'a olan katkılarının yanında özellikle kıraat ilmine öncülük yapan ve bu ekolde temsilci olan şahısları incelemektir. Dolayısıyla çalışmamızın kapsamı yedi kıraat imamından biri olan Ebû Amr b. el-Alâ' (ö. 154/771), kıraat-i seb'a'ya artı üç eklentisiyle on kıraat imamından biri sayılan Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821), kıraat-i aşereye artı dört şaz kıraat eklenerek on dört kıraat imamından olan Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî'nin (ö. 202/817) hayatları, kıraat özellikleri ve kıraat ilmine katkılarıdır.

Bu çalışmada Basra şehrinin İslami ilimler açısından değerine, kıraat ilminin Basra şehrinde kimler tarafından başlatıldığına, Kur'an ve kıraat alanında Basra'da temayüz eden âlimlerin kimler olduğuna, Basralı kıraat imamlarının kıraat birikimi içindeki konumu ve değerlerine, kıraat-i aşere ve kıraat-i erba'ati aşere imamlarından Basra kıraat imamları olarak temsilcilik vasfı taşıyanların kıraat özellikleri ve kıraat ilmine ve olan katkılarına ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kıraat, Basra, Ebû Amr, Ya'kûb, Hasan-ı Basrî, Yezîdî

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Authors	Name and Surname	SÜLEYMAN KILIÇ		
	Student Number	20810601150		
	Department	Department of Basic Islamic Sciences/Quran Recitation and Qiraat Science		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	DOÇ. DR. RECEP KOYUNCU		
	Title of the Thesis/Dissertation	THE BASRA SCHOOL OF QIRAAT: FORMATION, REPRESENTATIVES AND METHODOLOGY		

The subject of our study is the formation process of the Basra school of Qiraat, the Qiraat imams from Basra and the Qiraat characteristics of these imams. Our aim is to examine the contributions of the scholars who grew up in Basra to Islam, as well as the individuals who pioneered the science of Qiraat and were representatives of this school. Therefore, the scope of our study includes Abu 'Amr b. al-'Ala' (d. 154/771), one of the seven imams of qiraat, Ya'qūb al-Hadramī (d. 205/821), who is considered one of the ten imams of qiraat with the addition of three additions to qiraat al-sab'a, Ya'qūb al-Hadramī (d. 205/821), and Ya'qūb al-Hadramī (d. 205/821), Hasan al-Basrī (d. 110/728) and Yahyā b. al-Mubārak al-Yazīdī (d. 202/817), who became one of the fourteen Imams of Qiraat with the addition of four Shaz Qiraat to Qiraat al-Ashar plus three, are their lives, their Qiraat characteristics and their contributions to the science of Qiraat.

In this study, the value of the city of Basra in terms of Islamic sciences, who started the science of qiraat in the city of Basra, who were the distinguished scholars in Basra in the field of Qur'an and qiraat, the position and values of Basra's qiraat imams in the accumulation of qiraat, the qiraat characteristics of the imams of qiraat al-ashara and qiraat al-erba'ati ashara who have the qualifications of representation as Basra's qiraat imams, and their contributions to the science of qiraat.

Key words: Qiraat, Basra, Abū Amr, Ya'qūb, Hasan al-Basrī, Yazīdī

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	iv
Kısaltmalar.....	vii
Ön Söz.....	viii

GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu Amacı ve Kapsamı	1
2. Araştırmanın Problemi.....	1
3. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	2

BİRİNCİ BÖLÜM

BASRA ŞEHİRİ VE KIRAAT İLMİ

1.1. Basra’da: Siyasi Yapı ve İlmi Hayat	8
1.1.1. Basra’nın Kuruluşu ve Fiziki Yapısı	8
1.1.2. Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Basra	11
1.1.3. Emevîler Döneminde Basra	17
1.1.4. Abbâsîler Döneminde Basra	22
1.1.5. Basra’da İlmî Faaliyet.....	25
1.1.5.1. Basra’da Mezhebi Durum.....	30
1.2. Kiraat İlminin Tarihî Serüveni.....	32
1.2.1. Doğuşu: Hz. Peygamber Dönemi	33
1.2.2. Gelişmesi: Hz. Ebû Bekir Dönemi (632-634)	34
1.2.3. Yayılması: Hz. Osman Dönemi (644-656)	37
1.2.4. Tekâmülü: Tâbiîn ve Tebeu’t-Tâbiîn Dönemi (H. 110-220 M. 728-835).....	41
1.2.5. Sistemleşmesi ve Sınırlandırılması.....	45
1.2.5.1. Birinci Sistematik: Tespit-Tercih Dönemi.....	45
1.2.5.2. İkinci Sistematik: Şaz Dönemi	55
1.2.6. Redaksiyonu: Tahrirat Dönemi.....	60

İKİNCİ BÖLÜM

BASRA KIRAAT EKOLÜNÜN TEMSİLCİLERİ VE İLMÎ KİŞİLİKLERİ

2.1. Basra Kiraat İmamlarının Hayatları.....	66

2.1.1. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728).....	67
2.1.3.1. Doğum Tarihi ve Yeri.....	67
2.1.1.2. Künyesi ve Adı	68
2.1.1.3. Vefatı ve Nesebi	68
2.1.1.4. Dönemin Siyasi ve Sosyal Hayatı.....	69
2.1.1.5. İlmi ve Ahlakı	76
2.1.1.6. Âlimlerin Düşünce ve Sözleri.....	82
2.1.1.7. Hocaları.....	84
2.1.1.8. Öğrencileri	85
2.1.2. Ebû Amr b. el-Alâ' (ö. 154/771)	87
2.1.2.1. Doğum Tarihi ve Yeri:.....	87
2.1.2.2. Künyesi ve Adı	87
2.1.2.3. Vefatı ve Nesebi	88
2.1.2.4. Dönemin Siyasi ve Sosyal Hayatı.....	88
2.1.2.5. İlmi ve Ahlakı	93
2.1.2.6. Âlimlerin Düşünce ve Sözleri.....	96
2.1.2.7. Hocaları.....	103
2.1.2.8. Öğrencileri	107
2.1.3. Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821)	109
2.1.3.1. Doğum Tarihi ve Yeri.....	109
2.1.3.2. Künyesi ve Adı	109
2.1.3.3. Vefatı ve Nesebi	109
2.1.3.4. Dönemin Siyasi ve Sosyal Hayatı.....	110
2.1.3.5. İlmi ve Ahlakı	116
2.1.3.6. Âlimlerin Düşünce ve Sözleri.....	118
2.1.3.7. Hocaları.....	123
2.1.3.8. Öğrencileri	125
2.1.4. Yezîdî (ö. 202/817).....	126
2.1.4.1. Doğum Tarihi ve Yeri.....	126
2.1.4.2. Künyesi ve Adı	126
2.1.4.3. Vefatı ve Nesebi	126
2.1.4.4. Dönemin Siyasi ve Sosyal Hayatı.....	127
2.1.4.5. İlmi ve Ahlakı	132

2.1.4.6. Âlimlerin Düşünce ve Sözleri.....	135
2.1.4.7. Hocaları.....	136
2.1.4.8. Öğrencileri	137
2.2. Basra Kıraat Ekolünün Önemli Temsilcileri ve Oluşumu	138
2.2.1. Birinci ve İkinci Tabakada Bulunan Âlimler.....	139
2.2.1.1. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî (ö. 42/662-663)	139
2.2.1.2. Âmir b. Abdilkays (ö. 55/675).....	143
2.2.1.3. Muâz b. el-Hâris (ö. 63/682).....	143
2.2.1.4. Nasr b. Âsım (ö. 89/708)	144
2.2.1.5. Yahyâ b. Ya‘mer (ö. 89/708)	144
2.2.1.6. Ebü’l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709)	145
2.2.1.7. Câbir b. Zeyd (ö. 93/711)	146
2.2.1.8. Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729)	146
2.2.1.9. Katâde b. Diâme (ö. 117/735).....	147
2.2.1.10. Ebû Recâ’ el-Utâridî (ö. 105/723)	147
2.2.1.11. Hittân b. Abdullah (ö.?)	148
2.2.2. Üçüncü Tabakada Bulunan Âlimler	148
2.2.2.1. Abdullah b. Ebî İshak (ö. 117/735)	155
2.2.2.2. Âsım el-Cühderî (ö. 128/745).....	155
2.2.2.3. İsa b. Ömer el-Basrî (ö. 149/766)	156
2.2.3. Ekolün Tarihsel Süreci	156

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BASRA İMAMLARININ KIRAAT ÖZELLİKLERİ

3.1. Manaya Etki Eden Farklılıklar.....	160
3.1.1. İsimlerde Yer Alan Ferş.....	162
3.1.2. Fiillerde Yer Alan Ferş	165
3.2. Basra Kıraat Ekolü Metodolojisi	167
3.2.1. İstiâze ve Besmele Vecihleri.....	169
3.2.2. Med	174
3.2.3. İdğam	178
3.2.4. İmale – Beyne – Feth.....	187
3.2.5. İki Hemze: Tahkik- Teshil-İşkât.....	188

3.2.5.1. Bitişik Bulunan İki Hemze	187
3.2.5.2. Farklı Kelimede Bulunan İki Hemze	189
3.2.6. İbdâl	191
3.3. İmam Ebû Amr Kıraati	194
3.3.1. Besmele.....	195
3.3.2. Med	196
3.3.3. İdğam	196
3.3.4. İmale – Beyne – Feth	200
3.3.5. İbdâl	202
3.3.6. Nakil	202
3.3.7. İhtilâs	203
3.3.8. İskânu'l-hâ	204
3.3.9. Müfredât-ı Ebû Amr (Ferşu'l-hurûf)	205
3.3.9.1. Fatiha Suresi	205
3.3.9.2. Bakara Suresi	205
3.3.9.3. Âl-i İmrân Suresi	206
3.3.9.4. Nisâ Suresi	206
3.3.9.5. Mâide Suresi	206
3.3.9.6. En'âm Suresi.....	207
3.3.9.7. A'râf Suresi.....	207
3.3.9.8. Enfâl Suresi.....	208
3.3.9.9. Tevbe Suresi	208
3.3.9.10. Yûnus Suresi	208
3.3.9.11. Hûd Suresi	209
3.3.9.12. Yûsuf Suresi.....	209
3.3.9.13. Ra'd Suresi.....	210
3.3.9.14. İbrahim Suresi.....	210
3.3.9.15-16. Hicr Suresi ~ Nahl Suresi	210
3.3.9.17. İsrâ Suresi	210
3.3.9.18. Kehf Suresi	211
3.3.9.19. Meryem Suresi.....	211
3.3.9.20. Tâhâ Suresi	212
3.3.9.21. Enbiyâ Suresi	212

3.3.9.22. Hac Suresi	212
3.3.9.23. Mü'minûn Suresi	213
3.3.9.24. Nûr Suresi	213
3.3.9.25. Furkân Suresi	213
3.3.9.26-27. Şuarâ Suresi ~ Neml Suresi	213
3.3.9.28-30. Kasas ~ Ankebût ~ Rûm Sureleri	214
3.3.9.31-34. Lokmân ~ Sebe' Sureleri	214
3.3.9.35-39. Fâtır ~ Zümer Sureleri	215
3.3.9.40-44. Mü'min ~ Duhân Sureleri	216
3.3.9.45-51. Câsiye ~ Zâriyât Sureleri	216
3.3.9.52-57. Tûr ~ Hadîd Sureleri	217
3.3.9.58-66. Mücâdele ~ Tahrîm Sureleri	217
3.3.9.67-77. Mülk ~ Mürselât Sureleri	218
3.3.9.78-114. Nebe ~ Nâs Sureleri	219
3.3.9.115. Değerlendirme	219
3.3.10. Ebû Amr'ın Eleştiriye Maruz Kalan Kıraat Uygulamaları	223
3.3.10.1. Arap Diline Uymadığı İddia Edilen Kıraatler	223
3.3.10.2. Mushaf İmlasına Uymadığı İddia Edilen Kıraatler	229
3.4. İmam Ya'kûb Kıraati	230
3.4.1. İstiâze ve Besmele	231
3.4.2. Med	232
3.4.3. İdğam-İzhar	233
3.4.4. İmale-Feth	235
3.4.5. İzafet ve Ziyade Olan yâ	235
3.4.6. Hüm هُمْ Zamirleri	236
3.4.7. İlhak ve İskânu'l-hâ ه	237
3.4.8. İşmam	238
3.4.9. Müdredât-ı Ya'kûb (Ferşu'l-hurûf)	239
3.4.9.1. Fatiha Suresi	239
3.4.9.2. Bakara Suresi	239
3.4.9.3. Âl-i İmrân Suresi	240
3.4.9.4. Nisâ Suresi	241
3.4.9.5. Mâide Suresi	242

3.4.9.6. En‘âm Suresi.....	242
3.4.9.7. A‘râf Suresi.....	243
3.4.9.8. Enfâl Suresi.....	244
3.4.9.9. Tevbe Suresi	244
3.4.9.10. Yûnus Suresi.....	244
3.4.9.11. Hûd Suresi	245
3.4.9.12. Yûsuf Suresi.....	245
3.4.9.13-14. Ra‘d Suresi ~ İbrahim Suresi	246
3.4.9.15-16. Hicr Suresi ~ Nahl Suresi	246
3.4.9.17. İsrâ Suresi	247
3.4.9.18. Kehf Suresi	247
3.4.9.19. Meryem Suresi.....	248
3.4.9.20. Tâhâ Suresi	248
3.4.9.21. Enbiyâ Suresi.....	248
3.4.9.22. Hac Suresi.....	249
3.4.9.23. Mü‘minûn Suresi	249
3.4.9.24. Nûr Suresi	250
3.4.9.25. Furkân Suresi.....	250
3.4.9.26-27. Şuarâ Suresi ~ Neml Suresi.....	250
3.4.9.28-30. Kasas ~ Ankebût ~ Rûm Sureleri.....	251
3.4.9.31-34. Lokmân ~ Sebe’ Sureleri.....	251
3.4.9.35-39. Fâtır ~ Zümer Sureleri	252
3.4.9.40-44. Mü‘min ~ Duhân Sureleri	253
3.4.9.45-51. Câsiye ~ Zâriyât Sureleri.....	254
3.4.9.52-57. Tûr ~ Hadîd Sureleri.....	254
3.4.9.58-66. Mücâdele ~ Tahrîm Sureleri.....	255
3.4.9.67-77. Mülk ~ Mürselât Sureleri	256
3.4.9.78-144. Nebe ~ Nâs Sureleri.....	256
3.4.9.115. Değerlendirme	257
3.3.10. Ya‘kûb’un Eleştiriye Maruz Kalan Kıraat Uygulamaları.....	263
3.5. İmam Hasan-ı Basrî Kıraati	265
3.5.1. İstiâze ve Besmele	265
3.5.2. Med.....	267

3.5.3. İdğam-İzhar.....	267
3.5.4. İmale-Feth.....	269
3.5.5. İbdâl	270
3.5.6. Sıla	270
3.5.7. İşmam	271
3.5.8. Mersûmu'l-Hatt, İzafet ve Ziyade Olan yâ.....	271
3.5.9. Müfredât-ı Hasan-ı Basrî (Ferşu'l-hurûf)	273
3.5.9.1. Fatiha Suresi	274
3.5.9.2. Bakara Suresi	274
3.5.9.3. Âl-i İmrân Suresi	276
3.5.9.4. Nisâ Suresi	277
3.5.9.5. Mâide Suresi	278
3.5.9.6. En'âm Suresi.....	279
3.5.9.7. A'râf Suresi.....	280
3.5.9.8. Enfâl Suresi.....	281
3.5.9.9. Tevbe Suresi	282
3.5.9.10. Yûnus Suresi.....	282
3.5.9.11. Hûd Suresi	283
3.5.9.12. Yûsuf Suresi.....	284
3.5.9.13-14. Ra'd Suresi ~ İbrahim Suresi	285
3.5.9.15-16. Hicr Suresi ~ Nahl Suresi	285
3.5.9.17. İsrâ Suresi	286
3.5.9.18. Kehf Suresi	286
3.5.9.19. Meryem Suresi.....	287
3.5.9.20. Tâhâ Suresi	288
3.5.9.21. Enbiyâ Suresi	288
3.5.9.22. Hac Suresi	289
3.5.9.23. Mü'minûn Suresi	289
3.5.9.24. Nûr Suresi	290
3.5.9.25. Furkân Suresi	290
3.5.9.26-27. Şuarâ Suresi ~ Neml Suresi.....	291
3.5.9.28-30. Kasas ~ Ankebût ~ Rûm Sureleri	292
3.5.9.31-34. Lokmân ~ Sebe' Sureleri.....	293

3.5.9.35-39. Fâtır ~ Zümer Sureleri	294
3.5.9.40-44. Mü'min ~ Duhân Sureleri	295
3.5.9.45-51. Câsiye ~ Zâriyât Sureleri.....	296
3.5.9.52-57. Tûr ~ Hadîd Sureleri.....	297
3.5.9.58-66. Mücâdele ~ Tahrîm Sureleri.....	298
3.5.9.67-77. Mülk ~ Mürselât Sureleri	299
3.5.9.78-144. Nebe ~ Nâs Sureleri.....	300
3.5.9.115. Değerlendirme	301
3.6. İmam Yezîdî Kıraati	310
3.6.1. İstiâze ve Besmele	310
3.6.2. Med	310
3.6.3. İdğam	311
3.6.4. İmale-Beyne-Feth	313
3.6.5. İzafet ve Ziyade Olan yâ.....	315
3.6.6. İskân-İbdâl-Mersûmu'l-Hatt.....	316
3.6.7. Müfredât-ı Yezîdî (Ferşu'l-hurûf)	319
3.6.7.1. Bakara Suresi	319
3.6.7.2. Âl-i İmrân Suresi	321
3.6.7.3. Nisâ Suresi	322
3.6.7.4. En'am Suresi.....	323
3.6.7.5. A'raf Suresi.....	324
3.6.7.6. Yûnus Suresi.....	324
3.6.7.7. Nahl Suresi.....	325
3.6.7.8. Tâhâ Suresi	325
3.6.7.9. Nûr Suresi	326
3.6.7.10. Furkân Suresi	326
3.6.7.11. Ankebût Suresi.....	327
3.6.7.12. Sebe' Suresi	327
3.6.7.12. Yasin Suresi	327
3.6.7.13. Vâkia Suresi.....	327
3.6.7.14. Hadîd Suresi.....	328
3.6.7.15. Gâşiye Suresi	328
3.6.7.16. Değerlendirme	328

SONUÇ.....	333
Kaynakça	339

Kısaltmalar Dizini

a.s.	Aleyhi's-Selam
bk.	Bakınız
b.	bin, ibn (oğlu)
böl.	Bölüm
çev.	Çeviren
DİA.	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	Editör
H.	Hicri
H.z.	Hazreti
km	Kilometre
M.	Miladi
md.	Madde
No.	Numara
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahu aleyhi vesellem
thk.	Tahkik eden
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	Tarihsiz
vb.	Ve benzerleri
vd.	Ve diğerleri
Yöktez.	YÖK Ulusal Tez Merkezi

ÖN SÖZ

Kur'an-ı Kerim'in günümüze kadar tahrif olmadan kulları vasıtasıyla ulaştıran Allah Teâlâ'ya hamdolsun. Kur'an'ın okunması ve anlaşılmasına ve sonraki nesillere aktarılmasına bir nebze de olsa katkı sunacak olan bu çalışmamızın başlanıp tamamlanmasını bize lütfeden Allah Teâlâ'ya tekrardan hamdolsun. Salat ve selam O kutlu Nebi'nin, onun değerli ailesinin ve kıymetli sahabesinin üzerine olsun.

Basra kıraat ekolünü ele aldığımız bu çalışmamızda öncelikle Basra şehrini, kıraat ilminin temel meselelerinin ortaya çıktığı dönemleri ele aldık. İkinci bölümde Basra kıraat imamlarının hayatları ve ilmî kişilikleri ayrıca Basra kıraat ekolünün oluşum sürecini değerlendirdik. Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde ise sahih kıraatlerden olan Ebû Amr ve Ya'kûb'un kıraat özelliklerine ve bu iki imamın eleştiriye maruz kalan kıraat uygulamalarını inceledik. Basra kıraat ekolünün diğer bir temsilci imamı Hasan-ı Basrî'nin kıraat metodolojisi, Fatiha suresinden Nâs suresine kadar olan ferşe dair kıraat özellikleri ve bu okuyuşların içerisinde Mushaf imlasına uymayan kıraatlerini bu bölümde değerlendirdik. Ayrıca Ebû Amr ve Ya'kûb'un ferşe dair okuyuşlarını da Fatiha'dan Nâs'a kadar ele aldık. Basra kıraat ekolünün son temsilcisi Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî'nin kıraat özellikleri bu bölümün son alt başlığıdır. Yezîdî, Ebû Amr'ın öğrencisidir. Dolayısıyla kıraatine dair hususları Ebû Amr'la mukayesini yaparak, ittifak ve muhalefet ettiği yerler şeklinde inceledik.

Bu çalışmamız sırasında Basra kıraat ekolüne dair eserlerinden istifade ettiğim her bir âlime Allah Teâlâ'dan rahmet ve mağfiret diliyorum. Kur'an-ı Kerim hıfzını tamamladığım değerli hocam kurra hafız Mustafa Ergün'e, talim ve tashih-i hurûf dersleri aldığım kıymetli hocam şeyhul kurra Mehmet Sevinç'e, kıraat-i aşere ve yüksek lisans tezimi tamamladığım aziz hocam Doç. Dr. Murat Akkuş'a, Arapçayı kendisinden severek öğrendiğim değerli hocam Ramazan Sevil'e ve kendilerinden ders aldığım bütün hocalarıma teşekkür ederek Allah Teâlâ'dan sıhhat ve afiyet diliyorum. Bu çalışmanın konu belirlemesinden tamamlanmasına kadar desteklerini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Recep Koyuncu'ya, tez izleme komitesi süreçlerinde yüksek enerjisi ve motive edici katkılar sunan nevi şahsına münhasır değerli hocam Doç. Dr. Ali Çiftci'ye, tezime ve sonraki süreçte yapacağım

akademik çalışmalarıma katkı sunan diğeri jüri üyeleri Dr. Kahraman Bulgurcu, Doç. Dr. İrfan akıcı ve Doç. Dr. Murat Ak hocalarıma ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Çalışmamızın son okumalarını yaparak düzeltme ve tashih etmede desteklerini gördüğüm pek kıymetli arkadaşlarım Dr. Mustafa Şengil, Dr. Süleyman Abanoz ve Dr. Nurullah Haydar Yurduseven hocalarıma müteşekkirim. Son olarak hayır dualarını benden esirgemeyen anneme ve babama tez sürecinde maddi ve manevi desteğini gördüğüm muhterem eşime ve çocuklarıma teşekkür ediyor Rabbimden kendilerine, hocalarıma, arkadaşlarıma ve öğrencilerime sıhhat ve afiyet diliyorum.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu Amacı ve Kapsamı

Tezin konusu; Basra kıraat ekolünün oluşum süreci, Basralı kıraat imamları ve bu imamlara ait kıraat özellikleri olacaktır.

Araştırmanın amacı; Basra’da yetişen âlimlerin İslam ilimlerine olan katkılarını, Basra kıraat ekolünün oluşum süreci ve ekolün oluşumuna katkı sunan ilim adamlarının hayatlarını, ekolün temsilcilik vasfı yüklenen âlimlerin kimler olduğunu, hocalarını ve yetiştirdikleri öğrencilerini, diğer ilim adamlarıyla ilişkilerini, bu imamların kıraat özelliklerini ve kıraat ilmine olan katkılarını etraflıca ortaya koymaktır.

Araştırmanın kapsamı ve sınırı; ulaşılabilirlik ve genelleme yapılabilirlik açısından yedi kıraat imamından biri sayılan Basralı Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ’ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö. 154/771), kıraat-i seb‘a’ya artı üç eklentisiyle on kıraat imamından biri sayılan Basralı Ebû Muhammed Ya‘kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî (ö. 205/821), kıraat-i aşereye artı dört şaz kıraat eklenerek on dört kıraat imamından olan Basralı Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728) ve Ebû Muhammed Yahyâ b. el-Mübârek b. el-Muğîre el-Yezîdî el-Adevî’nin (ö. 202/817) hayatları, kıraat özellikleri, kıraat ilmine katkılarıdır.

2. Araştırmanın Problemi

Kıraat ilminin günümüzdeki yansımasını imamlarının kıraatleri oluşturmaktadır. Bu nedenle bölgesel kıraat imamlarının çalışılması ayrı bir önemi gerektirmektedir. Yeni kurulması ve bazı kıraat imamlarının yaşadığı bölge olması hasebiyle Basra şehri bu alan için ayrıcalıklıdır. Tezimizde “Basra kıraat ekolü, oluşumu, temsilcileri ve metodolojisi nedir?” sorusuna cevap aramak suretiyle kıraat ilminde bu ekolün öneminin, faydalarını, artılarını veya eksik kalan kısımlarını belirterek irtibatlı olduğu alanlara katkılarını ortaya çıkarmayı planlamaktayız. Bu

bağlamdan hareketle çalışmamızda “*Basra kıraat ekolünün oluşumu, temsilcileri ve metodolojisi nedir?*” sorusunun cevaplarını bulmayı hedeflemekteyiz. Özgün bir durum ortaya koyabilmek için araştırmanın temel problemlerini ele almamız kaçınılmaz olacaktır.

- Basra şehrinin İslami ilimler açısından değeri nedir?
- Kıraat ilminin Basra şehrinde öğretilmesi ne zaman kimler tarafından başlatılmıştır?
- Kur'an ve kıraat alanında Basra'da temayüz eden simalar kimlerdir?
- Kıraat ilmi nedir? Nasıl ve ne şekilde Basra'da yayılmıştır?
- Basra şehri sakinleri kıraat ilmini ne ölçüde kabullenmiş ve ev sahipliği yapmıştır?
- Basralı kıraat imamlarının kıraat birikimi içindeki konumu ve değerleri nelerdir?
- Kıraat-i aşere ve kıraat-i erba'ati aşere imamlarından Basra kıraat imamları olarak temsilcilik vasfı taşıyanlar kimlerdir?
- Basralı kıraat imamlarının okuyuş özellikleri, kıraat ilmine ve diğer ilimlere katkıları nelerdir? Soruları başlıca çalışmamızda cevap bulacak konulardır.

3. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Araştırmanın problem bölümünde betimlenen şekil, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması desenine uygun düşmektedir. Dolayısıyla tez, nitel araştırma yöntemlerinden “kaynak tarama” metoduyla yapılacak bir durum çalışmasıdır. Konuyla alakalı genel veya özel bilgi veren klasik ve modern dokümanlar elde edilmiştir. Tezin konusuyla alakalı gerekli bilgiler titizlikle ve sistematik olarak analiz edilmiştir.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, amacı ve kapsamı, araştırmanın problemi, metodu ve kaynakları ele alınmıştır.

Birinci bölümde Basra şehrinin kuruluşu ve fiziki yapısı, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemleri, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerine ait bilgiler ve bu zaman zarfında burada yetişen âlimleri ve hangi alanda temayüz ettiklerine dair bilgileri ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde kıraat ilminin tarihi serüveni başlığında doğuşu, gelişmesi, yayılması, zirvesi, sistemleşmesi ve sınırlandırılması, son olarak da redaksiyon yani tahrirat süreçlerine göz atılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde Basra kıraat ekolünün bayraktarı niteliğinde olan kıraat-i aşere imamlarından Ebû Amr el-Alâ', Ebû Muhammed Ya'kûb el-Hadramî, şaz kıraat imamlarından Hasan-ı Basrî ve Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî'nin hayatları bağlamında, doğum, ölüm, künye, neseplerine ait bilgileri, yaşadıkları dönemin siyasi ve sosyal hayat süreci, meziyetleri ve ahlakları, haklarında söylenen sözler, hocaları ve öğrencilerine dair bilgiler değerlendirilmiştir. Yine bu bölümde İslam tarihinde birçok ilme ev sahipliği yapan Basra şehrinde yetişen âlimlerin kıraat ilmine yaptığı katkıları ve Basra kıraat ekolünün önemli temsilcilerinin kimler olduğu ele alınmıştır. Bu bölümde son olarak ekolün tarihsel süreci başlığı altında Basra kıraat ekolünün oluşum süreci aktarılmıştır.

Tezin üçüncü ve son bölümünde Basralı kıraat imamlarının kıraat özellikleri incelenmiştir. Bu imamların okuyuş özelliklerinde meydana gelen farklılıkların manaya etki eden yönlerine dair kısmî bilgiler sunulmuştur. Daha sonra Basra kıraat ekolü metodolojisi başlığı altında Basralı kıraat imamlarının usule dair ortak okuyuşları ayrı ayrı alt başlıklar hâlinde verilmiştir. Yine bu bölümde her bir imam usul ve ferş yönünden ele alınarak kıraat özelliklerine dair bilgileri mukayeseli olarak sunulmuştur. Çalışmamızda Ebû Amr ve Ya'kûb'un eleştiriye maruz kalan kıraat uygulamalarına değinerek bu iki imamın birbirleriyle ortak okuduğu veya tek başlarına kaldığı okuyuşları belirtilmiştir. Basra kıraat ekolünün diğer bir temsilci imamı Hasan-ı Basrî'nin kıraat metodolojisi ve Fatiha suresinden Nâs suresine kadar olan ferşe dair kıraatleri verilmiştir. Bu okuyuşların içerisinden Mushaf imlasına uymayan kıraatleri ayrıca belirtilmiştir. Yine Ebû Amr ve Ya'kûb'un kıraatiyle ittifak ettiği yerler açıklanmıştır. Basra kıraat ekolünün son temsilcisi ve Ebû Amr'ın en gözde öğrencisi Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî'nin kıraat özellikleri bu bölümün son alt başlığı olarak

ele alınmıştır. Yezîdî'nin kıraat özellikleri öğrencisi olması açısından Ebû Amr'la birçok yerde aynı olsa da kıraat metodolojisinin sistematîğe kavuşması yönünden aynı bilgiler tekrardan farklı açılardan ele alınmıştır. Fakat usul noktasında ele alınan tekrarlı konuları ferşe ait olan kısımda alınmamıştır. Müfredâtı Yezîdî olarak son alt başlıkta Yezîdî'nin hocası Ebû Amr'a muhalefet ettiği yerler ve şaz olan okunuşlarına değinilmiştir.

Tezimizde yer ve şahıs isimlerinde genel itibarla TDV İslam Ansiklopedisi'nin yazım ilkeleri temel kriter sayılmıştır. Yine dipnot ve kaynak gösteriminde “İsnad 2” usulü tercih edilirken, dipnotlarda ve Arapça eser isimlendirmelerinde transkripsiyon uygulanmamıştır.

Araştırmanın içeriğinde başlıca kullandığımız tarih ve tabakât kitapları kitapları şunlardır; İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) “*Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*” adlı eseri, Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) “*et-Târih*” ve “*Tabakâtü'r-Ruvât*” adlı eserleri, Belâzurî'nin (ö. 279/892-93) “*Fethü'l-Büldân*” ve “*Ensâbü'l-Eşrâf*” adlı eserleri, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) “*Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*” adlı eseri, Ebû Bekr ez-Zübeydî'nin (ö. 379/989) “*Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*” adlı eseri, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) “*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*” adlı eseri, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) “*el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*” adlı eseri, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) “*Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yân*” adlı eseri, İbnü'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) “*İnbâhü'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nühât*” adlı eseri, Zehebî'nin (ö. 748/1348) “*Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*”sı “*Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*”ı “*Tezkiretü'l-Huffâz*” ve “*Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*” adlı eserleri, Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) “*el-Bidâye ve'n-Nihâye*” adlı eseri, İbnü'l-Cezî'nin (ö. 833/1429) “*Gâyetü'n-Nihâye fî esmâ'i ricâli'l-Kırâ'ât üli'r-rivâye*” adlı eseri.

Araştırmamızda başlıca kullandığımız sözlük kitapları şunlardır; Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) “*Kitâbü'l-Ayn*” adlı eseri, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) “*Mu'cem Mekâyisu'l-Luğa*” adlı eseri, Râgıb el-İsfahânî'nin “*el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*” adlı eseri, İbn Manzur'un (ö. 711/1311) “*Lisanü'l-Arab*” adlı eseri.

Araştırmamızda başlıca kullandığımız hadis ve tefsir kitapları şunlardır: Buhârî'nin (ö. 256/870) "*el-Câmi'u's-sahîh*" adlı eseri, Müslim'in (ö. 261/875) "*el-Câmi'u's-sahîh*" adlı eseri, Tirmizî'nin (ö. 279/892) "*Sünenü't-Tirmizî*" adlı eseri, Ferrâ'nın (ö. 207/822) "*Me'âni'l-Kur'ân*" adlı eseri, Ahfeş'in (ö. 215/830) "*Me'âni'l-Kur'ân*" adlı eseri, Zeccâc'ın (ö. 311/923) "*Me'âni'l-Kur'an ve 'irâbühü*" adlı eseri, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) "*Keşşâf*" adlı eseri, Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) "*el-Bahrü'l-muhît*" adlı eseri.

Genel olarak kullandığımız kıraat kitapları şunlardır: İbn b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî (ö. 316/929) "*Kitâbü'l-Mesâhif*" adlı eseri, İbn Mucâhid'in (ö. 324/936) "*Kitâbu's-Seb'a fi'l-kırâ'at*" adlı eseri, İbn Haleveyh'in (ö. 370/980) "*Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*" adlı eseri, İbn Mihrân'ın (ö. 381/992) "*el-Gâye fi'l-kırâ'âti'l-aşr*" adlı eseri, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) "*el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâ'ât ve'l-îzâh 'anhâ*" adlı eseri, İbn Galbûn'un (ö. 399/1009) "*Kitâbu't-Tezkira fi'l-kırâ'ât*" adlı eseri, Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) "*el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâ'ât*" adlı eseri, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) "*el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*", "*Câmi'u'l-beyan fi'l-kırâ'ati's-seba' el-meşhûra*", "*el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr*", "*et-Teyisr fi'l-Kırâ'âti's-seb'*" adlı eserleri, Ehvâzî'nin (ö. 446/1055) "*el-Vecîz fî Şerhi Kırâ'âti's-Semâniyye eimmeti'l-Hamse*" adlı eseri, Hüzeli'nin (ö. 465/1073) "*el-Kâmil fi'l-Kırâ'âti'l-Aşere ve'l-Erbe'ine'z-Zâidete aleyhe*" adlı eseri, Ebû Ma'ser et-Taberî'nin (ö. 478/1085) "*et-Telhîs fi'l-Kırâ'âti's-Semân*" adlı eseri, İbn Sivâr'ın (ö. 496/1103) "*el-Müstenîr fi'l-Kırâ'âti'l-Aşr*" adlı eseri, İbnü'l-Bâziş'in (ö. 540/1145) "*el-İknâ' fi'l-Kırâ'âti's-seb'*" adlı eseri, Sıbtu'l-Hayyât'ın (ö. 541/1146) "*el-Mübhic fi'l-Kırâ'âti's-semân ve fi'l-Kırâ'âti'l-A'meş ve İbn Muhaysın ve İhtiyaru'l-Halef ve'l-Yezîdî*" adlı eseri, Alemüddîn es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) "*Fethu'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd*", "*Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*" adlı eserleri, Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) "*el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*", "*İbrâzü'l-Me'ânî min Hurzi'l-Emânî fi'l-Kırâ'âti's-Seb'a*" adlı eserleri, İbnü'l-Kâsîh'ın (ö. 801/1399) "*Mustalahu'l-İşârât fi'l-Kırâ'âti's-Selâsete 'aşere'l-Merviyyeti 'ani's-Sikât*" adlı eseri, İbnü'l-Cezeri'nin, "*en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-aşr*" adlı eseri, Kabâkibî'nin (ö. 849/1445) "*Îzâhu'r-Rumûz ve Miftahü'l-Künûz fî Kiraâti'l-Erbea 'Aşere*" adlı eseri,

Kastallânî (ö. 923/1517) “*Letâ’ifü’l-İşârât li-Fünûni’l-Kırâât*” adlı eseri, Muhammed b. Ahmed el-Mütevelli’nin “*el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera fî’l-Ahrufi’l-erba’ati’z-zâ’ide ‘ale’l-‘aşere*” adlı eseri, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ’nın (ö. 1117/1705) “*İthâfû Fuzalâi’l-Beşer bi’l-Kırâ’ati’l-erba’ate ‘aşer*” adlı eseri, Zürkânî’nin (ö. 1367/1948) “*Menâhilü’l-irfân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*” adlı eseri. Basralı kıraat imamlarının kıraatlerini müstakil olarak ele alan şu eserlerden yararlanılmıştır; Ebû Amr ed-Dânî’nin “*Müfradetü Ebû Amr b. Alâ’ el-Basrî*” ve “*Müfradetü Ya’kûb b. İshak el-Hadramî*” adlı eserleri, Ehvâzî’nin “*Müfradetü Ya’kûb b. İshak el-Hadramî*” ve “*Müfradetü Hasan-ı Basrî*” adlı eserleri, İbnü’l-Fahhâm’ın (ö. 516/1123) “*Müfradetü Ya’kûb*” adlı eseri.

Çalışmanın literatürüyle alakalı ilk eserler yukarıda verilen bilim adamları ekseninde olmuştur. Daha sonra her dönemde yapılmış olan farklı çalışmalardan istifade edilmiştir. Bu çalışmalar arasında yer alan Basra kıraat imamlarının harflerini tek bir çatı altında toplayıp ortak noktalarını, kendi aralarında ve diğer kıraat imamlarıyla olan farklılıklarını ortaya koyan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat klasik dönemden günümüze kadar Basra kıraat imamlarının münferit olarak kıraat özelliklerine dair çalışmalar olduğu gibi, şaz kıraat kapsamında alınan eserlerde Hasan-ı Basrî ve Yezîdî’nin kıraatlerine dair diğer şaz imamları da ele alan çalışmalar yapılmıştır. Yine sahih kıraatlerden sayılan Ebû Amr ve Ya’kûb’un kıraatlerini diğer kıraat imamlarıyla birlikte ele alan çalışmalar da hem geçmişte hem günümüzde yapılmıştır. Kıraat ilmi alanında yapılan çalışmalar içerisinde tezimize yakın olan benzer bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat YÖK tez veri tabanı üzerinden yapılan araştırmalar arasında Necdet Çağıl tarafından 1995 yılında yapılan “*Basra Kıraat İmamları ve Hüccetleri*” adlı yüksek lisans tezi tespit edilmiştir. Bu tez içerik olarak yapacağımız çalışmadan farklılıklar arz etmektedir. Ayrıca Çağıl tarafından yapılan çalışma içerik olarak sadece Ebu Amr ve Ya’kûb’un kıraatlerinin özelliklerini ele almış az miktarda olsa da fıkha olan etkisinden söz etmiştir. Gerek müstakil gerekse bağımsız olarak alanla ilgili yapılan bu çalışmalar dikkate alındığında araştırmacılara yol ve yöntemde katkı sağlaması amacıyla *Basra kıraat ekolünün oluşumu, temsilcileri ve metodolojisi* adlı tezimizde Basra’nın kurulması, burada kıraat ilminin yayılması ve ekolleşmesi, bu süreçte kıraat ekolüne katkı sunan ve temsilci olan âlimlerin kimler

olduğu gibi problemlerden ötürü, Basra kıraat imamları ve onların kıraat özelliklerini toplu hâlde bir arada inceleyen bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

BASRA ŞEHRİ VE KIRAAT İLMİ

Bu bölüm iki alt başlık şeklinde işlenmiştir. Birinci alt başlıkta Basra şehrinin kuruluşu ve sonraki süreçleri, ikinci başlıkta da kıraat ilminin tarihî serüveni ve sonraki dönemleri alt başlıklar hâlinde ele alınmıştır.

1.1. Basra'da: Siyasi Yapı ve İlmî Hayat

Basra kıraat ekolünü incelediğimiz bu çalışmamız ile ilgili olması hasebiyle Basra şehrinin kuruluşunu ve kıraat imamlarına kadar hangi dönemlerden geçtiğini ele almamız elzem olmuştur. Dolayısıyla bu başlık altında çalışmamızın bölgesel kısmını temsil eden Basra şehrinin kuruluş ve coğrafi yapısını, Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerini, Basra'da ilmî faaliyetler ve bazı önemli şahıslara dair bilgiler sunacağız.

1.1.1. Basra'nın Kuruluşu ve Fiziki Yapısı

Basra şehri, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) komutanlarından Utbe b. Gazvân¹ (ö. 17/638) tarafından kurulmuştur.² Hz. Ömer hilafet makamına gelmeden önce Irak'taki

¹ Utbe b. Gazvân: İlk Müslümanlardan olup ikinci Habeşistan hicretine katılmıştır (616). Ashâb-ı Suffe'den olan Utbe Hz. Peygamber tarafından ensardan Ebû Dücâne ile kardeş kılınmıştır. Hz. Peygamberin ilk askerî harekâtı olan Ebvâ Gazvesi'nde müşriklerin içine sızıp haber toplamıştır (623). Başta Bedir olmak üzere Resûlullah'la birlikte diğer gazvelere ve bazı seriyelere katılmıştır. Hz. Ömer'in halifeliği dönemindeki pek çok fetih hareketinde görev üstlenmiştir. Halife, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın ordusuyla birlikte Kûfe'de bulunan Utbe'yi hicri 14 yılında Basra bölgesinin fethiyle görevlendirmiştir. Keldânîler döneminde Teredon, Sâsânîler döneminde Vehiştabâd Erdeşir diye bilinen şehrin harabelerinin bulunduğu yeri ele geçirmiştir. Daha sonra buraya 5 km mesafedeki Übülle'yi, ardından Destmîsân'ı ve Ahvaz bölgesini fethetmiştir. Aralarında Hasan-ı Basrî'nin babası Yesâr'ın da bulunduğu birçok esir ve yüklü miktarda ganimet elde etmiştir. Sa'd b. Ebû Vakkâs ile arasında anlaşmazlık çıkınca yönetimden affını istediye de halife bunu kabul etmemiş görevine geri dönmek üzere Medine'den ayrılmıştır. Basra şehrinin kurucusu Utbe b. Gazvân yolda vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kızıoğlu el-Avnî Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yan*, thk. Ammâr Rihâvî (Dimeşk/Suriye: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 2013), 5/189-191; Erdinç Ahatlı, "Utbe b. Gazvân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/235; Mehmet Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân'ın Hayatı ve Faaliyetleri", *İslami İlimler Dergisi* 16/2 (24 Kasım 2021), 127-148.

² Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Zührî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 9/5; Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Cemâl Talbe (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/12.

Fars orduları, Müslümanların elinde bulunan bölgelere saldırılar düzenlediler. Sâsânîlere karşı koyan Müsennâ b. Hârîse³ (ö. 15/636) ve askerleri saldırıya geçtiler. Müsennâ, ordusundan kat kat fazla olan Farslılara karşı Medine'den yardım isteğinde bulunmuştur. Son günlerini yaşayan Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) emri üzerine hilafet makamına gelen Hz. Ömer, merhum halifenin tavsiyesi üzerine yardım orduları gönderme kararı vermiştir. Böylece İran fetih harekâtı başlamıştır.⁴ Hicri 14, miladi 638 yılında Sa'd b. Ebî Vakkâs⁵ (ö. 55/675) komutasında yer alan Utbe b. Gazvân, İran fetihleri sırasında Müslümanların kışı geçirebilecekleri, savaştan döndüklerinde toplanıp dinlenebilecekleri ve yaşam alanı için uygun bir yer bulması emrini Hz. Ömer'den almıştır.⁶ Daha sonra Basra'yı askerî bir üs olarak uygun olduğunu tespit eden Utbe b. Gazvân, şehrin kuruluşu için barınaklar yaptırmıştır.⁷ Böylece temelleri atılan şehir Irak ve İran fetihlerinin önemli bir harekât merkezi hâline gelmiştir. Coğrafi konum olarak başkent Medine'ye uzak olması, dolayısıyla fetihler neticesinde elde edilen toprakların rahatlıkla idare ve kontrol edilebilmesi maksadıyla kurulan

³ Sâsânîler'e bağlı merzûbân ve dihanların, Sevâd bölgesine yerleşen Arap kabilelerine karşı baskıları artınca Müsennâ b. Hârîse, Bekir b. Vâil kabilesinin diğer kolları Temîm ve Abdülkays gibi aşiretlere önderlik edip Übülle ile Hîre arasındaki bölgede Sâsânîler'e karşı direnişe geçmiştir. Sâsânî Kralı Kubâd, saldırıları durdurmak amacıyla Bekrîler'in ortağı olan Kinde kabilesinin lideri Hârîs'ten yardım istemiş, aynı anda Müsennâ da yardım talep etmek üzere Medine'ye gelmiştir. Hz. Ebû Bekir, irtidad olaylarını bastırdıktan sonra o sırada Yemâme'de bulunan Hâlid b. Velîd'i Müsennâ'ya destek için Irak'a göndermiştir. Hâlid, Müsennâ ile birlikte Übülle'ye ulaşmış ve şehri denetim altına alıp Hîre'ye doğru hareket etmiştir. Sevâd bölgesinin iç kesimlerine akınlar yapan Müsennâ Übülle, Hureybe, Nehrülmer'e, Zendeverd ve Hüzmüzcerc gibi yerleşim merkezlerini ele geçirmiştir. Yermuk Savaşı için Suriye'ye giden Halid'in ayrılması neticesinde Müsennâ tekrardan yardım talebi üzerine Medine'ye gelmiştir. Son zamanlarını yaşayan halife, Hz. Ömer'e vasiyette bulunarak Müsennâ'ya destek olmasını istemiştir. Ebû Ubeyde, Sâsânîler'e karşı yapılan Köprü savaşında (13/634) stratejik bir hata yapınca orduyu büyük bir felâkete sürüklemiştir. Yedinci sırada kumandanlığı devralan Müsennâ dağılan orduyu toparlamıştır. Sâsânîler'e karşı başarılı bir mücadele veren Müsennâ, yaralanmasının ardından hicri 15 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsrail Balcı, "Müsennâ b. Hârîse", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/89-90.

⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Rasâle, 1996), "Siyeru Hulefâ-i Râşidîn" 102-106.

⁵ Sa'd b. Ebî Vakkâs: Aşere-i mübeşşereden olan kumandan sahabe Sa'd b. Ebî Vakkâs, İslâmiyet'in ilk yıllarında Müslümanlarla alay eden bir müşriki yaraladığı için İslâm uğrunda ilk kan akıtan kişidir. Hz. Peygamber ile bütün gazvelere katılmıştır. Hz. Ömer döneminde Irak cephesi başkumandanlığına getirilmiş ve Kâdisiye Savaşı'nda (15/636) Sâsânîler'i ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Hz. Ömer'in emriyle Kûfe şehrini kurmuş ve Kûfe valiliğini yürütmüştür (17-21/638-642). Hicri 55 yılında Akîk'ta vefat eden Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın naaşı Medine'ye getirilerek Cennetü'l-bakî'a'ya defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, "Sa'd b. Ebî Vakkâs", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/372-374.

⁶ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 4/180.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/181.

Basra şehri, fetihlerin tamamlanmasının ardından ve yerleşime elverişli olması hasebiyle sivil halka açılmıştır. Farklı kabileler, kendilerine gösterilen belirli arazilere yerleşerek mahalle mahalle olup şehirleşme yoluna başlamışlardır.⁸ Böylece ileride Arap dili, kıraat, tefsir, hadis, kelam gibi ilimlerde, alanında öncü ve uzman âlimlerin yetişeceği bir mekânın temelleri atılmıştır.

Basra günümüz Irak devletinin güney sınırları içerisinde yer almaktadır. Bağdat şehrine 420 km uzaklıkta, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km güney batısında kurulan şehir,⁹ daha sonraları su ihtiyacını rahatça karşılayabilmek amacıyla nehirlerin kesiştiği bugünkü alana taşınmıştır.¹⁰ Şattu'l-'Arab Nehri'nin batı kıyısında yer alan Basra 45 °C aşan yaz sıcaklığıyla en sıcak şehirlerden biri olması yanında, kışları ortalama minimum 7 santigrat dereceye kadar düşerek soğuk geçmektedir.¹¹ Yağmuru az olan Basra'da yıllık toplamda gerçekleşen yağış miktarı 140 mm'yi aşmamaktadır.¹² İran körfezini, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevkiî sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak, bedevilerin tedricen iskânını kolaylaştırıcı kamplar kurmak ve nihayet Irak şehirlerinin

⁸ Basra'nın kuruluşuna dair ayrıntılı bilgi için bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/5-300; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzurî, *Fethü'l-Büldân*, thk. Abdullah Enes et-Tabba' (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987), 483-518; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, 1990), 3/129-130; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Riyad: Dâru Hecer li't-Tabâ'ti ve'n-Neşri ve't-Tevz'i ve'l-İlâni, 1997), 9/639-641; Ali Muhammed Sallâbî, *II. Halife Hz. Ömer (ra) Hayatı Şahsiyet ve Dönemi*, çev. Mehmet Akbaş (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 230-232; Ali Zârif el-A'zâmi, *Muhtasarı Târîhu Basra*, thk. İzzet Rıfat (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2001); Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II Hulefâ-i Râşidin Dönemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 178-180; Ali Aktan, *İslâm Tarihi Başlangıcından Emeviler Sonuna Kadar* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010), 230-234.

⁹ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, 178.

¹⁰ İbrahim Fasîh b. Seyyid Sibgatullah el-Haydarî el-Bağdâdî, *Unvânu'l-mecdi fî beyâni ahvâli Bağdadi ve'l-Basrati ve Necid* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1999), 151-157.

¹¹ marefa.org, "Basra" (Erişim 05 Mayıs 2022).

¹² Utbe b. Gazvân Basra'nın garnizon olarak üst seçilmesiyle alakalı halife Hz. Ömer'e gönderdiği mektubunda şu ifadeleri yazmıştır: "Burası otlakların, pınarların ve ağaçların bol olduğu bir yerdir." (Belâzurî, *Fethü'l-Büldân*, 483.) Bu ifadelerde Basra'nın yeşili bol olan bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Basra'yla alakalı taşlık alan, suyu az, yazın sıcak kışın soğuk olur diye de tarif edilmiştir. Bu iki farklı rivayetlerden şu anlaşılmaktadır: Ya günümüz Basra'nın ülkemiz gibi bol yağış alan topraklarla kıyaslanmasından ötürü az yağış alan bir yer olduğu ifade edilir. Veya dönemin Medine'sine kıyasen daha çok tarıma elverişli olduğundan Utbe b. Gazvân bu ifadeleri kullanmış olabilir. Ya da kuruluş döneminden sonraki zamanlarda mevcut yapısında değişiklikler meydana gelmiştir. Buna; yerleşik düzene geçişle birlikte yaşam alanlarının oluşumu için yeşil alanların istimlakı, sulak arazilerin hızla artan nüfusa yetmeyişi gibi faktörlerin etken olduğu söylenebilir.

önemini azaltmak gibi birtakım düşüncelerle kurulmuştur.¹³ Şehir adını konumunun toprak yapısından almaktadır; Basra, “البصرة” sert taşları olan yer, beyaz taşlı yer, taşlı yer, çakıl, yumuşak ve beyaz taş, siyah ve sert taş, hayvanların ayağını delectek şekilde keskin taş, içinde küçük taşlar olan yapışkan taş, taşlık mekân anlamlarına gelmektedir.¹⁴

1.1.2. Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Basra

a) Hz. Ebû Bekir (10-12/632-634): Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) hilafet makamına geldiğinde dinden dönenlere karşı mücadele başlatmıştır. Hz. Peygamber’in daha önce ordu komutanı olarak görevlendirdiği Üsâme b. Zeyd b. Hârise’nin¹⁵ (ö. 54/674) harekâtı bu süreçte başlamıştır.¹⁶ Üsâme b. Zeyd’in zaferle dönmesi ve diğer fitnelerin ve iç isyanların bastırılması sonucu Hz. Ebû Bekir, Müslümanların dış savaflara zaman ayırmalarını sağlamış ve Hâlid b. Velîd’i (ö.

¹³ Abdülhalik Bakır, “Basra”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/109.

¹⁴ Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2003), “Kitâbü’l-‘Ayn”, “بصرة” 1/142; Ebûl-Hasan Ahmed b. Hâris İbn Zekerîyya, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Dâru’l-Fikr, 1979), “Mu’cem Mekâyisü’l-Luğa”, 1/254; Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), “el-Müfredât fî garîbi’l-‘Kur’ân”, 50; Ebu’l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükrem b. Ali b. Ahmet el-Ensari İbn Manzûr (Kahire, ts.), “Lisanü’l-Arab”, “بصرة” 3/293; Ali Muhammed Sallâbî, *Emîru’l-Mü’minîn Ömer b. Hattâb* (Kahire: Mektebetü’t-Tâbî’in, 2002), 259-261.

¹⁵ Üsâme’nin babası Zeyd b. Hârise, Hz. Hatice’nin kölesiydi. Annesi Hz. Peygamberin dadısı Ümmü Eymen’dır. Üsâme’yi küçüklüğünden beri çok seven Hz. Peygamber, bir dizine onu, diğer dizine de Hasan’ı oturtur ve “Allah’ım, ben bunları seviyorum, sen de sev!” diye dua ederdi (Buhârî, “Fezâ’ilü’s-sahâbe”, 18). Mürre kabilesi üzerine gönderilen seriyyede yer almıştır. Bu sırada “lâ ilâhe illallah” dediği hâlde, gerçekte Müslüman olmadığını, can korkusuyla Müslümanlığı kabul ettiğini düşünerek birini öldürmüştür. Bunu duyan Resûl-i Ekrem Üsâme’yi çağırıp, “*Kalbini mi yarıp baktın?*” diyerek azarlamıştır. Bunun üzerine Üsâme: “Keşke daha önce değil de bugün Müslüman olsaydım” demiştir. (Buhârî, “Megâzî”, 45). Hz. Peygamber, 11. yılın Safer ayında (Mayıs 632) Suriye bölgesine göndermek üzere Üsâme b. Zeyd kumandasında bir ordu hazırlamıştır. Hz. Ebû Bekir ile Ömer gibi önde gelen sahabeleri de onun emrine vermiştir. Mûte Savaşı’nda şehit olanların intikamının alınması için hazırladığı bu ordu Hz. Peygamber’in rahatsızlığı ve vefatı dolayısıyla yola çıkamamıştır. Hz. Ebû Bekir hilafete geldikten sonra orduyu Üsâme komutasında sefere göndermiştir. Zaferle dönen Üsâme, Muâviye b. Ebû Süfyan’ın döneminde Culf’ta vefat etmiştir (54/674). Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Zührî İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 2001), 4/57-67; Vehbe Zühaylî, *Üsâme b. Zeyd Hibbû Resûlillâh Sallallahu aleyhi vesellem* (Dimeşk/Suriye: Dâru’l-Kalem, 1996), 13-93; Mehmet Salih Arı, “Üsâme b. Zeyd”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/361-363; Ahmed Güner, *Üsâme bin Zeyd’in Hayatı ve Rivâyetleri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 3-15.

¹⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/73-78; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/19, 27-32.

21/642) komutan tayin etmiştir.¹⁷ Hz. Ebû Bekir; savaşı seven, yemede ve giymede güç hayat şartlarına alışkın, aynı zamanda imanı güçlü, din uğrunda şehit olmayı arzulayan genç Arap toplumunda, Bizans ve Sâsânîler gibi iki büyük devlete son verecek gücü bulmuş ve fetih harekâtı başlatmıştır.¹⁸ Hz. Ebû Bekir döneminde Basra henüz fethi yapılmamış Irak toprakları içerisinde yer aldığından, hâliyle bu dönemle alakalı siyasi bir faaliyet gerçekleşmemiştir. Ancak Hz. Ebû Bekir'in emrinde olan Kutbe b. Katade ez-Zehli veya Süveyd b. Kutbe, Basra taraflarında İranlılarla savaşmıştır.¹⁹

b) Hz. Ömer (12-23/634-644): İslam fetihlerinin büyük kısmını kapsayan Suriye, İran, Cezire, Filistin ve Mısır ülkelerinin fethi Hz. Ömer döneminde tamamlanmıştır. Dönemin iki büyük devleti Bizans İmparatorluğu ve Sâsânî devleti çökmeye yüz tutmuştur. Fetih harekâtının neticesinde Basra şehrinin Hz. Ömer döneminde Utbe b. Gazvân tarafından ilk önce garnizon olarak kurulduğunu ifade etmiştik. Ayrıca Basra, konumu, havası ve iklimsel şartları gibi şehir hayatına uygun olması açısından sivil halkın yerleşimine açılmıştı.²⁰ Sivil yerleşimin hızlıca artması gibi durumlardan dolayı Hz. Ömer Basra'ya vali tayin etmiştir. Şehrin inşasını başlatan ve kuran Utbe b. Gazvân hicri 14 senesinde Basra'ya vali tayin edilmiştir. Daha sonra Utbe'nin vefatı üzerine Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670) hicri 17 senesinde Basra valisi olarak atanmıştır.²¹ Ancak bir süre sonra zinayla itham edilmesi nedeniyle, halife

¹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/79-80; İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991), 278-279.

¹⁸ Hasan, *İslâm Tarihi*, 279.

¹⁹ Sallâbî, *Emîru'l-Mü'minîn Ömer b. Hattâb*, 259.

²⁰ Basra, İran körfezi ile İran ve Irak yollarını kontrol etmek, aynı zamanda bedevilerin bölgeye iskânını kolaylaştırmak amacıyla inşa edilmişti. Utbe b. Gazvân emrinde savaşan Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mazin, Yeşkür gibi muhtelif kabilelere ayrı mahalleler belirlemiş, onlarda buralara evlerini yapmıştı. Daha sonra şehir sistemli olarak göçlere sahne olmuş neticesinde Temîm, Dabbe, Ribâb, Abdülkays, Bekr b. Vâil, Ezd, Kureyş, Kinâne, Kays-ı Aylân ve Medine'den gelen bir kısım Ensar buralara yerleşmişlerdir. bk. Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, 179.

²¹ Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670): 600 yılı civarında Tâif'te doğmuştur. Hudeybiye Antlaşması'ndan (6/628) bir süre önce Medine'ye gelerek İslamiyet'i kabul etmiştir. 17 (638) yılında Basra valiliğine tayin edilmiştir. Ancak bir süre sonra zina iftirasına uğramış ve halife tarafından Medine'ye çağrılarak valilikten azledilmiştir. 21 (642) yılında Kûfe valiliğine getirilen Muğîre, Hz. Ömer'in vefatına kadar görevinde kalmış ve Azerbaycan'ı fethetmiştir. Hz. Osman tarafından önce Kûfe valiliğinden, bir süre sonra da sorumluluğunda verilmiş olan Azerbaycan ve İrmîniye valiliğinden alınmıştır. Hz. Ali'nin şehit edilmesinin ardından Muaviye'nin yanında yer alarak Kûfe valiliğine getirilmiştir (41/661). Muhaliflere karşı ılımlı tutumu yüzünden tenkit ve şikâyetlere maruz kalmış görevden alınacağını anlayınca halifeye oğlu Yezîd'i velayet yapmasını tavsiye ederek makamını korumuştur. Detaylı bilgi için bk. Zehebî,

tarafından Medine'ye çağırılmış ve yapılan yargılama neticesinde suçsuz olduğu anlaşılmıştır. Fakat Hz. Ömer yine de onu valilikten uzaklaştırmıştır.²² Muğîre b. Şu'be'nin azledilmesinden sonra Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-663) Basra'ya vali tayin edilmiştir.²³ Hz. Ömer'in en meşhur valisi olan Ebû Mûsâ zamanında, İran bölgesinin birçok yeri fethedilmiş ve bizatihi kendisi de bu savaflara iştirak etmiştir. Fethedilen yerlerin taksimi, bu mekânlar idareci tayinleri ve bu yerlerin güveninin sağlanması konusunda büyük çabalar gösteren Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Kur'an ve kıraat eğitiminde Basra kıraati için öncülük yapan iyi bir öğretmen olmuştur.²⁴ Ebû Mûsâ döneminde Basra'da bir ara yangın çıkmış ve bu yangından dolayı birçok kimsenin evinin yanması üzerine halifeden binaların tuğladan yapılma görüşü alınmıştır.²⁵ Hz. Ömer; bundan sonra yapılacak binaların tuğladan yapılması,²⁶ binaların çok katlı şekilde uzun olmaması, cadde ve sokakların devletin istediği doğrultuda düzenlenmesi, kabilelerin kendine ait bölge ve sınırlarının belirlenmesi gibi şehrin yeni düzenini ve inşasını içeren bir mektup yollamıştır.²⁷ Vali bu emirleri yerine getirerek en büyük sokağın 60 zira (45m veya 54m), diğer caddelerin ortalama 20 zira (15m veya 18m) genişliğinde, her sokağın genişliği ise 7 zira (5,25m veya 6,3m) şeklinde planlamasını yapmıştır. Yine her sokağın ortasına hayvanların bağlanabileceği geniş alanlar konulmuş ve şehrin ortasına doğru cadde ve sokakların birleştiği alana ise büyük bir cami inşa edilmiştir. Böylece Basra, Ebû Mûsâ el-Eş'arî döneminde yeniden dizayn edilerek imar edilmiştir.²⁸

c) Hz. Osman (23-35/644-656): Hz. Ömer döneminde başlayan fetih harekâtları neticesinde İran, İslam topraklarına katılırken Bizans'ın Doğu Akdeniz ve

Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ', 21-32; Aycan İrfan, "Muğîre b. Şu'be", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/375.

²² Sallâbî, *Emîru'l-Mü'minin Ömer b. Hattâb*, 372; Aycan, "Muğîre b. Şu'be", 30/375.

²³ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 16.

²⁴ Sallâbî, *Emîru'l-Mü'minin Ömer b. Hattâb*, 373-374.

²⁵ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 17.

²⁶ Rivayetlere göre bu yangın olayından sonra Basra'da 70 bin ev tuğladan yapılmıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer Arap kabilelerinden saygınlığı olan kimseleri bu binalara yerleştirmiştir. A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 17.

²⁷ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 17.

²⁸ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 17.

Mısır toprakları da Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir.²⁹ Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte (H.24/M.644-645)³⁰ Râşid halifeler dönemine ait en geniş sınırlara ulaşılmıştır. Ayrıca duraklama dönemi olan bu zamanda fetih harekâtlarının en çok başarı sağladığı ana merkez Basra olmuştur.³¹ Hz. Osman hilafet makamına geldikten yaklaşık dört yıl sonra Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi valilikten azledip³² (H. 29) yerine Abdullah b. Âmir'i (ö. 59/679) vali tayin etmiştir.³³ Abdullah b. Âmir komutasında olan Basra ordusu büyük fetihler gerçekleştirmiştir. Bu fetihler neticesinde Fars, Horasan,³⁴ Nisâbur, Kirman, Belh, Sicistân, Kâbil ve Gazne'ye bağlı birçok şehir Müslümanların eline geçmiştir. Gerçekleşen bu fetihler sonunda Basra, körfezin doğusundaki bölgelerin idaresinden sorumlu bir merkez hâline gelmiştir.³⁵ Umman, Bahreyn, Sicistân, Horasan, Fâris gibi bölgelerin emir atamaları Basra valisi İbn Âmir tarafından yapılmıştır. Ayrıca İbn Âmir kendisine bağlı bölgelerde geçerliliği olan para bastırmıştır.³⁶ İslam medeniyetinin ilk dönemlerinde şehir hayatına dair önemli adımların yanı sıra, halkın hizmetine sunulması için su yolları ve sosyal devlet anlayışına yönelik birçok hizmet yapılmıştır.³⁷ Hulefâ-i Râşidîn döneminin en zirve dönemi olan Hz. Osman dönemi aynı zamanda; halifenin Ümeyye oğullarını tayin

²⁹ Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'u'l-ğurer*, thk. Muhammed Said Cemalettin vd. (Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1982), 3/204-206; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, 208.

³⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Dâru'l-Meârif, 1967), 4/242.

³¹ Ali Muhammed Sallâbî, *Osmân b. Affân Şahsiyyetühû ve Asruhû* (Kahire: Dâru'l-Fecr li't-Türâs, 2010), 266.

³² Valilikten azledilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî, yerine gelen ve yaşça çok küçük olan Abdullah b. Âmir hakkında söylediği; “*Amcaları, dayıları, ataları soylu Kureyşli bir genç, valiniz olarak görevlendirilmiştir.*” (Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 3/19.) ifadeleri, onun makam hırsında olmadığını, sabırlı ve itaatkâr bir kimse olduğunu göstermektedir.

³³ Taberî, *Târih*, 264; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/3; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 5/455; Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, 3/280; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/325; A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 20-21.

³⁴ Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, 3/281.

³⁵ Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, 265-267; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 1995, 5/3-4; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 5/455-456; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1996, 3/19; Adem Apak, “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Ocak 2000); Adnan Adıgüzel, “Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler”, *Şarkiyat* 11/3 (31 Aralık 2019), 1173-1199.

³⁶ Sallâbî, *Osmân b. Affân*, 269.

³⁷ Basra'nın etnik yapısı, kültürel durumu, imar ve yapılar gibi durumları hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Usluer, *Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

etmesi, vali ve komutanların uygulamasından kaynaklanan problemler,³⁸ siyasi, sosyo-kültürel ve dinî alandaki değişimden kaynaklanan problemlerden ötürü duraklama ve iç karışıklıkların başladığı dönem olarak zikredilmektedir.³⁹ Ancak diğer bölgelere kıyasen vali Abdullah b. Âmir'in başarılı idareciliği sayesinde Basra diğer merkezlerden daha sakin bir dönem sürmüştür.⁴⁰ Fakat hicri 35 yılında Kûfe halkının öncülüğünde Basra ve Mısır halkından oluşan bir grup Medine'ye gelerek Hz. Osman'dan valilerin azledilmesini istemişlerdir. Bu ayaklanmanın gerçekleşmesi üzerine İbn Âmir görevinden azledilmiş ve yerine Osman b. Huneyf atanmıştır.⁴¹

d) Hz. Ali (35-40/656-661): Hz. Osman'ın şehadetinden sonra hilafet makamına gelen Hz. Ali⁴² (ö. 40/661), Osman b. Huneyf'i⁴³ (ö. 41/661) Basra valiliği için göndermiştir.⁴⁴ Yeni vali şehre gelince, Abdullah b. Âmir şehri ona teslim ederek valilikten çekilmiştir. Fakat halk üç kısma bölünerek; bir kısmı Hz. Ali'nin hilafetine biat ederken, bir kısmı biat etmemiş, diğer bir kesim ise Medine halkının alacağı karara tabi olacağını bildirmiştir.⁴⁵ Valilikten ayrılan İbn Âmir daha sonra Mekke'ye giderek Hz. Osman'ın katillerini bulmak isteyen Hz. Âişe (ö. 58/678) ve beraberindekilerinin Basra'ya doğru harekete geçmesini sağlamıştır. Maktul halifenin kanını talep edeceğini ifade eden Müminlerin annesi Hz. Âişe, Hz. Talha (ö. 36/656) ve Hz.

³⁸ Detaylı bilgi için bk. İsmail Hakkı Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakemin Rolü", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1999), 315-348.

³⁹ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, 222-252; Emine Tuğba Öz, "Hz. Osman'ın Sahâbe Tarafından Eleştirilen Bazı Siyasî Düşünce ve Politikaları", *İlsam Akademi Hakemli Dergisi* 1/2 (30 Eylül 2021), 177-199.

⁴⁰ Sallâbî, *Osmân b. Affân*, 269.

⁴¹ A'zâmi, *Muhtasarı Târihi Basra*, 20-21.

⁴² Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Riyâd Ziriklî - Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 3/7.

⁴³ Osman b. Huneyf: Sabırlı, cesur ve âdil bir kişi olan Osman, Kardeşi Sehl b. Huneyf'in davetiyle Müslüman olmuştur. Bedir Gazvesi'ne iştiraki ihtilaflı olup sonraki bütün gazvelere katılmıştır. Hz. Ebû Bekir devrinde irtidat hareketlerine karşı yapılan savaşlarda üstün başarılar göstermiştir. Hz. Ömer döneminde de önemli işler yapmıştır. Hz. Osman döneminde bir görevi olmayan Osman b. Huneyf Hz. Ali'nin hilafeti döneminde kısa süreliğine Basra valilik görevini sürdürmüş ve Muâviye b. Ebû Süfyan döneminin ilk yıllarında (41/661) Kûfe'de vefat etmiştir. Mehmet Efendioğlu, "Osmân b. Huneyf", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007).

⁴⁴ Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Zührî İbn Sa'd, *Kitâbü'l-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 3/29; Taberî, *Târih*, 4/442; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/75.

⁴⁵ Taberî, *Târih*, 4/442; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/76; Ali Muhammed Sallâbî, *Emîru'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib* (Kahire: Müessesetü İkra', 2005), 357; Adnan Demircan, "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (16 Mart 2015), 175.

Zübeyir'le (ö. 36/656) birlikte hareket eden orduyla Basra'ya gelmiştir.⁴⁶ Osman b. Huneyf taraflar arasındaki ihtilâfları gidermek için büyük gayret gösterip, şehri Hz. Ali adına savunmuş fakat çıkan çatışma sonunda Basra'yı terk edip Hz. Ali'nin yanına gitmiştir.⁴⁷ Basra'yı himayesine geri almak ve iç karışıklığı önlemek amacıyla Basra'ya ordusuyla gelen Hz. Ali tüm sulh arayışlarına rağmen Hz. Âişe ve taraftarları ile savaş yapmak zorunda kalmıştır.⁴⁸ Cemel Vakası (H. 36)⁴⁹ olarak isimlendirilen bu hazin olaydan sonra Hz. Ali, Basra'ya yeni vali olarak hicri 39. yılda Abdullah b. Abbâs'ı⁵⁰ (ö. 68/687-88) atamıştır.⁵¹ İbn Abbâs valiliği sırasında önemli işlere imza atmıştır.⁵² Basra'ya bağlı olan yerlerde çıkan iç karışıklıkları ve isyanları bastırmak amaçlı bazen kendisi, kimi zaman da Ziyâd b. Ebîh'i (ö. 53/673) göndererek iç isyanları bastıran ve işleri düzene sokan Abdullah b. Abbâs, Hz. Ali'nin şehadetine kadar Basra valiliği görevini sürdürmüştür.⁵³

⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 3/29-30; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 3/21; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/79-80; Demircan, "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", 179.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/83-84.

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhalik Bakır, *İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990), 14-20.

⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 3/30.

⁵⁰ Abdullah b. Abbâs: Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan sahabe İbn Abbas, Hz. Peygamber'in takdirini kazanmış ve "Allah'ım, ona Kitabı öğret ve dinde mütehasıs kıl!" tarzındaki duasına nail olmuştur. (Buhârî, "İlim", 17; "Vuğû", 10). Hz. Ali'nin maiyetinde Cemel ve Sıffîn savaşlarına katılmıştır. Hâriciler karşısında tahkîmi savunmuştur. Bu olayı bahane ederek Ali'yi tekfir etmemeleri ve ona karşı gelmemelerinin gerektiğini ayetlerle ispat etmiştir. Hz. Ali'nin emriyle Basra valiliğine getirilmiştir (39/659). Muâviye'nin vefatından sonra Hz. Ali taraftarları Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet ettiği zaman, İbn Abbas Kûfeliler'e güvenilemeyeceğini, davetlerine icabet etmemesi gerektiğini söylemiş ve mutlaka bir yere gidecekse bu yerin Yemen olabileceğini, aksi hâlde bazı tatsız olaylarla karşılaşabileceğini kendisine hatırlatmıştır. Abdullah b. Abbas, yetmiş yaşlarında iken Tâif'te vefat etmiş ve cenaze namazını Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye kıldırıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Lütfi Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/76-79.

⁵¹ Cemel olayı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 3/21-42; Taberî, *Târîh*, 4/455-477; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/87-92; Sallâbî, *Osmân b. Affân*, 400-472; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, 296-317; Recep Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hz. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 199-270.

⁵² Sallâbî, *Osmân b. Affân*, 356-357.

⁵³ Sallâbî, *Osmân b. Affân*, 360.

1.1.3. Emevîler Döneminde Basra

H. Ali şehit olduktan sonra,⁵⁴ altı ay gibi kısa bir dönem hilafet makamına Hz. Hasan (ö. 49/669) gelmiştir.⁵⁵ Hz. Hasan; daha önce Müslümanlara derin yaralar açmış olan Cemel ve Sıffîn⁵⁶ savaşının ağır sonuçları, babasının şehit edilmesi, kendisine suikast düzenlenmesi, malının yağmalanması gibi gerekçelerle hilafetten gönüllü olarak ayrılma kararı almıştır (H. 41 / M. 661).⁵⁷ Böylelikle halifelik dönemi sona ermiş ve Muâviye b. Ebû Süfyan'la (ö. 60/680) birlikte saltanat dönemi başlamıştır.⁵⁸

İslam tarihinde Hulefâ-i Râşidîn'den sonra Müslümanların liderliğine Emevîler gelmiştir. Bu dönem Miladi 661 yılında Muâviye ile başlayıp Miladi 750 yılı II. Mervan dönemine kadar sürmektedir. Yaklaşık 90 yıllık bir sürece yayılan Emevîler döneminde Basra birçok farklı sahneye şahit olmuştur. Araştırmanın kapsamı Basra kıraat ekolüyle sınırlı olduğu için Emevîler zamanında Basra'da valilik yapmış birkaç önemli isme değinmekle yetineceğiz. Zira Emevî valileri kendi içinde ayrı bir çalışma gerektiren özel bir konu olarak çalışmaya müsaittir.

Muâviye döneminde Basra'ya önce Busr b. Ebî Ertat (ö. 86/705), (H. 41/M. 661-62) sonra Abdullah b. Âmir daha sonra ise⁵⁹ Ziyâd b. Ebîh valiliğe atanmıştır (H.

⁵⁴ Cemel, Sıffîn ve tahkim olaylarına sebep olduğu ve Hz. Ali'nin ordusu tarafından öldürülen Haricilerin intikamını almak isteyen üç Harici kafadar, bütün olayların asıl suçlusu olarak gördükleri; Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As'ı öldürme kararına varmışlardır. Nitekim bu suikast girişimlerinde, Hz. Ali şehit edilirken, Muaviye yaralı bir vaziyette kurtulmuş, Amr b. As ise namaz kıldırmak için yerine başkasını göndermesi sebebiyle, görevlendirdiği kimse yanlışlıkla öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk: İrfan Aycan, "Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan", *İslami Araştırmalar Dergisi* 4/2 (Nisan 1990), 142.

⁵⁵ Ahmed Cevdet Paşa, (*Kıyas-ı Enbiya Vetevârih-i Hulefâ*) Peygamberler ve Halifeler Tarihi, çev. Metin Muhsin Bozkurt (İstanbul: Çile Yayınları, ts.), 478-479.

⁵⁶ Taberî, *Târih*, 4/563.

⁵⁷ Taberî, *Târih*, 5/162-163; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/183-184; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/135-136; A'zâmî, *Muhtasarü Târihi Basra*, 41; Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2000), 4/75-77; Hz. Hasan'ı antlaşmaya sevk eden sebepler ve antlaşmanın maddeleri için bk. Adnan Demircan, "Hz. Hasan ve Halifeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Haziran 1995), 94-99.

⁵⁸ Muâviye, hilafet makamını İran Kisralığına benzer bir krallık haline getirmeyi düşündüğünden dolayı şöyle demiştir: "Ben kralların ilkiyim." Bk. Hasan, *İslâm Tarihi*, 355.

⁵⁹ Muâviye Abdullah b. Âmir'den sonra kısa süreliğine Hâris b. Abdullah'ı Basra valiliğine getirmiştir. Onun ataması muhtemelen İbn Âmir'in gazını almak içindir. Ziyâd b. Ebîh'i sevmediğini bildiği için Muâviye onun yerine vali olarak atamasından razı olduğu Hâris b. Abdullah'ı kısa süreliğine atamıştır.

45/M. 665).⁶⁰ İç kargaşanın yaşandığı şehirde, hamdele ve salvele getirmeden başladığı “بتر” “betrâ” denilen hutbesinde: “*Korumasız gemilerin güpegündüz soyulması da nedir? İçinizde gündüz ve gece vakitlerinde yapılan bu gasp ve yağmalamalara engel olacak bir yiğit yok mudur? Dini uzaklaştırarak akrabalığı öne çıkarıyorsunuz. Peki, boş mazeretleriniz ve suiistimalcileri savunmanız da ne oluyor?*” deyip ardından bunların tekrardan yaşanmaması için alacağı önlemleri dile getiren Ziyâd, karşıt görüşlü olan kimselere, idarenin işlerine karışmamaları gerektiğini ifade eden ültimatoma vermiştir.⁶¹ Devamla Basra’da yatsı namazından sonra sokağa çıkma yasağı uygulanacağını, kapısını gece-gündüz açık tutacağını, gece yarısı gelen ihtiyaç sahiplerini de geri çevirmeyeceğini, maaşların zamanında ödeneceğini söylemiştir.⁶² Alınan kararlar sıkı bir şekilde uygulanıp⁶³ çok geçmeden Basra’da istikrar sağlanmıştır. Hz. Ali taraftarlarına ve Hâricîler’e karşı sert bir siyaset uygulayan Ziyâd, Basra’da iktisadi ve mali sahalara yönelerek; maaşları yeniden düzenleme, ticareti ve tarımı teşvik, kullanılmayan arazilerin ihya edilmesi için tedbirler alma, mevcut kanalları ıslah ve yeni kanallar açtırma, sarnıç ve köprüler yaptırma gibi bir dizi önemli faaliyetlerde bulunmuştur.⁶⁴ Horasan, Sicistân, Hind, Bahreyn ve Umman valiliklerine bakan Ziyâd’ın, Mugîre b. Şu’be’nin ölmesiyle Kûfe şehrinde valisi olmuş, böylece Irak’ın iki büyük şehri ilk defa bir valinin idaresine bırakılmıştır.⁶⁵ Aldığı önemli kararlar, ortaya çıkardığı vergi sistemleri, yeni bina ve camilerin inşası, ilmî faaliyetlere desteği gibi birçok yeniliğe imza atan Ziyâd b. Ebîh’in dokuz yıllık

⁶⁰ Taberî, *Târîh*, 5/216; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/212; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 11/168; A’zâmi, *Muhtasarı Târîhî Basra*, 41; Cengiz Eroğlu vd. (ed.), *Osmanlı Vilayet Sınavnamelerinde Basra* (Ankara: ORSAM, 2012), 35.

⁶¹ Hutbenin tamamı ve ayrıntılı bilgi için bk. Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Ziyâd b. Ebîh (Hayatı – Şahsiyeti – Devlet Adamlığı)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 131-138; Ayrıca bk. A’zâmi, *Muhtasarı Târîhî Basra*, 43-46.

⁶² İrfan Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/481.

⁶³ Kur’an-ı Kerim’in harekelenmesi için Ebü’l-Esved ed-Düelî’yi (ö. 69/688) görevlendiren Ziyâd’ın ilme olan katkılarının yanında, Basra’da düzenin sağlanması adına aldığı kararların ne kadar tavizsiz, acımasız ve katı olduğunu gösteren bir rivayeti burada verelim; bir gece görevliler sokakta buldukları bir bedeviye Ziyâd’a getirdiler, bedevi süt veya mal satmak için Basra’ya geldiğini, uykusu gelince bir köşede uyuyakaldığını ve yasaktan da haberi olmadığını söylemiştir. Bedevinin ifadesini alan Ziyâd: “Doğru söylemiş olabilirsiniz; fakat bu ümmetin ıslahı ve kendi kendimi yalancı çıkarmayı istemediğim için senin öldürülmen gerekir.” diyerek boynunun vurulmasını emretmiştir. Ziyâd hakkında detaylı bilgi için bk: Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, 44/480-482; Yılmaz Gömbeyaz, *Ziyâd b. Ebîh (Hayatı – Şahsiyeti – Devlet Adamlığı)*, 128-143.

⁶⁴ Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, 44/481.

⁶⁵ A’zâmi, *Muhtasarı Târîhî Basra*, 46-47; Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, 44/482.

valiliği döneminde Basra, fitne ve iç karışıklıktan temizlenmiş ve en parlak günlerini yaşamıştır. Onun valiliği döneminde Basra ortalama 150.000 nüfusa ulaşmıştır.⁶⁶

Son günlerini yaşayan Muâviye, oğlu Yezîd'e (ö. 64/683) zorla biat aldırıştır. Saltanat makamına geçtiği sırada Yezîd'e biat etmeyen Hz. Hüseyin (ö. 61/680) Kûfe'ye gitmek üzere yola çıkmıştır. Hicri 55/675 yılında Basra valiliğine getirilen Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) babası Ziyâd b. Ebîh'den daha sert tedbirler alarak Kerbelâ⁶⁷ olayının baş katillerinden biri olarak tarihe kara leke olarak geçmiştir.⁶⁸ Bu elim vakadan sonra Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) Emevî hanedanlığına karşı kendi halifeliğini ilan etmiş⁶⁹ ve kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i (ö. 72/691) Irak valiliğine atamıştır. Birçok bölgeden biat alan Abdullah b. Zübeyr'e karşı Yezid, Medine halkının ona biat ettiğini ve kendi valisinden vazgeçtikleri haberini alınca Müslim b. Ukbe'yi görevlendirmiştir. Daha sonra Yezîd'in zalimliklerinden biri olarak klasik kaynaklarımızda yer alan ve Müslümanları derinden yaralayan sahneler şahit olan Harre vakası (63/683) yaşanmıştır.⁷⁰ Bu acı olaylardan sonra Hâricîler, Hz. Ali taraftarları ve valilerin kişisel kararlarına karşı çıkan şehir halkları ayaklanma başlatmıştır. Bu durum karşısında saltanat makamı yeni fetih harekâtlarının yönünü genellikle iç isyanları bastırmaya çevirmiştir.

I. Yezîd'in ölümünden sonra tahta II. Muâviye (H. 63-64/M. 683-684), kısa bir süre sonra Mervan b. Hakem (ö. 65/685), (H. 64-65/M. 684-685) daha sonra da Mervan'ın oğlu Abdülmelik b. Mervan (H. 65-86/M. 685-705) çıkmıştır. Abdülmelik'in halifeliğini Suriye ve Mısır eyaletleri kabul etmesine rağmen Hicaz ve

⁶⁶ Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", 44/482.

⁶⁷ Kerbelâ olayı hakkında detaylı bilgi için bk. Adnan Demircan, "Ehl-i Sünnet Âlimlerinin Kerbelâ Olayına Yaklaşımları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/1 (31 Mayıs 2010), 69-89; Fatih Erkoçoğlu, "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbelâ* (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (15 Haziran 2010), 277-320; Yakup Keskin, "Yakın Döneme Etkileri İtibari İle Kerbelâ", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (30 Aralık 2012), 307-340.

⁶⁸ Taberî, *Târih*, 5/467-470; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/335-345; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/569-580; Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, 4/123-126; Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 510-515.

⁶⁹ Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, 4/140.

⁷⁰ Harre vakasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Bahaüddin Varol, "Harre Vakası", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (01 Ağustos 1997), 513-534; M. J. Kister, "Harre Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tespitler)", çev. Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (15 Aralık 2000), 305-316; İlyas Uçar, "Medine Tarihi'nde Kara Bir Gün: Harre Vak'ası", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 8/1 (28 Mart 2022), 33-52.

Irak halkı Abdullah b. Zübeyr'in idaresi altındaydı.⁷¹ Bu kargaşadan faydalanmak isteyen Bizans, Suriye'ye karşı akınlar başlatarak Abdülmelik'i zor durumda bırakırken, aynı esnada Mekke kuşatmasında Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Hâricîler, kuşatmanın kaldırılmasından sonra Necid ve Basra'da isyana kalkarak Abdullah b. Zübeyr'i zor durumda bırakmıştır.⁷² Bunlara ek olarak Kûfe'de her iki lider için de tehlike oluşturan Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) isyanı patlak vermiştir.⁷³ Zalim lakabıyla meşhur olan Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) Emevî halifesi tarafından vali tayin edildikten sonra kendisine bağlı bölgeleri Basra'dan idare etmiştir. Başlayan isyanlara karşı Ziyâd b. Ebîh'e merhamet okutacak şekilde çok katı bir siyaset uygulanmıştır.⁷⁴ Abdullah b. Zübeyr'in üzerine yürüme emrini alan Haccâc, Mekke'yi ablukaya alma izninin verilmesi üzerine şehri kuşatmış ve mancınıklarla taşla tutmuştur. Uzun süren muhasaranın sonunda Abdullah b. Zübeyr teslim olmak yerine savaşmayı tercih edince hicri 73 miladi 692 yılında vefat etmiştir.⁷⁵ Üç gün boyunca Mekke'nin yağmalanmasına izin veren Haccâc, İbn Zübeyr'in başını keserek Suriye'ye göndermiş ve bir müddet asılı kalan cesedi annesinin ricası üzerine defnedilmiştir.

Siyasi ve iktisadi sahalarda artı ve eksi yönden birçok önemli olayların dönemi olan Abdülmelik b. Mervan'ın ölümünden sonra tahta önce oğlu I. Velid b. Abdülmelik (ö. 96/715), (H. 86-96/M. 705-715) daha sonra ise diğer oğlu Süleyman

⁷¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/267.

⁷² Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/267.

⁷³ Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687): Önceleri siyasete yanaşmayan Muhtâr, Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra onun intikamını almak amacıyla ayaklanmıştır. Hicri 64'te (683) şehri kuşatan Emevî ordusuna karşı Abdullah b. Zübeyr'e katılmıştır. Fakat I. Yezîd'in ölümünün ardından Abdullah b. Zübeyr'den beklediği ilgiyi göremeyince Kûfe'ye dönmüştür. Hz. Hüseyin'in intikamını almak için başlatılan Tevvâbîn hareketine de katılmayarak asıl maksadının Hz. Hüseyin'in öcü olmadığını belli etmiş, Hz. Ali'nin diğer oğullarından Muhammed b. Hanefiyye'nin kendisini tayin ettiğini ileri sürüp onun adına faaliyete geçmesi üzerine İbn Zübeyr, Muhtâr'ı durdurmak amacıyla kardeşi Mus'ab'ı Basra valiliğine tayin etmiştir. Mus'ab'ın ordusu Kûfe'yi ele geçirmiş ve Muhtâr öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekafî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/54-55.

⁷⁴ Haccâc'ın zalimliği ve hakkında detaylı bilgi için bk. Ali Delice, "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (15 Aralık 1998), 445-459; Metin Yılmaz, "Emevî Valisi Haccâc b. Yusuf'un Zindanları", *İSTEM* 25 (01 Aralık 2016), 3-29.

⁷⁵ Taberî, *Târîh*, 6/187-189; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/124-127; Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 548-550.

b. Abdülmelik (ö. 99/717), (H. 96-98/M. 715-717) çıkmıştır.⁷⁶ I. Velid döneminde Basra valiliği görevini Yezîd b. Ebî Müslim (ö. 102/720-21), Süleyman döneminde ise Yezîd b. Mühelleb (ö. 102/720) yürütmüştür. Ortalama iki yıl tahtta kalan Süleyman'dan sonra Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) hilafet makamına geçmiştir (H. 98-101/M. 717-720).⁷⁷ Onun gelmesiyle İslam dünyası âdetâ asr-ı saâdet döneminin ikinci halife zamanı Hz. Ömer dönemini yaşamıştır.⁷⁸ Güvenilir bir hadis ravisi ve iyi bir âlim olan Ömer b. Abdülaziz döneminde Basra valiliğine Adî b. Ertât (ö. 102/720) getirilmiştir. Basra'yı vali atamalarıyla yöneten Emevîler coğrafi konumu gereği ticari ve siyasi faaliyetlerin özenle sürdürülebilirliği açısından bu şehre önem vermişlerdir.⁷⁹ Şehrin imar yapısı, halkın ihtiyaçlarının giderilmesi için her türlü hizmeti sunmaları birçok insanın Basra'ya göç edip yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Zamanla gelişen şehir zamanla ilim, fen ve edebiyatın yatağı, sanayi ve ticaretin merkezi, âlimlerin, fakihlerin, felsefecilerin, şiir ve diğer alanlarda önder olan büyük adamların toplanma merkezi hâline gelmiştir.⁸⁰ Bununla birlikte fitnelerin, iç kargaşaların, yeni fikir akımları ve isyanların yatağı da olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in vefatından sonra saltanat makamına sırayla II. Yezîd (ö. 105/724) (H. 101-105/M. 720-724), Hişam b. Abdülmelik (ö. 125/743) (H. 105-125/M. 724-743), II. Velid (ö. 126/744) (H. 125-126/M. 743-744), III. Yezîd (ö. 126/744) (Nisan 744 – Ekim 744), İbrahim b. Velid (ö. 132/750) (H. 126/M. 744) ve son olarak II. Mervan (ö. 132/750) (H. 126-132/M. 744-750) gelmiştir.⁸¹ II. Mervan'la birlikte, 661-750 yılları arasında hüküm süren ilk İslam hanedanı Emevîler yıkılmış ve yerine Osmanlı'dan sonra en çok hükümdarlık sürmüş olan Abbâsîler devleti kurulmuştur.

Emevîler'in ilk zamanlarında ders meclislerinin hocaları genellikle genç sahabeler kuşağına mensup âlimlerle, tâbiîn tabakasına mensup öğrencilerdir. İlmi çalışmalar Medine, Mekke, Kûfe, Şam gibi şehirlerde olduğu gibi Basra'da da

⁷⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 583.

⁷⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 570.

⁷⁸ Aktan, *İslam Tarihi*, 284.

⁷⁹ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 85.

⁸⁰ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 85.

⁸¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 580-584; Aktan, *İslam Tarihi*, 284-285; Hasan, *İslâm Tarihi*, 419-425.

yoğunluk kazanmış; kıraat, tefsir, hadis, şiir, kelam gibi dinî ilimlere dair önemli âlimler ve eserlerin yanı sıra nahiv ilminin temelleri, Basra’da Ebü’l-Esved ed-Düelî ve talebeleri tarafından atılmıştır. Basra şehri Emevîler’in son zamanlarına kadar bu ilmin de yegâne merkezi olarak kalmıştır.⁸²

1.1.4. Abbâsîler Döneminde Basra

Adını Peygamberimizin amcası Abbas b. Abdülmuttalib’den (ö. 32/653) alan Abbâsîler, geniş bir kitlenin desteğiyle Emevî devletini yıkmıştır. Yıkılan devletin daha önce uyguladığı politika ve siyasi faaliyetlerini kabul etmeyen ve sabırsızlığı son noktaya ulaşmış kimseler, Emevî ailesinden topyekûn bir öç alma hareketine girişmiştir. Öyle ki bu durum rivayetlere göre daha önce ölmüş Emevî halifelerinin mezarlarını açıp kemiklerini darmadağın etmeye kadar varmıştır. Bu katliam girişiminden kendini kurtaran Emevî torunu Abdurrahman b. Muaviye⁸³ (ö. 172/788) uzun bir yolculuk yaparak günümüz İspanya topraklarına ulaşip Endülüs Emevî devletini kurmuştur.

Abbâsî döneminde ilk tahta oturan Ebü’l-Abbâs es-Seffâh (ö. 136/754) (132-136/750-754) Basra’ya vali olarak Yezîd b. Mühelleb’in (ö. 102/720) torunu Süfyan b. Muâviye’yi atamıştır.⁸⁴ Abbâsîlerin ilk Basra valisi unvanını alan Süfyan b. Muâviye, hutbeleri Abbâsî halifesi adına okutup, Basra’nın yeniden imarı ve halkın yerlerine geri dönmeleri konusunda büyük çaba harcamıştır.⁸⁵ Süfyan b. Muâviye’den sonra Abbâsî halifeleri tarafından Basra’ya birçok vali atanmıştır.⁸⁶ Atanan valiler döneminde bazen iç isyanlar zuhur ederken, bazen hayat olağan şekilde devam etmiştir. Basra yetiştirdiği ilim adamlarıyla diğer illerin çoğundan temayüz etmiş nahiv

⁸² İsmail Yiğit, “Emevîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/96-97.

⁸³ Not: Emevîler devrinde Mısır’da kadılık yapan ve tâbîinden olan Abdurrahmân b. Muâviye (ö. 95/714) ile karıştırılmamalıdır. Endülüs’ün kurucusu aynı ismi taşısa da genelde I. Abdurrahman ismiyle anılmaktadır.

⁸⁴ Mühellebîler: Emevîler ve Abbâsîler zamanında yetiştirdiği devlet adamı, âlim ve şairlerle tanınan bir ailedir. Ezd kabilesinin Atîk kolundan gelir. Adlarını Emevîler’in Horasan valisi Mühelleb b. Ebû Sufre’den (ö. 82/702) alır. Sahâbî Ebû Sufre’nin (ö. ?) oğlu olan Mühelleb, Emevîler’in beş yıl boyunca Horasan valiliğini yapmış, Mühellebîler’in atasıdır. Detaylı bilgi için bk. İrfan Aycan, “Mühellebîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/512.

⁸⁵ Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 39.

⁸⁶ Abbâsîler döneminde Basra’ya ataması yapılan valilerin isimleri hakkında bakınız: Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 39-54.

ilminin membaı olması yanında kıraat, tefsir, hadis gibi alanlarda sayısız ilim adamının vatanı olmuştur.⁸⁷ Ayrıca ticari hayatın kesiştiği önemli mekânlardan biri olması hasebiyle tüccarların, seyyahların uğrak mekânlarından biri hâline gelmiştir. Ticaretle birlikte, insan hayatı için yapılması gereken çeşme, okul, hastane, sosyal alanlar gibi tüm mekânlar valiler tarafından inşa edilmiştir.⁸⁸ Tüm bu gelişmelerin yanında ağır sonuçları olan isyanlar baş göstermiş, hâliyle itikat yönünden ehli sünnetin dışında değerlendirilen birtakım akımlar ortaya çıkmıştır.⁸⁹ Bu akımların çıkmasına zemin hazırlayan politik fikirlerin coğrafyası olan Basra-Kûfe şehirleri Mutezile, Hâriciyye, Şia, Karmatîler⁹⁰ gibi ileride iç isyanlarda başrol oynayan fikirlerin menşei olmuştur. Bu tür akımların tabileri, siyasi anlamda idare edilmesi kimi zaman mümkünken kimi zaman da istekleri yerine gelmeyince iç isyanların kıvılcımını tutuşturan kesim olarak ortaya çıkmıştır. İç karışıklıkların farklı bir boyut aldığı halife Harun Reşid'in (ö. 193/809) oğlu Me'mûn (ö. 218/833) döneminde (813-833) ise iktidar desteğiyle başlayan ve birçok kötü sonuçlara sebep olan mihne olayı ve sonrasında Halku'l-Kur'ân fikri dayatılmasının tohumları Basra'da ortaya çıkan Mutezile mezhebinin kurucuları tarafından gerçekleştirilmiştir.⁹¹ İlmî faaliyetlerin zirve yaptığı Basra, fikir

⁸⁷ H. 210 senesinde Halife Me'mûn b. Hârûn er-Reşîd (ö. 218/833), Basra'da mevcut olan bilim adamları ve öğrenci sayısının tespitini ister. Yapılan tespit, Basra'da 700 müderris ve 11.000 öğrencinin bulunduğu bildirilir ve Halife, hocalara ve öğrencilere aylık bir miktar maaş tahsis edilmesini ve son yirmi yıl içinde çeşitli bilim dallarında telif edilen kitapların birer nüshasının Bağdat'a gönderilmesini emreder. Toplanan kitaplar üç gemi dolusu olduğu ve yaklaşık 200.000'den fazla eserden oluşur. Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 42.

⁸⁸ Basra'da ticaret hayatı için bk. Taner Yıldırım, *Abbâsîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticâret* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 110-119.

⁸⁹ Abbasiler döneminde Basra'da birçok isyan meydana gelmiştir. Yaklaşık 15 yıl gibi bir zaman Abbasilere baş kaldıran zenciler, İslam kaynaklarındaki rivayetlere göre 300.000 ile 500.000 arasında zencinin katıldığı İslâm tarihindeki en kanlı ve yıkıcı isyanlardan biridir. Zenci köleler, III. (IX.) yüzyılda Aşağı Irak'taki bataklık bölgede aşırı sulamadan dolayı tuzlanan toprakların temizlenmesi için pirinç ve şeker kamışı gibi sulu tarım alanlarında 2000 ile 5000 kişilik gruplar hâlinde ağır şartlar altında çalıştırılıyordu. Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed ez-Zencî (ö. 270/883) kendilerini bu durumdan kurtarma vaadiyle onları isyana teşvik etmiştir. Zenciler, kendi adlarına para bastırıp, hutbe okuttular ayrıca bayrak kullandılar. Âdeta bağımsız bir devlet hâline gelen zencilerin ayaklanması hicri 269/883 yılında bastırılmıştır. Ek bilgi için bk: Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 43-45; Mustafa Demirci, "Zenc", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/249-251.

⁹⁰ Zencilerin başlattığı isyandan sonra ortaya çıkmış bu grubun anlayışı İslam'dan tamamen uzak yalan yanlış sapkınlıklar ve saçmalıklarla doludur. Zencilerden sonra Müslümanlara sıkıntılar yaşatan ikinci önemli grup karmatîlerdir. Aşırı zındıklar içerisinde yer alan bu grubun kurucusu kendisini hem İsa hem Mehdi hem de Ruhü'l-Kudüs diye tanıtmıştır. Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 46.

⁹¹ Mihne sürecinde Basra ekolünün tutumu için bk. Mehmet Hanifi Yoldaş, "Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2019), 17-35.

özgürlüğünün getirmiş olduğu rehavetten ya da bu fikir akımının takipçileri, ilk düşünürler kadar ileri görüşlü olmadığından ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar kimi zaman karşıt fikirli kimselerin kanlarını dökmeye varıncaya kadar devam etmiştir.

Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle iktisadi hayatta büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Basra'da çeşitli yerlerde kıymetli taşlar ve Basra körfezinde çok miktarda inci çıkarılmıştır. Kiremit ve tuğla endüstrisinin başlıca merkezlerinden biri olan Basra'da -Abbâsîler'den önce de olduğu gibi- cam sanayii önemini devam ettirmiştir. Bağdat, Basra, Kûfe ve Vâsıt'taki sarraflar yalnız ziynet eşyası üretmekle kalmayıp aynı zamanda çeşitli kadehler, kavanozlar, çiçek vazoları, şamdanlar, eyerler, kınlar ve daha pek çok eşya imal etmişlerdir.⁹² Dericilikte Bağdat ve Basra, çadırcılıkta ise Basra bu sanayinin merkezi olmuştur. Müslüman tüccarlar genellikle Basra limanından yola çıkıp Übülle, Kızıldeniz ve Aden limanlarından Hindistan, Seylan ve Çin'e ticari mallar sevk etmiştir. Hindistan ve Sind'den kâfûr, öd ağacı, karanfil, pamuklu kumaşlar, Serendib'den yakut ve elmas, Bizans'tan kürk, Çin'den öd ağacı, ipek ve misk, Yemen'den ıtriya, Fars'tan silah ve ziynet eşyaları satın almışlardır.⁹³ Müslüman tacirler bunların dışında kalay, baharat, fildişi ve diğer bazı lüks eşyalar da ithal etmişler; bu mallara karşılık olarak buğday, arpa, pirinç, hurma, meyve, çiçek, şeker, cam, keten, yünlü ve ipekli kumaşlar, gül suyu, esans, zeytinyağı, tuz, ilaç ve demirden yapılmış aletleri takas ederek ihracat yapmışlardır.⁹⁴

Netice itibariyle Hz. Ömer döneminden itibaren İslam dünyasına birçok olumlu katkıları, bunun yanında kimi zaman olumsuz etkileri olan Basra şehri, Abbâsî devletinden sonra Moğol istilasına maruz kalmıştır.⁹⁵ Hicri 132 miladi 750 yılından 656/1258 yılına kadar hüküm süren Abbâsî devleti yıkıldıktan sonra sırasıyla 1258'de Moğollar daha sonra 1335'te İlhanlılar, 1383'te Timurlular, 1410'da Karakoyunlular, 1470'te Akkoyunlular ve nihayet 1508 yılında da Safevîler'in hâkimiyetleri altına

⁹² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/46.

⁹³ Yıldız, "Abbâsîler", 1/46-48.

⁹⁴ Yıldız, "Abbâsîler", 1/46-48.

⁹⁵ Bakır, "Basra", 5/111.

girmiştir.⁹⁶ Farklı devletlerin yönetiminde olan bu şehir Osmanlının yıkılışından sonra mevcut Irak toprakları içerisinde yer almaktadır.⁹⁷ Utbe b. Gazvân tarafından kurulan şehrin ilk arazileri şimdileri suya daha yakın olma ve eski dönemin aksine Sâsânî istilasından emin olduğu için Fırat ve Dicle nehrinin kesiştiği noktaya taşınmıştır. Şehrin ilk kurulduğu mekân, tarihten kalıntıları olan bir harabeye dönmüştür.

1.1.5. Basra'da İlmî Faaliyet

Hülefâ-i Râşidîn dönemi, İslami ilimler alanlarında çalışmalar hız kesmeden sürerken, Emevîler dönemi hem iç karışıklıkların hem de dönemsel olarak kısa bir süre olması hasebiyle bir önceki halifeler döneminden çok fazla farklılık arz etmemiştir. Yine de fethi gerçekleşen İran, Mısır, Bizans medeniyetini taşıyan Suriye gibi bölgelerde ilmî ve kültürel faaliyetler devam etmiştir. Farklı medeniyetlerin fikir, kültür, sosyal yapısıyla tanışan Müslümanlar, bu medeniyetin çocuklarının İslam'a girmesiyle birlikte fikrî ve felsefî kültürü kendi içinde hissetmeye başlamışlardır. Abbâsîler dönemi İslam medeniyeti, ilmî alanda zirve noktalara ulaşırken, fikir ayrılığından kaynaklanan akımların da dönemi olmuştur. Hz. Osman ve sonrasında gelişen olumsuz olaylar neticesinde Mutezile, Hâriciyye, Mürcie, Kaderiyye, Hz. Ali ve çocuklarının taraftarlığı iddiasıyla ortaya çıkan Şia gibi fikrî/itikadi oluşumlar bu dönemde kurumsallaşmıştır.

Basra kurulduğu dönemden itibaren ilmî faaliyetlerin mekânı hâline gelmiştir. Kuruluşundan sonraki dönemlere kadar sayısız ilim adamına ev sahipliği yapan Basra, tefsir, kıraat, Arap dili, hadis, kelam, tarih gibi alanlarda birçok âlim yetiştirmiştir. İlim adamlarının orada görev yapmasıyla birlikte mimari, sanat ve diğer fenni alanlarda gelişmeler sağlanmıştır. Basra şehri, Kûfe, Bağdat, Şam, Mısır gibi dönemin popüler şehirleri arasına katılarak imar, yapı ve toplumun hizmetine sunulacak mekânlar bakımından gelişip, sonraki neslin büyük birikimler kazanmasına vesile olmuştur. Bu gelişmelerin temel aktörü Basralı bilginler ve dönemin diğer şehirlerinde ilimle uğraşan öncü şahsiyetlerdir. İslam tarihinin öncüleri olan

⁹⁶ Bakır, "Basra", 5/111.

⁹⁷ المعرفة, "Basra".

âlimlerimiz sayesinde Basra, İslam medeniyeti açısından önemli bir konuma yükselmiştir.

Hiz. Ömer'in vali olarak atadığı Ebû Mûsâ el-Eş'arî aynı zamanda Basra'da ilmî çalışmaların bayraktarlığını yapmıştır.⁹⁸ Güzel Kur'an okuyuşuyla Hiz. Peygamber'in iltifatına mazhar olan Ebû Mûsâ,⁹⁹ Kur'an ve kıraat eğitiminde sahabe arasında öncü isimlerin başında gelmektedir.¹⁰⁰ Bu ilmin fidanlarını Basra'da eken Ebû Mûsâ el-Eş'arî, ileride Basra kıraat ekolünün temsilcileri olan kıraat imamlarının yetişmesine katkı sağlamıştır.¹⁰¹ İdarecilik görevinin yanında kadılık görevi de yapan el-Eş'arî, yargı sistemine dair önemli adımlar atıp İslam hukukunun oluşumuna dair büyük katkılar sunmuştur.¹⁰²

Hiz. Osman istinsah faaliyetinden sonra ilgili bölgelere her bir nüshayla birlikte, bir de kâri göndermiştir. Basra Mushaf'ıyla birlikte gönderilen Âmir b. Abdülkays (ö. 55/675) Kuran-kıraat eğitimini Basra'da bulunan diğer Kur'an öğretmenleriyle birlikte yürütmüş, böylece kıraat ilmine katkı sağlamıştır.¹⁰³ Daha sonra detaylı açıklanacağı üzere; Hiz. Osman'ın gönderdiği kâriiler bölgesel kıraat birlikteliğini sağlama ve ihtilafa konu olan farklılıkları minimize etme amacı taşımaktadır.¹⁰⁴

Hiz. Osman'ın şehadetinden sonra hilafet makamına Hiz. Ali gelmiştir.¹⁰⁵ Hiz. Ali'nin hilafet döneminde idarecilik görevi verilen ve ilmî alanda sahabe arasında önemli bir konuma sahip olan Abdullah b. Abbâs tarafından Basra'da ilmî çalışmalar

⁹⁸ Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 56.

⁹⁹ Hiz. Peygamber bir gün Ebû Mûsâ'l-Eşarî'yi Kur'an okurken dinlemiş ve ona: "Gerçekten sana Davud Peygamber'in mizmarlarından biri verilmiştir" buyurmuştur. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Râid Sabri ibn Übeyy Alfe (Riyad: Dâru'l-Hadara li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2010), "Fedâilul-Kurân", 31 (No. 5048).

¹⁰⁰ Tetik, *Kıraat İlminin Talimi*, 47.

¹⁰¹ Abdülhamit Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 53.

¹⁰² Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/191; İsmail Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hayatı ve Kişiliği* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 23-219.

¹⁰³ Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 88.

¹⁰⁴ Çetin, *Kur'an İlimleri*, 83-84.

¹⁰⁵ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 21.

ve faaliyetler hız kesmeden devam etmiştir.¹⁰⁶ Hz. Ali döneminde valilik görevini yürüten Abdullah b. Abbâs, ilmî kendisinden sonraki nesle aktarmada Kur'an, tefsir ve hadis alanında öncülük yapmıştır.¹⁰⁷ İbn Abbâs, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) gibi hayatlarının belli kısımlarını Basra'da geçirmiş başka sahabeler de öğrendiklerini bu bölgede yaymada kendilerini geri planda tutmamıştır. Nitekim Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yle birlikte bir grup sahabe de idari ve ilmî çalışmalara yardım için Hz. Ömer tarafından gönderilmiştir.¹⁰⁸ Yine Basra'da hem valilik hem kadılık hizmeti yapan tâbiînden Ebû'l-Esved ed-Düelî Kur'an-ı Kerim'e hareke sistemini koyması ve Arap nahvinin ilk esaslarını belirlemesi açısından Emevîler dönemi ilmî çalışmaların hız kesmeden devam etmesini sağlamıştır.¹⁰⁹ Bu önemli şahıslar ilmi sonraki nesillere aktarma çabalarının neticesi olarak Basra'da birçok kimsenin yetişmesine katkı sunmuştur. Basra'da öne çıkan isimlere yer vermeden önce şunu ifade edelim ki ismini bir alanda vereceğimiz çoğu şahsiyet aynı zamanda diğer ilimlerde de otoriter bir konuma sahiptir. Fakat genel olarak bir alanda daha çok ön plana çıktığı için sadece bir yerde ismini vermekle yetineceğiz.

Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi: Basra'da kıraat ilminde sahabeden Ebû Mûsâ el-Eş'arî,¹¹⁰ tâbiînden olan Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688),¹¹¹ Kur'an'ı noktalayan ve tâbiînden olan Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708),¹¹² yine Mushaflara noktalama sistemini ilk defa uygulayan arkadaşı ve tâbiînden olan Nasr b. Âsım (ö. 89/708)¹¹³ öncü isimlerdir. Tefsir, hadis ve kıraat âlimi, tâbiî Ebû'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî (ö. 90/709), Zahit, tâbiî ve kâri olan Ebû Nasr el-Alâ' b. Ziyâd (ö. 94/712-13), Ebû Recâ' el-Utâridî (ö. 105/723-24)¹¹⁴ gibi isimler de Kur'an ve kıraat alanında etkin olmuşlardır. Meşhur tâbiî, âlim, zahit ve kıraat-i erbe'ati aşere

¹⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/95.

¹⁰⁷ Çakan - Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", 1/77.

¹⁰⁸ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 18.

¹⁰⁹ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *el-Muhkem fi nakti'l-Mesâhif*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 13.

¹¹⁰ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/380-401; Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", 10/190-192.

¹¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/81-86.

¹¹² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Beyrut: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 1374), 1/75-76.

¹¹³ Halîfe b. Hayyât, *et-Târih*, thk. Mustafa Fevvâz - Hikmet Fevvâz (Beyrut: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 192.

¹¹⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/66; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/253-257.

imamlarından on üçüncüsü Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), yedi kıraat imamından üçüncüsü aynı zamanda Basra Arap dili ekolünün kurucusu ve edebiyat âlimi Ebû Amr el-Alâ' (ö. 154/771),¹¹⁵ on dört kıraat imamlarından Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817) ve kıraat-i aşerenin dokuzuncusu Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821) Basra kıraat imamlarıdır. Bu dört imamın hayatları ikinci bölümde detaylı olarak ele alınacaktır.

Tefsir İlmi: Basra'da tefsir alanında öne çıkan isimler arasında Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan sahabe Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88) ilk sıradadır.¹¹⁶ Tefsir, hadis ve kıraat âlimi olan tâbiînden Ebü'l-Âliye er-Riyâhî el-Basrî (ö. 90/709),¹¹⁷ müfessir, muhaddis tâbiî Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735),¹¹⁸ Rebî' b. Enes el-Basrî (ö. 139/757/) Basra Mutezilesine bağlı tefsir, kelam ve fıkıh âlimi Ebû Bekr el-Esamm (ö. 200/816) ve Arap dili ve edebiyatı, tefsir, ahhâr ve nesep âlimi Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824) diğer önemli isimlerdir.¹¹⁹

Hadis ve Fıkıh İlmi: Basralı zahit tâbiî ve sika bir ravi olan Ebü'l-Cevzâ' (ö. 83/702), İbâziyye'den olduğu söylenen muhaddis ve fakih Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12), muhaddis ve fakih tâbiî Ebû Kılâbe el-Cermî (ö. 104/722), muhaddis tâbiî âlimlerinden Ebû Nadre (ö. 108/726), muhaddis tâbiî Bekr b. Abdillâh b. Amr el-Müzenî el-Basrî (ö. 108/726), rüya tabiriyle tanınan hadis ve fıkıh âlimi tâbiînden Muhammed b. Sîrîn el-Basrî (ö. 110/729), muhaddis, âbid ve zahit şahsiyet Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744), tâbiînden muhaddis Yahyâ b. Ebû Kesîr (ö. 129/747), fıkıh ve hadis âlimi tâbiînden Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), muhaddis tâbiî Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756), Basra ve Kûfe kadılığı yapan, muhaddis Haccâc b. Ertât (ö. 145/762), hadis âlimi Abdullah b. Avn b. Ertabân el-Basrî (ö. 151/768), hadisleri ilk defa

¹¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 6/407-410.

¹¹⁶ Çakan - Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", 1/76-79.

¹¹⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Muhammed b Muhammed b Ali b Yusuf İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî esmâ'i ricâli'l-kırâ'ât üli'r-rivâye*, thk. Ebû İbrahim Amr b. Abdullah (Kahire: Dâru'l-Lu'luât, 2017), 2/53-55.

¹¹⁸ Katâde'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 5/270-283.

¹¹⁹ Basralı daha fazla şahsın ismi ve hayatları için bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/5-385; Halîfe b. Hayyât, *Tabakâtü'r-ruvât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdat: Câmiatü Bağdâd, 1967), 173-229.

konularına göre tasnif eden muhaddis ve fakih İbn Ebî Arûbe (ö. 156/773), tebeu't-tâbiîn neslinden muhaddis, rical âlimi Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), muhaddis, nahiv ve fıkıh âlimi Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), hadis hafızlığıyla ün salmış Ebû Avâne el-Vâsıtî (ö. 176/792), bir başka hadis hafızı ve kıraat âlimi Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), başka bir Basralı hadis hafızı Gunder el-Hüzelî (ö. 193/809), tebeu't-tâbiîn'in tanınmış hadis hafızı ve fıkıh âlimi Abdurrahmân b. Mehdî b. Hassân el-Basrî (ö. 198/813-14), hadis hafızı ve rical âlimi Yahyâ b. Saîd el-Kattân el-Basrî (ö. 198/813), müsned sahibi, Basralı muhaddis Tayâlisî (ö. 204/819), Ravh b. Ubâde (ö. 205/820), meşhur muhaddis ve kâri Abdullah b. Yezîd el-Adevî el-Mukrî (ö. 213/828), Basra'nın tanınmış muhaddisi Amr b. Merzûk (ö. 224/839), muhaddis Muhammed b. Beşşâr Bündâr (ö. 252/866), hadis hafızı Ebû Kılâbe er-Rekâşî (ö. 276/890) ve Basralı muhaddis ve Şafîi fakihi Zekerîyyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/920) önemli hadis ve fıkıh âlimleridir.¹²⁰

Arap Dili ve Edebiyatı: Basra dil mektebinin kurucularından İbn Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735), bu ekolün ilk temsilcilerinden dil ve kıraat âlimi İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan “*Kitâbü'l-‘Ayn*” müellifi, meşhur dil ve edebiyat âlimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisi Sîbeveyhi (ö. 180/796), Basra dil mektebinin tanınmış âlimi Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), mektebin tanınmış diğer bir meşhur âlimi Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Basra mektebine mensup dil ve edebiyat âlimi Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), Basra dil mektebinin önde gelen simalarından şiir ve ahhâr ravisi, dil ve edebiyat âlimi Asmaî (ö. 216/831), Arap edebiyatı, dil ve lügat âlimi Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî (ö. 231/846), Basra dil mektebinin önde gelen âlimlerinden Cermî (ö. 225/840), Arap dili ve edebiyat âlimi Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863), Basra ekolüne mensup dil ve edebiyat âlimi Riyâşî (ö. 257/871), Sîbeveyhi'den sonra ikinci otorite olan “el-Kâmil fi'l-edeb” eserinin müellifi Arap dili ve edebiyat âlimi Müberred (ö. 286/900), Hanefî fakihi ve dilci Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979), Basra ekolüne mensup nahiv âlimi “*el-Hücce*

¹²⁰ Hadis alanında öne çıkmış isimler ve detaylı bilgi almak için bk. Ali Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 70-140.

li'l-kurrâ'i's-seb'a” eserin müellifi İbn Mücahid’in talebesi, meşhur kâri Ebû Alî el-Fârîsî (ö. 377/987) ve âlim, edip ve münekkî Ebû Alî el-Merzûkî (ö. 421/1030).¹²¹

1.1.5.1. Basra’da Mezhebi Durum

Basra’da Kur’an, tefsir, hadis, kelam, tarih gibi alanlarda yetişen meşhur âlimler olduğu gibi itikadi yönde öne çıkar kimselerde bulunmaktadır. Bu şahısların isimleri ve öncü oldukları veya bağlı oldukları mezhebler şunlardır:

Eş‘ariyye: Eş‘ariyye mezhebinin kurucusu Ebü’l-Hasen el-Eş‘arî el-Basrî de (ö. 324/935-36) Basra şehrinin önde gelen âlimlerindendir.¹²²

Mutezile: Basra ekolünün ilk temsilcisi ve Mutezile mezhebinin kurucusu Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Mutezilenin kurucularından ve hadis rivayet eden ilk kelimcilerden Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), Mutezilenin ilk âlimlerinden Dırâr b. Amr (ö. 200/815), Mutezile ekolünün ileri gelen âlimlerinden Muammer b. Abbâd (ö. 215/830), Mutezilenin Basra ekolü kelimcilerinden Hişâm b. Amr (ö. 218/832), Mutezile Basra ekolünün kurucularından âlim Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50), önde gelen kelimcilerinden Ebû Sehl Abbâd b. Süleymân es-Saymerî (ö. 250/864), Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mutezile kelimcilerinden biri olmasının yanında görüşlerini benimseyenlere Câhiziyye ismi verilen Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), Basra Mutezilesi ileri gelenlerinden, kelam ve tefsir âlimi Şahhâm (ö. 270/883), Basra Mutezilesi reislerinden, kelam, tefsir ve fıkıh âlimi meşhur Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916), Basra Mutezilesinin ünlü kelimcisi ve Şafii fakihi meşhur âlim Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) ve Mutezilenin Basra ekolüne mensup son temsilcilerinden biri Ebû Reşîd en-Nîsâbüî.¹²³

¹²¹ İsimleri yer alan şahısların hayatları ve daha fazla şahsa ait bilgi için bk. İbn Sa’d, *Tabakât*, 2001, 9/5-385; Hayyât, *Tabakâtü’r-ruvât*, 173-229; Halit Yağan, *Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 201-263.

¹²² Eş‘arî’nin hayatı, eserleri, fikri ve mezhebin oluşumu hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Keskin, *Eş‘ariliğin Teşekkül Süreci “el-Eş‘ari Dönemi”* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 68-110.

¹²³ Mutezile’nin temsilcileri hakkında daha fazla isim ve ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu‘tezile Ekolü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 54-264.

Kaderiyye: Kaderiyye mezhebinin kurucusu Basralı meşhur Ma‘bed el-Cühenî (ö. 83/702).¹²⁴

Nazzâmiyye: Basra Mutezile ekolünün ileri gelen kelimcilerinden biri olmasının yanında, Nazzâmiyye kolunun kurucusu “Nazzâm” ismiyle meşhur olan Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hânî’ en-Nazzâm (ö. 231/845).¹²⁵

Hâricîyye: Basra Hâricîliğinin önde gelen liderlerinden Mirdâs b. Üdeyye (ö. 61/681), Hâricîlerin Ezârika fırkasının lideri Nâfi‘ b. el-Ezrak (ö. 65/685), ilk Hâricî fırkalarından biri olan Sufriyye’nin kurucusu Ziyâd b. Asfar veya Abdullah b. Saffâr ve diğer bir Hâricî fırka olan İbâziyye’nin kurucusu Abdullah b. İbâz.¹²⁶

Diğer Alanlar: Asıl adı Ebû Osmân Yezîd b. Ziyâd b. Rebîa el-Himyerî (ö. 69/688) olan hiciv şairi İbn Müferriğ, Basralı zahit tâbiî ve sika ravi Ebû’l-Cevzâ’ (ö. 83/702),¹²⁷ Arap şairi, hatip ve savaşçısı Ebû Mâlik Kâ‘b b. Ma‘dân el-Eşkarî (ö. 102/720), Emevîler devrinde eski üslubu devam ettiren üç büyük (Cerîr ve Ahtal) hiciv şairinden biri olan Ferezdak (ö. 114/732), Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Mevleviyye gibi büyük tarikatların silsilelerinde yer alan Basralı zahit Habîb el-Acemî (ö. 130/747-48),¹²⁸ ilk zahitlerden Mâlik b. Dînâr el-Basrî (ö. 131/748’den önce),¹²⁹ Basra’nın önde gelen âlimlerinden fakih Osmân el-Bettî (ö. 143/760),¹³⁰ Basralı meşhur kadın sûfî Rabia el-Adeviyye (ö. 185/801),¹³¹ “*es-Sîretü’n-nebeviyye*” adlı eseriyle meşhur olan tarihçi, dil ve ensâb âlimi İbn Hişâm (ö. 218/833),¹³² “*Tabakâtü’r-ruvât*” ve “*et-Târîh*” adlı eserleriyle tanınan hadis hafızı, tarihçi ve ensâb âlimi Halîfe b. Hayyât el-

¹²⁴ İlyas Üzümlü, “Kaderiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/64-65.

¹²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Çelebi, “Nazzâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/466-469.

¹²⁶ Basra’da ilk Harici hareketleri hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Çakırtaş, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 77-97.

¹²⁷ S. Kemal Sandıkçı, “Ebû’l-Cevzâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/309.

¹²⁸ Hayatı hakkında bilgi için bk. Erhan Yetik, “Habîb el-Acemî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/370.

¹²⁹ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 5/362-364.

¹³⁰ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2001, 9/256.

¹³¹ Rabia el-Adeviyye’nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Hülya Küçük - Semih Ceyhan, “Râbia el-Adeviyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/380-382.

¹³² Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 10/428-430.

Basrî (ö. 240/854-55),¹³³ Basralı şiir ve ahhâr ravisi, dil ve edebiyat âlimi Sükkerî (ö. 275/888),¹³⁴ İmâmiyye Şiasına mensup Basralı âlim, edip ve tarihçi Celûdî (ö. 332/944)¹³⁵ ve Kütüb-i Sitte'den biri olan es-Sünen'in müellifi, muhaddis Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) gibi birçok âlim Basra'da ilim öğrenmiş ya da öğrendiklerini burada başkalarına aktarma fırsatı bulmuşlardır.

İlmî faaliyetlerin yapılmasına müsait olan ve bu çalışmaların olmasını destekleyen idarecilerin kararları neticesinde İslam ilim ve medeniyeti açısından önemli bir yeri olan Basra şehri, kıraat, tefsir, hadis, Arap dili, felsefi ve itikadî ilimlerinin gelişmesiyle İslam beldeleri içerisinde ayrı bir konuma sahiptir. Irak bölgesinde kurulan Basra ve Kûfe şehirleri, İslam âleminin ticari, mimari, fikrî ve ilmî faaliyetlerin yaşandığı medeniyet merkezi olmuşlardır.

1.2. Kıraat İlminin Tarihî Serüveni

Kıraat ilmi birikimi Kur'an'ın indirilmesiyle birlikte Hz. Peygamber döneminden hicri 60. yıllara kadar sözlü (şifahi) olarak ulaşmıştır. Emevîler dönemi Kur'an-ı Kerim'e irap noktalarının konmasıyla birlikte tedvin süreci, şifahi yöntemle birlikte kullanılmaya başlamıştır. Bu süreç Abbasîler devrinde birçok farklı merhaleden geçerek sistematik hâle gelmiş ve sonraki dönemlere aktarılmıştır. Bu başlık altında kıraatin başlangıçtan günümüze kadar hangi süreçlerden geçtiğini ve zaman içerisinde kıraat ilmine dair önemli süreçleri vermeye çalışacağız. Hz. Peygamber dönemini kıraatin doğuşu, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerini ise kıraatin gelişmesi şeklinde bir alt başlıkla değerlendirdik. Mushaf istinsahı bağlamında Hz. Osman dönemiyle kıraat ilminin yayılması safhasını ele alıp, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerini tekâmülü, sistemleşmesi ve sınırlandırılması şeklinde alt başlıklar halinde işledik. Kıraat imamları ve ravilerinin ortaya çıktığı bu dönemden sonra kıraat alanında önemli bir noktayı temsil eden İbn Mücâhid devrini, kıraatlerin tespiti ve şaz kıraat kavramı kapsamında ele aldık. Daha sonraki süreçte müellif-eser şeklinde

¹³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/472-475.

¹³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/126-127.

¹³⁵ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdülkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 354.

devam eden kıraat ilminin tarihî serüvenini tahrirat bağlamında redaksiyon başlığı altında değerlendirdik. Kur'an ve kıraate dair ilk çalışmalar devlet desteğiyle Hz. Ebu Bekir dönemi cem olayı ve aynı dönem hicri ilk asırda sahabe tarafından yazılan sahabe Mushafları, daha sonra yine devlet tarafından yapılan istinsah faaliyeti, sonra hicri ikinci asırda gerçekleşen tedvin faaliyetleri ve Kur'an-kıraat adına yapılan eserler bağlamında devam etmektedir. Kur'an ve kıraatin zirve dönemi hicri ikinci asrın ortasından hicri üçüncü asrın sonlarına kadar devam eder ve sonraki süreçler müellif-eser mahiyetinde devam edip günümüze kadar ulaşmaktadır.

1.2.1. Doğuşu: Hz. Peygamber Dönemi

Hz. Peygamber'e nübüvvet görevinin verilmesiyle birlikte Allah Teâlâ tarafından Cebrail (a.s.) vasıtasıyla, tedricî olarak ayetler indirilmeye başlanmıştır.¹³⁶ İnen ayetler Nebi'nin (s.a.v.) hafızasına nakşedilmekte ve vahiy kâtiplerine o zamanki yazı malzemesi¹³⁷ olarak kullanılan materyallere yazdırılmaktaydı.¹³⁸ Ayrıca vahiy kâtibinin yazdığı ayetler Hz. Peygamber tarafından teyit amaçlı tekrardan dinleniyordu. Bir Ramazan ayından diğer Ramazan ayına kadar inen ayetlerin tamamı bu ay içerisinde Cebrail (a.s.) ile karşılıklı mukabele edilip hıfzı pekiştiriliyordu.¹³⁹ Bidayetten nihayete 23 yıllık tenzil sürecinin hitama ermesiyle son ramazan ayında iki defa “arza-i ahire” yapıp Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber dönemine ait kıraati ve yazımı tamamlanmıştır.¹⁴⁰

¹³⁶ İbn Hişâm Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Basrî, *İslam Tarihi Sîret-i İbn-i Hişâm*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985), 1/317-320.

¹³⁷ Hz. Peygamber zamanında ayetler parçalar halinde deri ve kumaş parçalarına, hurma saplarına, levhalara, kürek kemiklerine, ince beyaz taşlara ve rakk denilen parşömen malzemelerine yazılmıştır. bk. Ahmed Aliyyü'l-İmam, *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'an'ın 10 Kıraati*, çev. Gündüz (İstanbul: İnkilâb Yayınları, 2010), 57.

¹³⁸ Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhibbiddîn Abdussiccân Vâiz (Beyrut: Dâru'l-Beşeri'l-İslâmiyye, 2002), 1/148-149.

¹³⁹ Buhârî, “Menâkib”, 25 (No. 3624); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Râid Sabri ibn Übeyy Alfê (Riyad: Dâru'l-Hadara li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2010), “Mesâcid”, 289.

¹⁴⁰ Okumak, tilavet etmek, telaffuz etmek gibi manalarından hareketle kıraatin Cebrail a.s.'ın Hz. Peygambere (s.a.v.) Kur'an ayetlerini indirdiği ilk ayetlerden başladığını ifade edebiliriz. Fakat istilâh anlamıyla kıraatin daha sonraki dönemlerde ümmete verilen bir kolaylık ve ruhsat olduğu ifade edilmiştir. Kıraatin terim manalarından biri şöyledir: “Allah Teala'nın kitabını nakledenlerin dinledikleri gibi, hafız-isbat, harekeli okuma-sûkûnlü okuma, vakıf-fasıl (vasl) ve bununla beraber telaffuz şekli, ibdâl ve diğer vecihlerden olan ittifak ve ihtilaflarını bilmektir.” Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfû Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâ'ati'l-erba'ate 'aşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1987), 1/67.

Resûlullâh (s.a.v.) kendisine indirilen Kur'an ayetlerini bir yandan ezberliyor bir yandan yazdırıyor ayrıca sahabeleri, Kur'an'ı öğrenmeye teşvik edip onlara öğretiyordu. Mekke dönemine kıyasen Medine'de Suffe mektebinin kurulmasıyla¹⁴¹ Kur'an eğitimi ve öğretimi ashabı-ı kiram sayesinde son derece hız kazanmıştır. Risalet'in yayılmasıyla birlikte sayıları hızla artan Müslüman nüfusun arasında çocuklar, yaşlılar, farklı lehçe ve dili olan insanlar oldukça çoğalmış, bu nedenle Hz. Peygamber Kur'an'ın birden fazla harf üzerine okunmasına müsaade edilmesi için münacatta bulunmuştur.¹⁴² Daha sonra bu talep Cebrail vasıtasıyla yedi harfe kadar çıkartılmıştır.¹⁴³ Bu harfleri Hz. Peygamber'den farklı şekilde öğrenen sahabe, kendisinin aldığı harften/kıraatten farklı öğrenen diğer sahabenin kıraatini işittiği zaman tartışmaya girişmiş, hatta durum Hz. Peygamber'in onayını almasına rağmen kalbe vesvese düşmeye kadar varmıştır.¹⁴⁴ Hz. Peygamber'in: *"Şüphesiz bu Kur'an yedi harf üzerine indirildi, o hâlde ondan kolayınıza geleni okuyunuz."*¹⁴⁵ hadisi, farklı rivayetlerin içerisinde defalarca tekrarlanması neticesinde, Yedi Harf ruhsatı sahabe nezdinde kabul görmüş ve uygulanagelmıştır.¹⁴⁶

Netice olarak Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ın tamamı birbirinden farklı ve dağınık şekilde bulunan malzemeler üzerine yazıya alınmış ve yedi harf üzere ezberlenerek hafızalarda korunmuştur. Sayıları hakkında farklı rivayetlerde bildirilen hafızların sayısı Nebi'nin (s.a.v.) sağlığı zamanında onlarca Muhacir ve Ensar'dan oluşmaktaydı.¹⁴⁷ Kur'an'ın iki kapak arasına toplanması ise Peygamber efendimizin vefatından sonra ilk halife döneminde gerçekleşmiştir.

¹⁴¹ Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 2003), 1/179.

¹⁴² Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Muhammed Nâsuriddin Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1996), "Kıraat", 2 (No. 2945).

¹⁴³ Bu dönem çoğunluk bir görüşe göre nübüvvetin Medine zamanlarını kapsamaktadır.

¹⁴⁴ Müslim, "Salatü'l-Müsâfirin", 273.

¹⁴⁵ Yedi harfle ilgili rivayetlerin tamamına ve daha detaylı bilgilere ulaşmak için bakınız: Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 44-207.

¹⁴⁶ Hadislerde ifade edilen yedi harf, hâlâ net bir karşılığını bulmazken, Kur'an ayetlerinin metninin telaffuzuyla alakalı olduğu noktasında ittifakı çoğunluk vardır.

¹⁴⁷ Hz. Peygamberin sağlığında ki Sahabe hafızların isimleri ve detaylı bilgi için bakınız: Ahmed b. Hüseyin el-İsbehânî en-Nisâbü'rî İbn Mihrân, *el-Gâye fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, thk. Muhammed Gıyâs el-Cenbâz (Riyad: Dâru's-Şevaf Yayıncılık ve Dağıtım, 1411), 6-7; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zemerlî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, 1995), 1/199-200; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 216.

1.2.2. Gelişmesi: Hz. Ebû Bekir Dönemi (632-634)

Kur'an-ı Kerim ve kıraat ilmi¹⁴⁸ açısından sahabe devriyle alakalı en önemli dönemlerden ilki Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) döneminde, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) teşvikiyle gerçekleştirilmiş olan Kur'an'ın iki kapak arasında toplanıp bir kitap hâline getirilmesidir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ahirete irtihal ettikten sonra hilafet makamına Hz. Ebû Bekir (r.a.) getirilmiştir (M. 632). Miladi 634 yılına kadar hilafet makamında kalan Hz. Ebû Bekir göreve gelir gelmez ilk eylemlerinden biri Üsâme (ö. 54/674) (r.a.) ordusu ve mürtetlere (İslam'a girdikten sonra dinden dönenlere) karşı mücadele etmek olmuştur.¹⁴⁹ Ayrıca bu dönemde ve peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan kezzâb (yalancı) müseylime'ye karşı Yemâme savaşı yapılmıştır. Bu savaşta çok sayıda hafız şehit olmuş hatta Hz. Peygamber'in Kur'an'ı şu dört kişiden alın¹⁵⁰ diye buyurduğu Salim Mevlâ Ebu Huzeyfe de bu savaşta şehit düşmüştür. Yemâme Savaşı¹⁵¹ ile diğer birtakım savaşlarda hafız sahabenin çoğunluğunun şehit olması üzerine Kur'an'ın yok olacağı endişesine kapılan Hz. Ömer, bu telaşını Hz. Ebû Bekir'e açmıştır. Bu durum Buhari'nin (ö. 256/870) *Câmiu's-sahîh*'inde Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665) kendi ifadesiyle şu şekilde aktarılmaktadır:

"Hz. Ebû Bekir (r.a), irtidat edenlere karşı yapılan Yemâme Savaşı sırasında beni çağırttı. Gittim. Yanında Hz. Ömer (r.a) oturuyordu. Ebû Bekir bana: Bak! Ömer, bana gelip: Kurra'nın da katılmış bulunduğu Yemâme savaşları şiddetlendi. Ben bu savaşın her yerde kurraları tüketeceğinden, onlarla birlikte Kur'an'ın da çokça zayi olacağından korkuyorum. Bu sebeple Kur'an'ın cem' edilmesini emretmeni uygun görüyorum!" dedi.

Ben kendisine: Resulullah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparım? diye cevap verdim. Ancak, Ömer: Bunda hayır var. ' diye ısrar etti.

Ben, her ne kadar bu meseleye yanaşmak istemediysem de Ömer, talep ve müracaatlarının peşini bırakmadı. Sonunda Yüce Allah, Ömer'in aklını

¹⁴⁸ Kıraat: Kur'an kelimelerinin eda keyfiyetini ravilerine nispet ederek bu kelimelerdeki farklı okuyuşları konu edinen ilimdir. Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Muhammed b Muhammed b Ali b Yûsuf İbnü'l-Cezeri, *Müncidü'l-Mukri'in ve Mürşidü't-Tâlibîn*, thk. Abdülhalim b. Muhammed el-Hâdî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2008), 19.

¹⁴⁹ Belâzurî, *Fethü'l-büldân*, 131; Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi: Hz. Muhammed Aleyhisselam ve İslâmiyet* (İstanbul: Işık Yayınları, 2008), c. 4, 799-800.

¹⁵⁰ Buhârî, "Fedâilul-Kurân", 3 (No. 4999).

¹⁵¹ Yemâme savaşı ile detaylı bilgi için bk: Taberî, *Târîh*, 3/281-300.

yatırdığı şeye benim aklımı da yatırdı. Ben de meselenin gereğine aynen Ömer gibi inanmaya başladım.”

Zeyd, devamla dedi ki: “Ebû Bekir (r.a.) bana yönelerek şunu söyledi: Sen genç, akıllı bir kimsesin hiçbir hususta sana karşı bir itimatsızlığımız yok. Üstelik sen, Resulullah’a (aleyhissalâtü vesselâm) vahiy kâtipliği yaptın. Nazil olan vahiyleri yazdın. Şimdi Kur’an’ın peşine düş ve onu cem‘ et!”

Zeyd (r.a.) dedi ki: “Allah’a yemin olsun ki, Ebû Bekir, bana dağlardan birini taşıma vazifesi verse bu teklif ettiği işten daha ağır gelmezdi. Kendisine itiraz ederek: Siz, Resulullah’ın (aleyhissalâtü vesselâm) yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsınız?’ dedim. Ebû Bekir (r.a.), beni ikna için: Vallahi bu hayırlı bir iştir!’ dedi, talep ve müracaatlarının peşini bırakmadı. Öyle ki, sonunda Allah, Hz. Ebû Bekir’in aklını yatırdığı gibi, bu işe benim aklımı da yatırdı. Artık Kur’an’ın peşine düştüm. Onu kumaş parçaları, hurma yaprakları, düz taş parçaları ve ezberlemiş olanların hafızalarından toplamaya başladım. Tevbe suresinin son kısmını (yazılı olarak) Huzeyme “veya Ebû Huzeyme” el-Ensari’nin yanında buldum. Bu kısmı ondan başkasının yanında bulamamıştım. (Cem‘ ettiğim) sahifeler, Hz. Ebû Bekir’in (r.a.) yanında idi. O vefat edinceye kadar da orada kaldı. Sonra, Hz. Ömer’e (r.a.) intikal etti. Allah, ruhunu kabz edinceye kadar onun yanında kaldı. Sonra, Resulullah’ın zevcesi Hafsa bt. Ömer b. Hattâb’a (radiyallahu anhumâ) intikal etti ve yanında kaldı”.¹⁵²

Hiz. Zeyd’in anlattığı durumdan anlaşıldığına göre, cem‘in yapılmasındaki temel sebep hafızların şehit düşmesi neticesinde Kur’an’ın yok olacağı düşüncesidir. Hiz. Ömer’in “Kur’an’ın zayı olacağından korkuyorum.” ifadesi de bunu açıkça dile getirmektedir. Netice olarak şunları ifade edebiliriz ki Hiz. Peygamber’in sağlığında vahiy kâtipleri, Kur’an ayetlerinin tamamını kaydetmiş ve birçok sahabe de ezberlemiştir. Hiz. Ebû Bekir ise bu kayıtları Zeyd b. Sâbit’in başkanlığında şahitler huzurunda bir Mushaf hâline getirmiştir.¹⁵³ Ayetlerin ve surelerin tertibi Hiz. Peygamber’in yazdırıp ezberlettiği kayıtlara uygun olarak birebir düzenlemiştir. Bu Mushaf daha sonra Hiz. Ömer’e geçmiş onun vefatından sonra ise kızı ve peygamberimizin zevcesi olan Hiz. Hafsa’ya (ö. 45/665) verilmiştir. Hafsa’nın vefatına kadar yanında kalan bu Mushaf Hiz. Osman zamanında çoğaltılmıştır.

Hiz. Ömer Dönemi (634-644); Kur’an, kıraat ve Arap dili adına kayda değer önemli adımlar atılmış ve çalışmamızın membaı olan Basra şehrinin kuruluşu gerçekleşmiştir. Basra kıraat ekolünün öncülüğünü yapan Ebû Mûsâ el-Eş‘arî hem vali hem de bir öğretmen olarak önemli bir konuma sahiptir. Mülki amirlik görevi yanında

¹⁵² Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 3 (No. 4986).

¹⁵³ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/153-166.

Kur'an ve kıraat eğitiminde Basra kıraati için öncülük yapan Ebû Mûsâ el-Eş'arî birçok öğrenci yetiştirerek¹⁵⁴ Basra kıraat ekolünün oluşumunu sağlamıştır. Genel anlamda yedi harften kaynaklı farklılıklar bu dönemde içselleştirilmiştir. Dolayısıyla Kur'an-kıraat bağlamında probleme ve bu problemin çözümüne dair bir olayı Hz. Ömer devrinde görmüyoruz. Buradan hareketle bu dönemler Kur'an kıraatinin gelişmesinin ve sonraki süreçte birçok coğrafyaya yayılmasının temelini oluşturmuştur. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemleri bu anlamda kıraatin Hz. Peygamber dönemi sonrası tedricen gelişmesini sağlamıştır.

1.2.3. Yayılması: Hz. Osman Dönemi (644-656)

H. 23 yılında kölesi Ebû Lü'lüe Fîrûz tarafından hançerlenmesi ve aldığı bu yara üzerine şehit düşmesinin ardından Hilafet makamına Hz. Osman seçilmiştir.¹⁵⁵ Miladi (644-656) yılları arasında halifelik yapan Osman (r.a.) döneminde Kur'an ve kıraat ilmi açısından en önemli çalışma Mushaf'ın çoğaltılmasıdır.¹⁵⁶

İslam coğrafyasının genişlemesi neticesinde farklı farklı milletlerden insanlar İslam'a giriyorlardı. Farklı dile sahip insanların Müslüman olması neticesinde Arap dilinde kullanım hataları yani lahn¹⁵⁷ problemi yavaş yavaş kendini göstermiştir. Bu problemin bir yandan Arap diline getirmiş olduğu hanel, diğer yandan yedi harf ruhsatına dayalı okuyuşlar ihtilafa sebep yönleri yeni çalışmaları beraberinde getirmiştir. Bu dönemde özellikle Kur'an öğretiminde yedi harften kaynaklı birtakım problemler ortaya çıkmıştır. Son tahlilde ruhsata dayalı okuyuşlar ümmetin birbirleriyle karşı karşıya gelmesine sebep olmuş, Azerbaycan ve Ermenistan seferlerinden sonra halife Osman (r.a.) duruma el koyup Kur'an'ın okunması üzerine

¹⁵⁴ Süleyman Narol - Huda Fattahı, "İslam Dünyasında Hicri Birinci Yüzyıldan Günümüze Kadar Aşere Kıraatinin Yayılmasının Tarihsel Aşamaları", *Tevilat* 3/1 (30 Haziran 2022), 170.

¹⁵⁵ Taberî, *Târih*, 4/240-241.

¹⁵⁶ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, thk. Cemalettin Muhammed Şerif (Tanta/Mısır: Dâru's-Sahâbe, 2014), 1/118.

¹⁵⁷ Lahnlı ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: İdris Yiğit, *Temel Meseleleriyle Kıraat ve Tecvid İlminde Lahnlı Olgusu* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 57-141.

çıkan söz konusu problemi çözmek adına istinsah faaliyetine başlamıştır.¹⁵⁸ Mushaf Hz. Hafsa'dan ödünç alınmış ve yine Zeyd b. Sâbit¹⁵⁹ başkanlığında bir komisyon oluşturularak istinsah işlemi başlamıştır (H. 25).¹⁶⁰ Yaklaşık beş sene süren bu süreç neticesinde -farklı rivayetlerin olmasıyla birlikte- biri hilafet makamına diğer nüshalar ise Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Şam, Yemen ve Bahreyn'e gönderilmiştir.¹⁶¹ Her Mushaf'la birlikte bir de kâri/Kur'an öğretmeni gönderildi ki onlar; Abdullah b. Sâib (ö. 70/689-90) Mekke'ye, Zeyd b. Sâbit Medine'de, Âmir b. Abdülkays (ö. 55/675) Basra'ya, Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692) Kûfe'ye, Muğîre b. Ebû Şihâb (ö. 91/710) Şâm'a gitmiştir.¹⁶² Buradan hareketle gönderilen kâri sayısı beş tanedir. Hz. Osman'ın yanında olan imam nüshasını da eklediğimiz zaman sayı altıya çıkmaktadır. Peki Yemen ve Bahreyn'e gönderilen nüsha ile kim gönderilmiştir? Bu iki merkeze Mushaf gönderildiğini aktaran âlimler, nüshayla birlikte kimin gönderildiğine dair bir bilgi vermemektedirler. O hâlde şu soru akla gelebilir; Yemen ve Bahreyn'e Mushaf gönderilmiş midir? İstinsah edilen Mushaf'ların sayısı ile alakalı farklı rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca istinsah edilen Mushaf'la Yemen ve Bahreyn'e giden herhangi bir kârinin gönderildiğine dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Bununla ilgili yeterli bilginin olmaması, bu iki Mushaf'ın içeriğinin bilinmemesi gibi etkenler Yemen ve Bahreyn'e Mushaf gönderilmiş olma ihtimalini zayıflatmaktadır.¹⁶³

Burada tezimizin konusuyla irtibatlı olması hasebiyle Basra Mushaf'ıyla gönderilen Âmir b. Abdülkays'a ayrıca değinmek istiyoruz. İstinsah faaliyeti öncesi ve sonrasında dönemin önemli valilerinden ve Kur'an'ı okuma noktasında maharetiyle

¹⁵⁸ Huzeyfe b. Yemân'ın Azerbaycan ve Ermenistan seferlerinde ortaya koyduğu şikâyetin benzerleri daha önce de halifeye gitmiştir. Bu seferde ki durum artık işin bardağın taştığı son kısım olmuştur. İlgili rivayetler için bk: Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/196-215; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*, thk. Nura binti Hasan b. Fahd el-Hamid (Riyad: Dâru't-Tedmuriyye, 2010), 141-169.

¹⁵⁹ Kureyş ve Ensardan oluşan heyet üyelerinin 12 kişi olduğuna dair bir rivayeti aktaran Sicistânî aralarında Übey b. Ka'b'ı da zikreder. bk. Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/214.

¹⁶⁰ Heyetin diğer üyeleri: Abdullah b. Zübeyir, Said b. Âs, Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm'dır. Üçü de Mekkeli olan bu heyete Hz. Osman, en iyi yazı yazanın kim olduğunu sormuş ve Zeyd cevabını almıştır. En iyi Arapça bilen kimdir? Bu soruya da Saîd b. Âs cevabını almıştır. Sonrasında ise Hz. Osman: "Saîd okusun, Zeyd yazsın" emrini vermiştir. Ayrıca heyet üyelerine ihtilafa düştüğünüz durumda Kureyş lehçesi üzerine imlanın/yazının gerçekleştirilmesini emretmiştir. bk: Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/208-209.

¹⁶¹ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/117.

¹⁶² Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/330; Aliyyü'l-İmam, *Kur'an'ın 10 Kıraati*, 60.

¹⁶³ Aliyyü'l-İmam, *Kur'an'ın 10 Kıraati*, 60.

meşhur Ebû Mûsâ el-Eş‘arî (ö. 42/662-63) bulunuyordu. Âmir b. Abdülkays aynı zamanda Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin öğrencisiydi.¹⁶⁴ Ebû Mûsâ el-Eş‘arî Basra’da valilik yaptığı süre boyunca Kur’an-kıraat eğitimlerine devam etmiştir. Eş‘arî, Basra kıraat ekolünün kurucusudur. Hz. Peygamber’den bizzat Kur’an’ı alıp Basra ve daha sonra Kûfe gibi önemli merkezlerde Hz. Peygamberden aldığı gibi aktarmıştır. Daha sonra istinsah edilen Mushaflardan biri Basra’ya gönderilmiştir. Gönderilen Mushaf’a refakatçi olan Âmir onun öğrencisidir. Bu sebeple Basra’da istinsah edilen bu Mushaf’la Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin kıraati arasında herhangi bir karmaşıklığa, siteme veya eleştiriye yol açacak bir rivayet bulunmamaktadır. Bu durum muhtemelen Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin gönderilen nüshaya uygun kıraat eğitim faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan gönderilen nüshanın kârîsi kendi öğrencisi olması hasebiyle herhangi bir ihtilaf yaşanmamıştır diyebilmekteyiz.

Peki Basra’ya gönderilen nüsha ile Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin kendi Mushaf’ı arasında fark var mıydı? Veya fark varsa ne ölçüdeydi? İstinsah faaliyetinden sonra Hz. Osman’ın özel Mushafların yakılmasını emretmesi ve şehir Mushaf’ına uygun yeni kopyalamalar oluşturulması emri sonrasında, özel Mushaflar ortadan kaldırılmıştır. Bölge halkı gönderilen şehir Mushaflarına göre Kur’an-ı Kerim’i okumuşlardır.¹⁶⁵ Dolayısıyla Ebû Mûsâ el-Eş‘arî gibi özel Mushaf’ı olan sahabeyle Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği Mushaflar arasındaki farkı net olarak kavrama olasılığımız bulunmamaktadır. Fakat özel Mushaflara ait belirli ayetlerin okuma örnekleri daha sonraları telif edilen¹⁶⁶ eserlerde yerini almaktadır.¹⁶⁷

Hz. Osman döneminde yapılan istinsahın temel nedeni harekesiz ve noktasız olan ayetlerin okunmasındaki problemdir. Yedi harften kaynaklanan ruhsatın ümmet

¹⁶⁴ Ahmet Önköl, “Âmir b. Abdullah”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/65.

¹⁶⁵ Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne ‘an me‘âni’l-kırâ’ât*, thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî (Kahire: Dâru Nehda, 1960), 49.

¹⁶⁶ Mushaflardaki İhtilâflara Dair Yazılan Kitaplar: l-Kisâi’den rivayet edilen *Kitâbü İhtilâfi Mesâhifi Ehli’l-Medîne ve Ehli’l-Kûfe ve Ehli’l-Basra*, Halef’in *Kitâbü İhtilâfi’l-Mesâhif*’i, el-Medâinî’nin *Kitâbün fi İhtilâfi’l-Mesâhif ve Cem‘i’l-Kur‘ân*’ı, el-Ferrâ’nın *Kitâbü İhtilâfi Ehli’l-Kûfe ve’l-Basra ve’s-Şâm fi’l-Mesâhif* adlı eseri, İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî’nin *Kitâbü İhtilâfi’l-Mesâhif*’i, İbn Âmir el-Yahsubî’nin *Kitâbü İhtilâfi Mesâhifi’s-Şâm ve’l-Hicâz ve’l-İrak* adlı eseri, Muhammed b. Abdurrahman el-İsfahânî’nin *Kitâbün fi İhtilâfi’l-Mesâhif*’i Nedîm, *el-Fihrist*, 120.

¹⁶⁷ Sicistânî, *Kitâbü’l-Mesâhif*, 219-360.

arasında kendi kıraatlerini üstün görüp diğer kıraati inkâra, hatta tekfire varıncaya kadar olan tutumlara neden olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in sırdaşı¹⁶⁸ Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) Azerbaycan ve Ermenistan savaşında Iraklılarla Suriyelerin kıraat ihtilaflarına şahitliği bunu açıkça göstermektedir. Endişesini Hz. Osman'a ilettiği mektubun şu: “أدرك هذه الأمة قبل أن يختلِفوا في الكتاب كما اختلَفَت اليهود والنصارى” *“Ey Müminlerin halifesi: Kur'an hakkında Yahudiler ve Hristiyanlar gibi ihtilafa düşmeden, bu ümmetin imdadına yetiş!”*¹⁶⁹ satırları istinsah faaliyetinin bir an önce yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu ifadelerden de anlaşıldığına göre istinsahın temel sebebi ahru fu's-seb'a'dan kaynaklanan sorunlardır.

Peki, Hz. Osman'ın çoğalttığı Mushaflar, yedi harfi ihtiva ediyor muydu? Ya da bu harflerden sadece biri üzerine mi istinsah faaliyeti gerçekleşti? Söz konusu problemin alt yapısına ve tarihsel durumuna bakarak muhtelif cevaplar verilmiştir. Bu cevapların farklı olmasının nedeni cem' ve istinsahın detaylarıyla alakalı kesin bilgilerin bize ulaşmamış olmasıdır. Net olarak şunu ifade edebiliriz ki: Cem' ve istinsah faaliyetleri halifelerin emriyle yapıldığı ve üzerinde sahabe'nin icma'sı olduğu görüşü üzerinde ittifak edilmektedir. Bu eylemler Kur'an'ın lafzını ve imlasını korumaya yönelik işlemlerdir. Bu konuda ittifak vardır.

İstinsah yapılan Mushaflardaki yedi harfin durumuyla alakalı üç farklı görüş vardır:¹⁷⁰

¹⁶⁸ Huzeyfe'nin en önemli özelliği Hz. Peygamber'in sırdaşı olmasıdır. Resûlullah'ın hiçbir sahâbîye vermediği bir kısım bilgileri ona verdiği, bundan dolayı ashap içerisindeki münafıkların adını ve ileride meydana çıkacak fitne hareketlerini ondan başka kimsenin bilmediği rivayet edilmiştir. Hz. Ömer ve Hz. Ali onun bu özelliğini açık bir şekilde ifade etmişlerdir. Halifeliği sırasında Hz. Ömer'in Huzeyfe'ye valileri arasında münafık bulunup bulunmadığını sorduğu, onun da bir tane bulunduğunu söylediği, Huzeyfe'nin isim vermemesi üzerine ondan aldığı bilgilerden münafık olduğunu tahmin ettiği bir valiyi hemen azlettiği bildirilmektedir. Selman Başaran, “Huzeyfe b. Yemân”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/18/434-435.

¹⁶⁹ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'an”, 3 (No. 4987); Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/196.

¹⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bk: Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 33-35; Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. İbrahim Atve Avaz (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975), 138-145; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/31-32; Aliyyü'l-İmam, *Kur'an'ın 10 Kıraati*, 105-107; Mehmet Dağ, *İhticâc Bağlamında Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 120-123; Çetin, *Kur'an İlimleri*, 78-79.

- 1- Kur'an imlasının müsaade ettiği ölçüde Mushaflar yedi kıraat vechini azami surette ihtiva etmişlerdir. Bu görüşe göre Mushaflar, kesinlikle birden fazla kıraat vechini barındırmakta, ancak yedi harfin tamamına balığ olmamaktadır.
- 2- Hz. Osman Mushafları yalnızca bir harf üzerine göre cem' etmiştir. Diğer harfleri almamıştır.
- 3- Kıraatlere hiçbir sınırlandırılma getirilmemiştir.

Bu görüşlerin ilki kıraat birikimi içinde yaygınlık kazanmıştır. Nitekim İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) gibi birçok kıraat âlimi bu görüşü benimsemişlerdir. İkinci görüş ise Taberî'nin (ö. 310/923) başı çektiği görüştür. Üçüncü görüşün sahibi Bâkılânî'ye (ö. 403/1013) göre ümmetin ihtilafına sebep olan vecihler sahih veya meşhur kıraatler değildir. Ayrışmalar ancak şaz kıraat vecihleri hakkındadır.¹⁷¹

Netice olarak bu dönemde Kur'an-ı Kerim çoğaltılmış ve ümmetin çoğaltılan Mushaflar üzerinde ittifakı gerçekleşmiştir. Mesâhif-i Osmâniyye diye anılan nüshalar, belirli merkezlere gönderilmiş ve *Mesâhifü'l-Emsâr* (Şehir Mushafları) ismiyle anılmıştır. Hz. Osman'ın gerek hilafet makamında bıraktığı ve gerek diğer şehirlere gönderdiği Mushaflar ümmet tarafından kabul edilmiştir. Kısa bir zaman içerisinde bunlar da çoğaltılmış ve birçok Müslüman kendine Mushaf edinmiştir.¹⁷² Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde sahabeden bazıları İslam'ı ve Kur'an-ı Kerim'i öğretmek için fethedilen yerlere gitmişlerdir.¹⁷³ Onlardan her biri gittiği yerde Hz. Peygamber'den aldığı kıraati öğretmiş, neticesinde de bu şehirler arasında farklı okumalar tezahür etmiştir. Hz. Osman'ın istinsah faaliyeti ve her bir merkeze müstakil bir kâriyle Mushafları gönderdikten sonra ihtilaflar en az sayıya indirilmiş olsa da daha önceki okunan kıraatler, Mushaf'ın imlasına uygun olanlarla birlikte okunmaya devam etmiştir. Mushaf hattına uygun olmayan kıraatler ise terkedilmiştir. Buna bağlı olarak

¹⁷¹ Aliyyü'l-İmam, *Kur'an'ın 10 Kıraati*, 105-106.

¹⁷² Çetin, *Kur'an İlimleri*, 88.

¹⁷³ Kûfe'de İbn Mes'ud (ö. 32/652), Basra'da Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 44/664), Şam'da Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652) geniş kitlelere Kur'an ve kıraat eğitimi vermişlerdir.

yedi harf ruhsatından kaynaklı farklı okuyuşlar azami surette varlığını korumuştur.¹⁷⁴ Mushaf hattına uygun kıraatler (diğer iki şartla birlikte) sahih-mütevâtir kıraatler arasında değerlendirilirken, Mushaf hattına uymayan dolayısıyla sahabenin icma'sıyla ters düşen kıraatler ise genel anlamda şaz kıraat kapsamında aktarılmaya devam etmiştir.

1.2.4. Tekâmülü: Tâbiîn ve Tebeu't-Tâbiîn Dönemi (H. 110-220 M. 728-835)

Halife Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman'dan sonra Kur'an ve kıraat alanında yapılan önemli çalışmalar Tâbiîn ve Tebeu't-Tâbiîn¹⁷⁵ dönemlerinde hız kesmeden devam etmiştir.¹⁷⁶ Kur'an-ı Kerim ve kıraat eğitim ve öğretimi, Mushaf'a hareke eklenmesi, kıraatlerin delillendirilmesi bunların başında gelmektedir. Bu zaman dilimi artık kıraatlerin zirve dönemidir diyebiliriz. Ayrıca Hadis, Tefsir, Fıkıh gibi ilim adamlarının membaı da bu dönemlerdir.

Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflarda hareke ve noktalama işareti bulunmuyordu.¹⁷⁷ Arapça okuma yazmayı bilmeyenlerin İslam'a girmesi neticesinde, Kur'an tilavetinde hatalı/lahn okumalar meydana gelmiş, bu sebepten dolayı da Kur'an-ı Kerim'i okumayı kolaylaştıracak işaretlere gerek duyulmuştu. Bu ihtiyaçtan

¹⁷⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 48-49; Mehmet Emin Maşalı, *Tarihî ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 31.

¹⁷⁵ **“İnsanların en hayırlısı benim asrım (daki ashabım)dır. Sonra onlara yakın olan (tâbiîn)lerdir. Sonra da onlara yakın olan (tebe-i tâbiîn)lerdir.”** Buhârî, "Fedâilu's-Sahâbe", 1 (No. 3651); Müslim, "Fedâilü'l-Ashâb", 210-214.

¹⁷⁶ Tâbiîn: Sahabeyi gören Müslümanlara verilen isimdir. Tâbiîn'i görenlere de Tebeu't-Tâbiîn denilmiştir. Hicri 181/797 tarihinde vefat eden Halef b. Halife, en son vefat eden tâbiî sayılmaktadır. Halef, Mekke'de ölen en son sahabe Ebu't-Tufeyl Amir b. Vâsile (ö.110/728)'yi görmüştür. Buna dayanarak tâbiîn asrının 181/797'de son bulduğu söylenmektedir. Hz. Peygamber'in vefat yılı olan 10/632 tarihiyle, 181/797 yılında vefat eden en son tâbiî arasında bu durumda 165 yıllık tâbiî süreci yaşanmış olmaktadır. Fakat tâbiîn neslinin genelini yaşadığı zaman dilimi göz önüne alınarak, bu sürenin yetmiş yıl olduğu da söylenmiştir. Seyit Avcı, "Tâbiîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Eylül 2005), 156.

¹⁷⁷ Esasen noktalarla harekeleme manasında **nakt** ve benzer harflere birbirini ayırmak için nokta koymak demek olan **i'câm**, Ebû'l-Esved'den önce de Araplarca meçhul değildi. Çünkü sahabe arasında bilenlerin bulunduğu İbrânî ve Süryânî yazılarında, harflerin altına ve üstüne konan noktalarla yazıyı harekeleme usulü mevcuttu. Nitekim Hz. Peygamber, kâtibi Muâviye'ye "rakş" tavsiye etmiş ve Muâviye'nin bunun mahiyetini sorması üzerine de her harfe onu temsil eden noktalarını koymasını belirtmişti. Bir başka tavsiyesinden o tarihlerde ب ve ت harflerinin noktalarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Nihad M. Çetin, "Arap II-Yazı", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/279.

ötürü Basra valisi Ziyad b. Ebîh (ö. 53/673), Tâbiîn'in büyüklerinden sayılan Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi (ö. 69/688) görevlendirerek Kur'an'ın harekelenmesi (**nakt**) işini başlatmıştır.¹⁷⁸ Ardından bu eylemi geliştiren talebeleri Nasr b. Âsım (ö. 89/708) ve Yahya b. Ya'mer (ö. 129/746) benzer harflere noktalama (**i'câm**) işaretlerini ekleyerek Kur'an'ın lahn yapılmadan okunmasına katkı sağlamıştır. Nakt ve i'câm için konulan noktaların karıştırılma problemini önlemek amacıyla Halil b. Ahmed (ö. 175/791) tarafından harflerin minyatürüze edilmiş şeklleri eklenerek bu işin en son hali verilmiştir. Böylece Basra kıraat ekolünün mensupları, sadece rivayetle yetinmeyip, Kur'an kıraatini kolaylaştırmak için önemli çalışmalara imza atmışlardır. Ziyâd'ın emri ve ed-Düelî'nin eylemi Kur'an kıraati adına yapılan en önemli faaliyetlerden biridir. Zira ondan önce böyle bir faaliyet yapılmamıştır. Tarihsel süreçte bu iki ismin sürekli zikredilmesi Basra'da yapılan ilmî faaliyetlerin en önemlilerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra benzer harflerin fark edilmesi için yapılan noktalama (i'cam) işi, bu önemli faaliyeti takip etmektedir.

Tâbiîn ve Tebeu't-Tâbiîn dönemlerinde kıraat ilmi talim, kitabet ve şifahi yolla sürdürülmekteydi. Toplu olarak yapılan derslerin yanı sıra ashâbı kiramdan gelen usullerden olan arz ve sema metotları uygulanmıştır.¹⁷⁹ Kıraat tedrisatı bu dönemlerde genellikle mescitlerde yapılmıştır.¹⁸⁰

Bu devirlerde kıraat ilmi adına görülen en bariz örnek kıraat imamlarının yetişmesidir. Kıraat imamlarından bir kısmı tâbiîn devrinde, diğer bir kısmı da tebeu't-

¹⁷⁸ Noktalama ve harekeleme işini öncelikle kabul etmeyen Ebü'l-Esved ed-Düelî, bir kimsenin Tevbe suresinin 3. ayetin de yer alan “أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ” “rasûluhû” kelimesinin lââm harfini cer/esre ile okuduğunu işitmiş ve bu hareke hatasından tam zıt bir anlam ortaya çıkmıştır. Bunun farkına varan Ebü'l-Esved ed-Düelî kararını gözden geçirmiş ve Basra valisine giderek teklifini kabul etmiştir. Düelî, emrine verilen kâtibe Mushaf yazısından farklı bir renkle fetha için harfin üstüne, esre için altına, ötre içinde önüne bir nokta koydurdu. Tenvinli yerler içinde iki nokta konuldu. Daha sonra benzer harflerin ayırt edilmesi için harflerin altına ve üstüne nokta/i'câm işaretleri eklendi. Harekeler için konulan noktalar/nakt ve benzer harflerin ayırımı için konulan nokta/i'câm karmaşık bir hâl alınca, minyatüre edilmiş şekiller Halil b. Ahmed tarafından geliştirildi ve hâlâ kullanılmaya devam etmektedir. Dâni, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, 12-13; Çetin, *Kur'an İlimleri*, 92-93.

¹⁷⁹ Kıraat eğitiminin-öğretim metodları; kıraati hocadan dinleyerek almaya “semâ”, kıraati bizzat hocanın yakınında bulunarak onun ağzından alma ve gerekirse ona okuma ve tashih ettirmeye “müşâfehe”, bir hocanın huzurunda ona ezberden veya Mushaf'tan okuyarak kıraat dinletmeye “arz” denilmektedir. Sema ve arzın birlikte yapılarak okunmasına “eda” ismi verilmiştir. Recep Koyuncu, *Kıraat İlmi & Takrîb Usûlü* (Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018), 35.

¹⁸⁰ Tetik, *Kıraat İlminin Talimi*, 57.

tâbiîn devrinde yetişmiş, Kur'an ve kıraate dair büyük hizmetler vermişlerdir.¹⁸¹ Kıraat ihtilaflarının alıp yürüdüğü, vecihleri ve tarikleri birbirinden ayırt edebilecek gücü olmayan kimselerin bu konuda söz söylediği bir zamanda, kıraat imamlarının ne gibi hizmetler yaptığı hususu takdirlerin fevkindedir.¹⁸² İhtilafların çoğaldığı zabtın azaldığı bir dönemden bahseden İbnü'l-Cezeri (ö. 833/1429) şöyle demektedir: “*Bu esnada ümmetin cesur yürekli âlimleri ve imamları, güçlerinin yetebildiği kadar çalıştılar. Doğru ile yanlışın arasını ayırdılar. Harfleri ve kıraatleri toplayıp, vecihleri ve rivayetleri nispet ettiler. Meşhur ile şaz kıraatleri, sahih ile fezz (tek başına kalan, alışılmamış) kıraatlerin arasını vaz ettikleri/koydukları/belirledikleri usullere göre ayırdılar.*”¹⁸³

Özetle Hz. Osman döneminde ihtilafa sebep olan ruhsata dayalı okuyuşlar istinsah faaliyetinin yapılmasının ardından bu alanda ihtisas sahibi âlimlerin yetişmesini sağlamıştır. Kur'an-ı Kerim'in harekelenmesi ve noktalanması bu devirde son hâlini alırken, farklı okuma vecihlerini ahz eden öğrenciler, isimlerine nispet edilecek olan kıraat birikimlerini ortaya koymuş ve bu alanda imam sayılan şahsiyetler

¹⁸¹ Burada ismi anılan zevatın bir kısmı sadece kıraat alanında değil, aynı zamanda Hadis, Tefsir, Fıkıh, Arap Dili gibi diğer ilim dallarında da otorite olmuşlardır. **Medine'de**, bu dönemlerde kıraat ilminde öne çıkan isimler: Said b. Müseyyeb (ö. 93), Urve b. Zübeyr b. Avvam (ö. 94), Sâlim b. Abdullah b. Ömer b. Hattâb (ö. 106), Ömer b. Abdülaziz b. Mervân b. Hâkem (ö. 101), Abdurrahman b. Hürmüz el-'Arac (ö. 110), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124), Müslim b. Cündeb (ö. 130), Zeyd b. Eslem (ö. 136), Ebû Ca'fer Yezid b. Ka'ka' (ö. 130), Şeybe b. Nassâh (ö. 130), Nâfi' b. Ebî Nu'aym (ö. 169/785). **Mekke'de**, kıraat alanında öne çıkan isimler ise şunlardır: Ubeyd b. Umeyr (ö. 74), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime b. Halid (ö. 110), İbn Ebû Muleyke (ö. 117/735), Abdullah İbn Kesir (ö. 120/738), Hamid b. Kays el-'Arac (ö. 130), İbn Muhaysin (ö. 123/741). **Kûfe'de**, kıraat ilminde öne çıkan isimler ise şunlardır: Alkame b. Kays (ö. 62/682), Esved b. Yezîd b. Kays en-Nehâî (ö. 75/694), Mesrûk b. el-Ecda' b. Mâlik (ö. 63/683), Ubeyde b. Amr es-Selmânî (ö. 72), Amr b. Şürahbîl (ö. 63/683), Hâris b. Kays (ö. 65), Rebî' b. Huseym (ö. 65/685), Amr b. Meymûn el-Evdî (ö. 74/693), Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 73/692), Ubeyd b. Nadîle (ö. 75), Zür'a b. Amr b. Cerîr, Said b. Cübeyr (ö. 94/713), İbrâhîm en-Nehâî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 104/722), Yahya b. Vessâb (ö. 103), Âsım b. Ebî'n-Necûd (ö. 127/745), A'meş (ö. 148/765), Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805). **Basra'da**, kıraat alanında öne çıkan isimler şunlardır: Âmir b. Abdü Kays (ö. 55/675), Ebû'l-Âliye (ö. 90), Ebû Recâ' İmrân b. Teym (ö. 105/723), Nasr b. Âsım (ö. 89/708), Yahya b. Ya'mer (ö. 129/746), Muâz b. Hâris (ö. 63), Câbir b. Zeyd el-Ezdî (ö. 93/711), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Sîrîn el-Basrî (ö. 110/729), Katâde (ö. 117/735), Abdullah b. Ebî İshâk (ö. 117/735), Îsâ b. Ömer (ö. 149/766), Ebû Amr b. el-Alâ' (ö. 154/771), Âsım el-Cuhderi (ö. 128), Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821). **Şam'da**, kıraat alanında öne çıkan isimler ise şunlardır: Mugîre b. Ebî Şihâb (ö. 91/710), Abdullah b. Âmir (ö. 118/736), Atıyye b. Kays el-Kilâbî (ö. 121/739), İsmail b. Abdullah (ö. 132), Şüreyh b. Yezid el-Hadramî (ö. 203). İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/118-124.

¹⁸² Tetik, *Kıraat İlminin Talimi*, 59.

¹⁸³ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/124.

olarak öne çıkmıştır.¹⁸⁴ Artık kıraat vecihleriyle ilgili ihtilafın boyutu yön değiştirip sahih-sahih olmayan ayırımına gidilmiştir. Bu dönemde kıraatlerin delillendirilmesiyle ilgili başlıca maddeler öne çıkmış ve her bir kıraat âlimi, kendi okuyuşunu tercih ve tercih sebeplerini gerekçeleriyle açıklamaya gitmişlerdir.

1.2.5. Sistemleşmesi ve Sınırlandırılması

Bu başlık altında iki alt başlığa yer verdik. Öncelikle kıraat ilminin sistemleşmesiyle alakalı tespit-tercih dönemini, ikinci olarak ta şaz kavramını ele aldık.

1.2.5.1. Birinci Sistematik: Tespit-Tercih Dönemi

Bu başlık altında ilk olarak tespit ve tercih arasındaki farkın yeterince anlaşılması için kullanılan kavramlar olan “tercih, ihtiyar, ihticac, tevcih” terimlerini ele aldık. Daha sonra bir kıraatin sahih kabul edilmesi için gerekli olan kavramlara değindik. Kıraatlerin tespiti için kullanılan şartlardan birinin eksik olması durumunda genel olarak ifade edilen şaz kavramını da ikinci alt başlık olarak ele aldık.

a) Tercih kavramı: sözlüklerde; “*baskın çıkmak, daha ağır olmak, üstün olmak, tartmak*” gibi anlamlara gelen “رجح” fiilinden türemiş olan “الترجيح” kelimesi tef’il babı sığasında; “*bir şeyi başka bir şeye tercih etmek, üstün görmek, daha ağır olduğunu düşünmek*” gibi manalara gelmektedir.¹⁸⁵ Kıraat ıstılahında ise “tercih

¹⁸⁴ Kıraati Aşere İmamları şunlardır: Ebû Ruveym Nâfi‘ b. Abdirrahmân b. Ebî Nuaym (ö. 169/785) Medine imamıdır. Tâbiinden olan Ebû Ma‘bed Abdullâh b. Kesîr b. Amr ed-Dârî (ö. 120/738) Mekke kıraat imamıdır. Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ’ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö. 154/771) Basra kıraat imamıdır. Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî (ö. 118/736) Şam bölgesinin kıraat imamıdır. Ebû Bekr Âsım b. Ebi’n-Necûd Behdele el-Esedî (ö. 127/745), Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât (ö. 156/773), Ebû’l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî (ö. 189/805) Kûfe imamlarıdır. Ebû Ca‘fer Yezîd b. el-Ka‘ka‘ (ö. 130/747-48) hem birinci imam Nâfi‘nin hocası hemde Medine kıraat imamıdır. Ebû Muhammed Ya‘kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh (ö. 205/821) Basra kıraat imamlarından. Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa‘leb el-Bezzâr (ö. 229/844) Kûfe ekolünden olup kıraati aşerenin onuncu imamıdır. Ayrıca bk. İbn Mihrân, *el-Gâye*, 37-129.

¹⁸⁵ Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, nşr. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2003), “Kitâbü’l-‘Ayn”, “رجح”, 2/99; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, nşr. Abdusselam Muhammed Harun vd. (Kahire, 1976), “Tehzîbü’l-Luga”, “رجح”, 4/142-143; Ebûl-Hasan Ahmed b. Hâris İbn Zekerîyya, nşr. Abdusselam Muhammed Harun (Dâru’l-Fikr, 1979), “Mu‘cem Mekâyisü’l-Luga”, “رجح”, 2/489; Ebu’l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükrem b. Ali b. Ahmet el-Ensari İbn Manzûr (Kahire, ts.), “Lisanü’l-Arab”, “رجح”, 15/1586; Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b.

edilmeyen kıraati yok saymamakla birlikte, iki kıraatten birini diğerine karşı tercih etmektir.”¹⁸⁶

b) İhtiyar kavramı: “خَار” fiilinin iftiâl babından türemiş olan “إِخْتِيَارٌ” mastarının kelime manası: “*kendi isteği ile/gönüllü olarak tercih etmek, seçim yapmak, özgür istek, iki şeyden birine eğilim göstermek*” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸⁷ Tercih kavramıyla yakın anlama sahip olan ihtiyar kelimesi terim olarak; “rivayetleri belirli esaslara göre ayıklayıp, meyilli olduğu rivayeti/yönü/kıraati seçmesidir.”¹⁸⁸ Ebû Amr ed-Dâni, kıraatleri tercih eden âlimler için şu mısraları dile getirmiştir.¹⁸⁹

وَاهْلُ الْإِخْتِيَارِ لِلْخُرُوفِ وَالْمَيْزِ لِلْسَّقِيمِ وَالْمَعْرُوفِ
جَمَاعَةٌ كُلُّهُمْ إِمَامٌ مَقَدَّمَ أَوْلُهُمْ سَلَامٌ

c) İhticac kavramı: Sözlüklerde; “*tartışma, münakaşa, karşı çıkma, özür beyan etme, delil getirme, sebep ileri sürme, bir şeye taraf olmak, bir şeyi delil olarak sunmak, tartışma esnasında kendisiyle galip olunan argüman,*” gibi manalara gelen “حَجَّ” kelimesinin iftiâl “إِحْتِجَاجٌ” babından gelen bir mastardır.¹⁹⁰ Terim anlamı: Hücet sahibi âlimlerin, Kur’an-ı Kerim kıraatini muhafaza etmek amacıyla, sahih kıraatlerin

Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc vd. (Kuveyt: Matbaatü Kuvety, 1976), “Tâcü’l-‘arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs”, “ح ج ح”, 6/383-384.

¹⁸⁶ Abdülalî el-Mes’ûl, *Mu’cemu mustalahâtî i’lmi’l-kirâetî’l-Kur’âniyye ve mâ yetea’leku bihi* (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2007), 129-130.

¹⁸⁷ Halîl b. Ahmed, “Kitâbü’l-‘Ayn”, “خَار”, 1/456; Ezherî, “Tehzîbü’l-Luga”, “خَار”, 7/547; İbn Zekerîyya, “Mu’cem Mekâyisü’l-Luğa”, “خَار”, 2/233-232; Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, nşr. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), “el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân”, “خَار”, 160; İbn Manzûr, “Lisanü’l-Arab”, “خَار”, 15/1300; Zebîdî, “Tâcü’l-‘arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs”, “خَار”, 11/244.

¹⁸⁸ Mes’ûl, *Mustalahât*, 45-46.

¹⁸⁹ Tercih ehli kıraatleri / bilinenle sahih olmayanları birbirinden ayıranlardır. / Onların hepsi mütekaddim imamdır. / Öncüleri ise Sellâm’dır. (Ebû Ebeyd Kâsım b. Sellâm [ö. 224/838]) Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *el-Ürcüzetü’l-Münebbihetü alâ Esmâi’l-Kurrâ-i ve’r-Ruvâti ve Usûli’l-Kirâetî ve Akdi’d-Diyânâtî bi’t-Tecvîdi ve’d-Delâlatî*, thk. Muhammed b. Meckân el-Cezâirî (Riyad: Dâru’l-Muğnî, 1999), 159.

¹⁹⁰ Halîl b. Ahmed, “Kitâbü’l-‘Ayn”, “ح ج ح”, 1/287; Ezherî, “Tehzîbü’l-Luga”, “ح ج ح”, 3/390; İbn Zekerîyya, “Mu’cem Mekâyisü’l-Luga”, “ح ج ح”, 2/30; Râgıb el-İsfahânî, “el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân”, “ح ج ح”, 107; İbn Manzûr, “Lisanü’l-Arab”, “ح ج ح”, 9/779-800; Zebîdî, “Tâcü’l-‘arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs”, “ح ج ح”, 5/459-460.

geçerliliğini delilleriyle ortaya koyup şüpheleri gidermesidir.¹⁹¹ Bir başka tarif ise şöyledir: “Kıraat farklılıklarının sahihini sakiminden ayırarak sahih kıraatleri tespit, sahih kategorisi içerisinde bir vechi tercihte kıraatin isnat, resmî Mushaf yanında öteki naklî ve dilsel bütün hüccetleriyle temellendiren ilimdir.”¹⁹²

d) Tevcih kavramı: İhticac kavramıyla benzer anlam taşıyan “التوجيه” tevcih kelimesi,¹⁹³ kıraat seçimini gerçekleştirmede kârinin başvurduğu en temel kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. “وجه” sülasi¹⁹⁴ filinin tef‘il bâbının mastarı olup sözlükte: “*yöneltme, doğrultma, yönlendirme, rehberlik etme, tahsis etme, dağıtım, dikkatini bir şeye verme, nakletme, atama*” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹⁵ Kıraat ilmi terimi olarak ise: “Tespiti yapılmış kıraatin, icma, kıyas, istishab gibi Arapçanın genel kaidelerinden birine dayanarak, kârinin/mukrinin seçmiş olduğu kıraat vecihlerini açıklayıp ortaya koymasıdır.”¹⁹⁶

Kıraatlerin tercihinin Hz. Peygamber döneminden itibaren başladığı söylenebilir. Nitekim rivayetler arasında; Furkan suresinin tilavetini Hişâm b. Hakîm’den (ö. 15/636) dinleyen Hz. Ömer, namaz biter bitmez “*bu sureyi sana kim böyle okuttu?*” sorusuna, Resûlullâh (s.a.v.) cevabını alması durumu, sahabenin okuduğu kıraati delillendirmeye gittiği ve bunun bir hüccet olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Hişâm b. Hakîm’le birlikte Hz. Peygamber’in huzuruna meseleyi taşıyan Hz. Ömer her iki harf/kıraatin okunabileceğini anlamış ve daha öncesinde öğrendiği kıraati okumaya devam etmiştir. En azından Hişâm b. Hâkîm’in öğrendiği tilavet şeklini okuduğuna dair net bir bilginin olmaması, Hz. Ömer’in ilk olarak Hz. Peygamber’den

¹⁹¹ Nasr b. Alî b. Muhammed Ebû Abdillâh eş-Şîrâzî el-Fesevî İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah fî vücûhi’l-kirâ’ât ve ‘ilelihâ*, thk. Ömer Hamdân el-Kûbeysî (Mekke/Cidde: el-Cemâ’atü’l-Hayriyye li-tahfîzî’l-Kur’ani’l-Kerim, 1993), 1/19.

¹⁹² Dağ, *İhticâc*, 363-364.

¹⁹³ Kıraat seçiminin gerçekleştirilmesini ifade eden benzer kavramlar şunlardır: “Tercih, Tevcih, İhticâc, Huccet, Ta‘lil, İntisâr, İzâh, Tahric, Te‘vil” gibi kavramlar kıraat imamları ve dilciler nezdinde bazen aynı anlamlarda bazen yakın anlamda kullanılmıştır. Mes’ûl, *Mustalahât*, 156-157.

¹⁹⁴ Vecih “وجه” kelimesi tecvid kitaplarında kullanılan bir terimdir. Burada çeşit, tarz, şekil, biçim gibi anlamlarda olup; tilavet çeşitlerinden bir tanesini okuyucunun seçmesi/tercih edebilmesi anlamında kullanılmaktadır. Örneğin, Meddi Lin olan bir kelimenin son harfinin hareketi ötre/zamme olduğu zaman 7 vecih caiz olur. Tul, Teveassut, kasr, tul ile işmâm, tevassut ile işmâm, kasr ile işmâm ve revmdir. Yani 7 elif uzatmak değil, okuyucunun bu gibi durumlarda yedi farklı vecihten birisini tercih etmede muhayyer olduğunu ifade eder.

¹⁹⁵ Halîl b. Ahmed, “Kitâbü’l-‘Ayn”, “وجه”, 4/350; Ezherî, “Tehzîbü’l-Luga”, “وجه”, 6/351-352; İbn Zekeriyya, “Mu‘cem Mekâyisü’l-Luga”, “وجه”, 6/89; İbn Manzûr, “Lisanü’l-Arab”, “وجه”, 52/4777.

¹⁹⁶ Mes’ûl, *Mustalahât*, 155.

öğrendiği kıraati sonraki öğrendiği kıraat arasında tercihte bulunduğu şeklinde ifade edilebilir. Özetle sahabe arasında Kur'an tilavetiyle alakalı ortaya çıkan ihtilafa dair farklı rivayetler, Hz. Peygamber huzurunda iki veya daha fazla¹⁹⁷ olan kıraatin kabulüyle neticelendirilmiştir. Sonrasında ise sahabe, büyük ihtimalle ilk önce öğrendiği kıraat vechini okumaya devam etmiştir. Bu durum tercih-hüccet olgusunun başlangıcı olarak ifade edilebilir.

Hz. Peygamber döneminde başlayan farklı okumaların mahiyeti ve mantığı sahabe tarafından özümsemiş olduğundan olsa gerek, Resûlullâh'ın (s.a.v) vefatından sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer devirlerinde kıraatlerin seçimiyle alakalı herhangi bir kavramın oluşmasına sebep olacak ihtilaf ya da rivayet bulunmamaktadır.¹⁹⁸ Hz. Osman döneminde ise ortaya çıkan kıraat ihtilafları¹⁹⁹ büyük kargaşalara sebep olmuş ve halifenin emriyle istinsah faaliyeti sonrası minimize edilmiştir.²⁰⁰ Farklı okuma vecihlerine uygun olan bu Mushafların imlasına göre ihticac eylemi varlık bulmuştur. İhticac olgusunun asıl anlamını kazandığı dönemler ise hicri II. asır olan tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn devirleridir.²⁰¹ Fetihlerin neticesinde farklı lehçelere sahip Arap kavimlerinin ve diğer milletlerin Müslüman olması, İslam'ın güç, kuvvet ve yayılmasının yanında dezavantaj olarak lahn sorununu da birlikte getirmiştir. Lahn sorunu hem Arap dili açısından hem Kur'an kıraati açısından bir tehdit olmuş, dolayısıyla bu duruma karşı ciddi çalışmalar başlamıştır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi kıraat imamlarının²⁰² zuhur ettiği bu dönemler aynı zamanda nahiv kurallarını

¹⁹⁷ Hz. Ömer ve Hz. Hişâm arasında iki farklı bir okuma şekli ortaya çıkarken, Übey b. Ka'b'ın (ö. 33/654) rivayetinde ise üç farklı okuma şekli ortaya çıkmıştır. İlgili ve benzer rivayetlerin tamamı için bakınız: Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 44-89.

¹⁹⁸ Dağ, *İhticâc*, 126.

¹⁹⁹ İbn Mücahid; Sahabe ve tâbiîn devirlerinde ortaya çıkan ihtilafları sonrası için Müslümanlar olarak rahmet ve genişlik olarak değerlendirmiştir. bk: Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî Ebûbekir el-Bağdadî İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-kırâ'at*, thk. Şevki Dayk (Kahire: Dâru'l-Meârif bi Mısır, 1972), 45.

²⁰⁰ Hz. Osman farklı coğrafyalardan gelen ihtilafların yanı sıra kendi huzurunda da benzer olayların yaşanmasının ardından bir hutbe vererek şöyle demiştir: “Siz benim yanımda bile ihtilaf ediyor, lahn yapıyorsunuz. Uzak memleketlerde yaşayanlar elbette daha fazla ihtilafa düşecek daha fazla lahn yapacaklardır. Ey ashabı Muhammed! Toplanın insanlara bir imam Mushaf'ı yazın.” bk. Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/203-204.

²⁰¹ Recep Koyuncu, “Kıraatlerin İhticacı Bağlamında Dilbilimsel Tefsirler: Ahfeş'in Me'âni'l-Kur'an'ı Özelinde Bir Tahlil”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (31 Aralık 2019), 332.

²⁰² Kıraati Aşere imamları şunlardır: Nafi', İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Ca'fer, Ya'kub ve Halef'tir.

tespit etmeye yönelik çalışmaları da beraberinde getirmiş ve Basra-Kûfe ekollerinin sistematige koyulduğu dönemler oluşmuştur. Dil âlimleri kendi usullerine göre lahn sorunuyla mücadele etmeye başlamış ve ihticac anlamında ilk olarak “Meâni’l-Kur’an”²⁰³ adlı çalışmalar telif edilmiştir.²⁰⁴ Her şehirde öne çıkan ve daha sonraları şöhreti iyice yaygınlaşmış olan kıraat imamları ise sahih olan kıraatleri belirlemiştir. Ayrıca bu dönemde Kur’an alanında otorite kimseler çoğalmış ve değişik bölgelerde bu faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu olumlu gelişmelere zıt olarak sahih kıraatle sahih olmayan okumalar birbirine karıştırılmaya başlanmıştır. Bu durum kimi zaman bilerek yapılan bir lahn, kimi zaman da bilinçsizce ortaya çıkan bir problem olarak varlık göstermiştir. İşte bu tehlikeyi gören nitelikli âlimler bütün gayretlerini ortaya koyarak, birtakım kurallar geliştirmiş ve sahih olan kıraatlerle sahih olmayan kıraatleri birbirinden ayırt etmişlerdir.

Kıraatlerin kabul edilme şartları; Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği Mushaflardan birine uygunluk, senedin sahih olması ve ek olarak bu kıraatin kabul görmesi için Arap dili vecihlerinden birine uygun olma ilkesi gözetilir. İki temel şart kimilerince tespit için yeterli olmakla beraber genel olarak kıraatlerin kabul edilmesi için üç şart da ileri sürülmüştür:

1. Senedin sahih olması,
2. Hz. Osman’ın (r.a.) istinsah ettirdiği Mushaflardan birinin hattına uygun olması,

²⁰³ Kur’an’ın filolojik tefsirini konu alan ilim dalı ve bu dalda yazılmış eserlerin ortak adı. Kavramla alakalı geniş bilgi için bakınız: İsmail Aydın, “Meâni’l-Kur’ân”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019).

²⁰⁴ Elimize ulaşan ilk ihticac kitapları şunlardır: Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh’e (ö. 370/980) ait “*İ’râbu’l-Kirââtî’s-Seb’ ve ‘İleluhâ*” ve “*el-Huccetü fi’l-Kirâât*” isimli iki eser, günümüze ulaşan en eski hüccet kitaplarından. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî’ye (ö. 370/980) ait olan “*Me’âni’l-Kirâât*” isimli eser ikinci sıradadır. Üçüncü olarak, nahiv âlimi Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî’ye (ö. 377/987) ait olan “*el-Hucce fi’l-Kirââtî’s-Seb’i li Eimmeti’l-Emsâri bi’l-Hicâz ve’l-İrâk ve’s-Şâm*” adlı eseridir. Sonrasında ise şaz kıraatle alakalı Ebû’l-Feth Osmân b. Cinnî’ye (ö. 392/1002) ait olan “*el-Muhteseb fi Tebyîni Şevâzî’l-Kirââtî ve’l-İdâhi anhâ*”dır. Ebû Zûr’a Abdullah b. Zencele’ye ait “*Huccetü’l-Kirâât*” adlı eseri okuyucu kitlesi açısından en meşhurdur. Mekî b. Ebî Tâlib el-Kaysî’nin (ö. 437/1045) “*el-Keşfü ‘an Vücûhi’l-Kirââtî’s-Seb’a ve ‘İlelihâ ve Hucecihâ*” ait eseri ihticâc alanında ayrı bir önemi vardır. Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi’l-Abbâs el-Mehdevî’ye (ö. 440/1048) ait olan “*el-Mûvaddih fi Ta’lîli Vücûhi’l-Kirâât (Şerhu’l-Hidâye)*” eser isminden de anlaşıldığına göre daha önce kaleme aldığı eserine şerh niteliğindedir. Son olarak klasik kaynaklar arasında yer alan; İbn Ebî Meryem lakabıyla meşhur Nasr b. Ali b. Muhammed eş-Şîrâzî’nin (ö. 565/1165) “*el-Kitâbü’l-Mûdah fi Vücûhi’l-Kirââtî ve ‘İlelihâ*” adlı eseri.

3. Bir vecihle de olsa Arap dili gramerine uygun olması.²⁰⁵

Bu üç şartı taşıyan kıraatlerin reddi caiz olmadığı gibi inkâr da edilemez. Çünkü bu şartları taşıyan kıraatler *ahrufu's-seb'a*'dandır. Bunların kabul edilmesi gerekir. Bu üç şarttan birini taşımayan kıraatler ise zayıf, şaz veya batıl kabul edilmektedir.²⁰⁶ Ayrıca yaşadığı şehir halkının, kıraat imamının kıraati konusunda imam hakkında icma etmiş olması ve bu icmanın sağlamlık ve güvenilirlik açısından Arap dili ve kıraat konusunda ehil kimselerin bilgisine dayanması şeklinde iki madde de yer almaktadır.²⁰⁷

Bu şartları ihticac-tercih kavramları yönünden ele alırsak ilk şartı şöyle değerlendirmeliyiz: Bir kıraatin senedinin sahih olması (isnat) kriteri kıraatlerin tespitine yönelik bir durumdur. İsnad tercih kriteri değildir. Bir rivayetin makbul olması için en temel şarttır.²⁰⁸ Fakat senedin sahihliği tespit kriteri olarak uygulandıktan sonra senedin meşhurluğu, çoğunluğun ittifakı gibi gerekçelerle tercih sebebi olarak bir rükün sayılabilmektedir.²⁰⁹

Senedin sahih olması, hadis ıstılahında senette bulunan sayıya göre farklı isimler altında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Hadiste geçen mütevâtir kavramı ile ilişkilendirildiği zaman kıraat ilminde mütevâtir kavramını kullanmak farklılık arz etmektedir. Bu bağlamda gençlik döneminde mütevâtir kavramını kullanan²¹⁰ İbnü'l-Cezerî daha sonraları sahih kavramını on kıraat için tercih etmiştir. Kur'an ve Kur'an'ın kıraati, aralarında sıkı bir ilişki olan iki farklı şeydir. Kur'an'ın herhangi bir değişikliğe uğramadan sonraki nesillere oradan da bize aktarılması mütevâtirdir. Kıraat ise genel anlamda tevatür derecesine ulaşmıştır. Örneğin Fatiha suresinde yer alan “الرَّحْمٰنُ” lafzı kıraat açısından tevatür derecesine ulaşmıştır. Çünkü bu ayetin başka bir vecihle okunması yoktur. Kıraat imamları okunuşu üzerinde ittifak etmişlerdir. Bunun

²⁰⁵ Ebû'Zür'a Abdurram b. Muhammed İbn Zencele, *Huccetü'l-kıraât*, thk. Said Afganî (Beyrut: Müessesetü'r-Rasale, 1997), 11-12; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 51-52; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 5; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/124.

²⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'aşr*, 1/124.

²⁰⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 89.

²⁰⁸ Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 75-76.

²⁰⁹ Dağ, *İhticâc*, 178.

²¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in*, 43.

gibi herhangi bir farklılık olmayan lafızların kıraati, tevatür derecesine ulaşmıştır denilebilir. Bunun dışında ister usul ister ferş açısından kıraat imamları arasında farklı şekilde okunan kıraatler için de sahih kavramı kullanılabilir. Mamafih bu ayrım ancak ayetler veya ayetlerde bulunan lafızlar üzerinden kullanıma münasiptir. Bu kullanımı imamlar nezdinde ifade edecek olursak tam bir birliktelik/ittifak söz konusu olmadığı için tevatür kelimesi yerine sahih kavramının kullanımı İbnü'l-Cezerî gibi kıraat âlimleri tarafından tercih edilmiştir. Kimi âlimler yedi kıraati mütevâtir kimileri de on kıraat imamının kıraatinin mütvâtir olduğu fikrini benimsemiştir. Buradan hareketle mütevâtir veya sahih kavramının on imamın ittifak ettiği okuyuşlar veya tek başlarına kaldığı ya da birkaç imamın ittifak ettiği şekilde tanımlamak vakıya uygun düşmektedir. On kıraat imamının dışında olup, on imamdaki birinin okuyuşuna uygun olan imamların ilgili olan okuyuşları da sahih kıraat kavramına dâhil olmaktadır. Bu okuyuş on imamın ittifak ettiği kıraate uygunsa, şaz kıraat imamından gelse bile ilgili kıraat vechi, mütevâtir/sahih kavramı içerisine dâhil olmuştur. Bu noktada araştırmanın konusu olan Hasan-ı Basrî ve Yezîdî'nin on imamın kıraatine ittifak ettiği okuyuşları oldukça fazladır. Dolayısıyla bu imamların kıraatlerinin sahih ya da tevatür derecesine ulaşmış kıraatlerden biriyle aynı oluşu, şaz kıraat imamlarının topyekûn bütün kıraatlerinin şaz kapsamında değerlendirilmesinin önüne geçmektedir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekirken imam sayılarının artması okunan vecihlerin daha fazla olması demek değildir. Taberî'nin belirttiği 20'den fazla olan imamların kıraatleri günümüze ulaşmış olsaydı bu ancak ve ancak şu an elimizde bulunan kıraat vecihlerinden birine veya birkaç tanesine muvafakat edecektir. Senedin sahih olması hadis ilmindeki gibi olmasa bile metin üzerinden hadis ilminde ifade edilen mütevâtirlikten daha üst seviyededir. Çünkü bir bölge halkının takip ettiği kıraat bilgisine ulaşılmışsa ayrıca senetteki sayıya bakılmaz. O dönemde yaşayan halkın önde gelen isimlerinden bu anlamda ortak bir itiraz bulunmaması halkın çoğunluğunun takip ettiği bir kıraat olur ki bu mütevâtirlik dediğimiz şartı yerine getirmiş olur. Hatta daha üst seviyeye gelmiş olur. Çünkü bölgesel olarak bir halkın tamamını senetle göstermek neredeyse imkânsız bir durumdur. Bu sebeple üç kriter şartını taşıyan kıraatler için kimi zaman mütevâtir kimi zaman da sahih kavramı tercih edilmiştir.

Mushaf'a uygunluk arzı kıraatlerin tespitine yönelik bir şart olarak kabul edilmektedir. Mushaf'a muvafakat, iki ya da daha fazla kıraat arasında bir tercih sebebi değildir. Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflardan birine uygun olması kıraatin tespitine yönelik ikinci şartın yerine geldiğini gösterir.²¹¹ Fakat bir Mushaf'ta "وَسَارِعُوا" formunda²¹² diğer bir başka Mushaf'ta "سَارِعُوا" şeklinde "vâv" harfi olmaksızın yazılması²¹³ gibi durumlarda "vâv" harfi olan Mushaf'tan okumak veya "vâv" harfsiz olan Mushaf'tan okumak bir tercih sebebi olarak değerlendirilebilir. Nokta ve harekeden yoksun olan Mushaf imlası muhtemelen Hz. Osman tarafından bilerek yapılmıştır. Uzun süren istinsah faaliyeti, buna işaret etmektedir. Beş yıl süren çalışmada yedi harften kaynaklanan okumaları barındırması açısından hareke ve noktalama yapılmamıştır. Yazıda gösterilmesi mümkün olmayan kıraatler ise Mushaflara dağıtılmıştır. Bu Mushaflardaki farklı vecihler işin erbabı tarafından okunabiliyordu. Örneğin Türkçe bir kelimedeki yazılan "L" harfinin küçük harfle yazımı olan "l" harfi ile "ı" harfinin büyük karakterle yazımı olan "I" resmi aynı şekilde yazılır farklı telaffuz edilir. Fakat kimse "Irak" kelimesinin başında bulunan harfi "L" olarak okumaz. Yine "İlgaz" kelimesinde bulunan ikinci harfi her okuyan "L" karakterinin küçük şekilde yazıldığını bilir. Hz. Osman, istinsah faaliyeti sırasında bu işte görevli olanlara farklı formda okunmaya munasip olması hasebiyle hareke ve noktalama işareti koydurmamıştır. Daha sonraki süreçte lahn denilen problemin ortaya çıkmasından ötürü Basralı âlimler öncülüğünde Kur'an'a hareke ve noktalama işareti konulmuştur. Bu işin öncülüğünü Basralı âlimler yaptığı için öncelikle Basra Mushaf'ının kıraati baz alınmış daha sonra diğer bölgelerde bulunan Mushaflar da kendi kıraatlerinin okunuşuna göre hareke ve noktalama işaretini koymuşlardır. Noktalama işaretleri, dili fasih olan Araplar için değil sonradan Müslüman olan diğer milletler ve lahn probleminin ortaya çıktığı bir zamanda fasih dili bozulan Arapların ihtiyaç duyduğu bir durum olup kolaylık ilkesinden hareketle yapılan bir eylemdir.

²¹¹ Dağ, *İhticâc*, 183.

²¹² Âl-i İmrân, 3/133.

²¹³ Şâm ve Medine Mushaflarında "و" harfi olmaksızın "سَارِعُوا" şeklinde yazılmıştır. İbn Âmir, Nâfi' ve Ebû Ca'fer "و"sız kıraatleri okumaktadırlar. Benzer farklılıklar için bk: Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/246-247.

Üçüncü şart olan; Arap dili gramerine uygunluk kriteri tespit kriteri olarak ifade edilmiş olsa da son dönem kimi kıraat âlimleri tarafından tercih kriteri olarak değerlendirilmektedir.²¹⁴ Arap diline uygunluk kriteri ilk dönemler olmayıp sonradan bu kriterin dâhil edilmesindeki sebebi iyi anlamak için dönemin tarihsel durumuna bir göz atmak gerekmektedir. Arap Yarımadasının merkezi Mekke olmasının sebebi Kâbe'nin orada bulunmasından kaynaklıdır. Dolayısıyla burada yaşayan Kureyş kabilesi ve lehçesi Körfezin diğer lehçelerine göre daha makbul görülmektedir. Hz. Peygamber'in dili olması açısından Kur'an'ın dili Arapça, fakat bu Yarımada'nın resmî dili konumunda ya da üst dili mesabesinde ise Kureyş lehçesi kabul edilir. Diğer lehçeler adeta bir çeşmenin olukları nezdinde değerlendirilebilir. Ana kaynak her zaman Kureyştir. Zamanla halkın arasında resmî dil konumunda olan Kureyş lehçesinin hâle görmesi ve lahnın artık ileri düzeyde konuma sahip insanlar tarafından yapılmasından kaynaklı olarak Kur'an dilinin telaffuzunun korunması açısından dil şartı konulmuştur. Bu durum aslında kıraatlerin sahihlik kriterine ek bir destek ve sağlamlık kazandırmıştır. Yoksa bu dil şartı gelişigüzel konulmuş değil aksine dönemin gereksinimleri arasında yer almaktadır. Burada dil unsuru; isnat ve Mushaf gibi, bir tespit hücceti olarak kabul görmemiş olabilir. Dilin fonksiyonu lahn olgusuyla ortaya çıkan hatalı okumaları sahih okumalardan uzaklaştırmaktır. Dolayısıyla Arap dili, sahih olan iki kıraatten birini tercihte bir hüccet olarak değerlendirilmelidir.²¹⁵

Son dönem kıraat hocalarının bir kısmı dil şartını tespite yönelik değil tercihe yönelik bir şart olarak kabul ettiğini az önce ifade etmiştik. Dil şartının, dönemin tarihsel ve sosyolojik durumuna baktığımız zaman çoğunluğun benimsediği tespit kriteri olarak değerlendirilmesi bizce daha uygun düşmektedir. Çünkü dil dediğimiz

²¹⁴ Bu iki şarta ek olarak, bir üçüncü şart daha ilave edilmiştir ki bu da nakledilen kıraatin Arap gramerine uygun olmasıdır. Ancak bizce böyle bir şart lüzumsuzdur; çünkü yoruma ve tartışmaya yol açacak bir husustur. Kur'an ve kıraatler Arapça olduğuna göre, bunların Arapçaya uygun olması gayet tabiidir. Söz gelimi bu, eski Türkçe kitabelerin Türkçe'ye uygun olması gerektiğini söylemek gibi anlamsızdır. Bu şartın konulması sebebiyle kimi gramerciler, mütevâtir kıraatlerden bazısını, kaidelere uymadığını iddia ederek tenkit etmişler; bu da birçok tartışmalara neden olmuştur. Kur'an gibi ilahi ve edebî bir metin ve onun kıraat hakkında böyle bir kural getirmek yersizdir. Bu bakımdan, yukardaki iki şartı taşıyan bir kıraat karşısında geçerli olan kurallar değil, kıraat olmalıdır. Çünkü gramercilere ve kurallara hakemlik edecek olan Kur'an'dır; kaidelerin ona uydurulması gerekir. Abdurrahman Çetin, "Kur'an Kıraatlerine Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (01 Ocak 2002), 72-73.

²¹⁵ Dağ, *İhticâc*, 191.

olgu zamanla değişmektedir ve korunmaya muhtaçtır. Farklı dili konuşan toplumların birbiriyle olan sosyo-kültür içtması zamanla dile yabancı kelimelerin girip yaygınlık kazanmasına sebep olmaktadır. Hatta ilk ana dili korumak için bir takım temel kaynakların olmaması gibi bir durum söz konusuysa ve birkaç asır boyunca dile iltica varsa, artık asıl dilin varlığından söz etmemek gerekir. Günümüz Arap dünyası bu durumu açıkça göstermektedir. Zira bugün Orta Doğu’da yaşayan bir Arap’la Kuzey Afrika’da yaşayan bir Arap aynı dili konuşsa da onları dinleyen bir üçüncü kimse telaffuzların farklılığını fark edecektir. Bugünün dünyasında konuşulan farklılık bu durumdaysa yüzyıllar önce konuşulan dili kıyaslamaya gerek yoktur. Bu gibi durumlar kıraatlerin tespitinde Arap dili kriterinin bir şart olarak konulmasının ne kadar yerinde bir durum olduğunu açıkça göstermektedir. Diğer iki şartta olduğu gibi dil şartı kriterini de tamamlayan kıraatler arasında kendisine daha uygun olanı kişi tercih edebilir. Örneğin dönemin Basra’sında yaşayan bir kimse sened, Mushaf ve Arap dili kriterlerine uygun olan kıraatler arasında şu şekilde bir tercihte bulunabilir; senedinde kendi bölgesi veya yakınlık hissettiği kıraat âlimlerinin olması, Basra’ya gönderilen Mushaf’a uygun olması ve Basra dil ekolünün kaidelerine uygun olması kıraati tercih edebilir. Yani daha önce tespit için konulan üç şarta haiz kıraatler arasında yine yaşadığı bölgenin özelliklerini taşıyan kıraati tercih edebilir.

İhtilafların çoğaldığı zabtın azaldığı bu dönemde İbnü’l-Cezeri (ö. 833/1429) bu kaidelere göre kıraatlerin sahih olanının sahih olmayandan ayırt edildiğini şu şekilde dile getirmektedir: “Bu esnada ümmetin cesur yürekli âlimleri ve imamları, güçlerinin yetebildiği kadar çalıştılar. Doğru ile yanlışın arasını ayırdılar. Harfleri ve kıraatleri toplayıp, vecihleri ve rivayetleri nispet ettiler. Meşhur ile şaz kıraatleri, sahih ile fezz (tek kalan) kıraatlerin arasını belirledikleri usullere göre ayırdılar.”²¹⁶

Sonuç olarak şöyle özetleyebiliriz. Hz. Peygamber’in verdiği ruhsatla başlayan farklı okuma vecihleri tercihin başlangıcı olarak ifade edilir.²¹⁷ Bir kıraati tercih eden diğer kıraati inkâr etmeyecek, aksine onu kabul edecektir. Sahih kriterini taşıyan bütün kıraatleri hak kabul edip, Hz. Peygamber’in izni dâhilinde bu

²¹⁶ İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/124.

²¹⁷ “فأقرئوا ما تيسر منه” “Ondan kolayınıza geleni okuyunuz.” Buhârî, “Fedâilul-Kurân”, 3 (No. 4992).

okunuşların gerçekleştiğini bilecektir. Tespiti yönünden sahih/mütevâtir derecesine ulaşmış kıraatler içerisinde belirli esaslara dayanarak bunlar içerisinde tercihte bulunabilecektir. Kıraatlerin tespitine yönelik ihticacda, isnat ve resmî Mushaf en önemli iki kriter sayılmıştır. Kıraatlerin sıhhatini belirlemede önemli olan bu iki kritere ek olarak Arap dili gramerine muvafakat şartı lahn probleminin ortaya çıktığı dönemlerde ayrıca getirilmiştir. Dile uygunluğun kıraatlerin sahihliğini belirlemede temel kriter olarak değerlendirilmesi kimilerince kabul edilmiş kimilerince tespit olarak uygulanması daha uygun görülmüştür.

Sahihlik/mütevâtirlik ilkesine uygun olan kıraatler arasında tercihe yönelik ihticaclar ise şunlardır. Senedi sahih olan iki kıraatten “meşhur” olanı, “çoğunluk tarafından kabul edilmesi” gibi hüccetlerle tercih edilmesi, “*bölgesel Mushaf’ın*”²¹⁸ tercih edilme hücceti, sarf, nahiv ve belagat gibi “*dilsel hüccetler*”²¹⁹, ayet, hadis,²²⁰ sebab-i nüzul gibi “*nakli hüccetler*”,²²¹ kıyas-mantık hüccetleri ve rüya²²² gibi “*özel hüccetler*”, tespiti yapılan kıraatler arasında tercih sebebi ve gerekçelendirme nedenleridir.

1.2.5.2. İkinci Sistemik: Şaz Dönemi

İbn Mücâhid dönemi artık kıraatlerin sınırlandırıldığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü daha önceki dönemlerde kıraatlerin tespitine dair sistematik süreç hemen hemen tamamlanmış ve bunlar arasından tercihte bulunulup sınırlandırmaya ihtiyaç duyulmuş veya bu yönde bir keyfî kanaat sergilenmiştir. Bu tercihlerde en temel etken, bölgelerde en meşhur olan yani bölge halkının en fazla takip ettiği kıraat neyse o olmuştur.²²³ Örneğin sadece Basra’da kıraat önderliği yapan on üç kişi

²¹⁸ Örnek hüccetlendirme için bk. İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 1/383-385.

²¹⁹ Örnek hüccetlendirme için bk. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî İbn Haleveyh, *el-Hücce fi’l-kırâ’ati’s-Seb’*, thk. Abdülâl Sâlim Mekrem (Kuveyt: Dâru’ş-Şurûf, 1979), 101.

²²⁰ Örnek hüccet için bk. İbn Haleveyh, *el-Hücce fi’l-Kırâ’ati’s-Seb’*, 163.

²²¹ Örnek hüccetlendirmeler için bk. İbn Zencele, *Huccetü’l-kiraât*, 77-78.

²²² Örnek hüccet için bk. İbn Zencele, *Huccetü’l-kiraât*, 107. Şunu ifade edelim ki rüya tespit değil, sahihlik ilkesini barındıran iki kıraatten birini tercih etmektir. Özetle sahih iki kıraatten birinin okuma şeklinin aynısını rüyada da okuduğunu görüyor ve onu diğer kıraate tercih ediyorsun. Yoksa sadece rüyada görülen bir tilavet şeklini, senet, mushaf, dil gibi hiçbir kriter olmadan tercih/ihtiyar/seçmek olmaz.

²²³ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 87.

bulunmaktadır. Bunlardan halkın takip ettiği meşhur imamlar dört tanedir. İbn Mücâhid ekseninde sadece bir tane olup o da Ebû Amr'dır. Ebû Amr dışında kalan imamların kıraatleri bölge halkı tarafından az da olsa devam ettirilmesine rağmen onun tercihinde yer almamıştır. Ebû Amr'ın öğrencisi Yezîdî de İbn Mücâhid tarafından sadece hocasının ravilerine kıraati öğrettiği olarak değerlendirilmiş tek başına öne çıkarılmayarak Ebû Amr'ın gölgesi altında kalmıştır. Böylece İbn Mücâhid döneminde makbul olması için gerekli şartı taşıyan kıraatler arasında bir tercih eylemine gidilmiştir. Peki İbn Mücâhid'in bu sınırlandırma ameliyesi olmasaydı ne olurdu? Sonuç olarak yine Müslümanlar birkaç kıraati takip edeceklerdi. Böyle bir sınırlandırma olmasaydı birbirinden farklı sayıları yirmilere, otuzlara, belki ellilere ve altmışlara varan isimler kendilerine nispet edilen kıraatlerle öne çıkacak; bu durumda sonraki süreçte belki de Kur'an kıraati açısından Hz. Osman döneminde ortaya çıkan problemlerin benzerini doğuracaktı. Kitabı boyutta İbn Mücâhid'in yedi kıraati esas alıp diğerlerini şaz olarak dışarıda bırakmış olmasına rağmen bu sayı aynı dönemlerde sekiz, on kıraat gibi sayıya ulaştırılmıştır. Daha sonraki süreçte muhtemelen siyasetin en büyük etken olmasından ötürü günlük yaşamda takip edilen kıraatlerdeki sınırlandırma daha da daralarak günümüze üç kıraat olarak yansımıştır. Kolaylık, Müslümanlar arasında birliktelik, takipçilerinin azalması gibi vb. sebeplerle günümüz Müslümanlarının kıraat tercihi ve sınırlandırılması zamanında benzer sebeplerle İbn Mücâhid'in sınırlandırmasından İbnü'l-Cezerî'ye kadar olan ve sonraki süreci kapsamaktadır. İkinci sistematik olarak ele aldığımız bu başlık altında şaz kıraatin ne olduğuna değineceğiz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi şaz kavramı ilk olarak İbn Mücâhid'in tercih ettiği yedi kıraatin dışında kalan kıraatler olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha öncesi veya akranları tarafından da kıraat ve diğer ilim dallarında kullanılan şaz kavramı İbn Mücâhid'in sınırlandırma ameliyesinden sonra kıraat ilminde meşhur olmuştur. Şimdi şaz kavramının anlamına ve şaz kıraatle alakalı diğer bilgilere değineceğiz.

Şaz kavramı “شَذَّ” fiilinden türemiş olup ismi fail kalıbından kullanılmaktadır. Şaz lügat olarak “*ayrılan, tek kalan, münferit olan, bir topluluktan*

ayrılıp tek başına kalan, genele muhalif olan” anlamlara gelmektedir.²²⁴ Buradan hareketle dil âlimleri şaz kavramını terim olarak da “*tek başına kalan, yaygın anlama muhalif olan, Arap dili kurallarına, kıyasa aykırı olan*” şeklinde tanımlamışlardır. Ayrıca Arapça lügatine göre şaz kavramı kıyas ve semaya dayalı olarak üç grupta değerlendirilmiştir: 1. Kıyasa uygun, fakat kullanımda yeri bulunmayan veya nadir olan yapı ve kelimeler; kıyasen mümkün olduğu hâlde “يَذَرُ-يَدَعُ” (terk eder) fiillerinin mâzilerinin kullanılmaması gibi, 2. Dilde kullanılmakla birlikte hiçbir dil kuralına bağlanamayan yapı ve kelimeler; “اسْتَنْتَوَقَّ” (erkek deve dişi gibi oldu), “اسْتَنْصُوبَ” (doğru buldu), “أَخْوصَ” (hurma ağacı yapraklandı) fiilleri gibi, 3. Teoride ve pratikte karşılığı olmayan veya dilde sadece istisnai olarak bulunan yapı ve kelimelerdir.²²⁵

Hadis terimi olarak şaz kavramı: “*Güvenilir bir ravinin kendisinden daha güvenilir raviye aykırı olarak rivayet ettiği hadistir*”.²²⁶ Bu kavram ilk olarak, hicri 110 (728) yılından önce Basra’ya yerleşerek Hasan-ı Basrî’den fıkıh öğrenen Şu‘be b. Haccâc (ö. 160/776) ve tebeu’t-tâbiîn’in tanınmış hadis hafızı Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14) tarafından kullanılmıştır. İmam Şâfiî’ye (ö. 204/820) göre şaz; güvenilir bir ravinin rivayet edip başkalarının rivayet etmediği hadis değil, güvenilir ravinin başkalarının rivayetine muhalif olarak rivayet ettiği hadisi ifade etmektedir.²²⁷ Burada geçen, “Güvenilir bir ravinin rivayet edip de başkalarının rivayet etmediği hadis değil” şeklindeki açıklama, II. (VIII.) yüzyılda sika ravinin tek başına rivayet ettiği hadislere şaz denildiğini göstermektedir.²²⁸

Kıraat ilminde şaz kavramının terim anlamının yaygınlaştığı dönemde Taberî tarafından Fatiha suresinin “غَيْرَ الْمَعْصُوبِ عَلَيْهِمْ” kısmının tefsirinde şu şekilde yapılmıştır: “غَيْرَ” kelimesinin mansup olarak okunması -bu şekilde okumayı hoş

²²⁴ Halîl b. Ahmed, “Kitâbü’l-‘Ayn”, “şzz” 2/175; İbn Fâris, “Mu’cem Mekâyisü’l-Luga”, “şzz” 3/180; İbn Manzûr, “Lisanü’l-Arab”, “şzz” 25/2219.

²²⁵ Soner Gündüzöz, “Şâz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/384.

²²⁶ Abdullah Aydın, “Şâz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/385.

²²⁷ Aydın, “Şâz”, 38/385.

²²⁸ Aydın, “Şâz”, 38/385; Ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız Kemal Taşkın, *Şuayb Arnavut’un Hadis İlimindeki Yeri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 138.

görmesem de- kurranın kıraatinden olduğu için caizdir.²²⁹ Şaz, ümmetin bildirdiğinden/kıraatinden farklı olan her türlü okuma belirgin ve kapsamlı bir şekilde aktarılan kıraatlere muhalif olandır.²³⁰ İbn Mücâhid'e göre şaz kıraat, yedi kıraatin dışında kalan kıraatlerdir. Çünkü o kabul ettiği kıraatleri yediyle sınırlandırmış geri kalanları ise avamın (kurranın tamamı veya çoğunluğunun) kıraatine dâhil olmadığını için şaz olarak değerlendirmiştir.²³¹ İbn Cinnî (ö. 392/1002), İbn Mücâhid'in Kitâbu's-Seb'a'sında ele aldığı yedi imamın dışında kalan kıraatleri şaz olarak değerlendirmektedir.²³² Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve Ebû Amr ed-Dânî de (ö. 444/1053) İbn Mücâhid'in sınırladığı yedi imam ekseninden hareket ederek bu minvalde eserler kaleme almışlardır. Endülüslü bu iki imam kıraat-i seb'a dışındaki kıraatleri şaz olarak değerlendirmişlerdir. Ebû Şâme el-Makdisî de yedi kıraatin sahih olduğunu söylemiş ve bu kıraatlere muhalif olan okuyuşları şaz olarak değerlendirmiştir.²³³

Şaz kıraatin teknik anlamı: bir kıraatin makbul edilme şartları üç tanedir. Bunlar senedin sahih olması, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflardan birine uygun olması ve bir vecihle de olsa Arap diline uygun olmasıdır.²³⁴ Bu kriterlerden birinin eksik olması durumunda ortaya çıkan okuyuş şekline şaz kıraat denmektedir.²³⁵ Kıraat tespit şartlarından birinin eksik olmasıyla alakalı değerlendirme yapan Mekkî b. Ebî Tâlib, senedi ahad haberle sahih olan, Arap dili kurallarına uyan fakat Mushaf imlasına muhalif olan okuyuşların kabul edilip iki illetten dolayı okunamayacağını ifade etmektedir. Birinci illet; ahad yolla geldiği için icma oluşmaması; ikinci illet de üzerinde icma olan Mushaf'a muhalif olmasıdır.²³⁶ Sikâ raviler tarafından rivayet

²²⁹ Fatiha suresinin son ayetinde yer alan (غیر) lafzı İbn Kesîr kıraatinde fethalı olarak okunduğu rivayet edilmektedir. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 111-112.

²³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Hicr, 2001), 1/182, 21/138.

²³¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 87.

²³² Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-izâh 'anhâ*, thk. Necdî Nâsîf en-Ali vd. (Kahire: Vizâratü'l-Evkâf, 1994), 1/32.

²³³ Ebû'l-Kasım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ 'ulûm Tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beirut: Dâru Sâdir, 1975), 173.

²³⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 51.

²³⁵ Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî, *Cemâlû'l-kurrâ' ve kemâlû'l-ikrâ'*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987), 1/234-242.

²³⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 51-52.

edilen, Mushaf'a muvafakat eden fakat Arapçaya uygun olmayan kıraatlerin de kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir.²³⁷ Kıraat âlimleri; senedi sahih veya ahad yolla gelen fakat Mushaf imlasına veya Arap diline uymayan okuyuşları şaz kıraat olarak değerlendirmişlerdir.²³⁸ Bu değerlendirmeden farklı olarak Süyûtî (ö. 911/1505) şaz kıraatle ilgili; senedi sahih olmayan şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Bununla birlikte senedin sahih/tevatür derecesine ulaşmış olmasını bir kıraatin kabulü için yeterli görenler de olmuştur. Fakat genel kabul edilen görüş üç temel şarta haiz olmasıdır.²³⁹ Peki şaz kıraatlerin ortaya çıkışı ne zamandır? Bu sorunun net bir cevabı olmamakla birlikte büyük ihtimalle Hz. Osman'ın istinsah faaliyeti sonrası yedi harf hadisinin gereksinimi olarak okunan ruhsata dayalı okuyuşların devam etmesi ve sonraki dönemlere sahih olarak veya sahih olmadan aktarılmış olması gösterilebilir. Bu okuyuşların müteradif kelimelerle yapılması ve Emevîler döneminde lahn probleminin ayyuka çıktığı bir dönemde, bu ruhsata dayalı okuyuşların Arap dili vecihlerinden birine uymayışı ayrıca senedi sahih olsa dahi istinsah edilen Mushaflara muhalif olmasından dolayı kaynaklanmış olduğunu ifade edebiliriz.²⁴⁰

Şaz kıraatler hangisidir?

Şaz kıraatleri isim/imam bazında ele aldığımızda; bu şaz kıraat imamının sahih kıraatlerle örtüşen kıraatlerini de şaz diye genelleme yapmış olmaktayız ki bu ifade problem teşkil etmektedir. Şaz kıraatleri imam bazında değil de belirli kıraatleri açısından ele alındığında şu şeklide bir ifade kullanılır; bu kıraat şazdır. Dolayısıyla bu ayeti veya kelimeyi bu şekilde okumak şazdır diyerek ikinci bir soru sorarak peki bu ayeti kim böyle okumuştur? Sorusunun cevabına karşılık verilen isimler üzerinden belirli kelimede örneğin Hasan-ı Basrî, Yezîdî'nin bu kıraati şazdır demek daha güzel bir yaklaşımdır. Aksi taktirde topyekûn bir genelleme yapmak sahih kıraati de şaz

²³⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 52.

²³⁸ Abdürrezzak Mustafa Vefâî, *en-Nücûmu't-tavâli' cemu erbeati'l-levâmi' cemu'l-kirâeti'l-erbeati* (Mısır: Dâru'l-Lu'luât, 2022), 1/33.

²³⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayip Arnavut (Dimeşk/Suriye: Müessesetü'r-Rasâle, 2008), 167.

²⁴⁰ Benzer yaklaşım ve ayrıntılı bilgi için bk. Muharrem Önder, "Şâz Kıraatlar ve İslam Hukuku Açısından Değeri", *İslam hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 172-174; Mehmet Dağ, "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair –", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (30 Eylül 2007), 63-64.

kapsamına almak demektir. Mamafih böyle bir inceliğe gitmek çoğunluk için zor olacağından şaz okuyuşları kıraatinde barındırmasından ötürü isimlere nispet edilerek bir taksimat yapılmaktadır. Bu ifade kullanılırken şaz imam olarak değerlendirilen şahsın kıraatinin tamamının şaz olmadığı bilinmesi gerekmektedir. Daha farklı bir ifadeyle ilk dönemler yedi kıraatin dışında kalan imamlar yakın bir zaman sonra da on imamın dışında kalan kıraatler şaz kıraat diye bir genellemeye gidilmiştir. İbn Mücâhid çizgisinde giden âlimler yedi kıraat dışında kalanları şaz olarak değerlendirmiş, İbn Mihrân (ö. 381/992) çizgisini sürdüren âlimlere göre de on imam dışında kalan kıraatler şaz kapsamına alınmıştır. Bu bağlamda araştırmamızın konusu olan Hasan-ı Basrî ve Yezîdî'nin kıraatleri şaz kıraat kitaplarında ele alınmış ve şaz kıraat imamı olarak genel kabul görmüştür. Fakat bu iki imamın okuyuşlarının tamamı şaz kıraat değildir. Özellikle Yezîdî'nin yüzde doksandan fazla kıraat vecihleri sahih kıraat imamından biri sayılan ve hocası olan Ebû Amr'a muvafakat etmektedir. Hasan-ı Basrî'nin Mushaf imlasına ve umurun kıraatine muhalif olan okuyuşları ile Yezîdî'nin kıraatinin şaz olanları üçüncü bölümde detaylı olarak ele alınmıştır. Şaz kıraatlerin faydası nedir? Şaz kıraatlerin Kur'an ayetlerinin tefsirine, fıkıh ilmine ve Arap diline faydası bulunmaktadır.²⁴¹

1.2.6. Redaksiyonu: Tahrirat Dönemi

Kıraat ilminin tarihî serüveninde son halka olarak karşımıza çıkan tahrirat “التحريرات”, tahrîr “تحرير” kelimesinin müfredidir. Sülası mudaf “حر” fiilinden türemiş olan bu kelime sözlükte; “*serbest bırakma, azat etme*,²⁴² *hürriyetini verme, yazma, kaydetme, redaksiyon, tashih, editörlük*” gibi anlamlara gelmektedir.²⁴³ Kıraat ilmi terimi olarak tahrirat kavramı; “imamların ravilerinden sonra gelen ve kıraat terminolojisinde “*tarik*” diye isimlendirilen isnat halkalarının, kıraat ilminin temel kaynaklarına gitmek suretiyle, sıhhat ve tevsikinin incelenmesi, kıraatlerin telfik ve

²⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bk. İrfan Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 89-93; Önder, “Şâz Kıraatlar ve İslam Hukuku Açısından Değeri”, 174-176; Mehmet Maşuk Acar, *Kıraat İlminde Şâz Olgusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 149-154.

²⁴² Nitekim ayeti kerimede de bu manada kullanılmıştır. “وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٌ” “Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle azat etmesi...” Nisâ suresi, 4/92.

²⁴³ Halîl b. Ahmed, “Kitâbü'l-‘Ayn”, “حر”, 1/303; Ezherî, “Tehzîbü'l-Luga”, “حر”, 3/433; Râgıb el-İsfahânî, “el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân”, “حر”, 111; İbn Manzûr, “Lisanü'l-Arab”, “حر”, 2/829.

tahlit gibi birtakım hatalardan korunması adına makbul kıraat vecihlerinin ortaya konulmasıdır.”²⁴⁴ Diğer bir ifadeyle kıraat sorunlarını/meselelerini hatadan arındırıp revizyon/tashih etmektir.²⁴⁵ Rivayet ve tariklerde olası bir telfik ve terkibi önlemek amacıyla yapılan tahrirat; tariklere nispet edilen ilgili kıraat vecihleriyle birlikte isnat halkalarının kaynak eserler marifetiyle tetkik edilmesi şeklinde de tanımı yapılmıştır.²⁴⁶

Başlangıçta infirad metoduyla tedrisatı yapılan kıraat ilmi, hicri beşinci asırdan itibaren tek hatimle cem yolunun uygulanmasına geçmiştir. İndirac metodunun son şeklini veren İbnü'l-Cezerî'yle birlikte kıraat eğitimi günümüze kadar süre gelmiştir. Kıraatleri birleştirme eylemi tedrisat açısından bir kolaylık getirmiş, bununla birlikte ortaya çıkabilecek karmaşıklıkları önlemek amacıyla tahrirat ameliyesi yapılmıştır.

Bir örnek üzerinden tahriratın nasıl yapıldığını aktaran M. Atilla Akdemir şöyle demektedir:

“Kıraat usûlüne dair bir uygulama olarak, Verş (ö. 197/812) rivayetinde medd-i bedelde (مَدّ) gibi kasr, tevassut ve tûl olmak üzere üç vecih yapıldığı bilinmektedir. Aynı rivayet “zevâtî yâ” denilen ve son harfî fethalı olup “yâ” ile yazılmış kelimelerde (فَتْلَى) gibi ise fetha ve taklîl (beyne beyne) yapmaktadır. İşte bu formatta olan iki kelime, okunan kesitte bir arada bulunduklarında, adı geçen rivayet usulünün zahirine göre; medd-i bedeldeki kasr, tevassut ve tûl vecihlerinin her biriyle fetha ve taklîl uygulanabilir görünmektedir. Hâlbuki onaylanan uygulamada kasr ile feth, tevassut ile taklîl, tûl ile ise ayrı ayrı hem feth hem de taklîl alınarak sadece dört vecih yapılabilir. Böylece, zahiren altı veche cevaz veren nakil üzerinde yapılan tahriratın, muhtemel iki

²⁴⁴ İbrahim b. Saîd ed-Düserî, *Muhtasaru'l-ibârât li mu'cemi mustalahâtî'l-kirâât* (Riyad: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2008), 42; Recep Koyuncu, “Yöntem ve Mahiyeti İtibariyle Kıraat İlminde Tahrîrât Geleneği: İbnü'l-Cezerî Özelinde Bir İnceleme”, *Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu Kasım 2018/Bursa* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 665-666.

²⁴⁵ Mes'ûl, *Mustalahât*, 119.

²⁴⁶ Recep Koyuncu, *Kıraat İlminde Tahrîrât: Mustafa el-İzmîrî ve 'Umdetü'l-İrfân Adlı Eseri (Edisyon Kritik)* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 36.

vechi (kasr ile taklîl ve tevassut ile feth) engellediği ve belirtilen dört vecih ile sınırladığı görülmektedir.”²⁴⁷

Bu ifadelerden de anlaşıldığına göre tahrirat, usule dair okuma vecihlerinin ilk bakışta daha çok vechin okunabileceği anlaşılrsa da asıl itibariyle sınırlandırılmış vecihlerin caiz olduğunu ortaya çıkarmaktır. Benzer mizanların yer aldığı vecih sayılarını sınırlandırma eylemi tahrirat ameliyesinden sayılır.²⁴⁸ Dolayısıyla rivayet ve tariklerde ortaya çıkabilecek olası telfik ve terkebilerin önlenmesi sağlanmıştır.

Tahrirata ait bir başka örnek ise sonu esreli olan “النَّاسِ” kelimesinin okunuşuyla ilgilidir. İmam Şâtîbî’nin (ö. 590/1194) dile getirmiş olduğu şu mısraın da²⁴⁹...

۳۳۱- وَفِي الْكَافِرُونَ غَابُونَ وَغَابُ *** وَخُلْفُهُمْ فِي النَّاسِ فِي الْجَزِّ حُصِّلًا

İlk beyit Kâfirûn suresinde yer alan “غَابُ-غَابُونَ” kelimelerindeki “ب” harfinin esreyle okunmasına işaret etmektedir.²⁵⁰ Diğer mısra da yer alan “حَصَّلًا” kelimesinde ki “ح” harfî Basra kıraat imamlarından Ebû Amr’ın (ö. 154/770) rumuzudur. Dolayısıyla bu ibareden Ebû Amr’ın, sonu esre ile biten “النَّاسِ” kelimesini hem imale ile hem hulf²⁵¹ ile okuduğu anlaşılmaktadır. Fakat işin aslına baktığımız zaman Ebû Amr’ın birinci ravisi Dûrî (ö. 246/860) rivayetiyle imale, ikinci ravisi Sûsî (ö. 261/874) rivayetiyle

²⁴⁷ Mustafa Atilla Akdemir, “Kıraat İlminde Tahrîrât Meselesi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (30 Aralık 2018), 86.

²⁴⁸ Verş için medd-i bedel ile “شيء” kelimesi geldiğinde meddi bedel için tul, tevassut ve kasr vecihleri, “شيء” kelimesi içinde tul ve tevassut vechi vardır. Toplamda 5 vecihle okunabilmesi mümkünken, tahriratla birlikte mizan 4 vecihle sınırlandırılmıştır. Benzer şekilde vecihlerin sınırlandırılma ameliyesi tahrîrâtâ örnek teşkil etmektedir.

²⁴⁹ Ebû Muhammed Kasım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtîbî, *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî (eş-Şâtibiyye)*, thk. Muhammed Temîm ez-Zu'bî (Medine: Mektebetü Dâru'l-Hüdâ, 2010), 27.

²⁵⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzû'l-Me'ânî min Hırzî'l-Emânî fi'l-Kırâ'âtî's-Seb'a*, nşr. İbrâhim Atve İvaz (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981), 237. Ebû Şâme'nin şerhinde 230/۲۳۰ beyit olarak geçmekte ve muhakkik tarafından harekelenme metinde göstermiş olduğumuz şekilden farklı olarak şöyle yapılmıştır. “وَوَخْلَفُهُمْ فِي النَّاسِ فِي الْجَزِّ حُصِّلًا”.

²⁵¹ Hulf: İmam veya ravinin kendi kıraat veya rivayetinin dışında diğer ravilere muvafakat ettiği ikinci vecih için kullanılan bir tabirdir. Örneğin İstanbul tarikinde Nâfi'nin birinci ravisi Kâlûn'un cemi zamirlerini vasl hâlinde ademi sıra olarak okuması ilk vecih, sonrasında tahkik ile okuması onun hulfu yani ikinci vechidir. Bu iki okuma vechine işaret etmesi için “hulf” ıstılahı kullanılır. Koyuncu, *Kıraat İlmi & Takrib Usûlü*, 162.

fetha/fetha ile oku(n)duğu anlaşılmıştır.²⁵² İşte bu karmaşıklığı giderme eylemine tahrirat denmektedir.

Tahrirat, İbnü'l-Cezerî'nin "en-Neşr" adlı eseriyle kıraat ilmi alanında neşet ettiği ifade edilmektedir.²⁵³ Her ne kadar daha öncesinde de tahriratla ilgili çalışmaların yapıldığı söylene de asıl olarak kavramının kastedildiği dönem onunla birlikte olmuştur. İbnü'l-Cezerî'nin sonraki dönem kıraat çalışmalarına olan etkisi ele alındığında akla gelmesi gereken husus, eserleri üzerine kaleme alınan incelemeler yani tahrirat edebiyatıdır.²⁵⁴ en-Neşr ve Tayyibetü'n-Neşr etrafında bir kıraat edebiyatı ve literatürü oluşmuş ve bu çerçevede -sonraki dönem kıraat tedrisatının şekillenmesinde önemli etkisi olan- Medresetü'l-Mansurî²⁵⁵ ve Medresetü'l-İzmîrî²⁵⁶ adıyla iki ana ekol ortaya çıkmıştır.²⁵⁷ İbnü'l-Cezerî ile başlayan tahrirat olgusunun ekolleşme sürecinin devamında karşımıza çıkan tarik ve mesleklerin oluşumunda,

²⁵² Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Schâvî, *Fethu'l-vasîd fî şerhi'l-kasîd*, thk. Muhammed el-İdrîsî et-Tâhirî (Riyad: Mektebetü'r-Ruşîd, 2002), c. 2, 464-465; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzi'l-Me'ânî*, 237.

²⁵³ Müellif 80 tarihin yer aldığı eserin önemi ve temyizine işaret ederek şöyle demektedir: "Sika kimselerden hiçbir harfî/kıraatî bırakmadım, hemen zikrettim, her ihtilafı ortaya koydum, her problemi açıkladım, anlaşılmayan olanları beyan ettim, dağınık olanları toplayıp tertitledim, onlardan gelen sahih olanlara, şaz olan ve tek başına kalanlara dikkat çektim, tahrir, tashih, tenkit ve tercihe bağlı kaldım, değerlendirmelere ve delillere itibar ettim, terkipteki kapalılıkları Doğuda ve Batıda kıraat tariklerini derleyen muhakkik, birikimini aktaran, işin hakkını veren âlimlerin birine isnat ederek yaptım. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/202-203.

²⁵⁴ Maşalı, *Kıraat İlmi*, 92.

²⁵⁵ Ruhsat ekolü: "*Tahrîru't-Turuk ve'r-Rivâyât fî'l-Kirâât, Hallü Mücmelâti't-Tayyibe*" adlı eserlerin müellifi olan Ali el-Mansûrî'ye (ö. 1134/1721) ait bu ekolün iki temel özelliği vardır. 1. Tahriratta bulunurken İbnü'l-Cezerî'nin "*en-Neşr*" adlı eserinde ele aldığı tarik ve vecihlerin ötesine geçmemişler, yalnızca onun açıklamalarını kaynaklarında verilen eserlere dayandırmışlardır. İbnü'l-Cezerî'nin gerçekleştirdiği tahriratla sınırlı kalmışlardır. 2. İbnü'l-Cezerî'nin tarik isnadında bulunduğu tafsili kaynaklarda geçen hükümlerle yetinmemişler, "*en-Neşr*"in mukaddimesinde yer alan fakat tarik ahzinde bulunulmayan kaynaklardan da yararlanmışlardır. Muhammed b. Abdurrahman el-Halîcî, *Şerhu Mukarribi't-Tahrîr li'n-Neşri ve't-Tahbîr*, thk. İhâb Fikrî - Halid Ebû'l-Cûd (Kahire: Mektebetü'l-İslamiyye, 2009), (önsöz) 50-53; Maşalı, *Kıraat İlmi*, 93.

²⁵⁶ Azimet ekolü: "*Umdetü'l-irfân fî tahrîri evcûhi'l-Kur'ân, Bedâ'î'u'l-burhân 'alâ 'Umdeti'l-irfân, Tahrîru'n-Neşr min tarîkı'l-aşr, İhtilâfü'l-berara bimâ sekete 'anhü'l-aşera*" adlı eserlerin müellifi olan Mustafa el-İzmîrî'ye isnat edilen bu ekolün üç temel özelliği vardır. 1. İbnü'l-Cezerî'ye değil doğrudan onun kaynaklarına gitmek ve ahkâmı da bunlardan çıkarmak, 2. İbnü'l-Cezerî'nin zikrettikleri ile onun kaynakları arasında geçen bilgiler arasında bir tearuz olduğu zaman, İbnü'l-Cezerî'nin ihtiyarını değil de kaynaklarda geçen bilgileri esas almak, 3. İbnü'l-Cezerî'nin kaynaklarından yalnızca onun tarik naklinde bulunduğu tafsili kaynaklara itibar etmek, bu özellikte olmayan kaynaklardan yaptığı nakillere ise itibar etmemek. Bu nedenle ekol mensupları İbnü'l-Bâziş'in (ö. 540/1145) *el-İkna*'ı ile Sebt el-Hayyât'ın (ö. 541/1146) *el-İhtiyâr*'ında geçen hiçbir vechi almamışlardır. Çünkü bu kaynaklardan hiçbir tarik naklinde bulunmamıştır. Halîcî, *Şerhu Mukarribi't-Tahrîr*, (önsöz) 55-58; Maşalı, *Kıraat İlmi*, 94.

²⁵⁷ Koyuncu, "Kıraat İlminde Tahrîrât Geleneği", 672.

İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Ahmed b. Muhammed b. el-Cezerî (ö. 835/1431) ve en-Nüveyrî (ö. 857/1453) şerhleri üzerinden devam eden tahrirat çalışmaları, takip eden dönemlerde daha da artıp, âdeta müstakıl bir ilim dalı hâline gelmiştir.²⁵⁸ Nitekim söz konusu tarik ve meslekler birtakım vecihlerin takdim, tehir, tercih ve terk gibi hususları tercihle alakalı olarak kimisinin, kaynak eserlerin muhtevasını uygulamaya koyarken nakledilen her hususu aynen tatbik etme cihetine giderek azimeti tercih ettiği; kimisinin de bütün vecihleri uygulama şartı olmadığından ihtiyatlı olanı yani ruhsatı tercih ettiği görülmektedir.²⁵⁹

Daha sonrasında tahrirata ait iki farklı metot oluşmuştur bunlar: Aşru's-sugrâ kaynakları kapsamında tahrirat ve Aşru'l-kübrâ kaynakları kapsamında tahrirat. Seb'a tarîki kaynakları olarak bilinen İmam Ebû Amr ed-Dânî'nin *Kitâbü't-Teysîr*'i ve eş-Şâtıbî'nin *Hırzû'l-Emânî*'sine, İbnü'l-Cezerî'nin üç kıraate dair *et-Tahbîr* ve *ed-Dürre* isimli eserlerini ilâve ederek uygulamayı bunların muhteviyatına göre yapmayı öngören metoda Aşere (Aşru's-Sugrâ) metodu denmektedir.²⁶⁰ Bu programda tarik sayısı 21 adettir. Aşru'l-kübrâ müfredatı kapsamına giren eserler İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'i, *Takrîbu'n-Neşr*'i ve *Tayyibe*'sidir.²⁶¹ Bu programda her bir raviden ikişer tarik almak suretiyle 80'e ulaşan tarikle, eser ve *âli isnat* açısından on binlik bir eser ve tarik kaynağının taratılıp değerlendirilmesi yönünden 980 sayısı ile sınırlandırılmıştır.²⁶²

Sonuç olarak tahrirat, kıraat kitapları üzerinde yapılan titiz tetkiklerdir. Bu çalışmaların amacı, kıraat imamlarının ravi ve tariklerin vecihlerinde terkinin olması gereken şekliyle belirlemek/düzenlemek ve olası çıkacak karmaşıklıkları önlemek içindir. İbnü'l-Cezerî öncülüğünde yapılan bu çalışmalar oğlu Ahmed b. Muhammed b. el-Cezerî ve en-Nüveyrî tarafından sürdürülmüş daha sonrasında kıraat ilmi eğitim ve öğretiminde Mısır Tarikinin öncüsü Ali el-Mansûrî tarafından "*ruhsat ekolü*"yle devam etmiştir. Mustafa el-İzmîrî'ye isnat edilen "*azimet ekolü*"yle birlikte farklı

²⁵⁸ Akdemir, "Kıraat İlminde Tahrîrât Meselesi", 84.

²⁵⁹ Koyuncu, "Kıraat İlminde Tahrîrât Geleneği", 674.

²⁶⁰ Muhammed Emin Efendi b. Abdullah b. Muhammed Salih Molla Mehmed Emin Efendi, *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân* (İstanbul: Esad Karahisarizade Matbaası, ts.), 4; Akdemir, "Kıraat İlminde Tahrîrât Meselesi", 90.

²⁶¹ Akdemir, "Kıraat İlminde Tahrîrât Meselesi", 93.

²⁶² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199.

alışmalar yapılan tahrirat, günümüz kıraat hocaları tarafından da değeriendirilmeye tabi tutulmuş ve üzerine inceleme ve eserler yapılmaya devam etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

BASRA KIRAAT EKOLÜNÜN TEMSİLCİLERİ VE İLMÎ KİŞİLİKLERİ

Bu bölüme kadar Basra şehrinin tarihini, siyasi dönemlerini, ilmî faaliyetlerini ve kıraat ilminin dönemselsel olarak başlangıcını ve sonraki süreçleri ele aldık. Ayrıca kıraat ilmi açısından önemli olan şaz, sahih, tercih-tespit ve tahrirat gibi olgulara yer verdik. Daha önce de ifade edildiği gibi; askerî garnizon mantığıyla kurulan, konumu ve iklim yapısının sivil halkın yerleşimine uygun olması gibi birçok artısı bulunan Basra, kısa zamanda İslam tarihi açısından birçok önemli faaliyetlerin merkezî konumuna gelmiştir. Hâlâ; Râşit Halifeler, Emevîler ve Abbâsîler döneminde Basra’da ortaya konulan ilmî faaliyetlerin katkılarını günümüze kadar hissedilmektedir. Birinci bölümde ele aldığımız “Basra’da İlmî Faaliyetler” adlı alt başlıkta burada yetişen âlimlere ve ilim dallarına değinmiştik. Bu bölümde ise Basra kıraat eğitiminde öncü şahsiyetlerin hayatları, âlimlerin Basra kıraat imamlarına övgüleri, imamların hocaları ve öğrencilerine yer verdik. Ayrıca her bir imamın yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal yapısını ele alarak o tarihteki sosyal hayatı ve imamların siyasi idareye karşı tutumlarını, mevcut yönetim ile yakınlıklarının olup olmadıklarını objektif bir bakış açısıyla izaha kavuşturduk. Bu bölümün son kısmında ise Basra kıraat ekolünün oluşumunu ve ilk dönemlerden beri temsilciliğini yapan veya katkı sağlayan kıraat âlimlerini kronolojik sıraya göre ele aldık.

2.1. Basra Kıraat İmamlarının Hayatları

Basra kurulduğu günden itibaren merkezî idare tarafından özel bir önem atfedilmiştir. Bu durum Basra’nın kısa süre içerisinde büyük bir şehir hâline gelmesini sağlamıştır. Her gelen vali bir öncesinin üzerine bir şeyler ekleyerek şehrin gelişimine katkı sağlamıştır. Basra, ilim, fikir, sanat, fen, ticaret, siyaset ve askerî anlamda birçok önemli adamların membaşı olmuştur. Âlimlerin Basra’ya yerleşmesine ve buradan yetişmesine katkı sağlayan Basra, İslam medeniyeti içerisinde önemli bir konuma

haizdir. Fakat etnik yapısının farklı kimselerden olması, yöneticilerin bu bölgede yaşayan belli bir kitleye imtiyaz sağlaması, yine merkezî idarenin ve buradaki temsilcinin katı ve sert uygulamalarına karşı Basra halkı kimi zaman isyan çıkarmıştır. Bu ayaklanma ya daha önce başlatılan ateşi körükleyerek veya yeni bir ayaklanma ortaya çıkararak gerçekleşmiştir. Bu durum sadece siyasi alanla sınırlı kalmayıp dinî yeni fikir akımlarının da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra kuruluşundan sonraki dönemlere kadar Basra'da birçok kıraat âlimi ilmi faaliyetler göstermiştir. Bu kıraat âlimleri içerisinde yer alan bazı öncü şahsiyetler Basra'da yetişen diğer kıraat âlimlerine kıyasen daha çok ön plana çıkmıştır. İsimleri yaşadıkları şehirle özdeşleşen Basra Kıraat imamları, kıraat-i seb'a'da bir, kıraat-i aşere'de bir ve kıraat-i erbe'ati aşere'de iki olmak üzere toplam dört imam, Basra kıraat ekolünün temsilcileri olmuşlardır. Şimdi bu kıraat imamlarının hayatlarına dair isim, künye, nesep, doğum, vefat, hocaları, öğrencileri, dönemin siyasi ve sosyal yapısı gibi konuları ihtiva eden bilgilere yer vereceğiz.

2.1.1. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)

2.1.3.1. Doğum Tarihi ve Yeri

Hasan-ı Basrî hicri 21 miladi 642 yılında Medine'de doğmuştur.²⁶³ Onun Medine'de doğduğu Vâdilkurâ'da (köyler vadisinde)²⁶⁴ yetiştiği veya Rebeze'de doğup Medine'de yetiştiğine dair ifadeler de bulunmaktadır.²⁶⁵

2.1.1.2. Künyesi ve Adı

Künyesi; Ebû Saîd, adı; el-Hasen İbn Ebi'l-Hasen olarak kaynaklarda yer almaktadır.²⁶⁶ Safer ayının ilk günleri hicri 37 senesinde Hasan-ı Basrî on altı

²⁶³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/157; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/564; İhsan Abbas, *Hasan-ı Basrî* (Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1952), 21; Etem Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı Öğretim ve Tefsir Yöntemi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2012), 29.

²⁶⁴ Vâdilkurâ: Medine'nin kuzeybatısında eski bir ziraat bölgesinin adıdır.

²⁶⁵ Ebû Alî Hasen b. Alî el-Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, thk. Ömer Yusuf Abdülgani Hamdân (Umman: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2006), 107-108; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1978), 2/70.

²⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/157; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 107; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/69; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/563; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed

yaşındayken Basra'ya taşınmış²⁶⁷ ve yaşamını büyük oranda Basra'da geçirdiği için ismi “Basrî” nispesiyle kullanılmıştır. Meşhur kullanılan ismi; Hasan-ı Basrî'dir.

2.1.1.3. Vefatı ve Nesebi

Hasan-ı Basrî hicri 110 Miladi 728 yılında Basra'da vefat etmiştir.²⁶⁸ Onun vefatı Basra halkını çok fazla etkilemiştir. Hatta Basra'da yaşayan insanlar hüznü içinde onu hayırla anarak cuma namazından sonra cenaze namazına ve defnine iştirak etmiş, cemaatin kalabalık olması sebebiyle defin işlemleri uzun vakit almış ve ikinci namazına kadar sürmüştür. Defin dolayısıyla ikinci vakti Basra camine kimse gelememiştir.²⁶⁹

Babasının ismi Yesâr'dır. Oğlunun şöhretinden dolayı Hasan'ın babası anlamında olan “Ebu'l-Hasen” ismiyle anılmıştır. Hıristiyan olan babası Yesâr, Irak'ın fethi sırasında gerçekleştirilen “*Vak'atu's-Sinyi*” de esir düşerek Basra yakınlarındaki Meysân kasabasından Medine'ye getirilen esirlerden biridir.²⁷⁰ Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665) ya da Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711-712) veya Ensar'dan birinin kölesi olarak satın alınmıştır.²⁷¹ Farklı rivayetlerin olması muhtemelen Yesâr'ın birkaç kere el değiştirerek alınıp satıldığına işaret etmektedir. Daha sonra Yesâr azat edilmiştir.²⁷² Hasan-ı Basrî'nin annesi, Peygamberimizin eşi validemiz Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) cariyesi Hayra'dır.²⁷³ Hayra, evin ihtiyaçlarını gidermek için dışarıya

b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), 1/168; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/740; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-kirâât* (Medine: Merkezü Dirâsâtü'l-Kurâniyye, 2013), 1/183; Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 21; Abdullah Aydın, “Hasan Basri: Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 1988), 91; Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 29; Bayram Demircigil, *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 54.

²⁶⁷ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 108.

²⁶⁸ Hayyât, *et-Târih*, 219; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/72; A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 80.

²⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/72.

²⁷⁰ Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 21; Aydın, “Hasan Basri”, 91; Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 29-30; Süleyman Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/291.

²⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/157; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/69; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/563-564; Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 21; Aydın, “Hasan Basri”, 91; Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 29.

²⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/157.

²⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/69; Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 21; Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 30.

çıkıldığında küçük Hasan'ı Ümmü Seleme'ye emanet edermiş. Hasan-ı Basrî'ye Ümmü Seleme validemiz ilgi gösterip, bilgili ve âlim bir kişi olarak yetişmesine büyük katkı sağlamıştır.²⁷⁴ Babasının başka bir coğrafyadan köle olarak Medine'ye getirilmesi ve Yesâr'ın atalarının Arap asıllı olmayışından dolayı dedeleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

2.1.1.4. Dönemin Siyasi ve Sosyal Hayatı

Hasan-ı Basrî hicri 21 yılında dünyaya geldiğine göre yaşadığı dönem, Hz. Ömer'in hilafetinin son iki yılı²⁷⁵ ve sonrasında gelen Râşid halifeler ve Emevî devleti idaresine denk düşmektedir. Daha önce de ifade dildiği gibi Hz. Ömer döneminde Basra, Utbe b. Gazvân tarafından ilk olarak garnizon alanı için kurulmuştur.²⁷⁶ Daha sonra yerel halkın yerleşimine müsaade edilmişti. Halkın idare ve eğitimi için Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra valisi olarak atamıştır. Bebeklik yılları Hz. Ömer devrine denk gelen Hasan-ı Basrî, anne babasının himayesinde bu yıllarını Medine'de geçirmiştir.²⁷⁷

Hiz. Osman halifelik makamına geçtiğinde, Basra valiliğine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yerine dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i atamıştır.²⁷⁸ Umman, Bahreyn, Sicistân, Horasan, Fâris gibi bölgelere emirler ataması işi Basra valisi İbn Âmir'e bırakılmıştı. Ayrıca İbn Âmir kendisine bağlı bölgelerde geçerliliği olan para bastırmıştır.²⁷⁹ İslam medeniyetinin ilk dönemlerinde şehir hayatına dair önemli adımların yanı sıra, halkın hizmetine sunulması için su yolları ve sosyal devlet anlayışına yönelik birçok hizmet yapılmıştır.²⁸⁰ Hiz. Osman döneminde Kur'an'ın istinsah edilmesi kıraat ilmi açısından en önemli faaliyetlerin başında gelir. Hiz. Osman her Mushaf'la birlikte bir de kâri/Kur'an öğretmeni gönderdi ki onlar; Abdullah b. Sâib

²⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/157 Hasan-ı Basrî'nin annesi ihtiyaçları karşılamak için evden uzaklaştığı zamanlarda Ümmü Seleme validemiz Hasan'ı emzirdiğine dair rivayetlerde bulunmaktadır. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/564-565.

²⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/157.

²⁷⁶ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 14.

²⁷⁷ Basra şehrinin kuruluşu ve sonraki süreçteki durumuyla alakalı detaylı bilgi için birinci bölüme bakınız.

²⁷⁸ Râşid halifeler dönemi Basra hakkında detaylı bilgi için birinci bölüme bakınız.

²⁷⁹ Sallâbî, *Osmân b. Affân*, 269.

²⁸⁰ Sallâbî, *Osmân b. Affân*, 269.

Mekke'ye, Zeyd b. Sâbit Medine'de, Âmir b. Abdülkays Basra'ya, Ebû Abdurrahman es-Sülemî Kûfe'ye, Muğîre b. Ebû Şihâb Şâm'a gitmiştir.²⁸¹ Hasan-ı Basrî 14 yaşındayken, hicri 35 yılında Kûfe halkının öncülüğünde Basra ve Mısır'la birlikte ortalama 1500 kişi Medine'ye gelerek Hz. Osman'dan valilerin azledilmesini istemişlerdir.²⁸² Hz. Osman valilerin bir kısmını görevden almasına rağmen bu grupların, razı olmaması ve fitnecilerin ateşi körüklemesi sonucunda ortaya çıkan ayaklanmalar, İslam dünyasında ortaya çıkan ve sonuçları uzun yıllar devam eden üzüntülü tarihî olaylara sahne olmuştur.²⁸³

Hasan-ı Basrî, Hz. Ali'nin halife olmasının ardından ailesiyle birlikte Basra'ya gitmiş ve ömrünü burada geçirmiştir.²⁸⁴ Hz. Ali'nin hilafete gelmesiyle birlikte ortaya çıkan Cemel Vakası sırasında Hasan-ı Basrî 15 yaşındaydı. Kaynaklarda bu olaya katılıp katılmadığına dair bir bilginin olmaması, muhtemelen bu olayda aktif rol almadığına işaret etmektedir. Hz. Ali, Cemel Vakasından sonra Basra'ya vali olarak Abdullah b. Abbâs'ı (r.a) atamıştır.²⁸⁵ Hz. Ali'ye biat etmeyen Muâviye, kendine taraftar bulma niyetiyle Benî Ümeyye taraftarlığını yapan İbnü'l-Hadramî'yi (ö. 38/658) Basra'ya göndermiştir.²⁸⁶ İbn Abbâs, yerine vekil olarak tayin ettiği Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673), İbnü'l-Hadramî'nin; Hz. Osman'ın Hz. Ali tarafından öldürüldüğünü ve mazlum olduğunu ileri sürerek halkı intikam almaya çağırması ve Emevî propagandası yapma eylemlerini Halife'ye bildirmiştir.²⁸⁷ Bunun üzerine Hz. Ali, Cârîye b. Kudâme'yi İbnü'l-Hadramî'nin üzerine göndermiş ve yapılan çarpışmada İbnü'l-Hadramî öldürülmüştür.²⁸⁸ Hz. Ali'nin vefatına kadar Basra valiliği görevini sürdüren İbn Abbâs'a Ebü'l-Esved ed-Düelî vergi ve haraçların düzenli ve adil olarak alınması hususunda, ayrıca kadılık gibi hizmetlerde yardımcı olmuştur.²⁸⁹

²⁸¹ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/330; Aliyyü'l-İmam, *Kur'an'ın 10 Kıraati*, 60.

²⁸² A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 20.

²⁸³ Hz. Osman döneminde ortaya çıkan şikâyetlerin nedenleri ve sonuçlarıyla alakalı detaylı bilgi için bk. Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, 222-252; Öz, "Hz. Osman'ın Sahâbe Tarafından Eleştirilen Bazı Siyasî Düşünce ve Politikaları", 177-199.

²⁸⁴ Uludağ vd., "Hasan-ı Basrî", 16/291; Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 26.

²⁸⁵ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 35.

²⁸⁶ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 36.

²⁸⁷ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 36-37; İbrahim Sarıçam, "İbnü'l-Hadramî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/62.

²⁸⁸ Sarıçam, "İbnü'l-Hadramî", 21/62.

²⁸⁹ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 38.

Râşit halifeler döneminin sona ermesinden sonra Emevîler dönemi başlamıştır. Hayatının çoğunluk yıllarını bu zamanda yaşayan Hasan-ı Basrî Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Basra'ya taşınmış ve ölene kadar hayatını burada sürdürmüştür. Muâviye halife olunca Abdullah b. Âmir'i yeniden Basra valiliğine tayin etmiştir. İbn Âmir'in naibi Abdurrahmân b. Semüre (ö. 50/670) ile birlikte yirmi bir yaşındayken Hasan-ı Basrî, Zâbülistan, el-Endukân veya el-Enduğân seferlerine üç yıl boyunca katılmıştır.²⁹⁰ Muâviye, Basra'ya bir dönem İbn Abbâs'ın yerine vekil olarak tayin ettiği Ziyâd b. Ebîh'i vali olarak atamıştır. Ziyâd, sadece Basra'yla yetinmeyip bu coğrafyanın diğer merkezi bölgelerinde ortaya çıkan ayaklanmaları bastırmıştır. İlk defa merkezî otoriteden bağımsız olarak geliştirdiği yönetim şekliyle Irak'ın tamamına hükmederek bölgeye asayiş ve emniyeti hâkim kılmıştır.²⁹¹ Kabileciliği ortadan kaldırmak amacıyla Basra'da bulunan kabilelere yeni bir düzenleme getirerek Arap kabilelerinin oturduğu yerleri “humus” denilen beş bölgeye ayırmış ve çeşitli kabileleri bu mahallelerde bir araya toplayarak her birinin başına bir sorumlu tayin etmiştir.²⁹² Ziyâd b. Ebîh, Kur'an-ı Kerim'in hatalı okunmasını önlemek amacıyla Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye harekeleme (nakt) işini yaptırmıştır. Ziyâd'ın emri ve ed-Düelî'nin eylemi Kur'an kıraati adına yapılan en önemli faaliyetlerden biridir. Dokuz yıllık valiliği döneminde Ziyâd b. Ebîh; aldığı kritik kararlar, ortaya çıkardığı yeni vergi sistemi, bina ve mescit inşası, ilmî faaliyetlere desteği gibi birçok yeniliğe imza atarak Basra'nın en parlak günlerini yaşamasına katkı sağlamıştır. Hasan-ı Basrî, bu yeni gelişmeler karşısında hakkı daima savunarak, yanlış eylem kimden gelirse gelsin korkmadan eleştirmiştir. Emevî halifelerini ve onların valilerini âdil olmaya davet edip, Muâviye'nin istişareyi bir yana bırakıp kılıç kuvvetiyle iktidara gelmesini, siyasî sebeplerle Ziyâd b. Ebîh'i kendi nesebine katmasını, Hucr b. Adî'yi haksız olarak öldürtmesini ve layık olmadığı hâlde oğlu Yezîd'i veliaht yapmasını büyük hatalar olarak görmüş ve bu yanlışlardan birinin bile kişinin mahvolmasına yeteceğini ifade etmiştir.²⁹³

²⁹⁰ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 108; Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 30-31.

²⁹¹ Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, 44/481.

²⁹² Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, 44/481.

²⁹³ Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, 16/292.

Muâviye'nin vefatından sonra tahta geçen oğlu Yezîd, hicri 60 yılında Basra valiliğine Ubeydullah b. Ziyâd'ı (ö. 67/686) atamıştır. Ubeydullah, babası Ziyâd b. Ebîh'den daha sert tedbirler alarak Kerbelâ olayının yaşanmasına sebebiyet veren katillerden biri olup tarihe kara leke olarak geçmiştir.²⁹⁴ Bu dönemde git gide şöhreti yayılan ve saygınlığı artan Hasan-ı Basrî'ye halk gelip bu durumlar karşısında nasıl hareket edilmesi gerektiğine dair fikir alışverişinde bulunmuştur. O, bunun gibi yapılan zulüm karşısında ayaklanma girişimine niyet etmiş halkı teskin ederek fitnelere alet olmamayı sürekli öğütlemiştir.²⁹⁵ Bunun yanı sıra Basra ve Kûfe'de mali açıdan büyük paralar harcayıp Beydâ ve Hamrâ saraylarını inşa ettiren Ubeydullah, Basra ve Kûfe mescitlerini genişletmiş ve halkın su ihtiyacını karşılamak üzere Basra'da bir sarnıç yaptırmıştır.²⁹⁶ Yezîd döneminde Basra'nın nüfusu yaklaşık 190.000 iken Kûfe'nin nüfusu ise 140.000 civarındaydı.²⁹⁷ Birinci Yezîd'in ölümüyle birlikte Basra ve Kûfe halkı ayaklandılar. Dolayısıyla halkın bu tepkileri karşısında yaptığı zulümlerin bedelini ödeyeceğini anlayan Ubeydullah b. Ziyâd şehirden kaçmak zorunda kalmıştır. Basra ve Kûfe halkı da bu esnada Medine'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e tabi olmuşlar ve hicri 72 (691) yılına kadar şehir ve halk onun idaresinde kalmıştır.²⁹⁸

Yezid'in ölümünden sonra II. Muâviye (H. 63-64/M. 683-684) kısa bir süre halifelik yapmıştır. II. Muâviye'den sonra, Hz. Peygamber'e yaptığı kötü işlerden dolayı Tâîf'e sürülen ve Hz. Osman zamanında önemli bir görev olan devlet kâtipliğine getirilen Mervan b. Hakem (ö. 65/685), (H. 64-65/M. 684-685) on ay gibi kısa bir süre tahta çıkmıştır.²⁹⁹ Daha sonra da Mervan'ın oğlu Abdülmelik b. Mervan (H. 65-86/M. 685-705) saltanat makamına gelmiştir. Abdülmelik'in halifeliğini Suriye ve Mısır eyaletleri kabul etmesine rağmen, Hicaz ve Irak halkı Abdullah b. Zübeyr'in

²⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 5/467-470; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/335-345; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/569-580; Şakir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, 4/123-126; Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 510-515.

²⁹⁵ Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 38-39.

²⁹⁶ Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/30.

²⁹⁷ Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", 42/30.

²⁹⁸ Bakır, "Basra", 5/110.

²⁹⁹ İrfan Aycan, "Mervân I", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/226.

idaresi altında bulunmayı sürdürmekteydi.³⁰⁰ Bu kargaşadan faydalanmak isteyen Bizans, Suriye'ye karşı akınlar başlatarak Abdülmelik'i zor durumda bırakmışlardır. Bu esnada Mekke kuşatmasında Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Hâricîler, kuşatmanın kaldırılmasından sonra Necid ve Basra'da isyana kalkarak Abdullah b. Zübeyr'in hükmünü zâtıflatmışlardır.³⁰¹ Bir de bunlara ek olarak Kûfe'de her iki halife için de tehlike oluşturan Muhtâr es-Sekafî isyanı patlak vermiştir.³⁰² Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab b. Zübeyr (ö. 72/691) Basra ve Kûfe valisi unvanıyla Abdülmelik b. Mervan'a karşı 691 yılında girdiği savaşta yenilgiye uğramış önce Kûfe halkı ardından da Basra halkı Abdülmelik b. Mervan'a biat etmiştir.³⁰³ Abdülmelik daha Kûfe'den ayrılmadan, Irak'a karşı giriştiği harekâta kendini göstermiş olan Haccâc b. Yûsuf'u 2000 kişilik bir Suriyeli birliğin başında Mekke üzerine göndermiş ve uzun süren muhasaradan sonra Abdullah b. Zübeyr daha fazla dayanamayıp birkaç sadık adamıyla birlikte öldürülmüştür.³⁰⁴

Zalim lakabıyla meşhur olan Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714), halife tarafından Irak umumi valisi tayin edildikten sonra kendisine bağlı bölgeleri Basra'dan idare edip Hâricîlerin ayaklanmalarını bastırıp sükûneti sağlamayı başarmıştır. Fakat bu esnada başka bir isyan başlatan Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as (ö. 85/704) ortaya çıkmıştır. Emevî kumandanı İbnü'l-Eş'as, Haccâc'ın katı ve zor emirlerine uymayıp ordusunda bulunanların desteğiyle halifeliğini ilan etmiştir. Abdülmelik b. Mervan'ın hilafetini zor durumda bırakan bu isyan da Haccâc tarafından bastırılmıştır.³⁰⁵ Basra'da şöhreti iyice yayılan Hasan-ı Basrî, Haccâc'ın takip ettiği siyasi politikaları sert bir dille eleştirdiği için tehdit altındaydı.³⁰⁶ Âlimleri daima himaye eden Abdülmelik b. Mervan'ın şiirle ilgilendiği ve sohbetlerinde daha çok edebî konular üzerinde durduğu, Hasan-ı Basrî ve Abdullah b. İbâz gibi devrin ileri gelen simalarıyla cemiyetin çeşitli meselelerini tartıştığı bilinmekte ve ilme olan saygısı sebebiyle İbn Ömer, Hasan-ı Basrî ve Enes b. Mâlik'i Haccâc'a karşı koruyup onların

³⁰⁰ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/267.

³⁰¹ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/267.

³⁰² A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 63.

³⁰³ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/267.

³⁰⁴ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/267.

³⁰⁵ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/268-269.

³⁰⁶ Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 43-45.

öldürölmelerine engel olmuştur.³⁰⁷ Zalim Haccâc, Saîd b. Cübeyr'i öldürttüktten birkaç ay sonra kendi ölümünü isteyecek kadar büyük ruhî sıkıntılara mâruz kalmış sonunda dayanılmaz mide ağrıları ve elem içinde ölmüştür. Hasan-ı Basrî, “*Allahım, onu ortadan kaldırdığın gibi sünnetini de kaldır.*” diye dua ederken, Ömer b. Abdülazîz şükür secdesine varmış ve İbrahim en-Nehaî sevincinden ağlamıştır.³⁰⁸ Haccâc'ın zalimce tutumları ve yönetimi yanında, Kur'an ve Arap diline olan katkıları bulunmaktadır. Bunlardan biri olarak, Ziyâd b. Ebîh'in Irak valiliği döneminde başlatılan Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması işini devam ettirmiş ve Nasr b. Âsım'ı bu işte görevlendirerek hareke ve noktalama işini geliştirmiştir.³⁰⁹

Babasının yirmi yıllık hilafetinden sonra tahta Abdülmelik b. Mervan'ın oğlu I. Velîd çıkmıştır. Basra onun döneminde de Haccâc'ın emri altında bulunmaktaydı. I. Velîd'ten sonra tahta kardeşi Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) çıkmıştır.³¹⁰ Haccâc'ın ekibinden olan vali ve kumandanları görevlerinden alarak yerlerine yeni valiler tayin eden Süleyman, Haccâc tarafından hapse atılmış olan binlerce mahkûm için umumi af ilan etmiş ve Irak valiliğine Haccâc'ın düşmanı Yezîd b. Mühelleb'i atamıştır.³¹¹ Süleyman b. Abdülmelik yaklaşık iki yıl sekiz ay halifelik yaptıktan sonra yerine Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) gelmiştir.³¹² Ömer b. Abdülazîz, halka zulmeden ve halk tarafından sevilmeyen vali ve diğer önemli devlet memurlarından büyük bir kısmını görevden alarak yerlerine bilgili, dindar, dürüst ve güvenilir kimseler tayin etmiştir.³¹³ Beşinci râşid halife olarak kabul edilen Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği yaklaşık iki buçuk yıl sürmüştür.

Bu dönemde her ne kadar resmi bir görev istemese de bir müddet kadılık görevi verilen Hasan-ı Basrî görevden affını istemiş ve baktığı davalardan herhangi

³⁰⁷ Yıldız, “Abdülmelik b. Mervân”, 1/269.

³⁰⁸ Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 49; İrfân Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/427-428.

³⁰⁹ Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî”, 14/428.

³¹⁰ Yiğit, “Emevîler”, 11/92.

³¹¹ İsmail Yiğit, “Süleyman b. Abdülmelik”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/80.

³¹² Yiğit, “Emevîler”, 11/92.

³¹³ İsmail Yiğit, “Ömer b. Abdülazîz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/53.

bir ücret talep etmemiştir.³¹⁴ Bu döneme kadar siyasi idarenin olumsuz yönlerini eleştiren Hasan-ı Basrî, Ömer b. Abdülazîz'in adalet anlayışıyla takip ettiği siyasi adımlarına destek vermiştir.³¹⁵ Daha sonra Ömer b. Abdülazîz'in yerine Süleyman tarafından veliaht tayin edilmiş olan Yezîd b. Abdülmelik geçmiştir. II. Yezîd döneminde başta Yezîd b. Mühelleb isyanı olmak üzere önemli iç isyanlar meydana gelmiştir. II. Yezîd'in ölümünün ardından saltanatı yaklaşık yirmi yıl sürecek olan Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân (ö. 125/743) tahta çıkmıştır.³¹⁶ Hişâm'ın halifeliğinin dördüncü yılında Hasan-ı Basrî Basra'da vefat etmiştir. Siyasî olaylara tarafsız kalması, fitneye ve isyana karşı durması, halka dünyanın geçici olduğunu vurgulayıp ahirete önem vermeye davet etmesi gibi tutumları Basra valilerinin ve merkezî hükümetin işine gelmiş ve bu sebeple onun eleştiri ve kınamalarına katlanmışlardır.³¹⁷ Hasan-ı Basrî bir defasında kendisine, niçin idarecilerin yanına giderek onları iyiliğe emredip kötülükten uzaklaştırmadığı sorulunca, *“Bir mümine kendini zillete düşürmesi yaraşmaz. Çünkü idarecilerin kılıçları bizim dilimizi geçer, konuştuğumuzda da kılıçlarıyla şunu yaparlar.”* -eliyle vurma işareti yapmış.³¹⁸ Bu sözler başta bulunan idareciyi iyi tanıdığını ve sözden anlamayan kimseden uzak durulması gerektiğini aksi hâlde canına mal olabileceğini ifade etmektedir.

Konumu ve ticari hayat açısından bol gelir getirmesi sebebiyle Basra'ya kurulduğu günden itibaren merkezî idare tarafından özel bir önem atfedilmiştir. Her gelen vali bir öncesinin üzerine bir şeyler ekleyerek şehrin gelişimine katkı sağlamıştır. İlim, fikir, sanat, fen, ticaret, siyaset ve askerî anlamda birçok önemli adamların membaı olan ve bu şahısların buraya yerleşmesine ve yetişmesine katkı sağlayan Basra İslam medeniyeti içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Fakat etnik yapısının farklı kimselerden olması, yöneticilerin bu bölgede yaşayan belli bir kitleye imtiyaz sağlaması, yine merkezî idarenin ve buradaki temsilcinin katı ve sert uygulamalarına karşı Basra halkı kimi zaman isyan başlatmıştır. Bu ayaklanma ya daha önce başlatılan ateşi körükleme veya yeni bir ateşi ortaya çıkarma şeklinde olmuştur. Bu durum sadece

³¹⁴ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 129.

³¹⁵ Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 50.

³¹⁶ Yiğit, “Emevîler”, 11/93.

³¹⁷ Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, 16/292.

³¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/176.

siyasi alanla sınırlı kalmayıp dinî yeni fikir akımlarının da ortaya çıkmasına etki etmiştir. Yukarıda ifade edilen ve birçok alanda ortaya çıkan önemli faaliyetlere ek olarak gerilemeye ve kan dökülmesine sebep olan isyanların çoğu Hasan-ı Basrî'nin yaşadığı zamana denk gelmektedir. Hasan-ı Basrî gibi nice insanlar etrafında dönen onlarca isyan ve tehlikeli fikir akımlarına karşı, İslam dininin sahih ilkelerini koruyup sonraki nesillere aktarmaya hayatlarını adanmışlardır.

2.1.1.5. İlmi ve Ahlakı

Hasan-ı Basrî bebeklik ve küçüklüğünü Peygamberimizin eşi validemiz Ümmü Seleme'nin yanında geçirmesi onun gelecekte ilim yönünden üstün vaziyet sahibi bir konuma geleceğine işaret etmektedir. Annesinin evin ihtiyaçlarını görmek için evden uzaklaştığı sırada Ümmü Seleme'nin onu emzirmiş olmasından dolayı hikmet ve fesahatinin bu emmenin bereketinden kaynaklandığı ifade edilmektedir.³¹⁹ Hasan-ı Basrî kıraat ilminde mahir olduğu gibi tefsir, hadis, fıkıh, akait gibi diğer ilmî disiplinlerde de söz sahibidir. Hatta bu alanlardaki ilmî birikimi daha meşhurdur. Bir ilmî disiplinden öte hayatın anlamını kazanma ve İslam ahlakının yerleşmesi için bu ilimlerin öğrenilmesi ve hayata yansımalarından hareketle kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi ilimlerle hemhâl olup ilgilenmiştir. Yoksa bizatihi bu alanların birinde öne çıkmak için hususi zaman ayırmamıştır. Onun hayat felsefesi züht hayatı yaşayarak dünyaya önem vermemek havf ve reca arasında ahireti kazanmaktır. Kötülüğün ve zulmün karşısında İslam'ın güzel ahlakını öne çıkarmak maksadıyla bu ilimleri meclislerde halka aktararak fiilî bir ayaklanma yapmıştır. Dolayısıyla bu hayat tarzından ötürü klasik kaynaklar onu daha çok züht yönü ile öne çıkarmaktadır. Hâlbuki o bir mutasavvıf olma gibi bir eyleme girmediği gibi bir müfessir, bir kâri, bir muhaddis vs. olma gibi bir çaba da sarf etmemiştir. Örneğin Affân b. Müslim (ö. 220/835), Musa b. İsmail ve Cerîr b. Hâzım'dan şöyle bir ifade aktarılmaktadır; *“Hasan bir hadisi rivayet ederken o hadise eklemeler ve çıkarmalar yapar fakat hadisle aynı anlamı ifade ederdi.”*³²⁰ Bu tutum tedvin dönemi hadis ilminde kabul edilmezdi. Buradan anlaşılıyor ki o, hadisi manen anlatır ve hayata nasıl yansıması

³¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/157.

³²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/159.

gerektiği üzerinde dururdu. Onun bu ilimlerde söz sahibi olmasındaki asıl amacı bu ilmî disiplinler vesilesiyle İslam'ı daha güzel yaşamak ve yaşatmaktır. Bu anlayıştan hareketle o Basra'da kıraat ilmiyle de meşgul olmuş ve özel dersler almıştır. Tezimiz Basra kıraat ekolü olduğu ve bu ekolün temsilcilerinden biri de Hasan-ı Basrî olmasından ötürü onun kıraat ilmiyle ilgili yönü önem arz etmektedir. Bu önemin Hasan-ı Basrî'nin şöhretinden kaynaklandığı gayet açıktır. Fakat onun kıraati İbn Mücâhid'in yedili sisteminde yer bulamadığı gibi İbn Mihrân en-Nîsâbûrî'nin (ö. 381/992) onlu sistemde ele aldığı “*el-Gâye fi'l-kirâ'âti'l-'aşr*” eserinde de yer almamıştır. İlk olarak kıraatine ait veriler, hicri üçüncü asırdan itibaren *Meâni'l-Kur'an*, *İ'râbu'l-Kur'an*, ve tefsir külliyatına ait eserlerde yer almaya başlamıştır.³²¹ Hasan-ı Basrî'nin kıraati kendi alanında ilk olarak şaz kıraat kitaplarından olan İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) “*Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'an*” ve İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) “*el-Muhtesab*” adlı eserinde kendine yer bulmuştur. Onun kıraati muttasıl bir senede, istinsah edilen Mushaflardan ve Arap dili vecihlerinden birine uygunluk ölçülerini barındırmayan unsurlar ihtiva etmesi sebebiyle sahih on kıraatten biri olarak değerlendirilmemiştir.³²² Bu sebeple kıraatine dair örnekler tefsir ve şaz kıraat kitaplarında ele alınmıştır. (Kıraatine dair örnekler üçüncü bölümde yer almaktadır.) Ali b. Osman b. Muhammed b. Ahmed İbnu'l-Kâsî'nin (ö. 801/1399) “*Mustalahu'l-işârât fi'l-kirââti'z-zevâidi'l-merviyeti ani's-sikât*” adlı eserinde, on dörtlü kıraat sistemini ele alan Şemsuddîn Muhammed b. Halîl el-Kabâkîbî'nin (ö. 849/1445) “*İdâhu'r-rumûz ve miftâhu'l-künûz fi'l-kirââti'l-erbaa aşra*”sında, Kastallânî'nin (ö. 923/1517) “*Letâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-kirâ'ât*” adlı eserinde, Dimyâtî'de (ö. 1117/1705) “*İthâfû fuzalâ'i'l-beşer*” adlı kitabında Hasan-ı Basrî'yi on üçüncü imam olarak ele almışlardır. Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın ve A'meş'in kıraatlerini on kıraate ekleyen İbnü'l-Cezerî, “*Nihâyetu'l-berara fi'l-kirââti's-selâsi'z-zâide ale'l-aşera*” adlı eseriyle on üçlü bir sistemi değerlendirirken, “*Müfradetu'l-Hasan-i'l-Basrî*” adlı çalışmasıyla Ehvâzî (ö. 446/1055) ise tek olarak onun kıraatini ele almıştır.

Hasan-ı Basrî; Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, Ebû Hüreyre, Enes b. Malik, İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Semüre

³²¹ Demircigil, *Hasan-ı Basrî*, 67.

³²² Bu üç maddeyle alakalı açıklamayı birinci bölümde ele aldık.

b. Cündeb (ö. 60/680) ve daha birçok sahabeyi görüp onlardan istifade etme şerefine nail olup onlardan rivayette bulunmuştur.³²³ İslam dininin öncü şahsiyetleriyle olan birlikteliği Hasan-ı Basrî'ye büyük katkılar sağlamış ve onu elde ettiği ilmî makama yükseltmiştir. Hayatının ilk yıllarını sahabeyle birlikte yaşama fırsatı bulması hem ahlaki hem ilmî hem de manevi birikim elde etmesinin en etkin sebepleri arasında yer almaktadır. Nitekim o, Hz. Ömer başta olmak üzere birçok sahabenin duasını almış ve daha on dört yaşında iken Kur'an'ı ezberlemiştir.³²⁴ Tefsir ilmini İbn Abbas'tan öğrenen³²⁵ Hasan-ı Basrî, yetmiş Bedir gazisi olmak üzere 120 kadar sahabe ile görüşme imkânı bulmuş ve hayatını onların hayatı gibi yaşayarak onlara benzemeye çalışmıştır.³²⁶ Fakat *İlelî'l-hadîs* alanında meşhur olan Basra'lı muhaddis İbnü'l-Medînî (ö. 234/848-849) bu görüşün doğru olmadığını onun zamanında Bedir ehlinin sayısının anca elliye ulaştığını ve yirmi dördünün ise muhacirlerden olduğunu ifade etmiştir.³²⁷ Hz. Ali'nin hilafetiyle birlikte Basra'ya taşınan Hasan-ı Basrî ilmî faaliyetlerini buradan sürdürmüştür.

Hasan-ı Basrî bölgesinde çıkan karşılıklılıklar karşısında hakkı savunmuş ve yanlış eylemin kimden gelirse gelsin cesurca eleştirip hiçbir siyasi ayaklanmanın yanında yer almamıştır.³²⁸ O genç yaşlarında seferlere katılmış ve bu seferlerde gösterdiği cesaret ve maharet onunla beraber savaşan arkadaşları tarafından methedilmiştir.³²⁹ Emevî halifelerini ve onların valilerinin âdil olmayan kararlarına ve uygulamalarına karşı hakkı savunmuş ve onları hakka ve adaletli olmaya davet etmiştir. Dünya nimetlerinin geçici olduğunu ve ahiret için çalışılması gerektiğini vurgulayan Hasan-ı Basrî birçok sahabeden hadis rivayet etmiştir. Tâbiîn neslinin en faziletlilerinden biri³³⁰ olarak kabul edilen Hasan-ı Basrî için "Basra halkının şeyhi,³³¹ Basralılar'ın imamı, Şeyhu'l-İslam" unvanları yanında mutasavvıflar tarafından

³²³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/158; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/564-565.

³²⁴ Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 145; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/577; TDV İslâm Ansiklopedisi maddesinde 12 yaşında Kur'an-ı ezberlediği ifade edilmiştir. Bk. Uludağ vd., "Hasan-ı Basrî", 16/291.

³²⁵ Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 28.

³²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/162-163.

³²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/566-567.

³²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/165.

³²⁹ Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 110; Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 31.

³³⁰ Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 105.

³³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/168; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/565.

“takva sahiplerinin öncüsü, hakkın gerçek velisi, fütüvvet ehlinin önderi” şeklinde sözler ifade edilmiştir.³³² Şu iyi bilinmektedir ki; Hasan-ı Basrî’nin yaşadığı dönemde ilimler henüz tamamıyla teşekkül etmediği için kendisini bir ilmî disipline mensup olarak göstermek mümkün değildir; sadece tâbiîn âlimlerinin gayretleri neticesinde daha sonra ortaya çıkacak olan muhtelif ilimlerin konularına giren meseleler hakkındaki görüşlerinden söz edilebilir.³³³ Bu alanlarla ilgili sözleri ve davranışları onun günlük hayatının bir parçasıdır; amacı, dar anlamıyla ilmî faaliyetlerde bulunmak değil insanların hayatlarında karşılaştıkları meseleleri Kitap ve Sünnet’e dayanarak halletmektir.³³⁴

Hasan-ı Basrî düşüncesinde takip ettiği yolu şu şekilde ifade eder: *“Allah nazar ve tefekkür eden, tefekkür ettiğine itibar eden, itibar ettiğini gören, gördüğüne sabreden kişiye rahmet etsin. Bazı toplumlar gördükten sonra sabretmedikleri için kalplerine korku girdi ve isteklerine ulaşamadıkları gibi ayrıldıklarına da dönemediler; böylece dünyada ve ahirette hüsrana uğradılar”*.³³⁵ İnsanı en çok ilgilendiren alanın “ahlak” olduğunu öne çıkartan Hasan-ı Basrî; neyin iyi, neyin kötü olduğunun tartışıldığı nazari bir alan olarak önemli değildir; asıl önemli olan, insanla onun içinde yaşadığı dünyanın ve hayatın anlamını sorgulayan ve bunun sonucunda kendisini davranışlarda ortaya koyan bir şuur hâli olarak ahlaktır ve bu şuur hâli, kişinin etrafında olup bitenlere bunları anlamak amacıyla bakmasını, baktığını görerek anlamını belirlemesini ve bunun gereğini bilfiil yerine getirmesini ifade ederek ahlakı tanımlamaktadır.³³⁶

Hasan-ı Basrî hayatın temel amacının ahireti kazanma olduğunu öne çıkaran fikrinden hareketle bu dünyada önemli gördüğü meselelerin başında ahlakı getirmektedir. Güzel ahlakın yerleşmesi için bilgi ve bu bilginin teoriden pratiğe geçmesini ve kişinin hayatının her safhasında yer bulmasını önemsemektedir. Bu anlayışla başa gelen musibetlere sabredebilmeyi Allah’tan geldiği inancını kaybetmeden korku ve ümit arasında bir hayat sürüp dünyadaki hayatı

³³² Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, 16/292.

³³³ Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, 16/294.

³³⁴ Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, 16/294.

³³⁵ Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, 16/294.

³³⁶ Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, 16/294-295.

tamamlayabilmeyi düstur edinerek bir züht hayatı yaşayıp tavsiye etmektedir. Dünya hayatının sona ermesi demek olan ölümü bir ölüm olarak değil yeniden diriliş, yeni bir varoluşa geçiş süreci olarak ifade etmektedir. Hayatın tüm sıkıntı ve imtihanlarına karşı korku ve ümit arasında yaşamını yitirenler için şunu söylemektedir: “*Ölerek rahata kavuşan ölü değildir; asıl ölü yaşayanların ölüsüdür. Ölü umutsuzluğa düşmüş, gönlünü karartmış ve rabbinden umudunu kesmiş olan kimsedir. Helak olanın niçin helak olduğu değil kurtulananın nasıl kurtulduğu bizi ilgilendirir.*”³³⁷

Hasan-ı Basrî; dinde âlim, İslam’ın hükümlerinin iyi bilen bir fakih, kendisine daime güvenilen emin, sika, züht hayatı yaşayan zahit ve dindar, çokça ibadet eden iyi bir kul, Arapçayı güzel konuşan fasih, yüzü güzel ve yakışıklı, halkın ve âlimlerin yanında yüksek mertebesi ve makamı olan kıymetli biridir.³³⁸

Kader konusundaki görüşlerinden dolayı Hasan-ı Basrî’nin kimi zaman Mutezile olduğu dile getirilirken kimi zaman da ehli sünnet olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Mutezile mezhebini kuran âlimlerin onun öğrencileri olması ve kader konusunda onu referans aldıklarını söylemesi üzerine bazı ilk dönem ehli sünnet âlimlerince tenkit edilmiştir.³³⁹ Bunun yanında onun görüşlerini açıklama yoluna gidip ehli sünnetin kader anlayışla aynı fikri benimsediğini ifade eden âlimler de bulunmaktadır.³⁴⁰ Daha önce de ifade edildiği gibi Hasan-ı Basrî nazari bilgilerin ve kavramların tartışmasından uzak, Emevî siyasi entrikalarından beri durup sahabe hayatı gibi bir hayat yaşama prensibi³⁴¹ edindiği ve bu doğrultuda hareket ettiğinden sonradan gerçekleşen bu tartışmaların içerisinde yer almamaktaydı. “**Ey âdemoğlu asla olanlardan olma**”³⁴² (يَا بْنَ آدَمَ لَا تَكُونَنَّ كُنْتِيًّا) diyerek bir grubun, bir oluşumun içinde yer almamayı, sıradan bir Müslüman gibi olmayı öğütlemesi onun ayrıştırılan hiçbir kavramın veya oluşumun bir parçası olmadığı prensibine sahip olduğunu göstermektedir.

³³⁷ Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, 16/295.

³³⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2001, 9/158; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 106.

³³⁹ Hasan-ı Basrî’nin itikadî ve kader görüşü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 164-177; Uludağ vd., “Hasan-ı Basrî”, 16/305-307.

³⁴⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2001, 9/175; Abbas, *Hasan-ı Basrî*, 77-78.

³⁴¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2001, 9/163.

³⁴² İbn Sa’d, *Tabakât*, 2001, 9/176.

Hasan-ı Basrî bir hadis rivayet ederken o hadisin metnine eklemeler ve çıkarmalar yaparak açıklamasından dolayı hadiste manen rivayetle meşhur olmuştur.³⁴³ Onun rivayet ettiği hadisler muhaddisler nezdinde mürsel³⁴⁴ hadis kategorisinde ele alınmıştır.³⁴⁵ Hasan-ı Basrî'nin "*Kitâbü't-Tefsîri'l-Kur'ân*" -bir grup bu kitabı rivayet eder-, "*[Kitâbün] ilâ Abdülmelik b. Mervân fi'r-reddi ale'l-Kaderiyye*" adlı eserleri vardır.³⁴⁶ Bunun dışında kendisine isnat edilen başka eserler de mevcuttur. Fakat onun kaleme aldığı tüm eserlerini vefatına yakın hizmetçisine yaktırdığı rivayet edilmektedir.³⁴⁷ Buradan anlaşılıyor ki eserleri daha sonra öğrencileri tarafından onun adına yazıya geçirilmiştir. Onun hadis, kıraat, tefsir, akait gibi alanlara ait görüş ve ilmî birikimini rivayet edenlerin birbirine zıt olabilecek görüşleri barındırması sebebiyle bu rivayetlere temkinli yaklaşılmıştır. Dolayısıyla hadiste bir taraftan sika olarak değerlendirilirken diğer taraftan rivayetin senedinden dolayı hadisin değeri mürsel konumuna düşmektedir. Yine kıraat ilminde kâri olarak takdim edilirken kıraati şaz konumuna alınmıştır. Kıraatinin sahih değerine yükselmemesinin temelinde senet ve ravilerin rivayetinde illet bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple ondan gelen bazı okuyuşların Mushaf imlasına veya ammenin okuyuşuna muhalif olduğu görülmektedir. Şunu ifade edelim ki onun kıraatinin tamamı şaz değildir. Yüzde ellinin üzerindeki kıraati sahih on imamın kıraatiyle örtüşmektedir. Fakat Kur'an kıraatine bir bütüncül olarak bakıldığından yüzde bir bile sahihlik ilkesine uymayan kıraatler isnat edildiği isimle birlikte şaz kapsamına alınmaktadır. Bu duruma rağmen Hasan-ı Basrî zahit kişiliğinin yanı sıra müçtehit bir imam, fakih, muhaddis, müfessir, kâri, kadı, fasih, vaiz, âbid, sadık ve cesur bir Müslümandır. Bir köle ailesinin, ilim sayesinde kazandığı bu şerefli mevkiyi, o devrin şartları altında, başka bir toplumda görmek, elbette ulaşılması zor bir mertebedir.³⁴⁸ İslam'ın vermiş olduğu bu değer, üzerinde derince düşünmeyi gerektiren ayrı bir konudur.

³⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/159.

³⁴⁴ Mürsel: Tâbiînin sahabeyi atlayarak görmediği halde direk Hz. Peygamberden naklettiği rivayetlere verilen isimdir.

³⁴⁵ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 126; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/169; Hasan-ı Basrî'nin hadis ilminde ki yeri ve rivayetlerinin konumuyla alakalı bilgi için bk. Aydın, "Hasan Basrî", 98-111.

³⁴⁶ Nedîm, *el-Fihrist*, 526.

³⁴⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/175; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/584.

³⁴⁸ Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 34.

2.1.1.6. Âlimlerin Düşünce ve Sözleri

Müsned sahibi, Basralı hadis hafızı Tayâlisî (ö. 204/819) Şuayb'ten (ö. 162/779) aktararak Hasan-ı Basrî hakkında şunu demiştir: “Hasan-ı Basrî, göz damlaları sakalını ıslatıncaya kadar Kur'an-ı Kerim'i ağlayarak okurdu.”³⁴⁹

Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin Medine için iki hasene (حسنتان) olarak değerlendirildiği gibi Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn (ö. 110/729) de Basra için iki hasene olarak değerlendirilmiştir.³⁵⁰

Müfessir tâbiî Katâde b. Diâme (ö. 117/735) Hasan-ı Basrî'nin Arap dili ve fasih olma maharetini şu şekilde ifade etmiştir: Arapların fasihi dörttür. İkisi Kûfe'li; Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî ve Kabîsa b. Câbir el-Esedî, diğer ikisi Basra'lı; Hasan b. Ebi'l-Hasan ve Abdullah b. Ehtem'dir.³⁵¹ Ayrıca onu İslami ilimlerin her bir dalında büyük mevkilere ulaştığını dile getirerek övgüyle bahsetmektedir.³⁵²

Ebû Amr b. el-Alâ' hocası olan Hasan-ı Basrî hakkında şunu dile getirmiştir: Hasan-ı Basrî ve Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'den daha fasih bir kimse görmedim. Peki hangisi daha fasihti diye sorulunca; “Hasan” dedi.³⁵³

Süleyman et-Teymî önceleri Basra'da Câbir b. Zeyd Ebu Şe'sa'nın fetva verdiğini Hasan-ı Basrî geldikten sonra bu görevi ona bıraktığını aktarmaktadır.³⁵⁴

Muhammed b. Sa'd, Hasan-ı Basrî'yi; câmi, âlim, rafi', fakih, sika, hüccet, güvenilir, âbid, nâsik (dindar), çok ilim sahibi, fasih, güzel ve yakışıklı vasıflarla tarif etmektedir.³⁵⁵

Bir defasında cenaze namazında Kur'an okunur mu tartışmasına öğrencilerinden biri Hasan-ı Basrî'nin görüşünü vererek cenaze namazında Kur'an

³⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/175.

³⁵⁰ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 106.

³⁵¹ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 139.

³⁵² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/573-574.

³⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/70; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/578.

³⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/572.

³⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/572.

okunabileceğini ifade etmiştir.³⁵⁶ Bu durumun delili Buhârî'nin sahihinde şu şekilde yer almaktadır: Talha b. Abdullah b. Avf (ö. 97/715) şöyle dedi: *Abdullah b. Abbâs'ın arkasında cenaze namazı kıldım. O, cenaze namazında Fatiha suresini okudu ve sonrasında "bunu (Fatiha okumayı) öğretin çünkü bu sünnettir."*³⁵⁷

Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760) ve Yunus b. Ubeyd (ö. 139/756) yiğitlik ve mertlik açısından Hasan'dan daha üstününü görmediklerini ifade ederek onu övmüşlerdir.³⁵⁸

Sellâm b. Miskîn; onun uzak bir mesafeden altın gibi parladığını, Yunus b. Ubeyd; onun âlimlerin reisi olduğunu, Yezid b. Hâzım; namazdan sonra cemaatin ona iltifat gösterdiğini, İbrahim b. İsa el-Yeşkurî; ondan daha hüzünlü bir kimse görmediğini, Halit b. Safvân; o bir şeyi yapın derse hemen yapıldığını, bir şeyden uzaklaştırsa veya yasaklarsa hemen uyulduğunu ve Basra halkının her daim onun emrinde bulunduğunu, Hazm b. Hazm; onun, dinar ve dirhem için; senden ayrılmayınca kadar ne kötü iki arkadaş dediğini, Katâde; haram ve helal hususunda insanların en bilgilisi, Hişam b. Hassân; zamanının en cesur insanı olduğunu söylemişlerdir. Humeyd; Kur'an'ı ona baştan sona okuduğunu ve ondan Kur'an'ın tefsirini öğrendiğini, Esba' b. Zeyd; onun birçok kitabının bulunduğunu, ayrıca bu kitaplarını kendi isteğiyle yaktırdığını aktarmışlardır.³⁵⁹ O hayatını daima ilim, irfan, züht, fıkıh, Kur'an, hadis, dil, belagat ve diğer ilimlerle hemhâl olarak yaşamıştır.³⁶⁰

İbnü'l-Cezerî ise; ilim ve amel noktasında zamanının imamı olarak onu takdim etmiştir.³⁶¹

³⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/574.

³⁵⁷ Buhârî, "Kitabu'l-Cenâiz" 65 (No. 1335).

³⁵⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/574.

³⁵⁹ Hasan-ı Basrî'nin hastalığı şiddetlendiği zaman hizmetçisinden, fırını yakmasını istemiştir. Yanında kendi yazdığı bir takım sahîfe ve kitapları vardı; hizmetçisine kitapların hepsinin yakılmasını emretti. Bir sahîfe dışında ki, o eser oğlundaydı ve onu, Müslim b. Husayn el-Bâhilî oğlundan emanet aldı. Diğer eserlerinin hepsi kendi isteğiyle yanmıştır. İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/175.

³⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/575-583.

³⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/740.

2.1.1.7. Hocaları

Tefsir, hadis ve kıraat ilminde âlim ve tâbiînden olan Ebü'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî (ö. 90/709) ve Hittân b. Abdullah er-Rukaşî Hasan-ı Basrî'nin kıraat ilmini aldığı hocalarıdır.³⁶²

İmrân b. Husayn, Mugire b. Şu'be, Abdurrahman b. Semüre, Semüre b. Cündeb, Ebû Bekre es-Sekaffî, Numan b. Beşîr, Câbir b. Abdullah, Cündeb el-Becelî, İbn Abbas, Amr b. Teğlib, Ma'kil b. Yesâr, el-Esved b. Serî', Enes b. Mâlik gibi sahabeden hadis rivayet etmiştir.³⁶³ Birkaç satırlık hadis metni kadar bile bu sahabeden İslam adına bir şeyler öğrenmesi, bu kimselerin hocası olarak değerlendirilmesine engel değildir. Hasan-ı Basrî yukarıda ifade edilen sahabe isimlerinden başka birçok sahabeden hadis rivayetinde bulunmuştur, fakat onları görmediği veya hadis dinlemediği hâlde aradaki metni aktaran raviyi irsal ederek/atlayarak rivayette bulunduğu ifade edilmektedir.³⁶⁴

Hakem b. Amr, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer b. Hattâb gibi sahabeden doğrudan hadis alıp naklederken Hz. Ali, Ümmü Seleme, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Amr gibi birçok sahabeden de hadis almadığı hâlde aradaki raviyi zikretmeksizin rivayette bulunmuştur.

Hasan-ı Basrî'nin kıraat silsilesi şu şekildedir:

1- Hasan-ı Basrî > Ebü'l-Âliye >> Hz. Ömer >>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

2- Hasan-ı Basrî > Hittân b. Abdullah >> Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Hz. Ömer >>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

³⁶² Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 165; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/168; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/740.

³⁶³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/565.

³⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/566; Aydın, "Hasan Basrî", 101.

3- Hasan-ı Basrî > Hittân b. Abdullah >> Ebû Mûsâ el-Eş'arî >>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).³⁶⁵

2.1.1.8. Öğrencileri

Mutezilenin kurucusu olarak bilinen Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Mutezilenin diğer bir kurucusu ve hadis rivayet eden ilk kelamcılardan Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) Hasan-ı Basrî'nin öğrencileri oldukları aktarılmıştır. Bu iki öğrenci tefsirlerini hocalarına dayandırdığından dolayı Hasan-ı Basrî kader konusunda Mutezile'den biri diye itham edilmiştir.³⁶⁶

Ebû Recâ' el-Utâridî (ö. 105/723), Ebû'l-Eşheb el-Utâridî (ö. 165-162), Ebû Bekr el-Hüzelî (ö. 167) Hasan-ı Basrî'nin ehli sünnet çizgisinde olduğuna dair görüşlerini rivayet eden öğrencileridir.³⁶⁷

Yûnus b. Ubeyd el-Basrî (ö. 139/756), kıraat imamlarından Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ', Kâri Sellâm b. Süleyman et-Tavîl (ö. 171)³⁶⁸ ve Âsım el-Cühderî (ö. 128-129) Hasan-ı Basrî'den kıraat dersi almışlardır.³⁶⁹ Ayrıca Abbâd b. Raşit, Abbâd b. Temîm, Amr b. Ubeyd, Süleyman b. Erkam, Utbe b. Utbe ve Ömer b. Makbe isimli kimseler de onun kıraatte öğrencileri olarak değerlendirilmiştir.³⁷⁰ Fakat bu isimlerin Hasan-ı Basrî'den kıraat dersi aldığına şüpheyile yaklaşılmıştır.

Abdullah b. Avn b (ö. 151/768), Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760), Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748), Hişâm b. Hassân (ö. 146-148), Cerîr b. Hâzim, Rebî' b. Sabîh (ö. 161/778), Yezid b. İbrahim et-Tüsterî (ö. 161/778), Mübarek b. Fedale (ö. 164/780), Eban b. Yezid el-Attâr, Kurra b. Halit (ö. 154/771), Hazm el-Kutaî', Sellâm b. Miskîn, Şümejd b. Aclân, Salih Ebû Âmir el-Hazzâz, Abbâd b. Râşit, Ebû Harîz Abdullah b. Hüseyin, Muaviye b. Abdülkerim, Vâsıl Ebu

³⁶⁵ Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyan fi'l-kırâ'ati's-seba' el-meşhûra*, nşr. Muhammed Suduk el-Cezâirî, thk. Muhammed Suduk el-Cezâirî (Lübnan: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 77; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/354.

³⁶⁶ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 122.

³⁶⁷ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 122.

³⁶⁸ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 1/169.

³⁶⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/740.

³⁷⁰ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 168.

Hurre er-Rakkaşî, Hişam b. Ziyâd, Şebîb b. Şeybe, Eş'as b. Berâz, Eş'as b. Câbir el-Huddânî, Eş'as b. Abdülmelik el-Humrânî, Eş'as b. Sevvâr, Ebü'l-Eşheb (ö. 165/781) ve emsalleri Hasan-ı Basrî'den rivayette bulunmuşlardır.³⁷¹

Ayrıca şu kişiler de Hasan-ı Basrî'den hadis aktarmışlardır; Bekr b. Abdullah el-Müzenî (ö. 106/724), Katâde (ö. 117/735), Semmâk b. Harb (ö. 123/741), Sa'd b. İbrahim b. Abdurrahman (ö. 125-126/743-744), Mansûr b. Zâzân (ö. 129/747), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Atâ İbnu's-Sâib (ö. 136/754), Hâlid el-Hazzâ (ö. 141/758), Humeyd b. Ebî Humeydi't-Tavîl (ö. 142-143/760-761), Osman el-Bettî (ö. 143/760), Şeybân en-Nahvî (ö. 164/780), Yezid b. Ebî Meryem (ö. ?), Avfu'l-A'râbî (ö. ?), Saîd el-Harîrî (ö. ?), Muaviye b. Abdülkerim es-Sekafî (ö. 180/796), Muallâ b. Ziyâd (ö. ?), Ma'bed b. Hilâl (ö. ?).³⁷²

Kastallânî Hasan-ı Basrî'nin kıraatini sonraki nesillere aktaran iki meşhur ravisinin; Ebû Nu'aym Şücâ' b. Ebî Nasr el-Belhî (ö. 190/805) ve Ebû Ömer ed-Dûrî olduğunu ifade etmektedir.³⁷³

Kıraatiyle alakalı bilgiler ve eser kaleme alan Ehvâzî'nin Hasan-ı Basrî'ye kadar kıraat senedi şu şekildedir: Ehvâzî (ö. 446/1055) > Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail b. Hasan el-Basrî (ö. 390/1000) >> Ebû Abdullah Muhammed b. Ubeydullah b. Hasan er-Râzî (ö.?) >>> Ebû Ömer Hafs b. Amr b. Abdülaziz ed-Dûrî (ö. 248/862)³⁷⁴ >>>> Ebu Nuaym Şücâ' b. Ebî Nasr el-Belhî (ö. 190/805) >>>>> Süleyman b. İsa Ömer es-Sekafî (ö. 149/766)³⁷⁵ >>>>>> **Hasan-ı Basrî**.³⁷⁶ Fakat İbnü'l-Cezerî bu isnadın arz yoluyla değil sema yoluyla gerçekleştiğini ifade ederek ona şüpheyile yaklaşmaktadır.³⁷⁷

³⁷¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/566.

³⁷² Talebeleri ve sayıları hakkında daha fazla ayrıntı için bk. Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 71-77; Demircigil, *Hasan-ı Basrî*, 59-60.

³⁷³ Kastallânî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 1/197.

³⁷⁴ Dûrî: Kıraat âlimi, kıraat-i seb'a imamlarından Ebû Amr ile Kisâî'nin iki râvisinden biridir.

³⁷⁵ İsa b. Ömer es-Sekafî ismi daha çok kullanılan bu zat Basra nahiv ekolünün ilk temsilcilerinden dil ve kıraat âlimidir.

³⁷⁶ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 152.

³⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/740.

Hüzelî'nin (ö. 465/1073) Hasan-ı Basrî'ye kadar olan isnat zinciri şu şekildedir: Hüzelî > Abbâd b. Râşit, Abbâd b. Temîm, Süleyman b. Erkam, Utbe b. Utbe ve Ömer b. Makıl (Amr b. Ubeyd) >> **Hasan-ı Basrî**.³⁷⁸ Bu rivayet zinciri de kuşkuludur.

2.1.2. Ebû Amr b. el-Alâ' (ö. 154/771)

2.1.2.1. Doğum Tarihi ve Yeri:

Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' hicri 70 miladi 689 yılında Mekke'de doğmuştur.³⁷⁹ Doğum tarihî ve yeri hakkında farklı rivayetler olsa da yaygın olan görüş; Mekke'de H. 70 / M. 689 yılı olduğudur.³⁸⁰

2.1.2.2. Künyesi ve Adı

Künyesi: "Ebû Amr"ın en yaygın olarak kullanılan künyesi olduğu hatta bunun dışında başka bir künyesi olmadığı ifade edilmektedir.³⁸¹

"Yahya, Mahbûb, Uteybe, Uryân, Osman, Cebr, Cüneyd, Fâid, Reyyân, Ayyar, Hayr, Humeyr, Hammâd, Cüz', Ukbe, Ammâr..." gibi isimler kaynaklarda yer almaktadır. Fakat meşhur olan, Farsça "dil/lisan" anlamındaki "Zebbân" ismidir.³⁸² Kendisine ismi sorulduğunda da "Zebbân" cevabını vermiştir.³⁸³ Fakat günümüzde yaygın olarak kullanılan isim; Ebû Amr b. el-Alâ'dır. Tam adı: Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî'dir.

³⁷⁸ İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/740.

³⁷⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 6/407; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/68; Mahmûd Halil Husari, *Ahsenü'l-eser fî târihi'l-kurrâ'i'l-erba'ate'aşer* (Mısır: eş-Şemralî, 1965), 21.

³⁸⁰ Doğum tarihiyle alakalı h. 55. 65. 68. tarihleri gibi rakamlar kaynaklarda yer almaktadır. Basra da dünyaya geldiğine dair rivayetlerde bulunmaktadır.

³⁸¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 81.

³⁸² Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 51; Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef Ensârî İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ' fî'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Abdülmecîd Katâmiş (Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Fikr, 1403), 1/92-93; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/224.

³⁸³ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 80.

2.1.2.3. Vefatı ve Nesebi

Ebû Amr Mekke’de dünyaya gelmiştir. Mekke’de bir süre yaşadıkdan sonra Medine’ye yerleşmiş, daha sonra ise Basra’da yaşamını sürdürmüştür.³⁸⁴ Çocukluk dönemi iç kargaşaların olduğu ve toplumsal problemlerin cereyan ettiği bir döneme rastlamaktadır. Hayatının büyük bir kısmını Basra’da geçiren Ebû Amr, Mekke, Medine, Kûfe gibi dönemin ilim merkezlerine gidip gelmiştir. Vefatına yakın Kûfe’de hicri 154 miladi 771 yılı, 86 yaşında vefat etmiştir.³⁸⁵

Veki‘ b. Cerrâh er-Ruâsî (ö. 197/812) Kûfe’de kabrini ziyaret edince onun Benî Hanife’nin mevlâsı olduğunu ifade etmesi üzerine Ebû Amr ed-Dânî; kölelik durumunu açıklayarak şöyle demiştir:³⁸⁶ Annesi Benî Hanife ailesindendi. Fakat Ebû Amr Benî Temîm³⁸⁷ kabilesinden olup Arap asıllıdır. Nesebi ise: Ebû Amr b. el-Alâ’ b. Ammâr b. Abdullah b. Muhaysın b. Haris b. Celhem b. Huzâî b. Mâzin b. Mâlik b. Amr b. Temîm’dir.³⁸⁸

2.1.2.4. Dönemin Siyasi ve Sosyal Hayatı

Ebû Amr’ın hayatının çoğu zamanı Emevîler dönemine yaşlılık zamanı ise Abbâsîler devletinin ilk zamanlarına denk gelmektedir. Ebû Amr’ın doğumuyla ilgili verilen; H. 55, 65, 68, ve 70, tarihli rakamlar bağlamından hareketle saltanat makamında sırasıyla: I. Yezîd b. Muâviye (ö. 64/683)³⁸⁹, II. Muâviye b. Yezîd (ö.

³⁸⁴ Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053): H. 68 de Mekke’de doğdu. Basra’da yetişti, Kufe’de vefat etti. Basra’da kıraat imamlığı kendisiyle birlikte son buldu demiştir. bk. Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 1/229.

³⁸⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 81-83; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ’*, 94; Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh* (Beyrut: Beytû’l-Efkâr ed-Devliyye, 2009), 5/613; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/68; Husari, *Ahsenü’l-eser*, 26 Kaynaklarda; Ebû Amr’ın çocukluk dönemi ve yetiştiği bölgelerle ilgili verilen rivayetler az ve çelişkilidir. Fakat Hicaz bölgesinde yetiştiği ve kıraat ilmini burada yaşayan âlimlerden tahsil ettiği kesin olarak bilinmektedir. (İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 82.). Yukarıda verdiğimiz bilgiler, kaynaklar bağlamında düzenli ve sistematik bir hayat hikayesini okuyucuya sunma amaçlı dizayn edilmiştir. Doğumu ile ilgili verilen rivayetlerin farklılık arz ettiği gibi vefat tarihiyle alakalı verilen bilgilerde farklılık arz etmektedir. .

³⁸⁶ Veki‘ b. Cerrâh’ın ziyaret ettiği kabrin annesinin kabri olduğu da ifade edilmiştir. bk: Dânî, *Câmi’u’l-beyan*, 51.

³⁸⁷ Benî Temîm: Nesebi Adnânîler’e kadar uzanan bir Arap kabilesidir.

³⁸⁸ Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, *Müfredetü Ebû Amr b. Alâ’ el-Basrî*, thk. Hâtım Salih ed-Dâmin (Dimeşk/Suriye: Dâru’l-Beşâir, 2008), 34.

³⁸⁹ I. Yezîd: M. 680-683 yıllarında Emevî halifeliği yapmıştır. Babası sahâbî ve Emevî hilâfetinin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyan’dır (ö. 60/680). Döneminde önemli olarak şu olaylar meydana gelmiştir; 1-Kerbela’da Peygamber torunu Hz. Hüseyin’in başının kesilmesi 10 Muharrem 61 (10 Ekim

64/684), I. Mervân b. Hakem (ö. 65/685)³⁹⁰ veya Abdülmelik b. Mervân'nın (ö. 86/705)³⁹¹ bulunduğu söylenebilir. Bu zaman diliminde, acıları tarihler boyu hissedilen elim olaylar yaşanmıştır: Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in başının kesilmesi ve aile efradının katledilmesi, Harre savaşı ve sonrasında Medine'nin yağmalanması, Kâbe'nin mancınık yağmuruna tutulup yıkılması, Sahabe Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) kendini halife ilan etmesi ve sonrasında ise zalim lakaplı Haccâc b. Yusuf (ö. 95/714) tarafından başının kesilerek öldürülmesi, Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) isyanı ve Berberîler isyanı gibi olaylar bunların başında gelmektedir.

Ebû Amr'ın doğum ve çocukluk yılları iktidar mücadelelerinin olduğu ve iç kargaşaların baş gösterdiği tarihî olayları barındırmaktadır. Bu dönemle alakalı, bir hatırasını dile getiren Ebû Amr babasıyla birlikte bir yolculuk esnasında Basra valisi Haccâc b. Yusuf'un ölüm haberini getiren bir bedevinin sözlerini duyduktan sonra bu olayı şöyle anlatmaktadır: *"Haccâc b. Yusuf babamı çağırttı. Babam (başına bir kötülük gelmesinden endişe duymalı ki) beni de yanına alarak Yemen'e doğru kaçtı.*

680). 2-Harre savaşı; Medine'nin kuşatma altına alınıp yağmalanması (63/683). 3-Ölümüne yakın zamanda Mekke'nin kuşatılması. 4-Yezîd'in zalimliğine karşı halifeliğini ilân eden ve abâdileden biri olan sahâbî Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) başkaldırması (64/683). Yezîd'in dönemi tarihe kara leke olarak sürülen ve Müslümanları derinden üzen bu elim vakalara sahne olmuştur. Bu olayların yaşanmasında baş aktör olduğu için tarih boyunca hayırla yâd edilmemiştir. Yezîd'in ölümünden sonra tahta oğlu II. Muâviye b. Yezîd (ö. 64/684) geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ünal Kılıç, "Yezîd I", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/513-514.

³⁹⁰ I. Mervân: M. 684-685 yıllarında Emevî halifeliği yapmıştır. Mervânî kolunun kurucusudur. Resûl-i Ekrem'e karşı düşmanca bir tavır takınıp ona eziyet edenlerle birlikte hareket eden Hakem b. Ebû'l-Âs b. Ümeyye'nin oğludur. Hz. Osman'ın amcasının oğlu, yeğeni olan Mervân, Abdullah b. Zübeyr'e karşı hilafet mücadelesini devam ettirmiştir. 10 ay gibi kısa bir süre hilafet makamında kaldıktan sonra hicri 65 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Aycan, "Mervân I", 29/225-227.

³⁹¹ Abdülmelik b. Mervân: M. 685-705 yıllarında Emevî halifeliği yapmıştır. Abdullah b. Zübeyr'i halife olarak tanıyan bölgeleri kendine biat ettirmiş ve Haccâc b. Yûsuf'u Abdullah b. Zübeyr üzerine göndermiştir. Mekke'yi muhasara altına alan zalim lakaplı Haccâc 1 Ekim 692'de Abdullah b. Zübeyr öldürmüştür. Böylece tüm bölgelerin hakimiyeti kendisine geçmiştir. Daha sonra Abdülmelik, 694 yılının sonlarında Haccâc b. Yûsuf'u Basra valiliğine tayin etmiştir. Ayrıca Abdülmelik döneminde meydana gelen olaylar arasında Berberîler isyanı tarihsel olarak önemli bir yer tutar. Abdülmelik b. Mervân döneminde siyasi ve iktisadi alanda şu önemli faaliyetler gerçekleşti: ilk defa gümüş ve altından sikke/para basılması, Arapçanın resmî dil olarak kullanılması ve zabıtların Arapça olarak kayda alınması, Kur'an ve hadis ilminin öğrenip öğretilmesi ve bunu desteklemesi, teşvik etmesi, âlimleri himaye etmesi ve zalim Haccâc'ı âlimlerin öldürülmemesiyle alakalı uyarması, Abdülmelik devrinde imar faaliyetlerine de önem verildi ve İslâm dünyasındaki ilk büyük camilerden biri olan Kubbetü's-sahre inşa edildi. Abdülmelik 20 yıl gibi bir zaman iktidarda kaldıktan sonra vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/266-270.

Biz Yemen çöllerinde yol alırken bir kişi şiir okuyarak yanımıza geldi ve şu beyti okudu.³⁹²

رُبَّمَا تَكْرَهُ النُّفُوسُ مِنَ الْأَمْرِ لَهُ فَرْجَةٌ كَحَلِّ الْعِقَالِ
لَا تَضِيقَنَّ فِي الْأُمُورِ فَقَدْ يُكْشَفُ غَمَاؤُهَا بِغَيْرِ احْتِيَالِ

Nefislerin hoşlanmadığı nice işler vardır ki, deveyi bağlayan ipin çözülmesi gibi belalar çözülür.

Problemleri çözülebilecek olan işler için canını sıkma, ki bazen o sıkıntının gitmesi için herhangi bir şey yapmaya gerek yoktur.

(Adamın okuduğu bu şiirden sonra babam iyi bir şeyler olduğunu anladı ve asıl haberin ne olduğunu anlamak için adama)

- Hayrola haber nedir? Diye sordu.

-Adam: Haccâc öldü dedi.

-Ebû Amr: Ben ³⁹³“فَرْجَةٌ” kelimesinin okunuşunu duyduktan sonra Haccâc’ın ölümünden daha çok, bu kelimenin doğru okunuşunu öğrendiğime sevindim.³⁹⁴

-Babam: Bineklerin yönünü Basra’ya geri çevir, haydi geri dönelim dedi.³⁹⁵

³⁹² Bazı kaynaklarda aynı kelime ile aynı manayı ifade eden farklı şiir beyitlerine yer verilmiştir. Örneğin Muhsin b. Ali et-Tenvîhî (ö. 384/994) “Kitâbu’l-Ferec” isimli eserinde şu farklı beyite yer vermiştir: “يَا قَلِيلَ الْعِزَاءِ فِي الْأَحْوَالِ ... وَكَثِيرَ الْهَمِّ وَالْأَوْجَالِ لَا تَضِيقَنَّ فِي الْأُمُورِ فَقَدْ ... يُكْشَفُ غَمَاؤُهَا بِغَيْرِ احْتِيَالٍ صَبْرٌ ... لَهُ فَرْجَةٌ كَحَلِّ الْعِقَالِ” Bu beytin geçtiği metinde Yemene değil de Mekke’ye yolculuğa çıkıldığına dair bilgi verilmektedir. al-maktaba.org, “Kitâbu’l-Ferec bade’s-şiddeti li’t-tenvîhî”, <https://al-maktaba.org/> (Erişim 30 Eylül 2022).

³⁹³ Fâ harfinin fethası, râ harfi cezimli, cîm fethalı şekliyle “فَرْجَةٌ” kelimesi belayı def eden, kaldıran gibi manalara gelmektedir.

³⁹⁴ Bu rivayeti aktaran İbnü’l-Cezerî eserinde şöyle bir dipnot paylaşmıştır: Ebû Amr’ın babası Bakara sûresi 249. ayette yer alan “غُرْفَةٌ” kelimesini fethalı “غُرْفَةٌ” olarak okudu. Bunu duyan Haccâc dammeli olarak okunması gerekli değil mi diye onu azarladı. Ve bu okunuşun sahih olduğuna dair kendisinden şahit istedi. Babası da şahit bulamayınca Haccâc’a yakalanmamak için çöllere kaçtı. Çölde ki adamın aynı kökten gelen “فَرْجَةٌ” kelimesinin şiirinde fethalı olarak okunuşunu duyunca, sevincini Haccâc ölümünden daha çok olduğunu ifade etti. bk. İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 70-71.

³⁹⁵ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 32-33.

Ebû Amr, Basra valisi Haccâc b. Yusuf öldüğünde ayrıca şöyle demiştir: “*Ben Haccâc ve Hasan’dan daha fasih konuşanı görmedim. Fakat Hasan*³⁹⁶ *daha fasihti.*”³⁹⁷ Bu ifadeler bir önceki rivayetle ele alındığında onun üstün ahlakını öne çıkarmaktadır. Şöyle ki; ortalama 15 yaşlarında iken³⁹⁸ Haccâc’ın kendilerine kötülük yapabilme ihtimalini göz önünde bulundurarak babasıyla birlikte kaçıyor, ölüm haberi kendilerine ulaştığında ise seviniyor, fakat aynı zamanda ölünün arkasından iyi yönleri hakkında bir ifade söylemekten de geri durmuyordu.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde gerçekleşen ilk büyük fetihlerden altmış yıl sonra İslam tarihinin ikinci büyük fetih harekâtını, Mâverâünnehir Fâtîhi Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) komutasında I. Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) başlatmıştır. Babası Abdülmelik’ten güçlü bir ülke devralan Velîd döneminde Emevî devleti askerî gücün zirvesine ulaşmıştır. Günümüz Suriye topraklarında yer alan Emeviyye Cami gibi eserler bu dönemde imar ve yapı işlerinin ustaca yapıldığına işaret etmektedir. Bu faaliyetlerin yanı sıra İslami ilimlerin yayılması ve öğrenilmesinin önü kesilmeden devam etmiştir (705-715). I. Velîd’ten sonra tahta kardeşi Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) geçmiş ve kısa bir dönem iktidarda kalan Süleyman’ın zamanında devlet duraklama dönemine geçmiştir (715-717). Hilafet makamına Ömer b. Abdülaziz’in (ö. 101/720) gelmesiyle âdetâ asrı saadet dönemi başlamıştır. Danışman olarak meşhur âlimleri göreve getiren Ömer b. Abdülaziz zamanında (717-720): idari, iktisadi ve toplumsal alanda birçok yenilikler yapıp, küçük büyük ayırt edilmeden tüm görevlere dindar ve dürüst kimseler getirilmiştir.³⁹⁹ İç barışı sağlamak amacıyla adaletli davranıp, muhalif grupları önce ikna yoluna gitmiş ve gerek görülmedikçe kılıç kullanmamıştır.⁴⁰⁰ Sosyal hayatın ve devletin idari alanında birçok değişiklik ve herkesin kabul ettiği yeni düzenlemeler sağla(n)mıştır.⁴⁰¹ İlim ve ilim adamlarına olan

³⁹⁶ Hasan ifadesiyle Hasan-ı Basrî kastedilmiştir.

³⁹⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 4/586.

³⁹⁸ Bir rivayette Haccâc’tan kaçtığı sırada kaç yaşında olduğu kendisine sorulduğunda 20 civarında diye cevap vermiştir. bk. Zahir Gazi Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ’ cühûdühû fi’l-kirâeti ve’n-nahvi* (Basra: Câmia’tü’l-Basra, 1987), 21.

³⁹⁹ Yiğit, “Ömer b. Abdülazîz”, 34/53.

⁴⁰⁰ Yiğit, “Ömer b. Abdülazîz”, 34/54.

⁴⁰¹ Yiğit, “Ömer b. Abdülazîz”, 34/54.

hizmetlerinden ötürü âlimlerin sevgisini kazanmış, hatta züht ve takvasıyla Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728), ilim bakımından Zührî'ye (ö. 124/742) benzetilmiştir.⁴⁰²

Ömer b. Abdülaziz'den sonra iktidara II. Yezîd b. Abdülmelik (ö. 105/724) (720-724) geçmiştir. İç kargaşaların baş gösterdiği bu dönemden sonra tahta Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) geçmiştir. Hişâm'ın dönemi üçüncü yükselme dönemi olarak bilinmektedir (724-743). İlme ve ilim adamlarına hürmet eden Hişâm'dan sonra sırayla; II. Velîd b. II. Yezîd (ö. 126/744) kısa bir süreliğine (743-744), daha sonra III. Yezîd b. I. Velîd (ö. 126/744) birkaç aylığına (Nisan 744 – Ekim 744) ve üçüncü Yezîd'ten sonra İbrahim b. I. Velîd de (ö. 132/750) birkaç aylık tahta kaldıktan sonra yerine son Emevî hükümdarı II. Mervân b. Muhammed (ö. 132/750) geçmiştir (744-750).⁴⁰³

Ebû Amr'ın çocukluk dönemi siyasi alanda ortaya çıkan kargaşalara şahit olmuştur. Kimi zaman bu karışıklıklar, nesiller boyu unutulmayacak tarihî neticeler bırakmıştır. Zamanın akışıyla gençlik ve olgunluk yaşına erişmesi tarihî serüveni değiştirmemiştir. Kimi zaman isyanlara ve hatta büyük ayaklanmalara şahit olan yılları onun ve onun gibilerin ilmi öğrenme ve sonraki nesillere aktarma heyecanlarını yitirtmemiştir. Arka planda siyasi çalkantıların cereyan ettiği bu tarih sahnesinde onun gibi âlimler her fırsatta büyük titizlikle araştırmalar yaparak İslami ilimlerde öncü nesiller olmuş ve sahih/doğru bilgiyi aktarmaya hayatlarını adanmışlardır.

Emevî devleti ile ilgili olarak; bu dönemde tahta oturan halifelerin geneli - siyasi otoriteyi baskılamamak kaydıyla- ilim adamlarına çalışmalarını devam ettirebilmeleri için kolaylıklar sağladığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Kimi iktidarlar döneminde Ebû Amr gibi hayatını ilme adayan öncü şahsiyetler için tüm imkânlar önlerine serilip destek sağlanırken, kimi zaman siyasi idarenin konumunu sarsacak söz, davranış ve faaliyetlerin âlimler tarafından yapılması durumunda ise en katı cezalar uygulanmıştır. Sonuç olarak bu tarz eylemler kimi kitleler tarafından benimsenmiş kimileri tarafından da tepkilere yol açmıştır. Halkın tepkisine sebep olan siyasi uygulamalara karşı hem siyasi hem dinî yeni fikir akımları ortaya çıkmıştır.

⁴⁰² Ayrıntılı bilgi için bk. Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", 34/53-55.

⁴⁰³ Emevîler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yiğit, "Emevîler", 11/87-104.

Dolayısıyla Harîci, Mutezile, Kaderiyye, Cebriyye gibi akımların ortaya çıkma sebebi siyasi otoriteye tepkisel bir harekât olarak değerlendirilebilir. Bu tarz fırkaların bir kısmı dini, diğer bir kısmı da siyasiydir. Devlet içinde devlet kurma, ihtilal yapma gibi fikirlerin mekânı, kimi zaman bu tarz akımlar ve fırkalar olmuştur.⁴⁰⁴

Emevîler döneminde ilim adamlarının daha çok yaygın olduğu Basra, Kûfe, Mekke, Medine gibi önemli merkezlerde tahsil hayatını tamamlayan Ebû Amr, Basra'ya yerleşerek burada Kur'an-kıraat ve Arap dili alanında imam olmuştur. Hayatının büyük kısmını Basra'da ilmî faaliyetlere adanmış sırada, Abbâsîler, Emevî devletinin son halifesi II. Mervân'ı Zap suyu sahilinde yenilgiye uğratmıştır (132/750). Ebû'l-Abbas es-Seffâh (ö. 136/754) Abbâsî devletinin ilk halifesi unvanıyla ülkenin dört bir yanından biat almaya başlamış böylelikle Emevîler devleti tarihe karışmıştır. Ebû Amr yaklaşık 60 yaşlarındayken kurulan Abbâsî devletinde ilmi faaliyet ve çalışmalarını devam ettirmiştir. İkinci Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) dönemine kadar Kur'an, kıraat, Arapça gibi çalışmalarını, tarihin siyasi çalkantılarına aldırış etmeden devam ettiren Ebû Amr hicri 154 miladi 771 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.⁴⁰⁵

2.1.2.5. İlmi ve Ahlakı

Kıraat âlimi Ebû Amr Basra İmamı olmasının yanı sıra nahiv ilminin de kurucularından biridir. Basra dil ekolünün kurucularından biri olan Ebû Amr kıraat ilminde öncü şahsiyetler arasında yer almaktadır. Kıraat ilmine olan katkıları ve sonraki nesillere aktarmada vermiş olduğu çaba ve emekleri en güzel övgülere layıktır. Tercihi ve kendine özgü tedrisat sistemi, Basra kıraat ekolünü oluşturmuş ve günümüze kadar okunan bir ilmî birikimle gelmiştir. Ebû Amr kıraat ilmini sema yoluyla müçtehit kıraat âlimlerinden tahsil ettiğini ve bir kelime dışında kendi Rey'i

⁴⁰⁴ Örneğin: İkinci Abbâsî halifesi Mansûr (ö. 158/775) zamanında önemli rolleri üstlenen Ebû Müslim el-Horâsânî (ö. 137/755) git gide devlet içinde elde ettiği makam ve servetler daha sonraları devlet için bir tehdit unsuru olarak algılandığından Halife Mansûr'un emriyle bir suikast sonucu öldürülmüştür. Daha sonra Ebû Müslim'in imâmetine ve ulûhiyyetine inanan bazı kişiler ve gruplar onun ölümünden sonra siyasî-dinî isyanlar çıkarmışlardır. **Rizâmiyye, Hürremîniyye** (Hürremiyye), **Ebû Müslimiyye, Berkûkiyye, Râvendîyye, Mukannaiyye** gibi fırkalar Ebû Müslim'in intikamını almak için kurulmuştur. Bu akımlar siyasi otoritenin aldığı kararlara karşı tepkisel ve kitlesel hareketlerdir.

⁴⁰⁵ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 35.

ile okumadığını ifade ettikten sonra bu kelimeyi “وَأَمْلَى لَهُمْ”⁴⁰⁶ formuyla okuyarak insanların bu kıraatte kendisini geçtiğini aktarmıştır.⁴⁰⁷

Ebû Amr nahiv bilgisini tabiîn âlimlerinden öğrenmiş ve nahivde Hz. Ali'den sonra dördüncü tabakadan sayılmaktadır.⁴⁰⁸ Hayatının 40 yılına yakın bir bölümünü Hicaz ve Necid bölgeleri arasındaki çöllerde yaşayan bedevileri dolaşarak geçirdiğini daha sonra ise her sene hac ziyaretine gittiğini ve bu ziyaretleri esnasında duyduklarını ezberlediğini ve bunları sonra yazıya dökerek ilim tahsil ettiğini aktarır.⁴⁰⁹ Nasr b. Âsım el-Leysî'nin kurrallardan ve fasih konuşan kişilerden biri olduğu ve kendisinden Ebû Amr b. el-Alâ ve diğer insanların nahiv öğrendiği rivayet edilmektedir.⁴¹⁰

Kıfî (ö. 646/1248), Ebû Amr'la Ebû Hanife (ö. 150/767) arasında geçen bir anekdotu şöyle aktarmaktadır: Ebû Amr, Ebû Hanife'ye kim tarafından olduğu bilinmeyen, kafasının arka tarafı büyük bir kayaya vurulan adamın durumunu sordu. - Ebû Hanife: “Kıyas gerekemez, (لا قَوْدَ عَلَيْهِ) hatta Ebûkubey's⁴¹¹ (بِ أَبَا قُبَيْسٍ) dağına vurulsa da” dedi. Ebû Amr (“ب” harfinden sonra gelen “أب” kelimesini cer değil de nasb hâliyle okuduğu için): “Bu çirkin (هَذَا كَلَامٌ بَشْعٍ) bir sözdür” dedi. Ebu Hanife çirkin/iğrenç gibi anlamlara gelen “بَشْعٍ” kelimesinin ne olduğunu sordu. Ebû Amr cevaben: “بَشْعٍ kelimesini de bilmiyorsun!” dedi.⁴¹² Kıfî bu rivayeti ele aldıktan sonra şöyle bir açıklama getirerek; burada imam Ebû Hanife'nin değerini düşürmek/azarlamak gibi bir durum yoktur. Çünkü Kûfeli Arap Nâzile kabilesi tesniye/ikil kelimelerde irabı açıkça belli etmezlerdi.⁴¹³ Ayrıca bu kullanıma uygun şiirden örnek vererek⁴¹⁴ “بَشْعٍ” kelimesinin yaygın olarak kullanılmadığını açıklar. Buradan anlaşılan şu ki; Basra ekolünün temsilcisi Ebû Amr'la, Kûfe dil ekolüne

⁴⁰⁶ Muhammed 47/25. “إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَىٰ أُنْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَىٰ لَهُمْ” “Doğru yol kendileri için apaçık hale geldikten sonra sırt çevirip dönenlere şeytan bunu güzel göstermiş ve kendilerine yanlış yolda ilerleme cesareti vermiştir.”

⁴⁰⁷ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 27; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 52.

⁴⁰⁸ Vezîr Cemâlüddîn Ebû'l-Hasen Alî b. Yûsuf el-İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1986), 4/132.

⁴⁰⁹ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 24.

⁴¹⁰ Nedîm, *el-Fihrist*, 130.

⁴¹¹ Ebûkubey's Mekke'de Kâbe'nin yaklaşık 100 m. doğusunda bulunan küçük bir dağa verilen isimdir.

⁴¹² İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/138.

⁴¹³ İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/138.

⁴¹⁴ إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا * قَدْ بَلَّغَا فِي الْمَسْجِدِ غَايَتَاهَا

mensup Ebû Hanife arasında geçen fıkhi bir fetvanın meselesi, kullanılan ifadelerin ekol kaidelerine zıt olmasıyla yönünü nahiv eksenine çekmiştir.

Kıraat ve nahiv ilminde dönemin meşhur âlimleri arasında önemli bir konuma sahip olan Ebû Amr, züht ve mütevazilik yönüyle de dikkatleri üzerine çeken biridir. Onun güzel ahlakıyla ilgili Kıftî şöyle demektedir: Bir adam Ebû Amr'dan bir ihtiyacını gidermesini istedi. O da bunu kabul etti. Fakat Ebû Amr adamın ihtiyacını giderecek imkânı bulamadı. Bir müddet sonra adamla karşılaştınca;

-Adam ona: *“Ey Ebû Amr bana bir söz verdin fakat onu yerine getirmedin.”* dedi.

-Ebû Amr: *“Söyle bakalım kim daha çok sıkıntıda ben mi sen mi?”* dedi.

-Adam: *“Ben”* dedi.

-Ebû Amr: *“Hayır, vallahi ben.”* dedi.

-Adam: *“Allah seni ıslah etsin bu nasıl olur!”* dedi.

-Ebû Amr: *“Ben sana bir söz verdim sen de bu söze güvenerek rahata erdin, ben ise o hacetini nasıl gidereceğim endişesine kapıldım. Sen geceni rahat ve mutlu olarak geçirdin, ben ise gecemi senin ihtiyacını nasıl gideririm düşüncesi içinde endişeli geçirdim. Sonra kader isteğinin karşılanmasına engel oldu. Şimdi sen kendini beğenerek küstahça benimle karşılaşıyorsun ben ise utanarak/çekinerek seninle karşılaşıyorum.”*⁴¹⁵

Ebû Amr'ın günlük gelirinin iki akçe olduğu ve bu akçenin biriyle her gün su içme kabı aldığı, akşam olunca da bu kabı sadaka olarak verdiği aktarılmaktadır.⁴¹⁶ Diğer akçeyle de fesleğen aldığı ve gün boyunca onu kokladığı, akşam olduğunda ise cariyesinden onu kurutmasını istediği ve sonra kuru fesleğeni ufalayıp dişlerinin bakımını yaptığı rivayet edilmektedir.⁴¹⁷

⁴¹⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/132.

⁴¹⁶ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/134.

⁴¹⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/134.

Babasından, Enes b. Mâlik, Yahyâ b. Ya‘mer, Mücâhid b. Cebr, Ebû Recâ el-Utâridî, Atâ b. Ebû Rebâh gibi önemli kimselerden hadis rivayet etmiştir.⁴¹⁸

Daha öncede ifade edildiği gibi Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), Ebû Amr b. el-Alâ’ hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Kur’an, Arap dili, cahiliye dönemi Arapların savaşları ve önemli olaylar (eyyâmü’l-Arab), Arap tarihî ve şiir alanında insanların en bilgili olanıydı.⁴¹⁹ Tavanına kadar bir ev dolusu defteri/kitapları vardı. Sonra ibadet ve tâat/itâat içinde bir hayat sürdürdü ve defterlerini yaktı.”⁴²⁰ Bir ev dolusu kitaplarını yaktığına dair rivayetler bağlamında Ebû Amr’ın çok sayıda eseri bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Eserleri: “1. “*Kitâbü Mersûmi’l-Mushaf*” Kur’ân-ı Kerim’in resmî hattı ile ilgilidir. Ebû Amr ed-Dânî tarafından Rûsûmü’l-Mushafî’l-Kerîm adıyla ihtisar edilmiş olup bu muhtasarın yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’nde (Ayasofya, 4814, 14 varak) bulunmaktadır. 2. “*Şerhu Dîvânî’l-Hırnık*” Hırnık bint Bedr’e (ö. 50/670) ait divanın şerhidir. 3. “*Kitâbü’l-İdğâmi’l-kebîr*” 4. “*el-Vakf ve’l-ibtidâ*” Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. 5. “*Takyîdü’l-emsile*” Yazma bir nüshası Rabat Umumi Kütüphanesi’ndedir. 6. “*Kitâbü’l-Emsâl*” Abdülmecîd Katâmiş’in belirttiğine göre Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö. 518/1124) Mecma‘u’l-emsâl adlı eserinde onun bu kitabından elli sekiz yerde nakilde bulunmuştur. 7. “*Kitâbü’l-Kırâ’ât*” Son iki eserin günümüze ulaşım ulaşmadığı bilinmemektedir.”⁴²¹

2.1.2.6. Âlimlerin Düşünce ve Sözleri

Said b. Cübeyr (ö. 94/713) Ebû Amr’ı gençlerle birlikte oturduğunu görünce artık büyüklerle/hocalarla birlikte oturup kalkabileceğini ifade ederek⁴²² onun ilmî makamının yüksekliğine işaret etmiştir.

⁴¹⁸ Tayyar Altıkulaç, “Ebû Amr b. Alâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/95.

⁴¹⁹ Zehebî, *Ma‘rifetü’l-kurrâ*, 1/233.

⁴²⁰ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 30; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 6/408; İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/70.

⁴²¹ Altıkulaç, “Ebû Amr b. Alâ”, 10/96.

⁴²² Dâni, *Câmi‘u’l-beyan*, 53.

Basra dil mektebinin meşhur âlimi Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) Ebû Amr'ın taziyesinde çocuklarına şöyle demiştir: “Allah’a yemin olsun ki Ebû Amr’ın ilmi ve zühdü yüz insana taksim edilseydi o insanların tamamı âlim ve züht sahibi birer kimse olurlardı.”⁴²³ Yûnus b. Habîb bu sözleriyle onun ilminin şerefine ve iyi bir kul olduğuna şahitlik etmiştir.

Tebeu't-tâbiîn neslinden hadis âlimi ve hafız Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814): Resûlullâh'ı (sallellahu aleyhi vesellem) rüyamda gördüm ve şöyle dedim: Ey Allah'ın resulü kıraatler farklılık gösterebiliyor. Hangi kıraatle okumamı bana emredersiniz? Resûlullâh: “*Ebû Amr b. el-Alâ'nın kıraati ile oku*” dedi.⁴²⁴ Burada yer alan rivayet bize rüya ile tercihin yapılabilmesine dair bir yaklaşımı sergilemektedir.⁴²⁵ Yoksa rüya ile tespitin olabileceğine dair bir bilgi değildir. Kıraatlerin tespit ve tercihinine dair bilgileri birinci bölümde ele aldık. Tekrardan ifade edecek olursak; senedin sahihliği, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflardan birine uygunluk ve Arap dili gibi kriterleri yerine getirmiş olan iki veya daha fazla kıraatten birini tercih etmede tereddüt eden kimse gördüğü rüya ile bunlardan birini tercih edebilir. Kıraatlerin tespitine yönelik bu üç temel şartı yerine getirmeden sadece görülen bir rüya ile tilavet gerçekleştirilmez. Ayrıca rüya, gören şahıs için delil olur, ümmetin genelini kapsayan bir delil teşkil etmez. Şunu da belirtmek gerekir ki burada rüyayı gören şahıs Ebû Amr'ın bizatihi kendisi değildir. Ona ve kıraatine muhabbet besleyen başka bir şahıstır. Dolayısıyla “kıraatlerin tespitinde rüya iddiası” kaygan bir zemine atılmış olmaktadır. Ebû Amr kıraatlerin tespitini sahih sened, Mushaf'a ve Arap dili kurallarına uygunluk gibi önemli kriterler doğrultusunda yapmıştır. İbn Mücâhid (ö. 324/936) bu bağlamda Ebû Amr'ın kıraatler ve nahiv konusunda ulaştığı seviyeyi

⁴²³ Muhammed Salih Cevat es-Sâmiraî, *İdâet fî târihi'l-kıraât* (Dubai: Mektebetü'l-Mühtedîn, 2017), 117.

⁴²⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 82; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 25; Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 1/233; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/71.

⁴²⁵ Rüya ile ilgili verilen bir başka rivayet ise şöyledir: Sadık ve güvenilir bir kimse olan Şuca' b. Ebî Nasr, Nebi sallallahu aleyhi vesellemi rüyada gördüğünü ve Ebû Amr'ın kıraatini kendisine arz ettiğini, Hz. Peygamberde iki yer dışında diğer kıraatleri kabul ettiği şeklinde rüyasını dile getirmiştir. İbn Mücâhid bu iki yerin: 1- (وَأَرْنَا مَنْاسِكَنَا) (Bakara 128), (وَأَرْنَا مَنْاسِكَنَا وَتُبَّ عَلَيْنَا), râ harfinin cezimli olarak okunması, 2- (أَوْ نُنْسِئُهَا) (Bakara 106) (أَوْ نُنْسِئُهَا) nunsihâ kelimesinin hemzeli okunuşu olduğunu aktarmıştır. bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 82; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 53; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/72.

aktardıktan sonra kıraatler noktasında sünnete/senede bağlılığını ifade ederek onu takdir etmiştir.⁴²⁶

İmam Âsım'ın meşhur ravisi Ebû Bekr Şu'be b. Ayyâş (ö. 193/809) Ebû Amr'ın kıraatinin insanlar için bir delil olacağından övgüyle bahsetmektedir.⁴²⁷ Yine Şu'be, Ebû Amr'ın kıraatinin sarılması gereken bir kıraat olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁸

Vekî' b. el-Cerrâh er-Ruâsî (ö. 197/812): "Ebû Amr Kûfe'ye geldiğinde insanlar Hişâm b. Urve'nin (ö. 146/763) etrafında toplandığı gibi onun yanında toplandılar." demiştir.⁴²⁹ Anlaşılan o ki Ebû Amr ömrünün sonlarına doğru Kûfe'ye gitmiş oradaki halk onun ilmene ve kişiliğine saygı göstermiştir. Ona karşı olan sevginin değerini ancak dönemin meşhur muhaddisi, tabîin âlimlerinden Hişâm b. Urve'ye yapılan sevgi kadar çok olmasıyla kıyaslanmıştır.

Meşhur on dört kıraat imamından biri ve Ebû Amr'ın öğrencisi olan Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817) hocası hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: "Ebû Amr kıraatlerin tamamını bilen biriydi. Her bir kıraati en güzel şekilde okudu. Araplar⁴³⁰ onun kıraatini tercih ettiler böylece Allah Azze ve Celle'nin kitabıyla tasdiklenen Nebi aleyhi ve sellem'in lügati onunla yayıldı."⁴³¹ Ayrıca Yezîdî; Saîd b. Cübeyr'in (ö. 94/713) Ebû Amr'ın Kur'an okumasını dinleyip bu kıraate sarılması gerektiğini ona söylediğini⁴³² ifade ederek tâbiîn neslinin onayını aldığını aktarmaktadır.

Kıraat-i aşere imamı Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821) Ebû Amr'ın kıraat ilmini; Basra'da Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Hasan-ı Basrî, Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708), Nasr b. Âsım'dan (ö. 89/708) daha sonra hicaz ulemasından olan Mücâhid

⁴²⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 72.

⁴²⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 82; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 52; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 26; Zehebî, *Siyeru'l-âliye'n-nübelâ*, 6/408; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/72.

⁴²⁸ Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 52.

⁴²⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/233.

⁴³⁰ Araplardan kasıt zamanın yaşayan Müslümanlarıdır.

⁴³¹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 29; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 52; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/229.

⁴³² Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 29; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/229.

b. Cebr (ö. 103/721), Said b. Cübeyr (ö. 94/713) gibi büyük âlimlerden öğrendiğini söylemiştir.⁴³³

Ebû Amr'la birlikte hac yolculuğu yapan Abdülvâris bu yolculukta yaşadığı bir anekdotunu şöyle aktarmaktadır: “Senelerden bir sene Ebû Amr'la birlikte hac yaptık. O hac arkadaşımı. Bir yerde konakladığımız sırada bana haydi kalk gidelim dedi. Bir müddet yol kat ettikten sonra suyu olmayan çorak bir araziye ulaştık. Ebû Amr bana: ‘Sen burada otur ve ben gelinceye kadar yerinden kalkma.’ dedi. Yaklaşık bir saat onu bekledim sonra beklemekten sıkıldım ve onun ayak izlerini takip etmeye başladım bir de ne göreyim bir yerden su pınarı fışkırıyor o da abdest alıyordu. Beni görünce bana döndü ve şöyle dedi: ‘Ey Abdülvâris sus ve bu gördüklerini hiçbir kimseye anlatma! Ben: ‘Tamam ey kurranın efendisi’ dedim. Allah’a yemin olsun ki o vefat edinceye kadar bu olayı kimseye anlatmadım.’”⁴³⁴

Daha önce de ifade edildiği gibi Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824) onun hakkında şöyle söylemiştir: “Ebû Amr b. el-Alâ’ Kur’an, Arap dili, cahiliye dönemi Arapların savaşları, önemli olaylar (eyyâmü’l-Arab), Arap tarihî ve şiir alanında insanların en bilgili olanıydı.”⁴³⁵ Ayrıca; “tavanına kadar bir ev dolusu defteri/kitapları vardı. Sonra ibadet ve tâat/itâat içinde bir hayat sürdü ve defterlerini yaktı.”⁴³⁶

Ferezdak, Abdülaziz Bağdâdî’nin⁴³⁷ Ebû Amr hakkında şu şiirini aktarır.⁴³⁸ “Kapıları açıp kapamaya devam ettim * Ebû Amr b. Ammâr’la karşılaşınca kadar”⁴³⁹

⁴³³ Zehebî, *Ma‘rifetü’l-kurrâ*, 1/229.

⁴³⁴ İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/71.

⁴³⁵ Zehebî, *Ma‘rifetü’l-kurrâ*, 1/233.

⁴³⁶ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 30; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 6/408; İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/70.

⁴³⁷ Ferezdak’tan rivayetle Bağdâdî’nin bu şiiri söylediği rivayetini Ebû Amr ed-Dâni aktarmıştır. Fakat bilinen meşhur Ferezdak (ö. 114/732) Ebû Amr’dan daha önce vefat etmiştir. Muhtemelen bu iki zat şiir ve Arap dili ile ilgilenen ve isimleri meşhur olan şahıslarla adaş iki farklı âlimdir.

⁴³⁸ “مازلت أفتح أبواباً وأغلقها * حتى أتيت أبا عمرو بن عمار”

⁴³⁹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 30; Dâni, *Câmi‘u’l-beyan*, 54.

Kûfe dil ekolü âlimlerinin önde gelen simalarından Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828): “Ebû Amr b. el-Alâ’ın bir benzerini görmedim” diyerek onu taltif etmiştir.⁴⁴⁰

Basra dil ekolünün önemli temsilcisi dil ve edebiyat âlimi Asmaî (ö. 216/831) Ebû Amr’ın sahabeden sonra üçüncü tabakadan olduğunu ve Hasan-i Basrî’nin yaşlılık dönemine yetiştiğini ifade etmektedir.⁴⁴¹ Asmaî aynı zamanda kendisine hangi kıraatle Kur’an tilavetini eda ediyorsun sorusuna “Ebû Amr’ın kıraati ile okuyorum” diye cevap vermiştir.⁴⁴² Ayrıca Asmaî, Ebû Amr’ın konuşmasını överek şu sözü aktarmaktadır: “Ebû Amr’ı dinlediğimiz zaman kelimeleri güzelleştirmeden, lahn/hatalı kullanım yapmadan fasih anlaşılır bir konuşma yapardı.⁴⁴³ Ve ben şu ana kadar Ebû Amr’dan daha iyi bilen birini göremedim.”⁴⁴⁴

Asmaî, Ebû Amr’ın bir defasında kendisine şöyle söylediğini rivayet etmiştir: “Bendeki ilmi sana verebilmem şayet mümkün olsaydı bunu yapardım ve Kur’an ilimlerine dair olan şeyleri tekrardan ezberlerdim. Şayet âmânın bileceği kadar yazılısaydı ve benim kıraat bilgim olmasaydı, okunabilecek formda bir şöyle şöyle, bir böyle böyle okurdum.”⁴⁴⁵ Ebû Amr’ın bu ifadeleri kıraat ilminin tabi olunan bir sünnet olduğuna açık bir delildir. Arap dilinde de üstat olan Ebû Amr kıraat bilgisinin yani kıraatin rivayete dayalı ve Hz. Peygamberden kendisine nasıl okunageldiyse öylece okunması gerektiğini ifade etmektedir. Aksi takdirde kıraat ilminde senet asıl olmasaydı Arap dil kurallarına göre şaz veya ilk bakışta çelişkili görülen rivayetlerde dil öncelikli olurdu.

Asmaî, Ebû Amr’ın nahiv bilgisiyle alakalı ayrıca şöyle demiştir: “Ebû Amr b. el-Alâ’ ya bin soru sordum, bana bin delille cevap verdi.”⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 1/231.

⁴⁴¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 80; Dâni, *Câmi’u’l-beyan*, 51; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 30-31.

⁴⁴² Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 26.

⁴⁴³ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 83; Dâni, *Câmi’u’l-beyan*, 52; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 6/410.

⁴⁴⁴ İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/71.

⁴⁴⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 83; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 32; Dâni, *Câmi’u’l-beyan*, 53; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 6/408; İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/70.

⁴⁴⁶ İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 4/133.

Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) Ebû Amr'ın sika olduğunu ifade ederek⁴⁴⁷ onun güvenilir biri olduğunu aktarmıştır.

Hanbelî mezhebinin imamı Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855) Ebû Amr'ın kıraatini daha çok sevdiğini ifade etmiştir.⁴⁴⁸

Hadis hafızı Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) Ebû Amr'ın rivayet ettiği hadisler için “لَا بَأْسَ بِهِ” kabul edilebilir ifadesini kullanmıştır.⁴⁴⁹ Babasından ve Enes b. Mâlik, Yahyâ b. Ya‘mer, Mücâhid b. Cebr, Ebû Recâ el-Utâridî, Atâ b. Ebû Rebâh gibi önemli şahsiyetlerden hadis rivayet eden Ebû Amr, bu rivayetleri Şebâbe b. Sivâr, Ebû Ubeyde et-Teymî, Asmaî ve Hammâd b. Zeyd gibi âlimlere aktarmıştır.⁴⁵⁰

İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899) ve onun gibi âlimler Ebû Amr'ın ehli sünnet olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁵¹

Kıraat alanında elimize ulaşan ilk eserlerden meşhur “*Kitâbü's-Seb'a fî'l-kırâ'ât*” adlı eserin müellifi İbn Mücâhid (ö. 324/936) Ebû Amr'ın kıraatine kitabında yer verdiği gibi hakkında da şunları demiştir: “Ebû Amr kendi asrında kıraatleri ve vecihlerini en iyi bilen bir kimse olup Arap dilinde güçlü ve insanlara önder idi. Arap dilini ve fikhını iyi bilmesine rağmen o kıraatler noktasında rivayetlere/senede bağlı kaldı. Mütevazî bir kişiliğe sahipti. Hicaz ehlinden kıraati alıp tariklerine sınıksız sarıldı. Yaşadığı asrın âlimleri onu tanımaktaydı ve ona saygılarını sunmaktan kendilerini geri tutmadılar. Âlimler onun okuttuğu kıraate ve mezhebine/ekolüne güvendiler.”⁴⁵²

Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) Ebû Amr hakkında: H. 68'de Mekke'de doğduğunu, Basra'da yetiştiğini ve Kûfe'de vefat ettiğini aktardıktan sonra Basra'da kıraat imamlığının kendisiyle birlikte son bulduğunu söylemektedir.⁴⁵³

⁴⁴⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/236.

⁴⁴⁸ Husari, *Ahsenü'l-eser*, 24-25; Altıkulaç, “Ebû Amr b. Alâ”, 10/95.

⁴⁴⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/236.

⁴⁵⁰ Altıkulaç, “Ebû Amr b. Alâ”, 10/95.

⁴⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/408.

⁴⁵² İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 72; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 28.

⁴⁵³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/229.

Zehebî (ö. 748/1348) Ebû Amr için; kıraat ve nahiv ilminde dikkatleri üzerine çeken, dönemi boyunca bu alanlara önderlik eden, fesahat, doğru sözlülük ve ilminin zengin olması yönünden meşhur olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁴ Ayrıca Zehebî, Ebû Amr'ın rivayet ettiği hadislerin hiçbirinin Kütüb-i Sitte'de bulunmadığını söylemektedir.⁴⁵⁵

Ebû Amr, Mutezilenin kurucularından Amr b. Ubeyd el-Basrî (ö. 144/761) ile münazarasını şöyle anlatmaktadır: “Amr b. Ubeyd ile “واید/vaid” kelimesi hakkında münazara yapıyorduk. Amr şöyle dedi. Övülmeye layık olan Allah tehdidinden dönmez ve vaîdini bozmaz (“لَا يَعِيدُ”) diyecek yerine “لَا يَعْذُ شَيْئًا فَيُخْلِفُهُ” Allah sözünden dönmez anlamında filli yanlış formda söyledi.). -Ebû Amr: Ey Ebû Osman senin dil bilgin yoktur. Şöyle ki Araplar nezdinde “الوعد” kelimesi “خلف” manasında değildir” dedi ve şu şiiri okudu.⁴⁵⁶

“وَإِنِّي وَإِنْ أَوْ عَذَّتْهُ أَوْ وَعَدْتُ * لِيَكْذِبُ إِيعَادِي وَيَصْدُقُ مَوْعِدِي”

“Ben tehdit eder veya söz verirsem * tehdidimi yalanlar/geri alır sözümü doğrularım/yerine getiririm”⁴⁵⁷

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429); Ebû Bekr Şu'be'nin Ebû Amr hakkında söylemiş olduğu; “Onun kıraati insanlar için delil olacaktır.”⁴⁵⁸ ifadesinin ardından bunun gerçekleştiğini ve dönemin Şam, Hicaz, Yemen ve Mısır gibi büyük merkezlerde Ebû Amr'ın kıraatinin okunduğunu ve neredeyse onun kıraatinin herkes tarafından

⁴⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/407.

⁴⁵⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/236.

⁴⁵⁶ Zehebî buna benzer ele aldığı rivayeti şu şekildedir: -Ebû Amr: Sen konuşması bozuk bir adamsın. Büyük bir şeyi küçük bir şeyle değiştirmek gibi vaid kelimesini değiştirdin. Şunu bil ki küçük bir günahın yasaklanmasıyla büyük bir günahın yasaklanması aynı şey değildir. Ancak Allah yaratılanlara delilini tamamlamak için her ikisini de yasaklamıştır. Bunun için de tehdidinde, affında ve kereminde adaletli olmak zorundadır. Daha sonra yukarıda yazılan şiiri okudu. Bunun üzerine Amr b. Ubeyd şöyle dedi: “Doğru söylüyorsun Araplar vefa, vad ve vaid ile övünür. Kişiyi bu kelimelerle över ve şu şiiri duymadın mı?” diyerek şunu okudu: “vad, vaîd'e muhalefet etmez * intikamına mesafe geçirmez” işte bu şu ayete muvafakat etmiştir: “وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَن قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ” Cennet ehli cehennem ehline, “Biz rabbimizin bize vaad ettiğini gerçek bulduk; siz de rabbinizin size vaad ettiğini gerçek buldunuz mu?” diye seslenir. “Evet!” derler. (A'râf 7/44). Bunun üzerine Ebû Amr: “İlk yer Resûlullâh'ın haber verdiklerine muvafakat etmiştir ve hadis Kur'an-ı tefsir etmektedir” dedi. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 6/408-409.

⁴⁵⁷ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 32-33; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 53.

⁴⁵⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 82; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 52; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 26; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/408; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/72.

öğrenildiğini aktararak açıklama getirmektedir.⁴⁵⁹ Daha sonra insanların “ferş” noktasında Ebû Amr’ın kıraatini doğru telakki ettiklerini fakat “usul” yönünden hatalı okuduklarını açıklar ve sebebini de halkın hicri 500 yılının sonlarına kadar İbn Âmir (ö. 118/736) kıraati ile okuduğunu daha sonra ise bu iki kıraatin birbirine karıştırıldığını ve bu karmaşıklığı Irak ehlinen birinin⁴⁶⁰ Emeviyye Caminde Ebû Amr’ın kıraatini öğretmesiyle düzeldiğini ifade etmektedir.⁴⁶¹ İbnü’l-Cezerî; Ebû Amr’ın kıraatinin kendi zamanına kadar senelerce Irak ehlinin kıraati olduğunu ifade ettikten sonra Ebû Bekr Şu‘be’nin ifadesini keramet olarak değerlendirdiğini açıklamaktadır.⁴⁶²

2.1.2.7. Hocaları

Ebû Amr çocukluk dönemini; babasıyla birlikte bir diyardan başka bir diyara, Basra’dan Mekke’ye, oradan Yemen’e, Arap Yarımadası’nın tamamına yayılan Benî Temîm kabilesine mensup aile etraflarından diğer Arap kabilelerine uğrayarak geçirmiştir.⁴⁶³ Bu sırada birçok âlimle tanışmış, ders almış, dinlediklerini ezberlemiş ve ezberlerini yazıya dökmüştür.⁴⁶⁴ Daha önce yukarıda ifade edildiği gibi Haccâc öldükten sonra Basra’ya geri dönmüştür.

Kıraati seb‘a imamlarından hocaları en fazla olan Ebû Amr’dır.⁴⁶⁵ Ebû Amr’a kıraat ilmini nasıl tahsil ettiği sorulduğunda; “Resûlullâh’a indiği ve onun okuduğu gibi Kur’an-ı Kerim’i okuyabilme isteğimi hiçbir zaman yitirmedim.” cevabını vermiştir. Daha sonra kendisine; peki nasıl öğrendin sorusuna cevaben: “Babam Haccâc’dan kaçtığı bende o zamanlar genç bir delikanlıydım. Mekke’ye geldik. Burada Resûlullâh’ın ashabından kıraat okuyan bazı tabiin âlimleriyle karşılaştım. Mücâhid, Said b. Cübeyr, Atâ ve tabiinden diğer kimselerdi onlar. Kur’an’ı onlara okudum ve kıraat ilmini öğrendim. Lahnı iyi bilen âlimlerden de Arapçayı öğrendim.

⁴⁵⁹ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/72.

⁴⁶⁰ Bu kişinin kıraat alimi Sübey’ b. Müslim b. Ali b. Harun Ebû’l-Vahş (508/1115) olduğu ifade edilmiştir. bk. İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/72.

⁴⁶¹ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/72.

⁴⁶² İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/72.

⁴⁶³ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 23.

⁴⁶⁴ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 23.

⁴⁶⁵ Seyyid Rızk et-Tavîl, *Fî Ulumi’l-kıraât medhal ve dirase ve tahkik* (Mekke: Mektebetü’l-Faysaliyye, 1985), 83.

İşte bu kimselerden Resûlullâh'ın ve ashabının kıraatini öğrendim. Şimdi bu kıraate sımsıkı yapış.” diye cevap vermiştir.⁴⁶⁶

Mekke: Mücâhid b. Cebr, (ö. 103/721)⁴⁶⁷ Saîd b. Cübeyr, (ö. 94/713)⁴⁶⁸ İkrime b. Hâlid,⁴⁶⁹ Atâ b. Ebû Rebâh, (ö. 114/732)⁴⁷⁰ kıraat imamlarından Abdullah İbn Kesîr,⁴⁷¹ (ö. 120/738)⁴⁷² on dört kıraat imamından biri olan İbn Muhaysın, (ö. 123/741)⁴⁷³ ve Humeyd b. Kays el-A'rac,⁴⁷⁴ Mekke'de kıraat ilmini öğrendiği kimselerdir.⁴⁷⁵ Bu âlimler kıraati Abdullah b. Abbas'tan (r.a) öğrendiler. İbn Abbas da (r.a), Übey b. Kâ'b ve Zeyd b. Sâbit'ten okudu, bu iki sahabe de Hz. Peygamber'den kıraat ilmini aldılar.

⁴⁶⁶ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 31.

⁴⁶⁷ Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721): Tâbiîn neslinin önde gelen müfessirlerindendir. Abdullah b. Abbas'ın önünde Kur'an'ı otuz defa hatmetti ve birlikte Kur'an'ı üç kere tefsir etti. Hayatını Kur'an'ın anlaşılması için yaptığı çalışmalara ayırdı, halkın fetva mercii oldu. Mekke'deki tâbiîn müfessirlerinin en yaşlısı olarak seksen iki yaşında vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), “Aranan: Mücâhid b. Cebr” (Erişim 12 Kasım 2022).

⁴⁶⁸ Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî (ö. 94/713): Hadis ve tefsir konusundaki rivayetleriyle bilinen tâbiîn neslinin öncü âlimlerinden biridir. Evleninceye kadar İbn Abbas'ın ders halkasına devam etti. Fıkıh konusundaki birikimini Abdullah b. Ömer'den (rahma) elde etti. Siyasi idareyle yapılan zulümlerden dolayı arası açıldı uzun yıllar Haccâc'dan saklandı. Daha sonra yakalanıp zincire vurularak Irak'a götürüldü. Vâsıt'ta Haccâc'a teslim edilmeden önce kendisine kaçma fırsatı verilmesine rağmen bunu kabul etmedi. 94 (713) veya 95 (714) yılında Vâsıt'ta öldürüldü. Ayrıntılı bilgi için bk. DİA, “Aranan: Saîd b. Cübeyr”.

⁴⁶⁹ İkrime b. Hâlid: Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Tâbiîn neslinden sika, sağlam, hüccet âlimlerinden biridir. Kıraat ilmini İbn Abbas'ran öğrendi. Hicri 15 yılında Atâ b. Ebû Rebâh'tan sonra vefat etti. bk. İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/661.

⁴⁷⁰ Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kureşî (ö. 114/732): Tâbiîn devri Mekke fıkıh mektebinin tanınmış temsilcisi, muhaddis ve müfessir olan Atâ, görüştüğü ve kendilerinden hadis rivayet ettiği sahâbî sayısının 200'e vardığını söylemektedir. Bunlar arasında İbn Abbas, İbn Ömer, Âişe, Câbir b. Abdullah, Muâviye, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû'd-Derdâ gibi sahabenin önde gelenleri bulunmaktadır. İbn Abbas'tan sonra Mescid-i Harâm'da öğretim kürsüsüne Atâ oturmuş ve Mekke'de halkın fetva mercii olmuştur. 732 veya 733 tarihinde Mekke'de vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk: DİA, Aranan: “Atâ b. Ebî Rebâh”.

⁴⁷¹ İbn Kesîr hakkında detaylı bilgi için bakınız: Kahraman Bulgurcu, “Kıraat İmamlarından Nafi', İbn Kesîr ve İbn Âmir'in Hadis Rivayetindeki Rolü”, *Mütefekkir* 10/20 (15 Aralık 2023), 465-482.

⁴⁷² İbn Kesîr (ö. 120/738): Yedi kıraat imamından, tâbiî ve Mekke kıraat imamıdır. Kur'an derslerini Mücâhid b. Cebr'den ve Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı Dirbâs'tan aldı. Ebû Amr b. Alâ ondan bir hatim indirdi. Meşhur iki ravisi; Bezzî ve Kunbül'dür. İbn Kesîr 120 (738) yılında Mekke'de vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk. DİA, Aranan: “İbn Kesîr”.

⁴⁷³ İbn Muhaysın (ö. 123/741): On dört kıraat imamından biridir. Kıraati şaz kıraat kapsamında değerlendirilir. Kıraat tahsilini Mücâhid b. Cebr, Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı Dirbâs ve Saîd b. Cübeyr'den yaptı Mekke'de vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk. DİA, Aranan: “İbn Muhaysın”.

⁴⁷⁴ Humeyd b. Kays: Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Mekke kârilerinden biri ve sikadır. Kıraati Mücâhid b. Cebr'den üç kere arz yoluyla aldı. Hicri 130 yılında Mekke'de vefat etti. Bk. İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/817.

⁴⁷⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 83-84; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 36.

Sened zinciri sırasıyla şu şekildedir:

1- Ebû Amr > Mücâhid b. Cebr >> Abdullah b. Abbas >>> Übey b. Kâ'b – Zeyd b. Sâbit >>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

2- Ebû Amr > Saîd b. Cübeyr >> Abdullah b. Abbas >>> Übey b. Kâ'b – Zeyd b. Sâbit >>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

3- Ebû Amr > İkrime b. Hâlid >> Abdullah b. Abbas >>> Übey b. Kâ'b – Zeyd b. Sâbit >>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

4- Ebû Amr > Atâ b. Ebû Rebâh >> Abdullah b. Abbas >>> Übey b. Kâ'b – Zeyd b. Sâbit >>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

5- Ebû Amr > Abdullah İbn Kesîr >> Dirbâs – Mücâhid b. Cebr >>> Abdullah b. Abbas >>>> Übey b. Kâ'b – Zeyd b. Sâbit >>>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

6- Ebû Amr > İbn Muhaysın >> Saîd b. Cübeyr – Atâ b. Ebû Rebâh >>> Abdullah b. Abbas >>>> Übey b. Kâ'b – Zeyd b. Sâbit >>>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

7- Ebû Amr > Humeyd b. Kays el-A'rac >> Mücâhid b. Cebr >>> Abdullah b. Abbas >>>> Übey b. Kâ'b – Zeyd b. Sâbit >>>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

Medine: Yezîd b. Rûmân,⁴⁷⁶ Şeybe b. Nisâh⁴⁷⁷ ve on kıraat imamından biri Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka'⁴⁷⁸ (ö. 130/747) Medine'de ders aldığı hocalarındandır.

⁴⁷⁶ Yezîd b. Rûmân: Güvenilir, sika, muhaddis, fakih ve kâridir. İslâmiyet'i ilk kabul eden sahabilerden Ayyâş b. Ebî Rebî'a'nın (ö. 15/636) oğlu Abdullah b. Ayyâş'tan okudu. Ebû Amr ve Nâfî öğrencileridir. Hicri 120, ed-Dâni'ye göre 130 bir rivayete göre de 129 tarihinde vefat etti. bk. İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/130-131.

⁴⁷⁷ Şeybe b. Nisâh (ö. 130/748): Müminlerin annesi Ümmü Seleme'nin mevlâsıdır. Kıraati Medine'nin mukrîsi Abdullah b. Ayyâş el-Mahzûmî'den aldı. Hicri 130'da vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 1/182-184.

⁴⁷⁸ Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' (ö. 130/747): On kıraat imamından biridir. Bizzat kendisinden nakledildiğine göre küçük bir çocukken bir gün Ümmü Seleme'ye götürülmüş, o da başını okşayarak kendisi için dua etmiştir. Kıraat tahsilini Abdullah b. Ayyâş, Abdullah b. Abbas ve Ebû Hüreyre'den yaptı. Ebû Ca'fer'in meşhur iki ravisi İbn Cemmâz ve İbn Verdân'dır. Yedi kıraat imamından Nâfî,

Bu âlimler, Ebû Hüreyre ve İbn Abbas'tan kıraati aldılar. Ebû Hüreyre ve İbn Abbas da Übey b. Kâ'b'dan, Übey ise Hz. Peygamber'den okudu.⁴⁷⁹

Sened zinciri sırasıyla şu şekildedir:

1- Ebû Amr > Yezîd b. Rûmân >> Ayyâş b. Ebî Rebî'a >>> Übey b. Kâ'b >>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

2- Ebû Amr > Şeybe b. Nisâh >> Abdullah b. Ayyâş >>> Übey b. Kâ'b >>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

3- Ebû Amr > Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka >> Abdullah b. Ayyâş – Ebû Hüreyre >>> Übey b. Kâ'b >>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

Basra: Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708),⁴⁸⁰ Abdullah b. Ebû İshak (ö. 117/735),⁴⁸¹ Nasr b. Âsım (ö. 89/708)⁴⁸² ve Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) Basra'da ders aldığı hocalarıdır.⁴⁸³

Sened zinciri sırasıyla şu şekildedir:

Ebû Amr gibi şahsiyetler kendisinden ders aldı. İbadete düşkünlüğü, hayır severliği ve güzel Kur'an okuması ile bilinen Ebû Ca'fer, doksan yaşının üstünde iken 130 (747-48) yılında Medine'de vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk. DİA, Aranan: "Ebû Ca'fer".

⁴⁷⁹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 37; Kahraman Bulgurcu, "Übey b. Ka'b'ın Kıraat ve Hadis İlmindeki Yeri", *Amasya İlahiyat Dergisi* 20 (30 Haziran 2023), 111-142.

⁴⁸⁰ Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708): Kur'an'ı noktalamasıyla bilinen tâbiî âlimi İbn Ya'mer nahiv ve Kur'an ilimlerini Ebû'l-Esved ed-Düelî'den öğrendi. Muâviye döneminde hocası Ebû'l-Esved ed-Düelî tarafından başlatılan harekeleme ve noktalama çalışmaları Nasr b. Âsım ve İbn Ya'mer'le devam etti. Kendisinden Abdullah b. Ebû İshak kıraat, Ebû Amr b. Alâ kıraat ve hadis ilmini aldı. Horasan'da vefat eden İbn Ya'mer'in ölüm tarihiyle ilgili olarak kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. DİA, Aranan: "İbn Ya'mer".

⁴⁸¹ İbn Ebû İshak (ö. 117/735): Basra dil mektebinin kurucularındandır. Meymûn el-Akrân'dan nahiv, Yahyâ b. Ya'mer ve Nasr b. Âsım el-Leysî'den kıraat dersleri aldı. Yûnus b. Habîb, İsa b. Ömer es-Sekafî, yedi kıraat imamından Ebû Amr b. Alâ ve Ahfeş el-Ekber gibi tanınmış âlimlerin hocası olan İbn Ebû İshak Basra'da vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk. DİA, Aranan: "İbn Ebû İshak".

⁴⁸² Nasr b. Âsım (ö. 89/708): Ebû'l-Esved ed-Düelî'den kıraat ve nahiv ilmini öğrendi. Ayrıca Yahyâ b. Ya'mer'den de nahivde faydalandı. Kendisinden Abdullah b. Ebû İshak el-Hadramî ile Ebû Amr b. Alâ arz yoluyla kıraat öğrendi. Haccâc'ın isteği üzerine, mushaflarda benzer şekilde yazılan harfleri birbirinden ayırmak için noktalama sistemini ve her beş ve on ayet sonlarına konan tahmîs ve ta'sîr işaretlerini uygulayan ilk kişidir. Farklı rivayetleri olmakla birlikte Basra'da 89 yılından vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk. DİA, Aranan: "Nasr b. Âsım".

⁴⁸³ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 37.

1- Ebû Amr > Yahyâ b. Ya‘mer >> Ebü'l-Esved ed-Düelî >>> Ali b. Ebû Tâlib >>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

2- Ebû Amr > Nasr b. Âsım >> Ebü'l-Esved ed-Düelî >>> Ali b. Ebû Tâlib >>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

3- Ebû Amr > Abdullah b. Ebû İshak >> Yahyâ b. Ya‘mer – Nasr b. Âsım >>> Ebü'l-Esved ed-Düelî >>>> Ali b. Ebû Tâlib >>>>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

4- Ebû Amr > Hasan-ı Basrî >> Ebû Mûsâ el-Eş‘arî >>> **Hz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).

Kûfe: Kıraat imamlarından Âsım b. Behdele'nin (ö. 127/745) kıraatini hicaz ehlinde aldığı ifade edilmiştir.⁴⁸⁴

2.1.2.8. Öğrencileri

Ebû Amr'ın kıraatini sonraki nesillere aktarmada en değerli öğrencisi hiç şüphesiz Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî'dir.⁴⁸⁵ Yezîdî ayrıca on dört kıraat imamından biridir. Onun hayatı ile ilgili detaylı bilgileri tezimizin ilerleyen bölümünde tekrardan ele alacağız. Ebû Amr'ın kıraat ilminde meşhur olan ravileri Dûrî ve Sûsî'dir.⁴⁸⁶ Meşhur olan iki ravisi Dûrî ve Sûsî kıraatinin sonraki nesillere aktarılmasında Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî ve Şucâ' b. Ebû Nasr (ö. 190/ 805/806) vasıtasıyla aldılar.⁴⁸⁷ Bunların dışında Ebû Amr birçok öğrenciye ders vermiştir.

İbn Mücâhid; Ebû Amr'ın sayılamayacak kadar çok öğrencisi olduğunu ve onlardan bazılarının şu kimseler olduğunu aktarır: Ali b. Nasr el-Cehdamî, Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdülvâris b. Saîd el-Anberî, Hârûn b. Mûsâ el-A‘ver el-Atekî (ö. 170/786), Ebû Zeyd Saîd b. Evs (ö. 215/830), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Ma‘mer

⁴⁸⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 84; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 39.

⁴⁸⁵ Nebîl Muhammed İbrahim Âlu İsmail, *Kitâbu'r-Ravza fi'l-kirâati'l-ihdâ'aşere li İmam Mukrî Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. İbrahim el-Mâlikî el-Bağdâdî* (Mekke: Ümmülkurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994), 126.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/94-95.

⁴⁸⁷ Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 55; es-Sâmiraî, *Târihi'l-kirâat*, 118; Âlu İsmail, *Kitâbu'r-Ravza*, 126-127.

b. el-Müsennâ et-Teymî (ö. 209/824), Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (ö. 216/831), Şücâ' b. Ebû Nasr (ö. 190/ 805/806), Ebû Naîm el-Horâsânî, Muâz b. Muâz el-Anberî, Sehl b. Yusuf, Hüseyin b. Ali el-Cu'fî, Hârice b. Mus'ab, Davud b. Yezîd el-Evdî, Mahbûb b. Hasan, Abdurrahman b. Musa, Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf, (ö. 204/819-820), Ahmet b. Musa el-Lü'lûî, Musul kadısı Abbas b. Fadl el-Ensârî gibi âlimler.⁴⁸⁸ Yedi kıraat imamından Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (ö. 156/773) kıraat, İshak b. Yûsuf el-Ezrak arz ve semâ yoluyla kıraat, İsa b. Ömer (ö. 149/766), Şebâbe b. Sivâr, Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi (ö. 180/796) nahiv ve Arap edebiyatı alanında Ebû Amr'ın öğrencileri arasında yerini aldılar.⁴⁸⁹ Ya'kûb el-Hadramî'nin hocası Sellâm b. Süleyman Ebû'l-Münzir (ö. 171/788) de Ebû Amr'ın öğrencilerinden biridir.

Ebû Amr'ın birinci ravisi Dûrî'nin tarikleri; Ebû'z-Ze'râ (ö. 280) ve İbn Ferah'tır (ö. 303). Dûrî'nin tariklerinden ilki Ebû'z-Ze'râ'nın tarikleri; İbn Mücâhid ve Muaddel'dir (ö. 330).⁴⁹⁰ Ebû'z-Ze'râ koluyla İbnü'l-Cezerî'ye kadar tarik sayısı 82 olur. Dûrî'nin diğer tariki İbn Ferah'ın tarikleri; İbn Ebû Bilal (ö. 350) ve el-Mutavvî'dir.⁴⁹¹ Dûrî'nin ikinci tariki İbn Ferh için toplamda 44'e ulaşan tarik sayısı, diğer tariklerin toplamıyla toplamda 126 olur.⁴⁹²

Ebû Amr'ın ikinci ravisi Sûsî'nin tarikleri; Ebû İmran İbn Cerîr (ö. 310 civarı) ve İbn Cemhur'dur (ö. 300). İbn Cerîr'in tarikleri; Abdullah b. Hüseyin es-Sâmirî (ö. 386) ve İbn Habeş'tir (ö. 373). Sûsî'nin diğer tariki İbn Cemhur'un tarikleri ise; Ebû Bekir eş-Şezâî (ö. 370) ve İbn Şenebûz'dur.⁴⁹³ İbn Şenebûz ayrıca Mekke imamı İbn Kesîr'in ikinci ravisi Kunbül'ün tariklerinden biridir. Sûsî'nin İbn Cerîr tarikinin sayısı, es-Sâmirî ve İbn Habeş koluyla 23'e ulaşırken, diğer tariki İbn Cemhur'un tariklerinin sayısı 5'te kalır. Dolayısıyla Sûsî'nin tarik sayısı İbnü'l-Cezerî'ye kadar

⁴⁸⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 85.

⁴⁸⁹ Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", 10/95.

⁴⁹⁰ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

⁴⁹¹ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

⁴⁹² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/332; Recep Koyuncu - Süleyman Kılıç, "İbnü'l-Cezerî Öncesi Kıraat Ekollerine Genel Bakış", *Kilitbahir* 23 (18 Eylül 2023), 202-203.

⁴⁹³ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

toplamda 28 olur.⁴⁹⁴ Dûrî ve Sûsî'nin tariklerinin toplamalarında (126+28) Ebû Amr için tarik sayısı 154 olur.⁴⁹⁵

2.1.3. Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821)

2.1.3.1. Doğum Tarihi ve Yeri

Ya'kûb el-Hadramî 117/735 yılında Basra'da doğmuştur.⁴⁹⁶ Zehebî, hicri 130 senesinden sonra Basra'da dünyaya geldiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁷ Ebû Amr b. el-Alâ' vefat ettiğinde, Ya'kûb'un yaşı 37 olduğu rivayetinden hareketle⁴⁹⁸ hicri 117 senesinde Basra'da dünyaya geldiği kuvvetle muhtemeldir.

2.1.3.2. Künyesi ve Adı

Künyesi: Ebû Muhammed'dir. Adı: Ya'kûb el-Hadramî, tam ismi ise; Ya'kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdullah b. Ebû İshak el-Hadramî'dir.⁴⁹⁹

2.1.3.3. Vefatı ve Nesebi

Basra'da dünyaya gelen Ya'kûb el-Hadramî ilmî tahsilini ve hayatını burada geçirmiştir. Hicri 205, Miladi 821 yılında seksen sekiz yaşında yine Basra'da Zilhicce ayında vefat etmiştir.⁵⁰⁰ Ya'kûb el-Hadramî mevâlîdendir. Kur'an ve nahiv ilmine dair ilk hocalarından olan babası ile dedesi Arabistan Yarımadası'nda, Yemen'in güney ve güneydoğusunda bulunan Hadramevt/Hadramût'tan (حضر موت) Basra'ya gelip

⁴⁹⁴ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/337; Koyuncu - Kılıç, "İbnü'l-Cezerî Öncesi Kıraat Ekollerine Genel Bakış", 203.

⁴⁹⁵ Tarikler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/319-337.

⁴⁹⁶ Tayyar Altıkulaç, "Ya'kûb e-Hadramî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/282.

⁴⁹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/169.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/144.

⁴⁹⁹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 121; Ebû Alî Hasen b. Alî el-Ehvâzî, *el-Vecîz fî şerhi kırâ'âti's-semâniyye eimmeti'l-hamse*, thk. Dureyd Hasan Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 75; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 1/124; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/328; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/169; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/143; Bennâ, *İthâf*, 1/30.

⁵⁰⁰ Ehvâzî, *el-Vecîz*, 76; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 1/126; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/174; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/147; Bennâ, *İthâf*, 1/30; Altıkulaç, "Ya'kûb e-Hadramî", 43/283.

yerleşmişlerdir. Ayrıca Hz. Osman'ın Mekke valisi, Benî Ümeyye taraftarlığını yapan İbnü'l-Hadramî (ö. 38/658) Ya'kûb el-Hadramî'nin akrabalarından biridir.

2.1.3.4. Dönemin Siyasi ve Sosyal Hayatı

Basra'yı vali atamalarıyla yöneten Emevîler ve sonrasında hüküm süren Abbâsîler coğrafi konumu gereği ticari ve siyasi faaliyetlerin özenle sürdürülebilirliği açısından bu şehre önem atfetmişlerdir.⁵⁰¹ Şehrin imar yapısı, halkın ihtiyaçlarının giderilmesi için her türlü hizmetin sunulması birçok insanın Basra'ya göç edip yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Gitgide gelişen şehir zamanla ilim, fen ve edebiyatın yatağı, sanayi ve ticaretin merkezi, âlimlerin, fakihlerin, felsefecilerin, şiir ve diğer ilimlerde önder olan büyük adamların toplanma merkezi hâline gelmiştir.⁵⁰² Bununla birlikte fitnelerin, iç kargaşaların, yeni fikir akımları ve isyanların yatağı da olmuştur.⁵⁰³ Ya'kûb el-Hadramî'nin doğduğu yıllarda Emevîlerin son hükümdarlarından Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân (ö. 125/743) tahta yer almaktaydı.⁵⁰⁴ Hişâm b. Abdülmelik hem fetihlerin hem de iç karışıklıkların çok yoğunlaştığı bir dönemde hüküm sürmüştür.⁵⁰⁵ İç kargaşadan biri olan; Hz. Hüseyin'in torunu ve Zeydiyye mezhebinin imamı Zeyd b. Alî'nin baş kaldırması ve ardından katledilmesi, Emevî idaresine karşı öfkeyi artırmasıyla birlikte Tâlibî/Hâşimî aile taraftarlarını güçlendirerek, Emevî Devleti'nin yıkılıp Abbâsî Devleti'nin kuruluş

⁵⁰¹ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 85.

⁵⁰² A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 85.

⁵⁰³ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 85-86.

⁵⁰⁴ Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743): Arap olmayanlara (mevâlî) karşı Arap milliyetçiliği fikri, Şiîler'in ayaklanması, Abbâsî propagandaları, Hâricîler'in devleti sarsan isyanları, İfrîkiye ve Mağrib tarihinde ilk defa Hâricî-Berberî isyanı gibi olaylar onun devrinde meydana gelmiştir. Hişâm b. Abdülmelik, hilâfete geldikten hemen sonra Irak valiliğine tayin ettiği Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi 120 (738) yılında görevinden alıp, yerine Yûsuf b. Ömer es-Sekafî atamıştır. Döneminin en önemli isyanlarından biri Ali evlâdından Zeyd b. Ali, Şiîler'in kışkırtmaları sebebiyle halifelîği almak için faaliyete geçmiştir. Fakat bu isyanda Zeyd ve etrafındaki pek çok kişi öldürülmüştür. Hişâm zamanında Anadolu'ya da her yıl yaz aylarında düzenli seferler yapılmıştır. 122 (740) yılında Emevî ordularının Bizans İmparatoru III. Leon'un kuvvetleriyle yaptıkları savaş ağır bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. Anadolu seferlerinde kahramanlığıyla ün kazanmış olan Abdullah el-Battâl da (Battal Gazi) muhtemelen bu savaşta şehit düşmüştür. Divan sisteminin geliştirilmesi, imar faaliyetlerinin hız kazanması, ilim ve ilim adamlarına verilen değerler bu dönemin Emevî hânedanının üçüncü yükselme dönemi olarak değerlendirilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998).

⁵⁰⁵ Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik", 18/148.

sürecini daha da hızlandırmıştır.⁵⁰⁶ Hişâm'ın döneminde Basra Irak genel valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî (ö. 126/743) tarafından yönetilmekteydi. Halid b. Abdullah Basra emiri olarak Bilal b. Ebî Bekre'yi atamıştır.⁵⁰⁷

İmam Ya'kûb doğmadan bir yıl önce hicri 116 yılında Basra nüfusunun çok sayıda eksilmesine sebep olan veba salgını ortaya çıkmış ve çok sayıda kişinin ölmesine sebep olan bu salgında nüfus 300 bine kadar düşmüştür.⁵⁰⁸ Hişâm'dan sonra sırayla; II. Velîd b. II. Yezîd (ö. 126/744) (743-744), daha sonra III. Yezîd b. I. Velîd (ö. 126/744) (Nisan 744 – Ekim 744), üçüncü Yezîd'den sonra kısa bir dönem İbrahim b. I. Velîd (ö. 132/750) daha sonra ise son Emevî hükümdarı II. Mervân b. Muhammed (ö. 132/750) tahta geçmiş (744-750) ve Emevîlerden sonra Abbâsîlerin devri başlamıştır.⁵⁰⁹ Halife Hişâm'dan sonra hilafet makamına gelen son Emevî sultanları döneminde Basra'da; Abbâsî devletinin kurulması için propaganda ve adam toplama faaliyetleri hızlanarak Basra halkının çoğunluğu Abbâsîlere destek sağlamıştır.⁵¹⁰ Halkın bir kısmı ise Emevîlere desteğini sürdürmüştür. Abbâsîlerden kaçıp Basra'ya sığınan Emevîler ve onları destekleyen Basralılar ise daha sonra burada teslim olmalarına rağmen öldürülmüştür.⁵¹¹

Ya'kûb el-Hadramî'nin çocukluk dönemi ülkenin iktidar mücadelelerinin verildiği, iç isyanların ayyuka çıktığı ve bir devletin yıkılıp yerine yeni bir devletin kurulduğu döneme rastlamaktadır. Ya'kûb el-Hadramî hayatının çoğunluk dönemi Abbâsîler zamanına denk gelir ki; Ya'kûb yaklaşık 15 yaşındayken, Ebü'l-Abbas es-Seffâh (ö. 136/754) miladi 750 yılında kurulan Abbâsî devletinin ilk hükümdarı olmuştur.⁵¹² (750-754 tarihleri). İhtilâlin hazırlanmasında ve başarıya ulaşmasında

⁵⁰⁶ Saffet Köse, “Zeyd b. Alî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/314.

⁵⁰⁷ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 79.

⁵⁰⁸ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 81.

⁵⁰⁹ Emevîler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yiğit, “Emevîler”, 11/87-104.

⁵¹⁰ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 81-82.

⁵¹¹ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 85.

⁵¹² Kûfe'de okuduğu ilk hutbede kendisini “Seffâh” (kan dökücü) unvanıyla takdim eden Ebü'l-Abbas'ın Emevî ailesi mensuplarına ve taraftarlarına karşı işlediği korkunç cinayetler unvanının kişiliğine uygun olduğunu göstermektedir. Onun devrinde ilim, fikir ve imar faaliyetlerinden bahsetmek mümkün değildir. Ebü'l-Abbas devrinin tarihî bakımdan en önemli olayı, Çin ordusu ile yapılan ve Çinliler'in mağlûbiyetiyle sonuçlanan Talas Savaşı'dır (Temmuz 751). Ayrıntılı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Ebü'l-Abbas es-Seffâh”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994).

hiçbir rolü olmayan Ebü'l-Abbas, halife olarak biat almasına rağmen Emevî hilâfeti hâlâ ayaktaydı ve ülkenin büyük bir kısmı Emevîler'in kontrolünde bulunuyordu.⁵¹³ Irak'ın merkezi Vâsıt'ta, Kûfe ve Basra şehirlerini birlikte idare eden son genel vali İbn Hübeyre (ö. 133/750) teslim olmakta direniyordu. Yapılan görüşmeler sonunda İbn Hübeyre teslim olmaya ikna olmuş fakat teslim olduktan sonra antlaşma şartlarına uyulmayıp başta İbn Hübeyre olmak üzere birçok kişi idam edilmiştir.⁵¹⁴

Ebü'l-Abbas'ın vefatından sonra tahta kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) geçmiştir (754-775). Halifeliğinin ilk yılında Abbâsîler'in kuruluşunda önemli rol oynayan amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah'ın (ö. 147/764) biat etmemesinden dolayı bu işin halledilme görevini Ebû Müslim'e (ö. 137/755)⁵¹⁵ vermiştir. Abdullah b. Ali b. Abdullah Nusaybin yakınlarında cereyan eden savaşta mağlup olduktan sonra Basra'ya kaçmış ve hapsedildiği evde vefat etmiştir.⁵¹⁶ Halife Mansûr, Medine'de Ali evlâdının lideri Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'nin (ö. 145/762)⁵¹⁷ halifeliğini ilan ederek halktan biat almasına (1 Receb 145 / 25 Eylül 762) karşı harekete geçmiştir. Muhammed b. Abdullah'ın ölümünden sonra kardeşi İbrâhîm b. Abdullah (ö. 145/763)⁵¹⁸ Basra'da isyan edip Kûfe üzerine yürümüş fakat o da abisi

⁵¹³ Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", 10/283.

⁵¹⁴ Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", 10/284.

⁵¹⁵ Ebû Müslim el-Horâsânî (ö. 137/755): Abbâsî ihtilâlinin önde gelen komutanlarından olan Ebû Müslim, Halife Mansûr zamanında devlet içinde hem nüfuz hem mal olarak çok fazla güçlendi. İleride kendisi için bir tehdit unsuru olabileceğini düşünen Mansûr onu ortadan kaldırmak istedi. 24 Şâban 137 (12 Şubat 755) tarihinde halifenin Ebû Müslim ile konuştuğu bir sırada daha önce saraya yerleştirilen adamları saklandıkları yerden çıkarak Ebû Müslim'i öldürdüler. İslâm tarihinin önemli şahsiyetleri arasında yer alan Ebû Müslim daima hakkı savunan, haksızlığa ve zulme karşı çıkan bir kişi olarak gösterilir. Ebû Müslim'in soyundan geldiğini iddia eden veya onun imametini ve ulûhiyyetine inanan bazı kişiler ve gruplar ölümünden sonra siyasi-dinî isyanlar başlattılar ve intikamını almak için seferber oldular. Ayrıntılı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-I Horasânî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994).

⁵¹⁶ Nahide Bozkurt, "Mansûr", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/5.

⁵¹⁷ Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'nin (ö. 145/762) isyanı iki ay on yedi gün sürmüştür. Medine'nin kuşatılmasından sonra başı kesilerek öldürülmüştür. Muhammed b. Abdullah'ın ölümünden sonra taraftarları onun mehdîliğini iddia etmişler, Zeydiyye'nin Cârûdiyye fırkasından bazıları ise ölmediğine, yeryüzünü adaletle doldurmadan da ölmeyeceğine inanmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öz, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020).

⁵¹⁸ İbrâhîm b. Abdillâh (ö. 145/763): Basra'ya yerleşmiş ve ağabeyi Muhammed'in imameti lehindeki propaganda çalışmalarını buradan yürütmeye başlamıştır. Ramazan ayının ilk günü (23 Kasım 762) kardeşininkinden daha şiddetli bir isyan başlatıp Basra'nın Benî Yeşkûr bölgesine yönelerek Abbâsî Valisi Süfyan b. Muâviye'nin oturduğu dârülmâreyi kuşatmış ve Beytülmalde bulunan 2 milyon (veya 600.000) dirhemini bir kısmını taraftarlarına dağıtmıştır. Halife Mansûr, Medine'deki İsa b. Mûsâ ve Rey'deki Müslim b. Kuteybe'ye, İbrâhîm b. Abdullah'ın kuvvetleriyle çarpışmak için hemen

gibi öldürülmüştür.⁵¹⁹ Halife Mansûr döneminde ilmî ve kültürel faaliyetler yoğunluk kazanarak farklı dillerden tercüme faaliyetleri yapılmıştır. Tercüme faaliyetleri kimi zaman iktidar penceresinden hoş karşılanmamıştır. Örneğin; hilafet makamına zarar veren, ateizm ve fars düşüncesini yansıtan kitapları tercüme etmesinden dolayı zındıklıkla itham edilen İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759), Basra valisi Süfyan b. Muâviye'nin emriyle öldürülmüştür.⁵²⁰ Üst mercilerin otoritesini sarsma veya halkın dinini ifsat etme açısından bu tarz yapılan tercüme faaliyetleri idareciler tarafından onaylanmamıştır. Ayrıca bu dönemde hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimler bağımsız birer bilim dalı hâline gelip, tedvin ve tasnif faaliyetleri hız kazanmıştır.⁵²¹ Halife Mansûr döneminde Basra'nın kuzey tarafına Ebû'l-Husayb ismiyle bir nehir açılmış⁵²² ve bu nehir günümüze kadar varlığını sürdürmektedir.

Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra tahta oğlu Mehdî-Billâh (ö. 169/785) geçmiştir. (775-785). Mehdî, tahta çıktığında katil, cinayet, gasp ve anarşi suçlarından mahkûm olanlar dışında babası döneminde hapse atılanları serbest bırakmıştır.⁵²³ Hicaz halkına ve Ali evladına yardımda bulunarak babası döneminde Ali evlâdının elinden alınan mülkleri iade etmiş ve onlara yeni araziler vermiştir.⁵²⁴ Haremeyn şehirleriyle Yemen arasındaki ilk posta teşkilatını (berîd) kurmasının yanı sıra Rusâfe'deki camiye tamamlatan Mehdî-Billâh daha sonra Basra Cami ile Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebvî ve Mescid-i Aksâ'yı genişletmiş ve Irak-Hicaz arasındaki hac yollarının bakımı, güvenliği için çalışmalar yapmıştır.⁵²⁵ Mehdî döneminde Basra'da yapı, imar, hayır kurumları çoğalmıştır.⁵²⁶ Daha sonra oğlu Mûsâ el-Hâdî (ö.

dönmelerini emretmiştir. Kûfe'den 95 km. uzaklıktaki Bâhamrâ denilen yerde Abbâsî kuvvetleri tarafından kendisini destekleyenlerle birlikte öldürülmüştür. Ebû Hanîfe'nin de Irak'ta İbrâhim'in hareketini açıkça desteklediği, Müslümanların ona yardım etmesi gerektiği yolunda fetva verdiği rivayet edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öz, "İbrâhim b. Abdullah", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000).

⁵¹⁹ A'zâmi, *Muhtasarı Târihi Basra*, 88-89; Bozkurt, "Mansûr", 28/6.

⁵²⁰ A'zâmi, *Muhtasarı Târihi Basra*, 89.

⁵²¹ Bozkurt, "Mansûr", 28/6.

⁵²² A'zâmi, *Muhtasarı Târihi Basra*, 89.

⁵²³ Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/378.

⁵²⁴ Bozkurt, "Mehdî-Billâh", 28/378.

⁵²⁵ Bozkurt, "Mehdî-Billâh", 28/378-379.

⁵²⁶ A'zâmi, *Muhtasarı Târihi Basra*, 91.

170/786) kısa bir süreliğine tahta çıkmış (785-786),⁵²⁷ Mûsâ'dan sonra meşhur Abbâsî halifesi Harun Reşîd (ö. 193/809) bu görevi devir almıştır.⁵²⁸ (786-809).

Harun Reşîd döneminde güçlenen donanma 174 (790-91) yılında Kıbrıs ve Girit'e çıkarma yaparak Bizans topraklarına ait olan Ankara'ya kadar fetihler gerçekleştirmiş Konya, Ereğli ve Niğde illeri ele geçirilmiş daha sonra cizye karşılığında geri iade edilmiştir.⁵²⁹ Harun Reşîd daha önceki yıllardan intikal eden Ali evladından Yahyâ b. Abdullah'ın başlattığı isyana karşı ikna yoluna giderek ayaklanmayı durdurmuştur.⁵³⁰ Halifelik topraklarında iç işlerinde serbest bir hanedan olan Ağlebîler ve İdrîsîler devleti Harun Reşîd döneminde kurulmuştur.⁵³¹ Âlimlere büyük hürmet gösterip eğitime büyük bir değer veren Harun Reşîd zamanında ilim ve kültür hayatında önemli gelişmeler olmuştur. Tercüme faaliyetleri, felsefi ve kelam tartışmalarının saray meclislerine kadar varması, Beytülhikmenin zenginleştirilmesi, telif çalışması yapanlara maddi hediyeler verilmesi, ilim adamlarının önemli görevlere getirilmesi; örneğin Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, müçtehit hukukçu Ebû Yûsuf'u ilk kâdîlkudât unvanıyla makama atanması.⁵³² Harun Reşîd döneminde Basra'ya tayin edilen valiler çok defa değiştirilmiştir. Örneğin hicri 177'de Mâlik b. Ali el-Huzâî, 187'de İsa b. Cemil, 189'da İsa b. Cafer, 190'da Cerir b. Yezîd gibi kimseler atanmıştır.⁵³³ Gün be gün imar ve vakıf çalışmaları bir taraftan devam

⁵²⁷ Mûsâ el-Hâdî (ö. 170/786) tahta çıktığı sırada annesi Hayzûrân babası döneminde olduğu gibi devlet işlerinde söz ve nüfuz sahibi olarak hareket etmeye devam etmiştir. Hatta halife olan oğlunun kendisine danışmadan bir şey yapmasına karşı tavrı almıştır. Annesinin bu tavırlarına tepki veren halife kendini anne-oğul çekişmesinin içinde bulmuştur. Daha sonra halife Mûsâ, veliaht olan Harun Reşîd'i azledip kendi oğluna biat istemesi ve Harun'u öldürme girişimi üzerine annesi Hayzûrân bint Atâ, oğlu Mûsâ el-Hâdî'yi hasta olduğu bir sırada câriyelerine zehirletmiş veya boğdurtmuştur (170/786). Ölen Halifenin yerine emirlerine riayet eden diğer oğlu Harun Reşîd getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/16-17.

⁵²⁸ Harun Reşîd (ö. 193/809): Babası Halife Mehdî-Billâh, annesi Hayzûrân bint Atâ olup Hz. Abbas'ın yedinci göbekten torunudur. Hamza b. Habîb'ten Kur'an-ı Kerîm, Kisâî'den nahiv ve fıkıh, Mufaddal ed-Dabbî'den edebiyat, İmam Mâlik'ten hadis ve fıkıh okumuştur. Ayrıca Basra'da Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'den ders almıştır. Babası tarafından "Reşîd" lakabı verilerek kardeşi Mûsâ el-Hâdî'den sonra halife olmak kaydıyla veliaht tayin edilmiştir. 3 Cemâziyelâhîr 193'te (24 Mart 809) Tûs şehrinde vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/259.

⁵²⁹ Bozkurt, "Hârûnürreşîd", 16/259.

⁵³⁰ Bozkurt, "Hârûnürreşîd", 16/259.

⁵³¹ Bozkurt, "Hârûnürreşîd", 16/259.

⁵³² Bozkurt, "Hârûnürreşîd", 16/260-261.

⁵³³ Harun döneminde Basra'da görev yapan valilerin/emirlerin isimleri hakkında detaylı bilgi için bk. Hayyât, *et-Târih*, 305-306; A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 91-92.

ederken huzur ve sükûnetin hâkim olduğu Basra’da nüfus hızlıca artış göstererek ilim, sanat, fen ve edebiyat sahasında âlimlerin sayısı ziyadeleşmiştir.⁵³⁴

Harun Reşîd’den sonra tahta oğlu Emin (ö. 198/813) çıkmıştır (809-813). Dört yıl kadar tahta kalan Emin dönemi, daha çok kardeşi ve kendinden sonraki Abbâsî halifesi olacak olan Me’mûn (ö. 218/833) ile çekişme ile geçtiğinden ilim ve sanat hayatında dair gelişme kaydedilmemiştir. Emin’in, kardeşi Me’mûn’u veliahtlıktan azletme çabaları ve oğlunu hutbelerde veliaht olarak andırması iki kardeşin birbirine karşı tavırlarını düşmanlığa çevirmiş, vezirlerin de bu çekişmenin içinde yer alması neticesinde Emin öldürülmüştür.⁵³⁵ Daha sonra Me’mûn yeni halife unvanıyla biat almıştır (813-833).

Ya’kûb el-Hadramî’nin son yılları Abbâsî halifesi Me’mûn dönemine rast gelmektedir. Me’mûn halife olunca vezir olarak İran asıllı Fazl b. Sehl es-Serahsî’yi (ö. 202/818) atamıştır. Me’mûn dönemi; Vezir Fazl b. Sehl’in etnik kökenlerine karşı iltiması ve İran örfünü benimsemesi ve uygulatmasından kaynaklanan isyanlar, Bâbek isyanı, halifenin Abbâsîler soyundan olmayan Ali er-Rızâ’yı veliaht tayin etmesi, Basra’dan Bağdat’a giden gemileri ele geçiren Hint asıllı Zutlar isyanı, Bizans ile yapılan savaşlar, Kâdıkudât İbn Ebû Duâd’ın etkisiyle Mutezilenin resmî mezhep olması, âlimlerin halku’l-Kur’ân konusunda sorguya çekilmesi ve kabul etmeyenlere işkence uygulanması, kelim ve fıkıh münazaralarının saraya kadar ulaşması, ilim meclisleri oluşturulması, Beytülhikmenin geliştirilerek faaliyetlerini hızlandırması için her türlü kaynağın sağlanması, Yunanca eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi gibi tarihî olaylara sahne olmuştur.⁵³⁶

Peki Basra kıraat imamı Ya’kûb yukarıda ifade edilen bu siyasi gelişmelere karşı nasıl bir tutum gerçekleştirmiştir? Ya’kûb el-Hadramî hakkında bilgi sunan kaynak eserler siyasi olaylara karışıp karışmadığı hakkında herhangi noktaya işaret etmemektedirler. Ya’kûb’un gençliğinde Emevîlere karşı ihtilal hazırlıklarının bir kısmı Basra’da başlamıştır. İhtilale destek amaçlı aktif rol aldığına dair bir bilginin

⁵³⁴ A’zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 92.

⁵³⁵ A’zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 92-93.

⁵³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Nahide Bozkurt, “Me’mûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/101-104.

olmadığı gibi daha sonra kurulan Abbâsî devletini destekleyen veya Abbâsî devletine biat etmediğine dair bir bilgi de yoktur. Bu durum şuna işaret etmektedir. Çocukluk, delikanlılık dönemi ve daha sonraki yaşlılık döneminde herhangi siyasi faaliyetin içinde aktif bir rol almayıp aksine, Ebû Amr'dan sonra Basra'da Kur'an, kıraat, ilim ve ibadetle hayatını idame ettirmiştir. Hayatının ilk zamanlarında Emevîlerin yıkılışı gibi büyük bir tarihî olaya şahit olan Ya'kûb yaşamı boyunca Basra'da Abbâsîlere karşı ayaklanmaların sesini duymama gibi bir ihtimali yoktur. Fakat o züht ve takva sahibi bir kimsedir. O, kendini ilimden uzaklaştıracak hiçbir siyasi isyan hareketine dâhil olmamıştır. Hatta ömrünün son zamanlarında âlimlerin halku'l-Kur'an konusunda sorguya çekilmesi ve kabul etmeyenlerin işkenceye maruz kalmasına rağmen o ölünceye kadar hayatını Kur'an, kıraat, nahiv, Arap dili, fıkıh, hadis gibi İslami ilimlere adayıp öylece yaşamıştır.

2.1.3.5. İlmi ve Ahlakı

Ya'kûb el-Hadramî, Kur'an-ı Kerim, Arap dili ve belagati, kıraat vecihleri ve fıkıh alanında otoriter bir kişidir.⁵³⁷ Kıraati aşerenin dokuzuncu imamıdır.⁵³⁸ Tercih ve kendine özgü tedrisat sistemi, Basra kıraat ekolünü oluşturmada büyük katkı göstermiştir. Günümüze kadar kıraati okunan ve yetiştirdiği öğrenciler sayesinde büyük bir ilmî birikim bırakan Ya'kûb el-Hadramî, Ebû Amr'dan sonra Basra caminde yıllarca kıraat dersleri vermiştir. Zamanın Basra kârisi, kıraati hoş, tilavetinin güzelliğiyle meşhur âlim bir kimse olan⁵³⁹ Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraati Basra caminde kılınan namazlarda okunurdu.⁵⁴⁰ Hayatının çocukluk döneminden yaşlılık dönemine kadar Basra'da gündem olan siyasi entrikalardan uzak bir hayatı tercih ederek kıraat, nahiv, fıkıh gibi İslami ilimlere kendini adayıp bu alanda birçok öğrenci yetiştirmiştir. Basra kıraati yanında Mekke, Medine, Irak ve Şam bölgelerinde okunan

⁵³⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119), 54.

⁵³⁸ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 121.

⁵³⁹ İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 1/124.

⁵⁴⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/329.

kıraat imamlarının kıraatlerini de öğrenen Ya‘kûb’dan Basra halkı çokça istifade etmiştir.⁵⁴¹

Kıraat ilminin ince ayrıntılarına vâkıf olan Ya‘kûb, Basra caminde beş vakit namazı ve ramazan gecelerinde teravihleri kıldırırdı.⁵⁴² Namaz kıldırarak için mihraba ilerlediğinde dereye girer gibi kimseye değmesin diye elbisesini toplar, paçasını sıvar öyle geçer, bunun nedeni sorulduğunda mihrabın (حرب) harp kelimesinden ismi alet olduğunu söyler⁵⁴³ ve bu ifade ile; mihraba geçerken savaşa gider gibi hazırlıklı olmayı, hem dış kıyafet hem mihrapta imamın yapması gerekenlere önceden çalışması gerektiğini aktarmaktadır.

İmam Ya‘kûb hayatı boyunca kıraat ilmiyle meşguliyetini elden bırakmamıştır. Son nefesine kadar Kur’an’a olan hizmetini sürdürmüştür. Tilavetin en güzel şekilde yapılmasına önem vermiştir. Huzurunda Kur’an kıraatinde lahn yapılmasına rıza göstermemiştir. Bu örnek onun lahn konusunda ne kadar hassas olduğuna işaret etmektedir. Ebû Abdullah el-Lâlekâî’den (ö. 418/1027) rivayetle: “Basra caddelerinin birinde öfkeli, ridâsının bir tarafı yere sürtünür diğer bir tarafı da omuzunun üstüne atılmış bir vaziyette Ya‘kûb’u yürürken görenler;

- “Nereye gidiyorsun Ey Ebû Muhammed” dediler.
- Ya‘kûb: “Ateşe” (إلى النار) kelimesini imale ile okuyarak cevap verdi.

İmale ile okumasını duyan biri; şaşırarak, Ya‘kûb kıraatte imale ile okumayı tercih etmezdi, neden böyle okudu! diyerek, Ya‘kûb’un bu hareketine anlam veremedi ve Ya‘kûb’un meclisine gidip durumu sordu. Orada bulunan başkaları durumu izah ederek şöyle dediler: Bir adam onun yanında lahn ederek okuma yaptı o da buna kızarak oradan ayrıldı. Siz onun bu öfkeli hâline tanık oldunuz.”⁵⁴⁴

İbn Mücâhid’in (ö. 324/936), Kitâbü’s-Seb‘a’sında sahih kabul edilen yedi imamın kıraatlerini bir araya getirip bunların dışındakilerle ilgili, günümüze ulaşıp

⁵⁴¹ İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 4/51; Altıkulaç, “Ya‘kûb e-Hadramî”, 43/283.

⁵⁴² Ehvâzî, *el-Vecîz*, 76.

⁵⁴³ Ehvâzî, *el-Vecîz*, 76.

⁵⁴⁴ Ehvâzî, *el-Vecîz*, 76; Zehebî, *Ma‘rifetü’l-kurrâ*, 1/331-332.

ulaşmadığı bilinmeyen Kitâbü’ş-Şevâz adlı başka bir eser yazdıktan sonra İbnü’n-Nedîm (ö. 385/995), muhtemelen söz konusu yedi kıraat dışındaki bütün okuyuşların şâz kabul edilmesi sonucu düzenlediği listede Ya’kûb’un ismine de yer vermiştir.⁵⁴⁵ İbn Mücâhid, Ya’kûb el-Hadramî’yi yedili sistem dışında bıraktıysa da daha sonrasında Ebû’l-Hasan İbn Galbûn (ö. 399/1009) “*et-Tezkire fi’l-kırâ’âtî’s-semân*” adlı eserinde,⁵⁴⁶ Ebû Ma’ser et-Taberî (ö. 478/1085) “*et-Telhîs fi’l-kırâ’âtî’s-semân*” adlı eserlerinde sekizinci kıraat olarak Ya’kûb’un kıraatine yer vermiştir.⁵⁴⁷ İbn Mihrân en-Nisâbûrî (ö. 381/992) “*el-Gâye fi’l-kırâ’âtî’l-‘aşr*”ında⁵⁴⁸ ve ardından kıraat-i aşere’ye dair telif edilen bütün eserlerde Ya’kûb’un kıraati onlu sistem içindeki yerini korumuştur.⁵⁴⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) İbn Mücâhid’ten önce İbn Cübeyr isminde bir mukrî’nin kıraat hakkında yazdığı “*Kitâbu’s-Semâniye*” adlı eserinde Ya’kûb’un kıraatine de yer verdiğini aktarmaktadır.⁵⁵⁰ Fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır. Yine İmam Ya’kûb’un kıraati halife Me’mun döneminde Kisâî’nin yerine yedinci imam olarak bilinmekteydi.⁵⁵¹

İmam Ya’kûb’un “*el-Câmi*” (الجامع) isminde her kıraati okuyana nispet ettiği, kıraat ihtilâfları ve vecihlerinin ele alındığı bir eseri⁵⁵² ile “*el-Vakfû’t-temâm*” (الوقف التمام) adlı kitabı olduğu⁵⁵³ belirtilmiş fakat bu kitapların günümüze ulaşım ulaşmadığı bilinmemektedir.

2.1.3.6. Âlimlerin Düşünce ve Sözleri

Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869) hocası Ya’kûb hakkında; Kur’an, kıraat, Arapça, nahiv, kelim ve fıkıh ilmlerinin evi gibi bir âlim olduğunu, kıraatinin muttasıl senetle Hz. Peygamber’e ulaştığını, Mekke, Medine, Irak, Şam ve diğer bölgelerde

⁵⁴⁵ Altıkulaç, “Ya’kûb e-Hadramî”, 43/283.

⁵⁴⁶ Ebu’l-Hasen Tahir b. Abdülmü’min İbn Galbûn, *Kitâbu’t-Tezkira fi’l-kırâ’ât*, nşr. Said Salih Züa’yme (İskenderiyye/Mısır: Dâru İbn Haldun, 2001), 56-61.

⁵⁴⁷ Abdülkerîm b. Abdissamed et-Ebû Ma’ser Taberî, *et-Telhîs fi’l-kırâ’âtî’s-semân*, thk. Muhammed Hasan Ukayl Musa (Cidde: el-Cemâ’atü’l-Hayriyye li-tahfizi’l-Kur’ani’l-Kerim, 2011), 126-129.

⁵⁴⁸ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 121-126.

⁵⁴⁹ Altıkulaç, “Ya’kûb e-Hadramî”, 43/283.

⁵⁵⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 90.

⁵⁵¹ İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/174.

⁵⁵² Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 54.

⁵⁵³ Nedîm, *el-Fihrist*, 120.

kıraatinin okunduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁴ Ayrıca Ebû Hâtîm: “Kıraat ilmi açısından zamanımda gördüğüm ve kendisine ulaştığım; Kur’an’daki ihtilafları, illetleri, diğer kıraatleri, nahiv ekollerini, fakihlerin sözlerini kendinden sonraki nesillere öğretip aktaran en bilgili kişidir.” diye imam Ya‘kûb’u övgüyle anmıştır.⁵⁵⁵

Zehebî, Ya‘kûb hakkında; hafız, tecvidi⁵⁵⁶ iyi bilen, Basra’nın imamı, kıraati aşere’den biri olarak takdim ettikten sonra,⁵⁵⁷ İbn Uyeyne (ö. 198/814), İbnü’l-Mübârek (ö. 181/797), Yahya el-Kattân (ö. 198/813), İbn Mehdî, Kâdılkudât Ebû Yusuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), Yahya el-Yezîdî, Süleym b. İsa (ö. 188), İmam Şafîi (ö. 204/820), Yezid b. Harun (ö. 206/821) gibi birçok âlimin zamanında Basra’da aleni olarak kıraat dersleri verdiğini aktarmaktadır. Araştırma ve incelemelerden sonra ne bir kurra ne bir fakih ne bir salih kişi ne bir dilci, hatta dönemin halifeleri; Harun Reşîd, Emin, Me’mûn dâhil hiçbir kimse onun kıraatini inkâr etmediği gibi ders vermesine de engel olmadığı bilgisine ulaştığını da ifade etmektedir. Zehebî, şayet bir kişi bile onun kıraatini inkâr etmiş olsaydı, bu bilgi bize ulaşır ve bilinirdi diyerek sözlerine şöyle devam etmektedir:

“Ya‘kûb’u birden fazla kimse övdü. Irak ehline, kıraatini öğretti. Senelerce Basra caminde imamlık yaparak kıraatini okudu. Hiçbir Müslüman onun kıraatini inkâr etmedi. Bilakis onun kıraatini kabul ettiler. İmam Hamza kıraatteki üstünlük ve görkemine rağmen birileri tarafından eleştiriye tabi tutuldu, fakat Ya‘kûb’u kimse eleştirmede. Müteahhirundan yeni doğan bir grup onu tanımadığı için cahilliklerinden -kişi bilmediğinin düşmanı olur- kabilinden kıraatinin mütevâtir bir senetle ulaşmadığını iddia ettiler. Bilakis senedi birçok topluluğa mütevâtir olarak ulaştı. Tevatürün ümmetin hepsine ulaşmış olma şartı yoktur. Kurranın nezdinde birçok şeyler mütevâtir iken diğerlerinin nezdinde olmayabilir. Örneğin fakihlerin

⁵⁵⁴ Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 54.

⁵⁵⁵ Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 54; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 10/172; İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 4/145.

⁵⁵⁶ Tecvid ilmine dair bakınız: Ali Çiftci, “Ebu Amr ed-Dânî’nin et-Tahdîd fi’l-İtkâni ve’t-Tecvid’i Özelinde Tecvid İlminin Müstakilleşmesi”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (31 Aralık 2017), 287-316.

⁵⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 10/169.

nezdinde mütevâtir olan bazı meseleleri kurra bilemeyebilir. Muhaddislerin nezdinde mütevâtir olan bazı hadisleri fakihler duymamış veya zannî delil sayarken, dılciler ve nahivciler göre kat'î delil olabilir. Bir kimsenin bir şeyi bilmemesi bu konuda bilgi sahibi olan diğer kimseler üzerine hüccet değildir. Ancak cahile şu söylenir: “*öğren, bilmiyorsan bir bilene sor*”. Âlim kişiye: “*bildiğinin cahili ol*” denmez. Allah bizi ve sizi adaletli/insaflı kılsın. Kıraatlerin çoğunun tevatür olduğunu iddia ediyorlar. Ahad kıraatlerin dışında olanlara da bunu yapmaya çalışıyorlar. Bizde diyoruz ki; O kıraatle tilavet yapıyoruz, bir senedle geldiği bilinse bile, çünkü kabul edildi. Bu bir ilim ifade eder. Bu durum birçok kıraatte vardır. Kim bunların tevâtür olduğunu iddia ederse bu fikrinde kibirlenmiştir. Fakat Kur'an; sureleri ve ayetleriyle birlikte mütevâtirdir. Allah'a hamd olsun ki, onun tarafından korunmuştur. Kimsenin onu değiştirmeye, bir harf veya cümle eklemeye gücü yetmez. Herhangi biri kasten buna teşebbüs etmeye kalksa İslam'dan çıkmış/ayrılmış olur. Allah Teâlâ: “***Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.***”⁵⁵⁸ buyurdu.”⁵⁵⁹

Zehebî, bu geniş bilgiyi verdikten sonra ilk defa Ya'kûb'un kıraatinin şaz olduğunu iddia eden kişinin Ebû Amr ed-Dânî⁵⁶⁰ olduğunu ve bunun o dönemde yeni bir mesele olarak ortaya çıktığını aktarmaktadır.⁵⁶¹ Hakikat şu ki; Ya'kûb'un kıraati sabit ve kabul edilmiştir. Senedinin sahih olması, Arapçaya uygunluğu ve Resmî Osmaniye'ye muvafakat etmesinden dolayı kıraati şaz değildir.⁵⁶²

⁵⁵⁸ “إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ” Hicr 15/9.

⁵⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 10/170-172.

⁵⁶⁰ Ya'kûb'un kıraatinin şaz olduğu fikrini ilk olarak Ebû Amr ed-Dânî'nin söylediği rivayet edildiği gibi, Basra'da yedi kıraat imamından biri olan Ebû Amr b. Alâ'dan sonra onun kıraati okunduğunu da Dâni ifade etmiştir.

⁵⁶¹ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 10/172.

⁵⁶² Zehebî, *Ma 'rifetü 'l-kurrâ*, 1/332.

Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih Ahmed İbn Hanbel (ö. 241/855); Ya'kûb'u sadûk olarak takdim etmiştir.⁵⁶³

Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863): “Nebi'yi (sallellahu aleyhi ve sellem) rüyamda gördüm ve Tâhâ suresini ona okudum. “سوى” kelimesinin olduğu yere ulaşınca Nebi (sallellahu aleyhi ve sellem): “سوى” formuyla Ya'kûb'un kıraati gibi oku dediğini” aktarmıştır.⁵⁶⁴

Kıraat ve hadis âlimi İbnü'l-Münâdî (ö. 336/947), Ya'kûb'un kendi döneminde kıraat dersleri verdiğini ve konuştuğu zaman lahn yapmadığını nakletmektedir.⁵⁶⁵

Kıraat âlimi Tahir b. Galbûn (ö. 399/1009), Ya'kûb'u Basralıların ve Basra camisinin imamı olarak tanıtır ve Basralıların Ebû Amr'dan sonra sadece onun kıraatini namazda okuduklarını ifade etmektedir.⁵⁶⁶

Ali b. Ca'fer es-Saî'dî, Ya'kûb'u kendi zamanının kurrası, konuştuğu zaman lahn yapmayan ve Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin hocası olarak tanıtır.⁵⁶⁷ Ayrıca o'nu, Kur'an, nahiv ve diğer ilimlere babası ve dedesi gibi en iyi bilenlerden biri olduğunu nakletmektedir.⁵⁶⁸

Kıraat âlimi Ebü'l-Kâsım el-Hüzelî⁵⁶⁹ (ö. 465/1073), İmam Ya'kûb'u zamanında benzeri görülmemiş, Kur'an ve kıraat ihtilaflarını, Arapça ve vecihlerini iyi bilen bir âlim olarak tanıttıktan sonra, onun; faziletli, takvalı, dindar, temiz, züht sahibi bir kişi olduğundan bahsetmektedir.⁵⁷⁰ Hatta bir gün namaz kılarken cübbesinin omuzundan çalındığını ve hiçbir şey hissetmediğini, daha sonra tekrardan cübbesini

⁵⁶³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/172; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/329; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/145.

⁵⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/173; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/146.

⁵⁶⁵ İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/145.

⁵⁶⁶ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 1/60; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/173; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/329; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/145.

⁵⁶⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/173; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/330.

⁵⁶⁸ İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/145.

⁵⁶⁹ Hüzelî hakkında detaylı bilgi için bakınız: Abdülmuttalip Çalışkan, *Ebü'l-Kâsım el-Hüzelî ve kıraat İlmindeki Yeri* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2023), 39-74.

⁵⁷⁰ Ebü'l-Kasım Yusuf b. Alî b. Cübâre el-Hüzelî, *el-Kâmil fî'l-kırâ'âti'l-aşere ve'l-erbe'ine'z-zâidete aleyhê*, thk. Cemal b. Seyyid b. Rifâi eş-Şâyib (Kahire: Müessesetü Semâ, 2008), 70.

omuzuna geri koyduklarında ise rabbiyle olan ibadetiyle meşguliyetinden dolayı hiçbir şeyin farkına varmadığı örneğini vererek züht ve takvasına işaret etmektedir.⁵⁷¹

Kıraat âlimi Ebû Tâhir b. Sivâr (ö. 496/1103) İmam Ya‘kûb hakkında şöyle demiştir: “O kıraatte usta ve kıraat ihtilaflarını iyi değerlendiren ve nahiv bilgisine sahip faziletli biridir.”⁵⁷²

İbn Ebû Meryem (ö. 565/1170), Kıraati güzel, rivayetleri çok, tilavetinin güzel olmasıyla meşhur, nahiv ve dilde âlim diye imam Ya‘kûb’u zikretmiştir.⁵⁷³ Ayrıca Ya‘kûb’un beşinci tabakadan olduğunu aktarmıştır.⁵⁷⁴

Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) “İbn Mücâhid’in döneminde yaşamış olsaydım İmam Hamza’nın yerine Basra camisinin imamı Ya‘kûb el-Hadramî’yi yedili sistemde tercih ederdim.”⁵⁷⁵ diyerek Ya‘kûb’un kıraatinin sahihliğine ve İbn Mücâhid’in eserine aldığı imamlar dışında da sahih kıraatlerin varlığına dikkat çekmektedir.

İbnü’l-Cezerî; zenc isyanına⁵⁷⁶ kadar Ya‘kûb’un kıraatinin Basra’da okunduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca hayret verici olanın, hatta en büyük hatanın Ya‘kûb’un kıraatini şaz olarak değerlendirilip namazlarda okunmasının caiz

⁵⁷¹ Hüzeli, *el-Kâmil*, 70; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 10/173; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 4/146-147.

⁵⁷² Ebû Tahir Ahmet b. Muhammet b. Ali Ubeydullah b. Ömer el-Bağdadî İbn Sivâr, *el-Müstenîr fî l-kırâati’l-aşr*, thk. Ammâr Emir ed-Dedû (Dubai: Dârü’l-Buhûs li’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye ve İhyâi’t-Türâs, 2005), 1/393; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 10/173-174.

⁵⁷³ İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 1/124.

⁵⁷⁴ İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 1/126.

⁵⁷⁵ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/177.

⁵⁷⁶ Abbâsîler döneminde Basra’da birçok isyan ortaya çıktı. İlk isyan 71 (691) yılında Mus‘ab b. Zübeyr’in son günlerinde Basra’da az sayıda zenci kölenin katıldığı isyandı. İkinci isyan 75’te (695) Basra’da Şîr Zencî lakaplı Abdullah b. Cârûd er-Rebâh’ın önderliğinde gerçekleşti. Abbâsî Halifesi Mansûr döneminde yine Basra’da çıkan üçüncü isyan (143/760-61) Basra Kadısı Sevvâr b. Abdullah’ın gönderdiği askerler tarafından bastırıldı. Yaklaşık 15 yıl gibi bir zaman Abbâsîlere baş kaldıran zenci kölelerin asıl isyanı, 255-269/869-883 yılları arasında aşağı Irak’taki bataklık bölgede aşırı sulamadan dolayı tuzlanan toprakların temizlenmesi için pirinç ve şeker kamışı gibi sulu tarım alanlarında 2000 ile 5000 kişilik gruplar hâlinde ağır şartlar altında çalıştırılmaktan kaynaklandı. Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed ez-Zencî (ö. 270/883) kendilerini bu durumdan kurtarma vaadiyle onları isyana teşvik etti. Zenciler isyanın başlamasından on ay sonra bu defa Basra körfezi ağzındaki Übülle, Abadan, Ahvaz ve Basra gibi şehirlere yönelerek buraları yakıp yıktılar. Basra günlerce süren yağmalama, tahribat ve katliama uğradı. 10.000 civarında Basralı’nın öldürüldüğü bu katliamın ardından “ba‘de harâbi’l-Basra” sözü darbimesel hâline geldi. Âdeta bağımsız bir devlet hâline gelen zencilerin ayaklanması hicri 269/883 yılında bastırıldı. Ek bilgi için bk: Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 43-45; Demirci, “Zenc”, 44/249-251.

olmadığını söylemek olduğunu aktarır ve diğer yedi kıraat ile Ya'kûb'un kıraati arasında hiçbir farkın olmadığını vurgulamaktadır.⁵⁷⁷

2.1.3.7. Hocaları

Ya'kûb el-Hadramî kıraat, nahiv ve fıkıh ilimlerini tahsil etti. Bununla birlikte asıl şöhret kazandığı dal kıraat alanıdır. Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraat ilmindeki hocaları şunlardır; Yunus b. Ubeyd (ö. 139/756), Mehdî b. Meymûn (ö. 141/758), Şihâb b. Şünnûfe (ö. 160/777), Ebû'l-Eşheb el-Utâridî (ö. 165/782) ve Sellâm b. Süleyman Ebû'l-Münzir (ö. 171/788).⁵⁷⁸

Kıraat-i seb'a imamlarından Ebû Amr b. Alâ'dan kıraat ilmini öğrendiği rivayet edilmesine rağmen bunun doğru olmadığı da aktarılır.⁵⁷⁹ Fakat Ebû Amr vefat ettiğinde Ya'kûb el-Hadramî 37 yaşlarında olduğundan Ebû Amr'a öğrencilik etmiş olması uzak değildir.⁵⁸⁰ Yine kıraat-i seb'a imamlarından Kisâî ve Hamza'nın kıraatlerinden, kıraat ve nahiv âlimi Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî (ö. 170/786), hadis, kıraat ve ferâiz sahalarındaki bilgisiyle tanınan tâbiîn nesline mensup âlim A'meş lakabıyla tanınan Süleymân b. Mihrân (ö. 148/765), Hemmâm b. Yahya, Ebû Akîl, Esved b. Şeybân, Selim b. Hayyân, Zâide b. Kudâme (ö. 161/777) gibi isimlerden de faydalandığı aktarılmaktadır.⁵⁸¹

Basra dil mektebinin kurucularından İbn Ebû İshak'ın (ö. 117/735) ailesinden olan Ya'kûb'un babası ile dedesi Kur'an ve nahiv konusunda dönemin âlimleri arasında yer alır. Dolayısıyla Ya'kûb el-Hadramî'nin yetişmesine aile ortamının katkısı olduğu bilinmektedir.⁵⁸²

⁵⁷⁷ İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/146.

⁵⁷⁸ Ehvâzî, *el-Veciz*, 75-76; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 1/125-126; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/328-329; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/143-144.

⁵⁷⁹ Altıkulaç, "Ya'kûb e-Hadramî", 43/282.

⁵⁸⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/330; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/144.

⁵⁸¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/329; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/169-170; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/144.

⁵⁸² Altıkulaç, "Ya'kûb e-Hadramî", 43/283.

Ya'kûb el-Hadramî'nin sened zinciri şu şekildedir:⁵⁸³

1- Ya'kûb el-Hadramî > Sellâm b. Süleyman Ebü'l-Münzir >> Âsım b. Behdele >>> Ebû Abdurrahman es-Sülemî >>>> Ali b. Ebû Tâlib >>>>> **Hiz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).⁵⁸⁴

2- Ya'kûb el-Hadramî > Sellâm b. Süleyman Ebü'l-Münzir >> Ebû Amr b. el-Alâ' >>> Mücâhid b. Cebr ve Saîd b. Cübey >>>> Abdullah b. Abbas >>>>> Übey b. Kâ'b – Zeyd b. Sâbit >>>> **Hiz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).⁵⁸⁵

3- Ya'kûb el-Hadramî > Ebü'l-Eşheb el-Utâridî >> Ebû Recâ el-Utâridî >>> Abdullah b. Abbas, Ebû Musa el-Eş'arî >>>> **Hiz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).⁵⁸⁶

4- Ya'kûb el-Hadramî > Şihâb b. Şümrüfe >> Mesleme b. Muhârib >>> Ebü'l-Esv ed-Düeli >>>> Ali b. Ebû Tâlib >>>>> **Hiz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).⁵⁸⁷

5- Ya'kûb el-Hadramî > Mehdî b. Meymûn >> Şuayb b. Habhâb >>> Ebü'l-Âliye er-Rîyahî >>>> Abdullah b. Abbas, Zeyd b. Sâbit, Übey b. Ka'b, >>>>> **Hiz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).⁵⁸⁸

6- Ya'kûb el-Hadramî > Yunus b. Ubeyd >> Hasan-ı Basrî >>> Hittan b. Abdullah er-Rekâşî >>>> Ebû Musa el-Eş'arî >>>>> **Hiz. Peygamber** (sallallâhu aleyhi ve sellem).⁵⁸⁹

⁵⁸³ **Not:** Senedde yer alan şahıslar sadece bir kişiden ders almamışlardır. Aksine birden fazla hocaları bulunmaktadır. Fakat en meşhur isimler kimse onların ismine yer verilmiştir. Örneğin Ebü'l-Münzir, Ebû Amr b. el-Alâ'dan ders almıştır. Ebû Amr'ın bilinen meşhur hocalarının sayısı 14 tanedir. Biz burada sadece birkaçının ismine yer verdik. Bu kimselerin hocalarının hocaları da sadece bir kişiden ibaret değildir.

⁵⁸⁴ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 122; Ehvâzî, *el-Vecîz*, 75; Ebû Ma'şer Taberî, *et-Telhîs*, 129; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 125.

⁵⁸⁵ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 122; Ehvâzî, *el-Vecîz*, 75; Ebû Ma'şer Taberî, *et-Telhîs*, 129; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 125.

⁵⁸⁶ Ehvâzî, *el-Vecîz*, 76; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 126.

⁵⁸⁷ Ehvâzî, *el-Vecîz*, 75-76.

⁵⁸⁸ Ehvâzî, *el-Vecîz*, 76; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 125.

⁵⁸⁹ Ehvâzî, *el-Vecîz*, 76; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 126.

2.1.3.8. Öğrencileri

Ya‘kûb el-Hadramî’nin en meşhur öğrencileri Ravh b. Abdilmü’min (ö. 233/847), Ruveys lakabıyla Ebû Abdullah Muhammed b. el-Mütevekkil el-Lü’lû (ö. 238/852)⁵⁹⁰ ve Velîd b. Hassân et-Tevvezî’dir.⁵⁹¹

Ya‘kûb el-Hadramî’nin kıraatini; kardeşinin oğlu Zeyd b. Ahmed b. İshâk el-Hadramî, Ahmed b. Abdülhalik el-Mekfûf, Ka‘b b. İbrahim, Ebû Bîşr el-Kattân, Humeyd İbnü’l-Vezir, Ömer es-Serrâc,⁵⁹² Minhâl b. Şâzân, Ahmet b. Şâzân, Müslim b. Süfyan el-Müfessir, Muhammed b. Vehb el-Fezârî, Hasan b. Müslim ed-Darîr, Abdullah b. Bahr es-Sâcî, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Eyüp b. Mütevekkil, Ahmet b. Muhammed ez-Zeccâc, Abdân b. Yahya, Davud b. Ebî Salim, Velid b. Hassan, Ebü’l-Feth en-Nahvî, Ebû Hişâm er-Rifâî, Ebû Ömer ed-Dûrî, Verdân b. İbrahim el-Esram, Ebû Eyüp Süleyman b. Abdullah ez-Zehebî, Muhammed b. Abdülhalik, Fadl b. Ahmet el-Hüzeli, Amir b. Abdü’l-E‘alâ ed-Dellâl, Fehd b. Sakr gibi âlimler rivayet etmiştir.⁵⁹³ Bununla birlikte Ya‘kûb’un dersine ve sohbetine katılan kimselerin sayısının Kur’an-ı Kerim ayetlerinin adedi kadar olduğu da ifade edilmiştir.⁵⁹⁴ Ya‘kûb el-Hadramî’nin birinci ravisi Ruveys’in tarikleri; Nehhâs (ö. 368/979), Ebû Tayyip (ö. 350/961), Ebü’l-Hasen b. Miksem (ö. 380/992) ve el-Cevherî (ö. 340/951), ki bu dördü de Temmâr’dan (ö. 310/920) bu tarikleri aldılar.⁵⁹⁵ İkinci ravisi Ravh’ın tarikleri; İbn Vehb (ö. 270) ve Zübeyrî’dir (ö. 310?). İbn Vehb’in tarikleri; Muaddel⁵⁹⁶ ve Hamza b. Ali’dir (ö. 320/930). Zübeyrî’nin tarikleri ise; İbn Hubşân ve İbn Şenebûz’dur. Ya‘kûb el-Hadramî’nin ravilerinin tariklerinin sayısı İbnü’l-Cezerî’ye kadar Ruveys için 41, Ravh için 44 olmak üzere toplamda 85’tir.⁵⁹⁷

⁵⁹⁰ Ehvâzî, *el-Vecîz*, 75.

⁵⁹¹ Âlu İsmail, *Kitâbu’r-Ravza*, 131; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 1/149-150; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 4/144-145.

⁵⁹² İbn Mihrân, *el-Gâye*, 124-125.

⁵⁹³ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 4/144-145.

⁵⁹⁴ Şuayip Karataş, *İmam Ya‘kûb Kıraatinin Özellikleri ve Delilleri* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 40.

⁵⁹⁵ Bennâ, *İthâf*, 1/78.

⁵⁹⁶ Muaeddel aynı zamanda Dûrî’nin tariklerinden ilki olan Ebû’z-Ze‘râ’nın tarikidir.

⁵⁹⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/433; Koyuncu - Kılıç, “İbnü’l-Cezerî Öncesi Kıraat Ekollerine Genel Bakış”, 203-204.

2.1.4. Yezîdî (ö. 202/817)

2.1.4.1. Doğum Tarihi ve Yeri

Kaynaklarda Yezîdî'nin Basra'da dünyaya geldiğine dair bilgiler bulunmakla beraber hangi tarihte doğduğuna dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Onun 74 yıl yaşadığı ve hicri 202 yılında vefat ettiği⁵⁹⁸ bilgisinden hareketle yaklaşık hicri 128 yılında Basra'da doğduğunu ifade edebiliriz.

2.1.4.2. Künyesi ve Adı

Künyesi; Ebû Muhammed, adı; Yahya b. Mübarek b. Muğîra el-Adevî el-Basrî en-Nahvî'dir. Yahya b. Mübarek, Abbâsî Halifesi Mehdî'nin dayısı Yezid b. Mansûr'un çocuklarının bakımı ve eğitimiyle özel olarak görevlendirilmiş olmasından dolayı “Yezîdî” lakabıyla meşhur olmuş ve tanınmıştır.⁵⁹⁹

2.1.4.3. Vefatı ve Nesebi

Yezîdî Basra'da dünyaya gelmiş daha sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Hayatını burada idame ettiren Yezîdî, hicri 202 yılında yine Bağdat'ta 74 yaşında vefat etmiştir.⁶⁰⁰ Basra, Horasan ve Merv'de vefat ettiğine dair bilgilerde bulunmaktadır.⁶⁰¹ Yahya b. Mübarek'in dedesi Benî Adî b. Abdimenâf b. Temîm kabilesinin mevlâsıdır.⁶⁰² Bu sebeple “el-Adevî” nisbesiyle de anılmıştır.

⁵⁹⁸ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 65; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/563; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/121.

⁵⁹⁹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 61; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 16/220; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/31-32; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/183; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/320; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/562; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/119.

⁶⁰⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/563.

⁶⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/189.

⁶⁰² Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 61; Nedîm, *el-Fihrist*, 160; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 16/220; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/31; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/183.

2.1.4.4. Dönemin Siyasi ve Sosyal Hayatı

Yezîdî'nin dönemiyle Ya'kûb'un dönemleri neredeyse aynıdır. Dolayısıyla İmam Ya'kûb'un döneminde siyasi ve sosyal hayat başlığında ele aldığımız tarihî olaylar aynıdır. Ne var ki Yezîdî'yle akran olan Ya'kûb hayatını Basra'da geçirirken Yezîdî Abbâsî halifelerinin yanında Bağdat'ta geçirmiştir. Tekrardan bu döneme değinecek olursak; Hulefâ-i Râşidin döneminden sonra uzun yıllar hüküm süren Emevîler zamanında ilim, bilim, sanat, kültür, iktisat, ticaret, siyaset, fikir, savaş, fetih, iç isyanlar gibi hayatın her alanı tarihî durumlara sahne olmuştur. Bu durum kimi zaman menfi yönde gelişmeler gösterse de kimi dönem müspet adımlarla öne çıkmaktadır. Her ne kadar bu dönemde yapılan işlerin menfi mi, müspet yönümü daha çok? diye bir kıyaslama yapmak mümkün olmasa da ilmî faaliyetler açısından tereddütsüz müspet yönünün ağır bastığını ifade edebiliriz. Son Emevî sultanları döneminde Basra'da; Abbâsî devletin kurulması için propaganda ve adam toplama faaliyetleri hızlanmış ve Basra halkının çoğunluğu Abbâsîlere destek sağlarken bir kısım vatandaş da Emevîlere olan desteğini sürdürmüştür.⁶⁰³ Emevî devletin çöktüğü zamanda kıraat ve nahiv âlimi Yezîdî dört veya beş yaşlarındaydı. Çocukluk dönemi Emevîlerin son hükümdarı 744-750 yılları arasında hükümdar olan II. Mervân'ın son zamanlarına denk gelmektedir. Dolayısıyla Yezîdî hayatını Abbâsîler döneminde geçirmiştir.

Hutbesinde hâkimiyetin Abbâsîler'in hakkı olduğunu söyleyen ve ihtilâlî hazırlanması ve başarıya ulaşmasında hiçbir rolü olmayan Ebü'l-Abbâs, 12 Rebîulâhîr 132 (28 Kasım 749) cuma günü Kûfe Cami'nde ilk Abbâsî halifesi olarak biat almıştır.⁶⁰⁴ Irak'ın merkezi Vâsıt'ta, Kûfe ve Basra şehirlerini birlikte idare eden son Emevî genel valisi İbn Hübeyre (ö. 133/750) Abbâsîlere karşı direnişe geçse de yapılan görüşmeler sonunda teslim olmaya ikna olmuş fakat teslim olduktan sonra antlaşma şartlarına riayet gösterilmeyip başta İbn Hübeyre olmak üzere Emevîlerden birçok kişi idam edilmiştir.⁶⁰⁵ Ebü'l-Abbâs döneminde Basra'ya birkaç vali ataması yapılmıştır.

⁶⁰³ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 81-82.

⁶⁰⁴ Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", 10/284.

⁶⁰⁵ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 84-85; Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", 10/284.

Onun son olarak atadığı vali Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas zamanında Basra yeniden imar edilerek parlak ve görkemli günlerine kavuşmuştur.⁶⁰⁶

İlk Abbâsî hükümdarı Ebû'l-Abbas'tan sonra kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr 754-775 yılları arasında tahta oturmuştur.⁶⁰⁷ Artık hilafet merkezî Şam yerine Irak'ta yeni kurulan resmî adıyla Medînetüsselâm olan Bağdat şehri olmuştur. Mansûr kardeşi tarafından vali olarak Basra'ya atanan Süleyman b. Ali'nin yerine yine daha önceleri tayin edilen Süfyan b. Muâviye'yi atamıştır.⁶⁰⁸ Süfyan, daha önce de Ebû'l-Abbas tarafından Basra'ya vali olarak tayin edilip görevden alınmıştı. Mansûr, halifeliğinin ilk yılında Abbâsîler'in kuruluşunda önemli rol oynayan amcası Abdullah b. Ali'nin isyanı ile karşılaşmıştır. Halife Mansûr'a biat etmeyi reddederek büyük bir orduyla Harran'a giden Abdullah b. Ali, Nusaybin yakınlarında halifenin emrinde olan Ebû Müslim'le yaptığı savaşta mağlûp olmuş ve Basra'ya kaçmıştır (136/754). Daha sonra burada hapsedildiği evde vefat etmiştir (147/764).⁶⁰⁹ Amcasının isyanının bastırılmasında büyük rol üstlenen Ebû Müslim'in git gide itibar ve gücü artmış ve bu kazanımdan rahatsız olan ve ileride tehlike oluşturabilme endişesiyle dolan halife Mansûr, Ebû Müslim'e bir suikast düzenleyerek ortadan kaldırmıştır.⁶¹⁰ (24 Şâban 137/12 Şubat 755). Bu suikasttan sonra Ebû Müslim'in taraftarları Horasan'da isyan ederek yeni fikir akımlarıyla ortaya çıkmışlardır. Örneğin; Sünbâz ile İshak et-Türkî'nin isyanları, Ebû Müslim'i de peygamber olarak kabul eden Râvendîler, Peygamberlik iddiasında bulunan Üstâzsîs'in ayaklanmaları.⁶¹¹ Mansûr, Medine'de Ali evladının lideri Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'nin halifeliğini ilân ederek halktan biat almasına karşı onu ortadan kaldırmış ve Muhammed b. Abdullah'ın ölümünden sonra kardeşi İbrahim b. Abdullah'ın Basra'da isyan edip Kûfe üzerine yürümesi üzerine abisi gibi onu da öldürtmüştür.⁶¹² İbrahim'in başlattığı isyanın etkilerinden Basra uzun süre kurtulamamıştır. Ancak Mansûr daha sonra Basra'yı

⁶⁰⁶ Hayyât, *et-Târih*, 270; A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 86.

⁶⁰⁷ Hayyât, *et-Târih*, 271; A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 87.

⁶⁰⁸ Hayyât, *et-Târih*, 273; A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 87.

⁶⁰⁹ Bozkurt, "Mansûr", 28/5.

⁶¹⁰ Bozkurt, "Mansûr", 28/5.

⁶¹¹ Bozkurt, "Mansûr", 28/5.

⁶¹² Hayyât, *et-Târih*, 276-277; A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 88-89.

birkaç yılda bir vali değişimiyle⁶¹³ yeni imar faaliyetleri gerçekleştirerek isyanların sebep olduğu tahribatı ortadan kaldırmıştır. Halife Mansûr döneminde hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimler bağımsız birer bilim dalı hâline gelip, tedvin ve tasnif faaliyetleri hız kazanırken, nahiv, şiir ve Arap diline dair çeşitli eserler kaleme alınmış, ilmî ve kültürel faaliyetler yoğunluk kazanarak Sanskritçe, Süryânîce, Kıptîce ve klasik Yunanca'dan çeşitli eserler tercüme edilmiştir.⁶¹⁴ Yine bu dönemde halifenin emriyle Basra valisi Süfyan b. Muâviye tarafından, Basra'da yetişen İran asıllı mütercim, edip ve kâtip İbnü'l-Mukaffa'ın (ö. 142/759)⁶¹⁵ zındıklık ithamıyla öldürülmesi kayda değer önemli olaylardan biridir.⁶¹⁶

Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra 775-785 yıllarında tahta oğlu Mehdî-Billâh geçmiştir. Mehdî tahta çıktığında katil, cinayet, gasp ve anarşi suçlarından mahkûm olanlar dışında babası döneminde hapse atılanları serbest bırakmıştır.⁶¹⁷ Hicaz halkına ve Ali evlâdına yardımda bulunarak babası döneminde Ali evlâdının elinden alınan mülkleri iade etmiş ve onlara yeni araziler taksim etmiştir.⁶¹⁸ Haremeyn şehirleriyle Yemen arasındaki ilk posta teşkilatını (berîd) kurmasının yanı sıra Rusâfe'deki camiye tamamlatan Mehdî-Billâh daha sonra Basra Cami ile Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebvî ve Mescid-i Aksâ'yı genişletmiş ve Irak-Hicaz arasındaki hac yollarının bakımı, güvenliği için çalışmalar yapmıştır.⁶¹⁹ Mehdî döneminde Basra'da yapı, imar, hayır kurumları çoğalmıştır. Hatta Basra caminde namaz kılanların sayısının 20 bini aştığı hâlde cemaatin sıkıştığını gören Vali Muhammed b. Süleyman, halifeye mescidin genişletilmesi için talepte bulunarak 100 bin dirhem harcamış ve mescit genişletilmiştir.⁶²⁰ Hicri 166 yılında Mehdî, Muhammed b. Süleyman yerine Ravh b.

⁶¹³ Hicri 147'de Nehbe b. Müslim, hicri 150'de Ukbe b. Müslim, Yezîd b. Mansûr, H. 154 yılında Abdülmelik b. Tıbyân el-Munîrî, bir yıl sonra H. 150'de Heysem b. Muâviye Basra'ya emir/vali olarak atandılar. Bu zamanda Halife Mansûr Basra'yı ziyarette geldi ve burada kırk gün kaldı. Halife adına görkemli bir saray yapıldı. Hatta halifenin emriyle aynı yıl Basra surlarla korunaklı bir şehir haline getirildi. Ayrıntılı bilgi ve diğer isimler için bk. Hayyât, *et-Târih*, 284; A'zâmi, *Muhtasarü Târihu Basra*, 89-90.

⁶¹⁴ Bozkurt, "Mansûr", 28/6.

⁶¹⁵ İbnü'l-Mukaffa' hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Durmuş - İlhan Kutluer, "İbnü'l-Mukaffa'", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/130-137.

⁶¹⁶ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 87.

⁶¹⁷ Bozkurt, "Mehdî-Billâh", 28/378.

⁶¹⁸ Bozkurt, "Mehdî-Billâh", 28/378.

⁶¹⁹ Bozkurt, "Mehdî-Billâh", 28/378-379.

⁶²⁰ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 91.

Hâtîm'i Basra'ya atamıştır.⁶²¹ Daha sonra Mehdi'nin oğlu Mûsâ el-Hâdî kısa bir süreliğine tahta çıkmıştır. (785-786).⁶²² Bu dönemde görevden alınan Muhammed b. Süleyman tekrardan ikinci defa Basra emirliğine getirilmiştir. Fakat halife Mûsâ el-Hâdî'nin hükümdarlığı kısa sürmüş ve Mûsâ'dan sonra meşhur Abbâsî halifesi Harun Reşîd 170/786-809 yıllarında hilafet makamına gelmiştir.⁶²³

Harun Reşîd Basra'ya daha önceki Vali Muhammed b. Süleyman'ı üç yıl görevde tuttukten sonra yerine hicri 173 yılında Süleyman b. Cafer'i, altı ay gibi kısa bir süre sonra İsa b. Cafer'i daha sonra Abdussamed b. Ali'yi, hicri 177 yılında Malik b. Ali'yi hicri 181 yılında İshak Süleyman gibi birkaç senede de bir yeni atamalar gerçekleştirerek hicri 193 yılına kadar onlarca valiyi Basra'ya atamıştır.⁶²⁴ Valiler, vezirlerin tavsiyeleriyle tayin edildiği için, kendilerini halifeye arz ve takdim eden vezirler iş başından uzaklaştırılınca genellikle valiler de görevden alınırlardı.⁶²⁵ Bu yıllarda Basra iç karışıklıklardan, fitne ve isyanlardan uzak olarak günbegün imar, ilim, sanat, bilim, fen, edebiyat, mantık gibi alanlarda dönemin en zengin şehri, en fazla ilim adamını barındırdığı, ticari anlamda ülkenin en gözde şehri hâline ulaşmıştır.⁶²⁶ Harun Reşîd dönemi âlimler, ilmî faaliyetlerini gerçekleştirmede kendilerine rahat bir alan buldular. Hastane kurma konusunda Süryani doktorlardan çok faydalanan Halife Mansûr, Bağdat'ta körler için bir hastane, ihtiyarlar için bir darülaceze yaptırırken Harun Reşîd ise pratik tıp eğitimi için büyük bir hastane inşa ettirmiş ve değerli tıbbî eserler ve teşhizatlar temin ederek bu hastanede din farkı gözetilmeksizin hastaları ücretsiz tedavi ettirmiştir.⁶²⁷ Harun Reşîd daha önceki yıllardan intikal eden Ali evladından Yahyâ b. Abdullah'ın başlattığı isyana karşı ikna yoluna giderek ayaklanmayı bastırmıştır.⁶²⁸ Âlimlere büyük hürmet gösterip eğitime büyük bir değer veren Harun Reşîd zamanında ilim ve kültür hayatında önemli gelişmeler olmuştur. Tercüme faaliyetleri, felsefe ve kelamla ilgili tartışmaların saray meclislerine kadar varması, Beytülhikmenin zenginleştirilmesi, telif çalışması

⁶²¹ Hayyât, *et-Târih*, 294; A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 91.

⁶²² Hayyât, *et-Târih*, 287.

⁶²³ Hayyât, *et-Târih*, 295; A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 91.

⁶²⁴ Hayyât, *et-Târih*, 305-306; A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 91-92.

⁶²⁵ Yıldız, "Abbâsiler", 1/39.

⁶²⁶ A'zâmi, *Muhtasarü Târihi Basra*, 92.

⁶²⁷ Yıldız, "Abbâsiler", 1/45.

⁶²⁸ Bozkurt, "Hârûnürreşîd", 16/259.

yapanlara maddi hediyeler verilmesi, ilim adamlarının önemli görevlere getirilmesi; örneğin Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, müçtehit hukukçu Ebû Yûsuf'u ilk kâdîlkudât unvanıyla makama atanması, başlıca önde gelen faaliyetlerdir.⁶²⁹

Harun Reşîd'den sonra tahta oğlu Emin (ö. 198/813) çıkmıştır. (809-813). Dört yıl kadar tahtta kalan Emin dönemi, daha çok kardeşi ve kendinden sonraki Abbâsî halifesi olacak olan Me'mûn (ö. 218/833) ile çekişme ile geçtiğinden ilim ve sanat hayatında dair gelişme kaydedilmemiştir. Emin'in ölümünden sonra kardeşi Me'mûn yeni halife unvanıyla biat almıştır (813-833).⁶³⁰

Me'mûn halife olunca vezir olarak İran asıllı Fazl b. Sehl es-Serahsî'yi (ö. 202/818) atamıştır. Me'mûn dönemi; Vezir Fazl b. Sehl'in etnik kökenlerine karşı iltiması ve İran örfünü benimsemesi ve uygulatmasından kaynaklanan isyanlar, Bâbek isyanı, halifenin Abbâsîler soyundan olmayan Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesi, Basra'dan Bağdat'a giden gemileri ele geçiren Hint asıllı Zutlar isyanı, Bizans ile yapılan savaşlar, İbn Ebû Duâd'ın etkisiyle Mutezilenin resmî mezhep olması, âlimlerin halku'l-Kur'ân konusunda sorguya çekilmesi ve kabul etmeyenlere işkence uygulanması, kelam ve fıkıh münazaralarının saraya kadar ulaşması, ilim meclisleri oluşturulması, Beytülhikmenin geliştirilerek faaliyetlerini hızlandırması için her türlü kaynağın sağlanması, Yunanca eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi gibi tarihî olaylara sahne olmuştur.⁶³¹

Me'mûn dönemi, İslam tarihinde felsefe ve kelam düşüncesinin gelişmesinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Me'mûn hilâfet makamına entelektüel bir anlam katarak, felsefe ve kelam tartışmalarında bilginler topluluğuna başkanlık yapıp, aynı zamanda bu toplantılara kendisi de tartışmacı olarak katılırdı.⁶³² 830 yılında Me'mûn'un Bağdat'ta kurduğu veya geliştirdiği Beytülhikme (Dârülhikme) bir tercüme ve araştırma enstitüsü, aynı zamanda bir rasathane ve kütüphane fonksiyonu

⁶²⁹ Bozkurt, "Hârûnürreşîd", 16/260-261.

⁶³⁰ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 92-93.

⁶³¹ Bozkurt, "Me'mûn", 29/101-104.

⁶³² Bozkurt, "Me'mûn", 29/103.

icra ediyordu. Bu dönemde felsefe, hendese, musiki, fen ve tıp alanlarında yazılmış farklı dillerdeki çok sayıda önemli eser Arapça'ya tercüme edilmiştir.⁶³³

Emevî halifesi II. Mervân'ın hilafeti zamanında dünyaya gelen Yezîdî'nin hayat süreci genel anlamıyla Abbâsîler devridir. Onun hayatı sürecinde yedi tane Abbâsî halifesi değişmiştir.

2.1.4.5. İlmî ve Ahlakî

Kıraat âlimi olmasının yanı sıra nahiv ilminin de önemli simalarından biri olan Yezîdî fesahatiyle Abbâsîler devrinde yaşamış büyük bir âlimdir. O çocukluk dönemini Basra kıraat imamı Ebû Amr'ın nezaretinde geçirmiştir. Onun en gözde öğrencileri arasında olan Yezîdî, Ebû Amr'ın kıraatini en iyi şekilde arz yoluyla öğrenip başkalarına öğretmiştir.⁶³⁴ Ebû Amr'ın tercih edilen iki ravisi Dûrî ve Sûsî bu kıraati doğrudan Ebû Amr'dan değil de öğrencisi Yezîdî'den arz yoluyla öğrenmesi, Yezîdî'yi kıraat alanında öne çıkarmış ve şöhret kazandırmıştır. Ayrıca Yahya b. Mübârek el-Yezîdî Ebû Amr'dan nahiv ilmini de öğrenmiştir.⁶³⁵

Yezîdî, çağdaşları tarafından sevilen, takdir edilen bir kimseydi. Dönemin Basra valileri ve âlimleri kendisine hürmet eder, ilimde elde ettiği makamdan dolayı yöneticiler tarafından şereflendirilir ve takdir edilirdi. Abbâsî Halifesi Mehdî'nin dayısı Yezid b. Mansûr'un çocuklarının bakımı ve eğitimiyle özel olarak görevlendirilmiş olmasından dolayı Bağdat'ta tanınır ve ilmîne güvenilir biri olarak tanınmaktaydı. Yezîdî kendi çocuklarının eğitimiyle de ilgilenmiştir. Kendisi gibi çocuklarını da ilmî sahada yetiştirmiştir. Altı erkek çocuğunun en büyüğü Muhammed diğerleri arasında şiiri en iyi bilendir.⁶³⁶ Diğer çocukları İbrahim, İsmail, Abdullah, Ya'kûb ve İshak'tır.⁶³⁷ Ya'kûb ile İshak zahit ve hadis âlimi, diğer dört çocuğu ise dil

⁶³³ Bozkurt, "Me'mûn", 29/104.

⁶³⁴ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 62.

⁶³⁵ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 62.

⁶³⁶ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/36; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/188.

⁶³⁷ Nedîm, *el-Fihrist*, 160; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/188.

ve Arapça sahasında mahir, ayrıca Muhammed ile İbrahim, Halife Me'mûn'un nedimlerindenidir.⁶³⁸

Basra dil mektebine taassup derecesinde bağlı olan Yezîdî, Kûfe dil mektebi temsilcilerinden, kıraat imamı Kisâî ile Bağdat'ta birlikte ders verdikleri mescitte ya da sarayda yaptığı tartışmalarıyla da bilinmektedir.⁶³⁹ Ayrıca nahiv ve lûgat alanlarında derin bilgiye sahiptir.⁶⁴⁰ Yezîdî ve Kisâî, Halife Harun Reşîd zamanında aynı meclisi paylaşıp, çocukları Me'mûn'la Yezîdî, Emin'le de Kisâî ilgilenir onlara edebiyat, kıraat ve dil eğitimi verirlerdi.⁶⁴¹ Hayatının sonlarına doğru zühde yöneldiği, kendini ibadete verip daha önce gazel ve lehviyyât tarzında yazdığı şiirler dolayısıyla pişmanlık duyduğu yolundaki rivayetler dikkate alındığında gençlik sebebiyle böyle bir yola girdiği, diğer taraftan oğlu İsmail'den, Harun Reşîd ve Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî için yazdığı övgü şiirlerinin duyurulmamasını istemesi gelecekte ailesiyle ilgili bazı siyasal kaygılar taşımasından kaynaklı olduğu ileri sürülmüştür.⁶⁴²

Basra kıraat ekolü ve bu ekolün temsilcilerinden biri olan Yezîdî'nin kıraat ilmiyle ilgili yönü önem arz etmektedir. Fakat onun kıraati İbn Mücâhid'in yedili sisteminde yer bulamadığı gibi İbn Mihrân en-Nîsâbûrî'nin onlu sistemde ele aldığı "*el-Gâye fi'l-kırâ'âti'l-aşr*" eserinde de yer almamıştır. Fakat İbn Mücâhid'in "*Kitabu's-Seb'a*" adlı eserinde Ebû Amr'ın kıraatini sonraki nesillere aktaran en önemli öğrencilerinden biri Yezîdî olarak değerlendirilmiştir.⁶⁴³ Yezîdî, Ebû Amr'ın gözde öğrencisi olmasının yanı sıra kıraat alanında tercihte bulunmuş ve 10 hususta hocasının kıraatine muhalif okumalar yapmıştır.⁶⁴⁴ (*Tezin üçüncü bölümünde ulaştığımız kadarıyla bu sayı 18 sure 37 maddede, 32'si sahih 15'i şaz olmak üzere toplamda 47 yerde Ebû Amr'a muhalefet etmektedir.*) Böylece şaz sayılan ve bizzat kendisine nispet edilen kıraatiyle on dörtlü tasnif içinde kendine yer bulmuştur. Bu

⁶³⁸ Nedîm, *el-Fihrist*, 160; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/37.

⁶³⁹ Yezîdî ile Kisâî'nin bir şiirde yer alan kelimenin mensûb mu? merfû mu? okunmasına dair şiir ve tartışma hakkında bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/186-187.

⁶⁴⁰ M. Suat Mertoğlu, "Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/524.

⁶⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 16/221; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/33; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/184; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/322.

⁶⁴² Mertoğlu, "Yezîdî", 43/524.

⁶⁴³ İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seb'a*, 85.

⁶⁴⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/321; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/119-120.

bağlamda onun kıraati şaz kıraat eserlerinde değerlendirilmiştir. Onun kıraatinin az sayıda ki okuyuşlarında muttasıl bir senet kriterini barındırmaması sebebiyle sahih kıraat imamlarından biri olarak kabul edilmemiştir. On dörtlü kıraat sistemini ele alan Kastallânî “*Letâ’ifü’l-işârât li-fünûni’l-kırâ’ât*” adlı eserinde, Dimyâtî’de “*İthâfî fuzalâ’i’l-beşer*” adlı kitabında Yezîdî’yi on ikinci imam olarak ele almışlardır.

Kaynaklarda Yezîdî’nin Mutezile mezhebine meylettği⁶⁴⁵ bildirilmekle beraber bunu destekleyecek yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum muhtemelen Me’mûn döneminde ortaya çıkan “halku’l-Kur’an” meselesinin dayatılması, kabul etmeyenlerin zorlanması üzerine ifade edilen bir söz olabilir. Ya da “halku’l-Kur’an” problemini dayatan Me’mûn’un ilmî noktalarda kendisine danışmayı sürdürmesi ve Yezîdî’nin bu görevi sürdürmesinden kaynaklı olması ihtimaldir.

Yezîdî, Ca’fer b. Yahyâ için yazdığı “*Kitâbü’n-Nevâdir, Kitâbü’l-Maksûr ve’l-Memdûd*” Me’mûn’un oğullarından biri için yazdığı “*Kitâbu Muhtasari’n-Nahv*” Kur’an’ın noktalanması ve harekelenmesine dair “*Kitâbü’n-Nakt ve’ş-Şekl*” adlı eserleri bulunmaktadır.⁶⁴⁶ Yine oğlu Abdullah’a ait “*Garîbü’l-Kur’ân*” adlı eser kendisine nispet edilmesiyle birlikte, kıraat imamı ve hocası Ebû Amr’ın kıraatini ele alan “*Kitâbü Kırâati Ebî Amr*” adlı eserinin olduğu da kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁴⁷ Fakat bu eserlerin günümüze ulaşip ulaşmadığı muallaktır. Hiç şüphesiz bu alanlarda bir kitap yazan kimse, devrinin önemli âlimlerinden biri olmalıdır. İslam tarihinde her türlü bilimin olgunlaştığı fikir dönemlerinin en rahat dönemlerinde yaşama fırsatı bulan Yezîdî, çeşitli ilimlerde geniş şöhrete sahip pek çok âlimle birlikte bulunarak, onların ilminden ve feyzinden istifade etmiştir. Yezîdî’nin vesilesiyle bize kadar aktarılan ilim, hâlâ zamanımızın ufkunu doldurmakta ve biz hâlâ onun gibi âlimlerin bıraktığı mirastan faydalanmaktayız.

⁶⁴⁵ İbn Hallikân, *Veşeyâtü’l-a’yân*, 6/184.

⁶⁴⁶ Nedîm, *el-Fihrist*, 162; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-selâm*, 16/221; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 4/33; İbn Hallikân, *Veşeyâtü’l-a’yân*, 6/184; Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 1/322.

⁶⁴⁷ Nedîm, *el-Fihrist*, 98.

2.1.4.6. Âlimlerin Düşünce ve Sözleri

Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mutezile kelamcılarında Câhiz (ö. 255/869) şöyle demektedir: “Halife Me’mûn imametle ilgili kitaplarımı okuyunca onları güzel bulup Yezîdî’ye onları okuyup muhteviyatı hakkında kendisine bilgi vermesini emretti. Ben yanına vardığımda halife Me’mûn bana: *‘Aklına güvendiğimiz, haberine inandığımız biri bu kitaplardaki sanatın sağlam, bilgilerin çok faydalı olduğunu söyledi.’* Biz ise ona ‘Çoğu defa tavsif, gözle görmeyi geçer.’ dedik. Kitapları kendim görünce gözle görmenin tavsif edileni geçtiğini gördüm. Kitapları iyice incelediğimde, görmek nasıl tavsifi aşıyor ve onun ilerisine geçiyorsa incelemenin de görmeyi aştığı ortaya çıktı.” diyerek⁶⁴⁸ Câhiz’in eserini öven açıklamalar yaptı. Halife Me’mûn kitap tahlili noktasında Yezîdî’ye danışması yine eserin müellifinin Mutezile’den olmasından ötürü Yezîdî, Mutezile mezhebine meyil ettiği iddia edilebilir. Fakat bu durum onu Mutezile yapmaya delil olmaz, aksine bilgi kimden gelirse gelsin hakkını teslim eden insaflı bir Müslüman kılar.

Hadis hâfızı ve fakih olan el-Esrem (ö. 261/874) şunları aktarmaktadır: Yezîdî bir gün Halil b. Ahmed’in yanına girdi. Halil bir yastık üzerine oturmuş ve Yezîdî’ye oturması için yer açtı. Yezîdî oraya oturduktan bir süre sonra sıkıştığını ifade etti, bunun üzerine Halil; “birbirini seven iki kimseye hiçbir yer dar gelmez, birbirinden nefret edenler için ise dünya yetmez.” diyerek⁶⁴⁹ Yezîdîye olan sevgi ve muhabbetini bildirmiştir.

Ebû Hamdûn et-Tayyîb b. İsmail, Yezîdî’nin hocası Ebû Amr’ın ilmine dair on ciltlik bir eser kayda aldığını ve her cildin on bin sayfadan oluştuğunu aktarmaktadır.⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ Nedîm, *el-Fihrist*, 548.

⁶⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 6/184.

⁶⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 6/184; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 9/563.

İbn Mücâhid, Ebû Amr kıraati için Yezîdî'yi esas almasının sebebinin onun kendisini bu kıraate adanması ve zaptının diğer talebelere göre daha kuvvetli olması ile açıklamaktadır.⁶⁵¹

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) onun hakkında şunları ifade etmektedir: “Yezîdî sikaydı, kurra ve fasihlerden biriydi, Arap dilinde âlimdi, Asmaî'nin kitabına benzeyen ve Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî için yazdığı “*Nevâdir fi'l-luğa*” isminde bir eseri vardı, Yezîdî şairlerden ve ediplerden biriydi.”⁶⁵²

İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) Yezîdî hakkında; Basra dil ekolüne sıkıca bağlı olduğunu, Basra ve Basra halkını öven bir kasidesinin bulunduğunu, Kisâ ve ona tabi olanları dil açısından eleştirdiğini, nahivden öte Arap lügatinde daha çok öne çıktığını ve şiirde hiciv etmeyi sevmediğini aktarmaktadır.⁶⁵³

2.1.4.7. Hocaları

En önde gelen hocası kendisinden kıraat, nahiv ve dil ilimlerini öğrendiği Ebû Amr b. Alâ'dır. Ebû Amr onun zekâsı ve başarısından dolayı eğitimine özel olarak ilgi göstermiştir.⁶⁵⁴ Diğer bir hocası tefsir, hadis ve fıkıh âlimi tâbiînden İbn Cüreyc'dir (ö. 150/767).⁶⁵⁵

Yezîdî, yedi kıraat imamından biri olan Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'a talebelik yapmış ve onun kıraatini kendisinden çocukları rivayet etmiştir.⁶⁵⁶

Arapçayı ve Ahbârü'n-Nâs/Ahbârü'l-Arab'a dair bilgileri ve haberleri Ebû Amr, İbn İshak el-Hadramî, Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve zamanında yaşayan diğer kimselerden öğrenmiştir.⁶⁵⁷

⁶⁵¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/322; Mertoğlu, “Yezîdî”, 43/524.

⁶⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 16/220.

⁶⁵³ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/36.

⁶⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 16/221; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/33; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/184.

⁶⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 16/220; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/183; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/119.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/119; Mertoğlu, “Yezîdî”, 43/524.

⁶⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 16/221; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/32; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/183-184.

Dil ve aruz ilimlerini Halîl b. Ahmed'in dışında,⁶⁵⁸ Basra dil mektebinin tanınmış âlimi Yûnus b. Habîb'den (ö. 182/798) de ders okumuştur.⁶⁵⁹

Yezîdî'nin hocası kıraat imamlarından Ebû Amr olduğu için senedi hocasıyla aynıdır. Ebû Amr'ın kıraat ilminde ders aldığı hocaları ve her birinin sened şemasını daha önce ele almıştık. Şema için ilgili bölüme bakılabilir.

2.1.4.8. Öğrencileri

Yezîdî'den kıraat öğrenen kimseler şunlardır; oğullarından Muhammed, Abdullah, İbrahim, İsmail, İshak, Basra kıraat imamı Ebû Amr'ın iki ravisi Dûrî ve Sûsî,⁶⁶⁰ Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, (ö. 224/838), Abbâsîler döneminin en tanınmış mûsikişinas, mugannîlerinden ve şairlik yapan İshak b. İbrâhim el-Mevsîlî (ö. 235/850), torunlarından Ahmet b. Muhammed ve İbrahim b. Muhammed,⁶⁶¹ Ebû Hamdûn et-Tayyîb b. İsmail, Ebû Hallâd Süleyman b. Hallâd,⁶⁶² Âmir b. Ūkıyye, Ebû Eyyûb Süleyman b. el-Hakem el-Hayyât (ö. 235/), Ahmet b. Cübeyr el-Antâkî,⁶⁶³ Hanefî fakihî, hadis ve kelam âlimi Muhammed b. Şücâ' es-Selcî (ö. 266/880), Muhammed b. Sa'dân, Muhammed b. Ömer er-Rûmî,⁶⁶⁴ Ahmed b. Vasl, Cessâs b. Eş'as el-Bağdâdî, Ebû Hamza el-Vâ'iz, İbrahim b. Hammâd Siccâde, Hamdân b. Kas'a, 'İsâm b. Eş'as, Kıraat-i seb'a imamlarından Kisâî'nin meşhur iki ravisinden biri olan Ebû'l-Hâris (ö. 240/854), Ubeydullah b. Abdullah ed-Darîr, Nasr b. Yunus en-Nahvî gibi isimler yer alır.⁶⁶⁵

Yezîdî'nin kıraatini rivayet eden öğrencileri Süleyman b. el-Hakem (ö. 235/849-850) ve Ahmet b. Ferah'tır (ö. 303/915-916).⁶⁶⁶

⁶⁵⁸ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/32.

⁶⁵⁹ Mertoğlu, "Yezîdî", 43/524.

⁶⁶⁰ Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 117.

⁶⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 16/220; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/31.

⁶⁶² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/183.

⁶⁶³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/320-321.

⁶⁶⁴ Zehebî, *Siyeru'lâmi'n-nübelâ*, 9/562-563.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/119.

⁶⁶⁶ Kastallânî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 1/196; Bennâ, *İthâf*, 1/75.

2.2. Basra Kiraat Ekolünün Önemli Temsilcileri ve Oluşumu

Basra, Hz. Ömer'in hilafet zamanı kuruluşundan sonra tarih boyunca önemli süreçler geçirmiştir. Coğrafi konumu gereği uluslararası ticaret yapılabilmesi, Mekke-Medine vb. iklimi olan diğer Arap bölgelerine göre havasının güzel olması, ikliminin tarıma elverişli bulunması gibi sebeplerden ötürü sivil halkın dikkatini çekmiştir. İlk olarak askerî garnizon olarak kurulan Basra, zamanla önemli şehir merkezlerinden biri konumuna gelmiştir. Buranın yerleşime açılmasından sonra halifeler ve sonrasında gelen iktidarlar tarafından şehrin düzeninin sağlanması, sistematik olarak inşa edilmesi, her türlü tehlikeye karşı gerekli tedbirlerin alınması, sosyal hayat ve adaletin işletilmesi, halkın ihtiyaç duyduğu tatlı su çeşmeleri, tarım arazileri, mescitlerin yapılması veya ihtiyaca göre genişletilmesi gibi çeşitli sebeplerle mülki âmir/vali atamaları yapılmıştır.

Râşid Halifeler, Emevîler ve Abbâsîler döneminde birçok badire atlatan Basra her daim çekiciliğini ve merkezî konumunu korumuştur. Kimi yönetici zamanında; İslam tarihinde her türlü ilmin, bilimin, fikrin, sanatın, fennin olgunlaştığı en parlak ve en refah dönemini yaşarken, kimileri döneminde ise iç karışıklığın, isyanın, sıcak kazanın fokurtularıyla etrafa yayılan büyük acıların ve yıkımların mekânı olmuştur. Bu sert ve yıkıcı rüzgârlara dayanan Basra yıpranıp, yıkılsa da tekrardan ayağa kalkmayı başarmıştır. Onu bu denli fitne ve belalara karşı ayakta tutan hiç şüphesiz ilim adamları ve onların samimi öğrencileridir. Bu âlimler, İslam dininin eğitim öğretimini yaparak burada sağlam temeller atmışlardır. Onların vesilesiyle bize kadar aktarılan ilim, hâlâ zamanımızın ufkunu doldurmakta ve biz hâlâ o âlimlerin/bilginlerin bıraktığı mirastan faydalanmaktayız.

Sivil halkın hızlıca artması gibi durumlardan dolayı Hz. Ömer Basra'ya ilk olarak şehri kuran Utbe b. Gazvân'ı hicri 14 senesinde, Utbe'nin vefatı üzerine Mugîre b. Şu'be'yi hicri 17 senesinde, daha sonrada onu azlederek yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra'ya vali tayin ettiğini⁶⁶⁷ önceki bölümlerde ele almıştık. Burada Ebû

⁶⁶⁷ A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 16.

Mûsâ ile başlayan süreçte kıraat alanında etkin olan şahısları onların Kur'an ve kıraatine dair katkılarıyla birlikte Basra kıraat ekolünün oluşum sürecini ele alacağız.

2.2.1. Birinci ve İkinci Tabakada Bulunan Âlimler

2.2.1.1. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-663)

Hiz. Ömer devrinde Basra'ya gelip eğitim öğretim faaliyetlerine katkı sunan onlarca sahabe bulunuyordu.⁶⁶⁸ Fakat onların arasından Basra için en seçkin olan kişi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'dir. Ekol: *"Bir bilim ve sanat kolunda ayrı nitelik ve özellikleri bulunan yöntem veya akım, okul anlamına gelmektedir."*⁶⁶⁹ Basra kıraat ekolü için öncü olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî Kur'an ve kıraat eğitiminde Basra kıraati için öncülük yapmış ve burada birçok öğrenci yetiştirmiştir. Mülki amirlik görevi yanında o, aynı zamanda fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerine de vâkıftı. Bir defasında Hiz. Peygamber onun tilavetini dinledikten sonra; *"Ey Ebû Mûsâ, sana Davud'un mizmarlarından bir mizmar/ses verildi."* buyurmuştur.⁶⁷⁰ Hasan-ı Basrî, Basralılara Kur'an ve fıkıh öğreten Ebû Mûsâ'nın halka çok faydalı olduğunu ve Basra'ya ondan daha hayırlı bir kimsenin gelmediğini aktarmıştır.⁶⁷¹ Kur'an tilaveti noktasında kendini geliştiren ve hüsn-i tilavetiyle Hiz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî vaktinin belirli bir kısmını Basra Caminde geçirir, namazlardan sonra cemaate Kur'an öğretirdi. Özellikle sabah namazını kıldıktan sonra cemaate döner ve her biriyle tek tek ilgilenerek Kur'an dersleri verirdi.⁶⁷² Hiz. Peygamber'den Kur'an-ı Kerim okumayı

⁶⁶⁸ Basra'ya yerleşen veya Basra'da bir müddet yaşayan sahabe sayısı oldukça fazladır. Hiç şüphesiz onların burada Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh gibi alanlara ait öğretileri ve sözleri İslami ilimlerin gelişmesine katkıları oldukça fazladır. Hiz. Ömer döneminden sonra Basra'ya giden sahabe sayısı yaklaşık 150 kişidir. Bunlardan bazılarının isimleri şunlardır: Utbe b. Gazvân, Büreyde b. el-Husayb (ö. 63/682), Ebû Berze el-Eslemî (ö. 65/685), İmrân b. Husayn b. Ubeyd (ö. 52/672), Mihcen b. el-Edra', Ümeyye b. Mahşî, Abdullah b. Muğaffel, Ma'kıl b. Yesâr (ö. 59/679), Hâris b. Nevfel b. el-Hâris (ö. 35/655), Abdurrahman b. Semüre (ö. 50/670), Ebû Bekre (ö. 51/671), el-Berrâ b. Malik b. Nadr b. Damdam, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Hişâm b. Âmir b. Ümeyye, Hakem b. Amr b. Mücedda' (ö. 50/670), Âiz b. Amr el-Müzenî (ö. 61/680), Abbâs b. Mirdâs b. Ebî Âmir, Kays b. Âsım b. Sinân b. Hâlid (ö. 47/667), Zibrikân b. Bedr b. İmrulkays (ö. 45/665), el-Akra' b. Hâbis b. İkal (ö. 33/653), Osmân b. Ebi'l-Âs b. Bişr es-Sekafî (ö. 51/671), Semüre b. Cündeb b. Hilâl (ö. 60/680), Cârîye b. Kudâme (ö. 64/683), Ebû Rifâa el-Adevî (ö. 44/664), Eşecc el-Abdî, el-Cârûd Bişr b. Amr (ö. 20/641), Amr b. Selime (ö. 85/704). Basra'ya gelen diğer sahabe isimleri ve biyografileri hakkında bilgi almak için bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/5-89.

⁶⁶⁹ sozluk.gov.tr, "Ekol" (Erişim 14 Mart 2023)

⁶⁷⁰ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 31 (No. 5048).

⁶⁷¹ Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", 10/191.

⁶⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/389.

bizzat öğrenen Ebû Mûsâ, Basra gibi gittiği her yerde muallim ünvanıyla İslami ilimleri öğretmiştir. Basra'ya Hz. Ömer tarafından vali olarak atandıktan sonra burada Basra kıraat ekolünün ilk nüvesini oluşturmuştur. Nitekim Ebû Recâ' el-Utâridî (ö. 105/723: “*Ebû Mûsâ Basra mescidinde halkalar hâlinde oturan bizleri dolaşır, aramızda otururdu. Sirtında iki beyaz hırka olduğu hâlde bana Kur'an okuttuğu hâlâ gözlerimin önündedir. 'Alak' suresini ondan öğrendim.*”⁶⁷³ ifadeleri bu ekolün ilk eğitimine dair bilgi sunmaktadır. Ebû Mûsâ Basra'da yetiştirdiği kâri sayısının yaklaşık 300 civarında olduğu belirtilmiştir.⁶⁷⁴ Ebû Mûsâ'dan sonra Basra'da kıraat eğitimi yapan kayda değer önemli isimlerin başında öğrencileri gelmektedir. Onun burada yetiştirdiği en gözde öğrencileri; Ebû Recâ' el-Utâridî (ö. 105/723) ve Hittân b. Abdullah'tır.⁶⁷⁵

Hz. Osman hilafet makamına geldikten dört yıl sonra Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi valilikten azledip (h.29) yerine Abdullah b. Âmir'i (ö. 59/679) vali tayin etmiştir.⁶⁷⁶ Basra'daki görevinden alınan Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Kûfe'ye yerleşip burada eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Buraya daha önce yerleşen Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-653) sohbetlerine iştirak ederek ondan ilim tahsil etmiş⁶⁷⁷ ve burada da birçok öğrenci yetiştirmiştir. Ebû Mûsâ daha sonra Hz. Osman tarafından Kûfe'ye vali olarak atanmıştır.⁶⁷⁸

Burada şu soru akla gelmektedir! Ebû Mûsâ el-Eş'arî hangi kıraatte eğitim yaptı? Bilindiği gibi Hz. Ebû Bekir zamanında Kur'an iki kapak arasına toplanarak tek bir kitap/Mushaf hâline getirilmiştir.⁶⁷⁹ Hareke ve nokta bulunmayan Mushaf eğitim-öğretim sahasından ziyade, aslı muhafaza etmek amaçlı koruma altında bulunuyordu. Kur'an eğitim öğretimi daha çok özel Mushaflar edinen sahabe tarafından gerçekleştiriliyordu. Hz. Peygamber'den öğrendiği kıraati diğerlerine öğreten sahabe

⁶⁷³ Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*, 203.

⁶⁷⁴ Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*, 204.

⁶⁷⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/381.

⁶⁷⁶ Taberî, *Târih*, 264; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/3; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 5/5/455; Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 3/280; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/3/325; A'zâmi, *Muhtasaru Târihi Basra*, 20-21.

⁶⁷⁷ Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*, 127.

⁶⁷⁸ Hayyât, *et-Târih*, 98.

⁶⁷⁹ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 153-154.

aldıkları harf/kıraat üzerine eğitim veriyorlardı. Örneğin İbn Mes'ûd 70'ten fazla sureyi bizzat Hz. Peygamber'in kendisinden öğrendiğini ve bu minvalde eğitim faaliyetlerini sürdürdüğünü ifade ediyordu.⁶⁸⁰ Ebû Mûsâ el-Eş'arî kaç harfi/kıraati Hz. Peygamberden öğrendiğine dair elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'de kendine ait özel Mushaf'la kıraat dersleri verirken, Ebû Mûsâ da Basra'da kendine ait özel Mushaf'ıyla Kur'an öğretiyordu.⁶⁸¹ Bu Mushaflar arasında yedi harf ruhsatından kaynaklanan ve anlamı ifsat etmeyen bazı farklılıklar bulunuyordu. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer devrinde süreç bu şekilde devam ederken, Hz. Osman devrinde Kur'an tilaveti noktasında ümmet arasında ihtilaf oluşmuştu.

Yedi harf ruhsatının mantığı ve anlamı kimileri tarafından yeterince anlaşılmamıştı. Nitekim Azerbaycan-Ermenistan seferlerine katılan İslam ordusu diğerinin okuduğu kıraati yanlış bularak -düşmanı bırakıp- birbirleriyle savaşma durumuna gelmişti. Bu durumu halifeye mektup yazan Huzeife b. Yemân; Yahudi ve Hristiyanlar gibi ümmet birbirini kırıp geçirmeden bir çare bulunmasını talep etmiştir.⁶⁸² Daha sonra Hz. Osman bir heyet kurup istinsah faaliyetini başlatmıştır.⁶⁸³ İstinsah edilen Mushaflar yedi harfi barındırıyor muydu? Yoksa tek harf üzerine mi yazıldı? İstinsah heyeti arasında tartışmaya konu olan (التابوت) kelimesindeki (ت) harfinin yazım şekli dışında tartışmaya konu olan bir bilginin olmaması bağlamında değerlendirme yapıldığı zaman; kopyalanan nüshalardaki kıraat farklılıkları ne ölçüdeydi ve hangi zeminde değerlendirilmeli? Kıraat ekollerinin oluşumuyla alakalı o dönemde özel Mushaflarıyla eğitim veren sahabe, istinsah edilen nüshalara tepkisi oldu mu? Bununla ilgili Kûfe'de eğitim veren İbn Mes'ûd dışında duygusal bir tepki veren başka kimse yoktur.⁶⁸⁴ Aslında İbn Mes'ûd daha önce Hz. Ömer tarafından “حتى

⁶⁸⁰ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 186.

⁶⁸¹ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 180-181.

⁶⁸² Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 196.

⁶⁸³ Hz. Osman istinsah heyetinin başına Zeyd b. Sâbit'i getirdi. Onunla birlikte Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. Âs ve Abdurrahman b. Hâris'te görevlendirildi. Yardımcı komisyon üyeleriyle birlikte sayı 12 adettir. (التابوت) Kelimesinde ki (ت) harfi dışında bir ihtilaf yaşanmadı. Bu harf Hz. Osman'ın müdahalesiyle açık bir şekilde (ت) yazıldı. İstinsâh süresi 5 yıl sürdü. Bu Mushaflar her bir kâriyle birlikte Mekke, Kûfe, Basra, Şam'a (Yemen ve Bahreyn'e) birer nüsha gönderildi. Bir Mushaf Hz. Osman'ın yanında biride Zeyd b. Sâbit'in elinde Medine'de bırakıldı. Ayrıntılı bilgi için bk. Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 195-214.

⁶⁸⁴ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 185.

” yerine “عنى حين” diye Hüzeyl lehçesine göre okuttuğundan dolayı uyarılmıştı.⁶⁸⁵ Bu durum onun kendi kabilesi Hüzeyl lehçesine göre ve Hz. Peygamber’den aldığı kıraat üzere derslerine devam ettiğini göstermektedir. Hz. Osman döneminde de aynı eğitiminden taviz vermeden devam ettiği açıkça görülmektedir. Fakat Basra’da Ebû Mûsâ el-Eş’arî ve Şam’da Ebü’d-Derdâ’ (ö. 32/652) gibi ülkenin diğer önemli merkezlerinde Kur’an eğitim öğretimi yapan sahabe bu duruma bir tepki göstermemiştir. İstinsah edilen Mushaflara karşı tepkisel bir rivayet Ebû Mûsâ el-Eş’arî’den rivayet edilmemiş olması onun bu durumu kabullendiğini açıklamaktadır. Bu durum muhtemelen; Ebû Mûsâ’nın okuttuğu Mushaf’la Basra’ya gönderilen nüsha arasında büyük bir fark bulunmadığına işaret etmektedir. Veya Ebû Mûsâ istinsah edilen Mushaf’a göre eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. İstinsah edilen Basra Mushaf’ıyla söz konusu özel Mushaf, istinsah eyleminden sonra yakıldığı veya bir şekilde ortadan kaldırıldığı için aralarındaki benzerlik veya farklılıklar hakkında net bir bilgi elde edemiyoruz. Ancak özel Mushaflara ait okuma şekilleriyle ilgili örnekler sunan bazı kaynaklardan sınırlı sayıda faydalanabilmekteyiz.⁶⁸⁶ Ayrıca Ebû Mûsâ’nın ve İbn Mesud’un Mushafları arasındaki farkın ne derece olduğu belli olmasa da Irak bölgesine ait bu Mushaflar, Şamlıların kıraatiyle önemli görülecek düzeyde farklılık arz ettiği aşîkârdır. Nitekim Azerbaycan ve Ermenistan seferlerinde yaşanan olay vb. durumlar buna ışık tutmaktadır.

Basra kıraat ekolünün öncülüğünü yapan Ebû Mûsâ el-Eş’arî’den sonra burada önemli bir konuma sahip olan öğrencileri Ebû Recâ’ el-Utâridî ve Hittân b. Abdullah’tır. Bunun dışında kendi çocukları ve başka kimseler de Basra’da kıraat eğitimi vermişlerdir. Fakat kilit adamlar/âlimler Ebû Recâ’ el-Utâridî ve Hittân b. Abdullah’tır. Yine Basra’da kıraat ve diğer alanlarda öne çıkan meşhur tâbiî âlimlerin arasında şu kimseler de bulunmaktadır: Âmir b. Abdilkays (ö. 55/675), Ebû’l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Nasr b. Âsım (ö. 89/708), Yahyâ b. Ya’mer (ö. 89/708), Muâz b. el-Hâris (ö. 63/682), Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-712), Hasan-ı Basrî, Muhammed b.

⁶⁸⁵ Dağ, *İhticâc*, 102.

⁶⁸⁶ Bu farklılıklara dair örnekler için bk. Dağ, *İhticâc*, 97-101.

Sîrîn (ö. 110/729), Katâde b. Diâme (ö. 117/735).⁶⁸⁷ Bu âlimler arasından kıraati günümüze kadar ulaşan sadece Hasan-ı Basrî'dir.⁶⁸⁸

2.2.1.2 Âmir b. Abdilkays (ö. 55/675)

Benî Temîm'in bir kolu olan Benî Anber'e mensup olduğu için de Anberî nisbesiyle anılmaktadır.⁶⁸⁹ Hz. Osman, Abdullah b. Mes'ud gibi sahabeyi gördüğü için tâbiînden sayılmaktadır. Hz. Ömer ve Selmân-ı Fârisî'den rivayet ettiği hadisleri, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Ebû Abdurrahman el-Hubulî aktarmışlardır.⁶⁹⁰ Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den kıraat dersleri alarak zamanının büyük bir bölümünü Kur'an-ı Kerim ve kıraat öğretmeye ayıran Âmir, ölümüne sebep olan hastalığa yakalandığında ağladığını görenler; "Seni ağlatan nedir?" diye sorunca; "Ben ölümden korktuğum veya dünyayı sevdiğim için değil, sıcak günlerde oruç tutmanın ve uzun kış gecelerinde namaz kılmanın sevabından mahrum kalacağım için ağlıyorum." cevabını vermiştir.⁶⁹¹ Züht yaşamı ve çok fazla ibadet etmesiyle insanların dikkatini çeken Âmir b. Abdilkays evlilikten ve bazı helal olan yiyeceklerden de uzak durduğu için eleştiriye maruz kalmıştır.⁶⁹² Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaf'la birlikte Basra'ya kâri sıfatıyla gönderilen Âmir b. Abdilkays⁶⁹³ hicri 55 yılı, Muâviye döneminde Kudüs'te vefat etmiştir.⁶⁹⁴

2.2.1.3. Muâz b. el-Hâris (ö. 63/682)

Aynı isme sahip olan ve hicri 37 yılında vefat eden sahabe Muâz b. el-Hâris (ö. 37/657) ile karıştırılmamalıdır. Muâz b. el-Hâris'in hayatıyla ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ebû Halime el-Ensarî künyesiyle de bilinmektedir. İbn Sîrîn onun öğrencilerindendir. Hz. Ömer'in teravih namazlarını kıldırmakla görevlendirdiği

⁶⁸⁷ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/122.

⁶⁸⁸ Hasan-ı Basrî'nin kıraatine dair okuma örneklerini diğer temsilci imamlarla birlikte üçüncü bölümde ele alacağız. Hasan-ı Basrî'nin hayatı ve ilmi kişiliğine dair bilgileri ise daha önce ele aldık.

⁶⁸⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/15; Önkal, "Âmir b. Abdullah", 3/65.

⁶⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/15; Önkal, "Âmir b. Abdullah", 3/65.

⁶⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/110-111; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/19; Önkal, "Âmir b. Abdullah", 3/65.

⁶⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/106-107; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 13/16.

⁶⁹³ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/330.

⁶⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/19.

kimselerdendir.⁶⁹⁵ Hadis ve fıkıh sahalarında otorite olan kadın tâbiî Amre bint Abdurrahman (ö. 106/724) onun kıraati hakkında şöyle demiştir: “Geceleri Muâz’ın Kur’an tilavetini duyar ve uykumuzdan uyanırdık.”⁶⁹⁶ Medineliler ile Emevî kuvvetleri arasında Harretüvâkım’da cereyan eden Harre savaşı (63/682) sırasında 69 yaşında vefat etmiştir.⁶⁹⁷

2.2.1.4. Nasr b. Âsım (ö. 89/708)

Tâbiîn neslinin aynı zamanda fakihlerinden sayılan Nasr b. Âsım kıraat ilminin yanı sıra Arap diline de hâkimdir. Hz. Ali’nin yol göstermesiyle nahiv ilminin temel kurallarını ilk defa vazeden Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin⁶⁹⁸ öğrencisidir.⁶⁹⁹ Nahivde Yahyâ b. Ya‘mer’den de faydalandığı zikredilmiştir.⁷⁰⁰ Kendisinden Abdullah b. Ebû İshak el-Hadramî ile yedi kıraat imamından Ebû Amr arz yoluyla kıraat öğrenirken Bişr b. Ubeyd, Humeyd b. Hilâl el-Adevî, Katâde b. Diâme ve Mâlik b. Dînâr gibi isimler ondan rivayette bulunmuşlardır.⁷⁰¹ Haccâc’ın isteği üzerine, Mushaflarda benzer şekilde yazılan harfleri birbirinden ayırmak için noktalama sistemini ilk defa uygulayan Nasr b. Âsım ayrıca, her beş ve on ayet sonlarına konan tahmîs ve ta‘şîr işaretlerini ekleyen kişi olarak bilinmektedir.⁷⁰²

2.2.1.5. Yahyâ b. Ya‘mer (ö. 89/708)

Yahyâ b. Ya‘mer Arapçayı, nahiv ve Kur’an ilimlerini Ebü’l-Esved ed-Düelî’den öğrenmiştir.⁷⁰³ Basra’da Arap dili ve grameri, fıkıh ve Kur’an ilimlerinde tâbiîlerin ileri gelenlerinden biridir.⁷⁰⁴ Arapçayı Haccâc’ı hayran bırakacak kadar güzel konuşan ve yazan Yahyâ b. Ya‘mer, Haccâc’ın Kur’an tilavetinde lahn

⁶⁹⁵ İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 3/733 Dipnot.

⁶⁹⁶ İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 3/733 Dipnot.

⁶⁹⁷ İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 3/733.

⁶⁹⁸ Nedîm, *el-Fihrist*, 130.

⁶⁹⁹ Nedîm, *el-Fihrist*, 134; Tayyar Altıkulaç, “Nasr b. Âsım”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/413.

⁷⁰⁰ Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 27.

⁷⁰¹ Zehebî, *Ma‘rifetü’l-kurrâ*, 1/170; Altıkulaç, “Nasr b. Âsım”, 32/414.

⁷⁰² Zehebî, *Ma‘rifetü’l-kurrâ*, 1/170; Altıkulaç, “Nasr b. Âsım”, 32/414.

⁷⁰³ Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 28; Nedîm, *el-Fihrist*, 134; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 4/442; İbnü’l-Cezeri, *Gâyetü’n-Nihâye*, 4/129.

⁷⁰⁴ Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 29; Celal Kırca, “Yahyâ b. Ya‘mer”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/447.

yapmasından dolayı onu eleştirmiş ve bu sebepten ötürü Basra'dan Horasan'a sürgün edilmiştir. Daha sonra burada bir müddet Merv kadılığı yaptıktan sonra vefat etmiştir.⁷⁰⁵ İbn Ya'mer; Hz. Osman, Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Âişe, Ebû Hüreyre ve Ebû Zer el-Gıfârî (radiyallahu anhum) gibi sahabeden rivayette bulunmuştur.⁷⁰⁶ Kendisinden Abdullah b. Ebû İshak kıraat, Ebû Amr b. Alâ kıraat ve hadis öğrenmiştir.⁷⁰⁷ Abdullah b. Büreyde, Katâde b. Diâme, Süleyman b. Tarhân et-Teymî, İkrime, Ezrak b. Kays, Yahyâ b. Ukayl, İshak b. Süveyd gibi şahsiyetler hadis rivayet ederken, onun naklettiği rivayetlerden Buhârî ve Ebû Dâvûd ikişer, Müslim üç, Tirmizî bir ve Ahmed b. Hanbel de sekiz hadisi eserinde zikretmişlerdir.⁷⁰⁸ İbn Ya'mer'in yaptığı en önemli iş Kur'an'ı noktalamasıdır. Daha önce Muâviye döneminde hocası Ebû'l-Esved ed-Düelî tarafından başlatılan hareke ve noktalama çalışmaları Nasr b. Âsım ve İbn Ya'mer'le devam etmiştir.⁷⁰⁹ Mushaflarda benzer şekilde yazılan harfleri birbirinden ayırmak için noktalama sistemini ilk defa uygulayan âlimlerden biri olarak Kur'an tarihinde önemli bir konuma sahiptir.⁷¹⁰ Hicri 89-90 yıllarında vefat ettiği bilinen Yahyâ b. Ya'mer, Kur'an'ın hattına uygun düşen konularda insanların ihtilaflarından oluşan rivayetleri topladığı “*Şeklü'l-Mushaf ve Nukatuhû*” isminde kıraat alanında Basra'da ilk eser veren kimse olarak bilinmektedir.⁷¹¹

2.2.1.6. Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709)

Tahsil hayatına, köle olduğu yıllarda Basra'da Kur'an okumayı ve yazı yazmayı öğrenerek başlamıştır.⁷¹² Riyâhî, bu öğrenimini ailesinden veya efendisinden habersiz olarak sürdürdüğünü, üzerinde hiçbir mürekkep lekesi görülmediğini söylemektedir. Buna göre Müslüman olduğunu başlangıçta çevresinden gizlediği ileri

⁷⁰⁵ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 28-29; Kırca, “Yahyâ b. Ya'mer”, 20/447.

⁷⁰⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/162; Kırca, “Yahyâ b. Ya'mer”, 20/447.

⁷⁰⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/162.

⁷⁰⁸ Kırca, “Yahyâ b. Ya'mer”, 20/447.

⁷⁰⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/442; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/162; Kırca, “Yahyâ b. Ya'mer”, 20/447.

⁷¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/442; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 4/129.

⁷¹¹ Nebîl Muhammed İbrahim Âlu İsmail, *Kıraat İlmi (Doğuşu Gelişmesi ve İslami İlimlere Etkisi)*, çev. Yavuz Fırat (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021), 235.

⁷¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/112.

sürülebilir.⁷¹³ Ali b. Ebû Tâlib, Übey b. Kâ'b, Ebû Zer el-Gıfârî, Abdullah b. Mes'ûd, Âişe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbas, Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi ashabın ileri gelenlerinden hadis öğrenen Ebü'l-Âliye er-Riyâhî kıraati de arz yoluyla Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Abbas'tan öğrenmiştir.⁷¹⁴ Şuayb b. Habbâb, Rebî' b. Enes, A'meş ve kıraat-i seb'a imamlarından Ebû Amr kendisinden kıraat öğrenmiştir.⁷¹⁵ Hz. Ali'nin halifelik döneminde İbn Abbas, Basra valisi iken ilmî kişiliğine değer verdiği Ebü'l-Âliye'yi meclisinde yanına oturtur, azatlı bir köleye yapılan bu muameleyi yadırgayanlara da ilmin insanın şerefine şeref kattığını ve başköşeye oturma hakkı kazandıracağını ifade etmiştir.⁷¹⁶

2.2.1.7. Câbir b. Zeyd (ö. 93/711)

Ebü's-Şa'sâ künyesiyle tanınan Câbir b. Zeyd zamanının Basra âlimiydi.⁷¹⁷ Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Muâviye b. Ebû Süfyan gibi sahabeden hadis dinlemiş ve aktarmıştır.⁷¹⁸ Hocası Abdullah b. Abbas onun bilgisini takdir etmiş, aralarında Câbir varken Basralıların kendine fetva sormalarını anlamsız bulmuştur.⁷¹⁹ Nitekim Câbir b. Zeyd Hasan-ı Basrî'nin Basra'da bulunmadığı zamanlarda halka fetva verirmiş.⁷²⁰ Câbir, Hâricîler'in bir kolu olan İbâzıyye fırkasının en önemli simalarından biri sayılsa da kaynaklarda yer verilen bir rivayete göre Câbir b. Zeyd, İbâzîlerle ilgisi bulunmadığını ve böyle bir mensubiyetten Allah'a sığındığını ifade etmiştir.⁷²¹

⁷¹³ Abdullah Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/292.

⁷¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/116; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/207; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/155-156; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/53-55; Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", 10/292.

⁷¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/207-208; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/156; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*; Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", 10/292.

⁷¹⁶ Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", 10/292.

⁷¹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/481.

⁷¹⁸ İsmail Lütfi Çakan, "Câbir b. Zeyd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/538.

⁷¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/179; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/482; Çakan, "Câbir b. Zeyd", 6/538.

⁷²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/180; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/482; Çakan, "Câbir b. Zeyd", 6/538.

⁷²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/181; Çakan, "Câbir b. Zeyd", 6/538.

2.2.1.8. Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729)

Tâbiünden rüya tabiriyle meşhur olan ve yaklaşık otuz sahabe ile görüştüğü kaydedilen İbn Sîrîn, Huzeyfe b. Yemân, Zeyd b. Sâbit, Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib, İmrân b. Husayn, Ebû Hüreyre gibi sahabeden, Abîde es-Selmânî ve Kâdî Şüreyh gibi tâbiîlerden ilim tahsil etmiştir.⁷²² Sahabe Enes b. Mâlik'in azatlısı olan İbn Sîrîn'den Şa'bî, Katâde b. Diâme, Eyyûb es-Sahtiyânî, Âsım el-Ahvel, Abdullah b. Avn, İbn Ebû Arûbe, Hâlid el-Hazzâ ve Evzâî başta olmak üzere birçok âlim faydalanmıştır.⁷²³

2.2.1.9. Katâde b. Diâme (ö. 117/735)

Katâde b. Diâme, Hasan-ı Basrî'nin yanında 12 yıl boyunca bulunmuş ve ondan kıraat, tefsir, hadis ve diğer ilimlerde istifade etmiştir.⁷²⁴ Kıraat ilmiyle ilgili rivayetleri Enes b. Mâlik, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn'den alan Katâde, sahabeden Enes b. Mâlik'le tâbiünden Saîd b. Müseyyeb, İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, Şa'bî ve daha pek çok kimseden faydalanmıştır.⁷²⁵ Kendisinden Şu'be b. Haccâc, Ma'mer b. Râşid, Hemmâm b. Yahyâ, Saîd b. Ebû Arûbe, Ebân b. Yezîd, Eyyûb es-Sahtiyânî, Evzâî, Ebû Hanîfe ve başka kimseler rivayette bulunmuştur.⁷²⁶

2.2.1.10. Ebû Recâ' el-Utâridî (ö. 105/723)

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den Kur'an-ı Kerîm'i öğrenip ezberlemiş ayrıca İbn Abbas'a arz etmiştir.⁷²⁷ Ebû Recâ'dan Ebû'l-Eşheb el-Utâridî arz yoluyla kıraat öğrenirken, Eyyûb es-Sahtiyânî, Saîd b. Ebû Arûbe, Cerîr b. Hâzim, Mehdî b. Meymûn

⁷²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/605; Ahmet Yücel, "Muhammed b. Sîrîn", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/358.

⁷²³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/118-120; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/606; Yücel, "Muhammed b. Sîrîn", 20/358.

⁷²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/228; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/283; Abdülhamit Birişik, "Katâde b. Diâme", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/22.

⁷²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/270; Birişik, "Katâde b. Diâme", 25/22.

⁷²⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/270-271; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 3/59; Birişik, "Katâde b. Diâme", 25/22.

⁷²⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/153; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/874-874; Raşit Küçük, "Ebû Recâ' el-Utâridî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/212.

gibi muhaddisler de hadis rivayet etmişlerdir.⁷²⁸ Kırk yıl imamlık yapan, Kur'an-ı Kerim'i Ramazan aylarında 10 günde bir hatmeden, muhadramundan olan⁷²⁹ ve tâbiîn neslinin önde gelen âlimlerinden Ebû Recâ' hocası Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den Kur'an'ı beş ayet, beş ayet şeklinde öğrenmiştir.⁷³⁰ 127 veya 130 yıl yaşayan Ebû Recâ' Basra'da 105/723 yılında vefat etmiştir.⁷³¹

2.2.1.11. Hittân b. Abdullah (ö.?)

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin kıraat eğitiminde gözde öğrencilerinden biridir.⁷³² Kendisinden Hasan-ı Basrî arz yoluyla kıraat almıştır.⁷³³ 685-705 yıllarında Emevî halifesi olan Abdülmelik b. Mervân'ın zamanında ve Bîşr b. Mervân (ö. 75/694) Basra valisi olduğu zamanda vefat etmiştir.⁷³⁴ Buna göre 685-694 yılları arasında hicri 70'li yıllarda vefat etmiştir.⁷³⁵ Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur.

2.2.2. Üçüncü Tabakada Bulunan Âlimler

Basra kıraat ekolünün ilk âlimleri Kur'an-ı Kerim'in lafzının ve kıraatinin korunması adına önemli çalışmalar gerçekleştirdiler. Bu âlimler Kur'an kıraatini öncekilerden aldığı gibi kendi nesillerine aktardılar.⁷³⁶ Kur'an kıraatine büyük özen ve önem atfederek eğitim faaliyetlerini sürdürdüler. Kur'an'ın lafzi okunuşuyla yetinmeyip tefsiri, Hz. Peygamber'in hadisleri ve fıkıh alanlarında da birer otorite oldular. Her biri kıraat alanına vakıf olmakla birlikte bazıları hadis, tefsir, fıkıh gibi alanlarda daha çok tanındılar. Kıraat ilmini öğrendikleri gibi nahiv ilminin kurucuları arasında da yer aldılar. Bu âlimler vesilesiyle Kur'an üzerine yapılan önemli çalışmalardan biri hareke ve noktalama işaretlerinin konulmasıdır. Nokta ve harekeden

⁷²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/138-140; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/153; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/875; Küçük, "Ebû Recâ' el-Utâridî", 10/212.

⁷²⁹ Muhadramun: Cahiliye zamanında ve İslam döneminde yaşadığı hâlde Hz. Peygamber'i Müslüman olarak göremeyen kimselere verilen isme denir.

⁷³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/139; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/153; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/875.

⁷³¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/154; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/875.

⁷³² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/381; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/787.

⁷³³ İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/787.

⁷³⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/127.

⁷³⁵ İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/787.

⁷³⁶ Kıraatler sonrakilerin öncekilerden aldığı tâbi olunan bir sünnettir. Nasıl bulduysanız öyle okuyunuz. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 50.

yoksun olan Mushaf yazısı Hz. Osman tarafından bilerek yapılmıştır. Uzun süren istinsah faaliyeti buna işaret etmektedir. İstinsah ameliyesinden sonra her bölgede yaşayan halk kendilerine gönderilen nüshalara uygun olarak Kur'an-ı Kerim'i okumaya başlamış ve devam etmiştir.⁷³⁷

Hareke ve noktalama (nakt ve i'cam) işaretlerinin konulmasını iyi anlamak için önce istinsah eyleminin başlamasını hazırlayan sebepler üzerinde durmak gerekmektedir. Bilindiği gibi Zeyd b. Sâbit başkanlığında iki kapak arasına toplanan Kur'an, Hz. Ebû Bekir'in yanında kalmış olması, sınırları genişlemeye başlayan İslam devletinde sürdürülen talim hizmetlerinde, gereği gibi istifade etme imkânı sağlamamıştır.⁷³⁸ Kur'an'ın ilk defa bir araya toplanmasındaki amaçta aslı muhafaza etme fikri bulunmaktaydı. Yoksa belli bir metin üzerinden eğitim ve öğretim yapılma kastı taşımıyordu. O dönemde Kur'an eğitimi ve diğer İslami öğretiler sema ve arz yoluyla yapılmaktaydı. Kitabet ise sema ve arzı yapan hocanın özel çalışmasıydı. Hz. Ömer döneminde devletin sınırları iyice gelişti. Arap olmayan diğer kavimler ve toplulukların İslamiyet'i kabul etmesi; İslam devletinin zenginleşmesi, Müslümanların güçlenmesi gibi birçok faydasıyla beraber belirli problemleri de yanında getirmişti. Bu durum Hz. Ömer döneminde büyük kitleleri etkileyecek düzeyde olmasa da kendisinden sonraki halife Hz. Osman döneminde büyük sıkıntıları ortaya çıkarmıştır. Bu duruma açıklama getiren Necati Tetik şöyle demektedir: "Fethedilen beldelere gönderilen İslam mürşitleri, gittikleri yerlerde kendi bildikleri kıraatleri yayıyorlardı. Ancak burada üzerinde durulması gereken bir husus vardır. Hz. Ebû Bekir zamanında tek nüsha hâlinde cemedilen Kur'an, istinsah edilip etrafa dağıtılmadığına göre İslam mürşitleri gittikleri yerlerde Kur'an talimini nasıl yürütmüşlerdir? Talim tamamen müşâfehe yoluyla mı yürütülmüştür? Bu da mümkün gözükmemektedir. Fetih olunan memleketlere giden kurra; bildikleri kıraatler üzere Kur'an'ın tamamını olmasa bile,⁷³⁹

⁷³⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 49.

⁷³⁸ Tetik, *Kıraat İlminin Talimi*, 50.

⁷³⁹ Bu kısma şöyle bir açıklama getirmek yerinde olacaktır. Bu dönemde kendisine has Mushaf'ı olan sahabeler bulunmaktadır. Basra'da Ebû Mûsâ, Kûfe'de İbn Mes'ûd ve diğerleri. Ama bu Mushafların içeriği, barındırdığı sure sayısı, yazım şekli vb. şeyler hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Muhtemelen Tetik hocanın kısmi kitabetten kastı bu olsa gerek. İstinsâh faaliyetinden sonra bu Mushaflar ileride tefrikaya mahal verilmemesi açısından ortadan kaldırıldı. Çünkü Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflar asıl nüshadan resmî yolla kopyalanmıştır. Kişisel çalışmalardan daha özel ve dikkatli bir

bazı kısımlarını yazıya dökmüşler, öğretimi hem müşâfehe hem de yazılı metinlerden yürütmüşlerdir. Vahyin başlangıcından beri, talimin bu şekilde yürütüldüğü, söylenebilecek en mantıki açıklama şeklidir.”⁷⁴⁰ Beş yıl süren hummalı çalışma neticesinde ve yedi harften kaynaklanan farklı formları barındırması amacıyla hareke ve noktalama yapılmadan Kur’an’ın istinsahı/çoğaltılması yapılmıştır. Yazıda gösterilmesi mümkün olmayan kıraatler ise farklı Mushaflara dağıtılmıştır. Aynı anlamı ifade eden müteradif kelimeler Kureyş lehçesiyle ayrı düştüğünden dolayı istinsah edilen nüshalara alınmamıştır. Dolayısıyla Hz. Osman, Hz. Peygamber’in sarıh tasvibine mazhar olmuş muhtelif kıraat şekillerine resmiyet kazandırarak, küfre sebep olacak sahabe tartışmalarını önlemek ve asli nüsha ile kesin bir mutabakat arz etmeyen her türlü kıraati reddederek Müslümanlar arasında çok tehlikeli sonuçlar doğuracak bir bölünmeyi engellemiştir.⁷⁴¹ İstinsah edilen bu Mushaflar ülkenin önemli merkezlerine birer kâri ile gönderilmiştir.⁷⁴² Bunun sonucunda bölge sakinleri, Kur’an’ı kendilerine öğreten muallimlerin okuyuşuna göre bir vecih sahibi olup ve arkalarından gelen kurraya elçilik yapmışlardır.⁷⁴³

Arapça okuma yazmayı bilmeyenlerin İslam’a girmesi neticesinde, Kur’an tilavetinde hatalı/lahn okumalar meydana geliyordu, bu sebepten ötürü de Kur’an-ı Kerim’i okumayı kolaylaştıracak işaretlere gerek duyulmuştu.⁷⁴⁴ Dolayısıyla Basra valisi Ziyad b. Ebîh (ö. 53/673), tâbiînin büyüklerinden sayılan Ebü’l-Esved ed-Düelî’yi görevlendirerek Kur’an’a hareke koyma (nakt) işini başlatmıştır. Kur’an’a nakt koyma işini öncelikle kabul etmeyen Ebü’l-Esved ed-Düelî, bir kimsenin Tevbe suresinin 3. Ayetin de yer alan “أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ” “rasûluhû” kelimesinin lâm harfini kesre ile okuduğunu işitmiş ve bu hareke hatasından tam zıt bir anlam ortaya çıkmıştı.⁷⁴⁵ Bunun farkına varan Ebü’l-Esved ed-Düelî kararını gözden

çalışma yapılmıştır. Ümmetin maslahatına olan bu icma kararını herkes kabul görüp bu nüshalara göre Kur’an’ı tilavet etmişlerdir.

⁷⁴⁰ Tetik, *Kıraat İlminin Talimi*, 51.

⁷⁴¹ Ünal, *Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 51.

⁷⁴² Abdullah b. Sâib (ö. 70/689-90) Mekke’ye, Zeyd b. Sabit Medine’de, Âmir b. Abdülkays (ö. 55/675) Basra’ya, Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692) Kûfe’ye, Muğîre b. Ebû Şihâb (ö. 91/710) Şâm’a gönderildi. Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân*, 1/330.

⁷⁴³ Tetik, *Kıraat İlminin Talimi*, 54; Ünal, *Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 53-54.

⁷⁴⁴ Dâni, *el-Muhkem fi nakti’l-Mesâhif*, 12.

⁷⁴⁵ Nedîm, *el-Fihrist*, 130; Dâni, *el-Muhkem fi nakti’l-Mesâhif*, 12.

geçirerek Basra valisine gitmiş ve teklifini kabul etmiştir. Emrine verilen otuz kâtipten en bilgisini seçmiş ve daha sonra Mushaf yazısından farklı bir renkle fetha için harfin üstüne, esre için harfin altına, ötre içinde harfin önüne bir nokta, tenvinli yerler içinde iki nokta koydurmuştur.⁷⁴⁶

Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin yaptığı bu eylem herkes tarafından kabul görmüştür. Fakat birbirine benzer şekli olan harflerin noktadan yoksun olması (ب ت خ – ح ج ث) zamanla yanlış okumalara sebep olmuş, daha sonra benzer harflerin ayırt edilmesi için harflerin altına ve üstüne nokta/i'câm işaretleri eklenmiştir. Harekeler için konulan noktalar/nakt ve benzer harflerin ayrımı için konulan nokta/i'câm karmaşık bir hal alınca, minyatüre edilmiş şekiller Halil b. Ahmed tarafından; ötre için (و) vâv harfinin minyatürü, esre için (س) yâ harfinin kuyruğu, üstün için (ل) elif harfinin yassı minyatür şekli geliştirilmiş ve kullanımı günümüze kadar devam etmiştir.⁷⁴⁷

Nakt ve i'câm (hareke ve noktalama) işaretleri Araplar için değil, sonradan Müslüman olan ve lahn olgusunun ortaya çıktığı bir zamanda Arap olmayan ve fasih dili bozulan bazı Arapların ihtiyaç duyduğu bir durumdur. Bu sebeple dönemin önemli kıraat ve dil âlimlerinden Ebü'l-Esved ed-Düeli⁷⁴⁸ ve öğrencileri Nasr b. Âsım ve Yahyâ b. Ya'mer Kur'an'ın doğru okunmasını kolaylaştırmak amacıyla önce hareke sonra da benzer şekilli harflerin ayrımı için noktalama işaretlerini koymuşlardır.⁷⁴⁹ Yine her beş ve on ayet sonlarına konan tahmîs ve ta'sîr işaretleri eklenmiştir.⁷⁵⁰ Peki hareke ve noktalama işaretleri hangi kıraat esas alınarak yapıldı? Ya da hangi Mushaf'a göre yapıldı? Aslında hareke ve noktalama işini başlatan Basra âlimleri olduğuna göre, burada esas alınan Mushaf ve kıraat doğal olarak Basra kıraati ve Mushaf'ıdır. Peki diğer merkezlere gönderilen Mushaflar hangi yöntem ve usulle harekelendi? Bununla ilgili bilgi veren Ebû Amr ed-Dânî Basra kıraat âlimlerinin

⁷⁴⁶ Dâni, *el-Muhkem fî nakti'l-Mesâhif*, 12; Nedîm, *el-Fihrist*, 130-132.

⁷⁴⁷ Dâni, *el-Muhkem fî nakti'l-Mesâhif*, 13-14; Çetin, *Kur'an İlimleri*, 92-93; Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, 73.

⁷⁴⁸ Ebü'l-Esved kâtibe "Ben bir harfî söylediğimde ağzımı açarsam (üstün) üstüne bir nokta koy. Eğer ağzımı bürsersem (ötre) harfin önüne bir nokta koy. Eğer (ağzımı aşağı) meylettirsem (esre harekeyi göstermek için) noktayı harfin altına koy. Eğer bunun yerine ğunne yaparsam nokta konulan yere (tenvinli olduğu anlaşılın diye) iki nokta koy." dedi. Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin noktalaması yani Kur'an'a hareke koyması böyledir. Nedîm, *el-Fihrist*, 132.

⁷⁴⁹ Dâni, *el-Muhkem fî nakti'l-Mesâhif*, 12-14.

⁷⁵⁰ Dâni, *el-Muhkem fî nakti'l-Mesâhif*, 13.

yaptıklarının benzerlerinin yapıldığını hatta Medine ehlinin takip ettiği on kıraat imamından biri olan Ebû Ca'fer'in (ö. 130/747) Yusuf suresi 53. ayette geçen iki hemzeli (بِالسُّورِ إِلَّا) bu kelimenin Medine kıraatine göre değil Basra kıraatine göre yazıldığını aktarmaktadır.⁷⁵¹ Dolayısıyla diğer merkezlerde bulunan halkın çoğunluğu kendilerine gönderilen şehir Mushaflarına uygun hareke ve noktalama işaretleri yerine Basralı âlimlerin yaptığı sistemi esas almışlardır.

Mushaf'ın hareke ve noktalanmasında Basra ekolünün tercih edilmeye başlanmış olması, kıraat farklılıklarını barındıran diğer bölge Mushaflarının aslına uygun olarak hareke ve noktalanmamasına vesile olmuştur. Yani Hz. Osman'ın yedi harften kaynaklanan okuma formlarını dağıttığı bu Mushaflara, hareke ve noktalama işaretleri Basra Mushaf'ına göre yapıldığından aralarında bulunan kıraat farklılıkları minimaliz edilmiştir. Fakat şifahi gelenek her daim baki kalıp namazlarda, ders halkalarında, hutbeler gibi yaşamın her alanında okunduğundan nakt ve i'câm bu kıraat farklılıklarının korunmasına engel olmamıştır. Ayrıca bölgede hayatını buna adayan âlimler, kıraatlerin okuma formlarını koruma altına alma amacıyla özel kitaplar telif etmişlerdir. Fakat kıraat ilmine dair ilk eser veren bu imamlarının kitapları günümüze ulaşmamıştır. Basra kıraatine dair eser yazan Ebû Amr daha öncesinde yaşayan ve çok sayıda eser telif eden Hasan-ı Basrî'nin kitapları da günümüze maalesef ulaşamamıştır. Ayrıca diğer bölgelerde bulunan Mushaflar; nakt ve i'câm faaliyetinde Basra kıraat âlimlerinin yaptığı çalışmayı örnek alsa bile fonetik okumalar noktasında birliktelik elde edemezler. Şöyle ki “مُوسَى-الدُّنْيَا-بُشْرَى” gibi fetha, imale ve beyne seslerini ihtiva eden bu kelimeleri tüm nüshalara üstün harekeyi yazdığımızda; fetha sesiyle okuyanlar için fetha, imale ile okuyanlar için imale, beyne ile okuyanlar için beyne anlamı yüklemiş olur. Yani üstün harekeyi gören kendi hocasından ve dilinden kaynaklı telaffuz şeklini ona göre yapar. Yazı şeklinde bir birliktelik oluşturmuş gözükse de kıraatlerin telaffuzunda birlik oluşturamaz. Ayrıca “يَعْقُلُونَ-تَعْقُلُونَ” gibi kıraat farklılıkları bulunan kelimelerde i'câm bölge halkının ve imamının okumasına göre noktalanmış olma ihtimali yüksektir.

⁷⁵¹ Dâni, *el-Muhkem fi nakti'l-Mesâhif*, 14.

Her ne kadar Basra kıraat âlimlerinin nakt ve i'câm faaliyeti diğer bölgelerde kabul görmüş olsa da bu bölgelerde bulunan Mushaflar Hz. Osman'ın tek formda gösteremeyip nüshalara dağıttığı farkları ortadan kaldıracak düzeyde değildir. Kaldı ki nakt ve i'câm faaliyetinin diğer bölgelerdeki uygulanma düzeyini ve seviyesini net olarak bilemiyoruz.

Nakt ve i'câm faaliyetini ümmetin maslahatına uygun olarak gerçekleştiren Basra kıraat âlimleri, öncü olmaları hasebiyle her türlü saygı, övgü ve hayırla anılmaya değer kimselerdir. Allah Teâlâ Kur'an kıraatinin korunmasına onları vesile kılması dünyada bir Müslümana verilen en büyük nimetlerden biri olsa gerek. Basra kıraat ekolünün mensupları, sadece rivayetle yetinmeyip, Kur'an kıraatini kolaylaştırmak için önemli çalışmalara imza atmaya devam etmişlerdir. Daha sonra bu coğrafyada yaşayanlar arasından kıraatlerin doğruluğuna özen göstererek ahz yolu ile bizzat okumaya ve o kıraati en iyi senedle almaya soyunan bir grup çıkmış; bu alanda imam olana kadar tam bir özen ve özveri göstermişlerdir. Kıraat ilminde imam olan bu şahısların kıraatleri halk tarafından takip edilmiştir. Onlardan kıraat öğrenmek isteyenler uzak yerlerden yolculuk ederek onlardan kıraat öğrenmişler/almışlar ve kıraatler artık isimlerine nispet edilerek anılmaya başlanmıştır.⁷⁵² Artık bu dönem kendini kıraate adanmış kimselerin oluştuğu, kıraat konusunda özel gayret ve itinası ile bu alanda imam olmuş ve kendilerine diğer insanların teveccüh edip yolculuk ettiği kimselerin bulunduğu bir dönemdir.⁷⁵³

İbnü'l-Cezerî Basra'da kıraat alanında imam olan ve insanların kıraatini takip edip üzerinde ihtilafa düşmediği kimseler arasında şu kimseleri saymaktadır; Abdullah b. Ebî İshak (ö. 117/735), İsa b. Ömer el-Basrî (ö. 149/766), Âsım el-Cühderî (ö. 128/745), Ebû Amr b. el-Alâ' ve Ya'kûb el-Hadramî.⁷⁵⁴ Bunların arasından Ebû Amr b. el-Alâ' ve Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraati günümüze kadar ulaşmıştır. Yedili sistemde Ebû Amr, onlu sistemde Ya'kûb Basra kıraat ekolünün günümüzdeki temsilcisidir. Diğer imamların kıraatlerinin güzümüne ulaşmamış olmasının sosyo-siyasi birçok etkeni olabilir. Fakat ezcümle onların kıraatini takip eden öğrencileri ve

⁷⁵² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/122.

⁷⁵³ Ünal, *Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 56.

⁷⁵⁴ Nedîm, *el-Fihrist*, 104; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/123.

tabiileri kalmamış olması veya bu iki imamın okuyuşlarıyla benzerlik ifade ettiği için ayrıca isimlerine yer verilmediği ya da bu iki imamın kıraat alanında daha meşhur olmaları gibi sebepler sayılabilir. Bu iki imam dışında Basra kıraat ekolüne dair kıraati günümüze kadar ulaşan Hasan-ı Basrî ve Ebû Amr'ın öğrencisi Yezîdî'nin kıraatleri bulunmaktadır. On dörtlü kıraat sistemine dâhil olan ve aralarında dönemsel olarak on yıllar bulunan bu iki imamın kıraati şaz kıraatler arasında Basra ekolünün diğer iki temsilcileridir. Hayatlarıyla alakalı bilgileri daha önce ele almıştık. Bu dört imamın kıraatleri ve pratikteki iz düşümlerini ise tezimizin üçüncü bölümünde değerlendirdik.

Basra kıraat ekolünün diğer önemli temsilcileri olan; İbn Ebû İshak, İsa b. Ömer ve Âsım el-Cühderî'nin kıraatleri bir dönem halk tarafından okunup takip edilmekteydi.⁷⁵⁵ Bu imamların kıraatlerinin günümüze ulaşan kıraatler arasında olmayışı şu şekilde değerlendirilmiştir: *“Hicri ikinci ve üçüncü asra gelindiğinde kıraat imamlarından çok fazla rivayet ortada bulunuyordu. Rivayetlerin çok olması artık ihtilaflara yol açıyordu. Dolayısıyla bu karmaşıklık daha büyük sorunlara yol açmama endişesiyle bir sınırlandırma ihtiyacı hasıl oldu. Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflardan birine uygun olup ezberlenmesi kolay olan kıraatler tercih edilmek amacıyla insanlar; güvenilir, sika, dini bütün, ömrü uzun, ilmi tam, bölge halkının adaletine, ilmine ve işlerine güvendiği, kıraati kimden aldığı belli olan, kıraatini rivayet eden ravileri de kendi gibi güvenilir, bölge halkı tarafından kıraati okunan meşhur imamların kıraatlerine yöneldiler ve her bölgeden bir veya birkaç imam seçtiler.”*⁷⁵⁶ Dolayısıyla yedili sistemde eser kaleme alan İbn Mucâhid, Ebû Amr'ın kıraatini tercih ederken⁷⁵⁷ İbn Mucâhid'ten önce sekizli sistemde kaleme alınan *“Kitabu's-Semâniye”* adlı eserde⁷⁵⁸ ve sonrasında yazılan sekizli sistemde Ya'kûb'un kıraati de öne çıkmıştır.⁷⁵⁹ Ya'kûb daha sonra onlu sistemde yazılan eserler arasında ki konumunu da korumuştur.⁷⁶⁰ Yine Hasan-ı Basrî ve Yezîdî'nin kıraatleri ise diğer iki imamın kıraatiyle aynı meşhurluğu elde edemediği yani sahih kıraat şartının ilkelerinden birini ihlal ettiği için şaz kıraat kitaplar kapsamında

⁷⁵⁵ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 89.

⁷⁵⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 86.

⁷⁵⁷ İbn Mucâhid, *Kitabu's-Semâniye*, 80-85.

⁷⁵⁸ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 90.

⁷⁵⁹ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 56-61.

⁷⁶⁰ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 121-126.

değerlendirilmiştir. Yine bu dönemde Basra’da öne çıkan ve meşhur olan İbn Ebû İshak, İsa b. Ömer ve Âsım el-Cühderî, kıraat tercihleri sonraki nesillere, kendilerine nispet edilen isimleriyle aktarılmadığı gibi kıraatlerinin örneklerine dair özel eserlerde kaleme alınmamıştır. Kıraatlerinin sıhhat değeri açısından net bir değerlendirmeye tabi tutulmayan bu imamların isimlerine ve hayatlarına dair özel bir başlığa yer vermedik. Fakat burada kısaca Basra dil mektebi ve kıraatinin kurucularından olan İbn Ebû İshak, İsa b. Ömer ve Âsım el-Cühderî’nin hayatlarına dair bilgileri aktaralım.

2.2.2.1. Abdullah b. Ebî İshak (ö. 117/735)

Basra dil mektebinin kurucularından ve nahivde kıyası ilk kullananlardan olan İbn Ebû İshak, Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin öğrencilerinden olan Meymûn el-Akrân’dan nahiv, Yahyâ b. Ya’mer ve Nasr b. Âsım el-Leysî’den kıraat dersleri almıştır.⁷⁶¹ İbn Ebî İshak; Yûnus b. Habîb, İsa b. Ömer es-Sekafî, yedi kıraat imamından Ebû Amr b. Alâ ve Ahfeş el-Ekber gibi tanınmış âlimlerin hocası, kurradan Ya’kûb el-Hadramî’nin amcasıdır.⁷⁶² Kendisinden meşhur kurranın kıraatlerine muhalif kıraat rivayetleri de nakledilen İbn Ebû İshak hicri 117 yılında Basra’da vefat etmiştir.⁷⁶³

2.2.2.2. Âsım el-Cühderî (ö. 128/745)

Basra’da zamanın kıraat âlimlerinden biridir. Kıraat ilmini arz yoluyla İbn Abbâs’ın öğrencisi Süleyman b. Kuteybe’den, Hasan-ı Basrî, Yahyâ b. Ya’mer ve Nasr b. Âsım almıştır.⁷⁶⁴ Sahabe Ebû Bekre’den (ö. 51/671) bazı kıraatler rivayet ettiğini aktaran İbnü’l-Cezerî’nin⁷⁶⁵ bu ifadesine ihtimalle yaklaşmak gerekir. Çünkü Âsım’la Ebû Bekre’nin aynı dönemde yaşamış olması ihtimallerin dışındadır. Muhtemelen bu ifade müstensih hatasından kaynaklanmaktadır. Belki de Ebû Bekre’nin oğlu ve Basra kadılık görevi yapan İbn Ebi Bekre’den (ö. 79/698) kıraat

⁷⁶¹ Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 31; Nedîm, *el-Fihrist*, 136; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 2/105; Hulusi Kılıç, “İbn Ebû İshak”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/435.

⁷⁶² Kılıç, “İbn Ebû İshak”, 19/435.

⁷⁶³ Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 33; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 107-108; Kılıç, “İbn Ebû İshak”, 19/435.

⁷⁶⁴ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/245.

⁷⁶⁵ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/245.

rivayetlerinde bulunmuştur. Basra kıraat ekolünün öncülerinden olan Âsım el-Cühderî'nin bu ekole katkıları ve faydalarının etkisi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Emevîler'in Basra kadılarında İyâs b. Muâviye'den (ö. 122/740) kadılık icazeti alan⁷⁶⁶ Âsım el-Cühderî hicri 130'dan önce muhtemelen 128 yılında vefat etmiştir.⁷⁶⁷

2.2.2.3. İsa b. Ömer el-Basrî (ö. 149/766)

Basra nahiv mektebinin ve kıraat ekolünün ilk temsilcilerinden dil ve kıraat âlimi İsa b. Ömer es-Sekafî; Abdullah b. Ebû İshak, İbn Kesîr, İbn Muhaysın, Hasan-ı Basrî gibi âlimlerden kıraat ilmini öğrenmiştir.⁷⁶⁸ Basra nahiv mektebinin ve kıraat ekolünün en önemli temsilcisi Ebû Amr, kaynaklarda hocası kimi yerde öğrencisi veya aynı kuşağın âlimi olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶⁹ Ahmed b. Mûsâ el-Lü'lûî, Harun b. Mûsâ en-Nahvî, Sehl b. Yûsuf, Ubeyd b. Akil en-Nahvî, Hammâd b. Seleme, Halîl b. Ahmed, Halef el-Ahmer, Ebû Ubeyde et-Teymî, Asmaî ve Sîvebeyhi gibi şahsiyetler kıraat ve nahiv ilminde kendisinden çokça faydalanmışlardır.⁷⁷⁰ Nahiv ilmine dair yetmiş küsur eser yazdığı rivayet edilse de kaynaklarda sadece “*el-Câmi*” ve *el-İkmâl (el-Mükmil)*” adlı iki kitabının ismi geçmektedir. İsa b. Ömer hicri 149 yılında vefat etmiştir.⁷⁷¹

2.2.3. Ekolün Tarihsel Süreci

İslam tarihinde önemli bir yer işgal eden Basra âlimleri, kıraat ve nahiv adına önemli çalışmalar gerçekleştirdiler. Bu kıraat âlimleri ayrıca Arap dilinin özelliklerini

⁷⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, 9/234.

⁷⁶⁷ İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/246.

⁷⁶⁸ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 40-41; Nedîm, *el-Fihrist*, 136; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/375; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/486; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/896; Hüseyin Tural, “İsâ b. Ömer es-Sekafî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/485.

⁷⁶⁹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 44; Nedîm, *el-Fihrist*, 136; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/375; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/512; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/896; Tural, “İsâ b. Ömer es-Sekafî”, 22/485.

⁷⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/486; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/896; Kılıç, “İbn Ebû İshak”, 19/485.

⁷⁷¹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 49; Nedîm, *el-Fihrist*, 136; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/375-377; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/486-488; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/897; Kılıç, “İbn Ebû İshak”, 19/485.

öğrendiler ve ilk kaideleri vaz ettiler. Sahabe dönemine kıyasla lahn problemiyle karşılaştıkları için Arap dili kurallarına daha fazla özen gösterip çeşitli eserler telif ettiler. Çöllere yolculuk yaparak katıksız bedevi Araplardan, dilin kullanımına ait örneklerin peşine düştüler ve nahiv ilminin ilk kurucuları arasında yerini aldılar. Onları nahiv kaidelerini belirlemeye teşvik eden temel etken; gitgide artan ve dili bozan lahn sorununun Kur'an kıraatine de tehlike oluşturma endişesiydi. Çünkü Kur'an dili Arapçaydı.⁷⁷² İhtilafların çoğaldığı zabtın azaldığı bir dönemden bahseden İbnü'l-Cezeri (ö. 833/1429) şöyle demektedir: “Bu esnada ümmetin cesur yürekli âlimleri ve imamları, güçlerinin yetebildiği kadar çalıştılar. Doğru ile yanlışın arasını ayırdılar. Harfleri ve kıraatleri toplayıp, vecihleri ve rivayetleri nispet ettiler. Meşhur ile şaz kıraatleri, sahih ile fezz (tek kalan) kıraatlerin arasını vaz ettikleri/koydukları/belirledikleri usullere göre ayırdılar.”⁷⁷³

Bu dönemde Basra kıraat ekolünün oluşumunu sağlayan meşhur imamlar: Abdullah b. Ebî İshak, İsa b. Ömer, Âsım el-Cühderî, Ebû Amr b. el-Alâ' ve Ya'kûb el-Hadramî'dir. Fakat daha önce ifade edilen belirli sebepler ve ilkeler açısından ilk üç imamın kıraatine dair bilgiler günümüze ulaşamamıştır. Daha önceki dönemde Basra kıraat ekolünün oluşumunu oluşturan tâbiîn âlimleri içerisinde bulunan Hasan-ı Basrî'nin kıraati bu ekolü temsil etse de Ebû Amr b. el-Alâ' ve Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraatleri kadar yaygınlık göstermemiştir. Dolayısıyla yedili ve onlu sistemde kendisinin kıraatine yer verilmediğinden ayrıca sahih kıraat ilkelerinden birini ihlal etmesinden dolayı ancak şaz kıraat kapsamında Basra kıraatinin temsilcisi olmuştur. Yine Ebû Amr b. el-Alâ'nın kıraatini rivayet eden ve en gözde öğrencilerinden biri olan Yezîdî tercih ettiği kıraat vecihleri, sahih kıraat şartlarından birini ihlal etmiş olmasından dolayı şaz kıraat kapsamında Basra kıraat ekolünün ikinci önemli temsilcisi olarak değerlendirilmiştir.

Basra kıraat ekolüne ait kıraat birikimini sonraki nesillere aktaran Ebû Amr b. el-Alâ' ve Ya'kûb el-Hadramî'nin öğrencileri/ravileri bu ilmin günümüze ulaşmasına katkı sunan en önemli öğrencileri arasında yer almaktadır. Ebû Amr b. el-

⁷⁷² Yusuf Suresi, 12/2. (إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ) Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.

⁷⁷³ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/124.

Alâ'nın kıraatinin yayılmasına sebep olan çokça öğrencisi olmakla beraber en önde yer alan ve kendine has kıraati olan Yezîdî'dir. Yezîdî, Ebû Amr'ın kıraati için tercih edilen iki ravi Dûrî ve Sûsî'nin hocasıdır. Dolayısıyla Ebû Amr'ın kıraatini rivayet eden bu iki ravi bizzat Ebû Amr'dan değil, öğrencisinden kıraati almışlardır. Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraatini sonraki nesillere aktaran iki ravisi için tercih edilen isimler: Ravh b. Abdülmü'min, Ruveys Velîd b. Hassân et-Tevvezî'dir. Yine Ebû Amr'ın ravisi Ebû Ömer ed-Dûrî ondan kıraat tahsil etmiştir. Özellikle Ravh ve Ruveys, Ya'kûb'un kıraati konusunda öne çıkmış ve kıraat-i aşere'ye dair kitaplarda onun kıraati için tercih edilen iki isim olmuşlardır. Kastallânî, Hasan-ı Basrî'nin kıraatini sonraki nesillere aktaran iki meşhur öğrencisinin; Ebû Nu'aym Şücâ' b. Ebî Nasr el-Belhî'yi ve Ebû Amr'ın öğrencisi Ebû Ömer ed-Dûrî olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷⁴ Aslında Hasan-ı Basrî'nin kıraatinin şaz kıraat kapsamında değerlendirilmesinin sebeplerinden biri olarak onun ravilerinden biri Ebû Ömer ed-Dûrî, Hasan-ı Basrî'nin öğrencisi olan Ebû Amr'ın da öğrencisi olan Yezîdî'nin talebesidir. Bu silsilenin uzak bir dönem olması kıraatinin sübutu açısından şaz olarak değerlendirilmeye sebeptir. Ayrıca arada bulunan öğrenci imamların kıraat alanında daha fazla istifade ettiği hocalarının bulunması ve Hasan-ı Basrî'ye ait kıraat formlarına yer vermemiş olması, Dûrî'nin rivayetini sened açısından etkilemektedir. Bununla birlikte Hasan-ı Basrî kıraatinin şaz kapsamında değerlendirmesinin nedenleri arasında sayılan Mushaf imlasına muhalefet eden okuyuşları da bulunmaktadır. Şaz kıraat kapsamında kıraati değerlendirilen Yezîdî'nin kıraatini rivayet eden öğrencileri ise; Süleyman b. el-Hakem ve Ahmet b. Ferah'tır.⁷⁷⁵ Yezîdî'nin kıraatinde cumhurun kıraatine muhalefet eden okuyuşlar bulunmaktadır. Onun kıraatinin şaz olmasına sebebiyet veren tercihleri sened açısındandır. Mushaf imlasına ve Arap dili kurallarına uygun olarak değerlendirilse de kıraat isnadının zayıf olmasından dolayı belirli okuyuşları şaz olarak değerlendirilmiştir.

Hicri dördüncü asra girildiği dönemde kıraatlerle alakalı önemli adımlar atılmaya devam etmiştir. Daha önce bizatihi kıraat âlimleri tarafından Kur'an kıraatine ve imlasına dair eserler alınırken, bu dönemde sayıları çokça olan ve ihtilafa sebep

⁷⁷⁴ Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/127.

⁷⁷⁵ Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/196; Bennâ, *İthâf*, 1/75.

olan kıraat ve rivayetler, belli başlı ilkeler öncülüğünde tercih edilip sınırlandırılmıştır.⁷⁷⁶ Bu alanda günümüze ulaşan ve değer bulan ilk eser İbn Mücâhid'in "*Kitabu's-Seb'a*" adlı eseridir.⁷⁷⁷ Bağdat şehrinin kurulmasından sonra zamanla Basra-Kûfe ekollerine ait hem dil/nahiv hem kıraat özellikleri birleştirilerek yeni bir ekol olarak Bağdat ismi altında kıraate dair eserler bu iki membain kaynağından beslenen âlimler tarafından kaleme alınmıştır. Hicri 5. yüzyıla kadar Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraati Basra halkı tarafından takip edilirken, daha sonra Ebû Amr'ın kıraati yeniden ön plana çıkmış ve Basra'da yaygın bir okuma hâline gelmiştir. Ta ki hicri onuncu yüzyıla kadar Irak, Hicaz, Suriye, Mısır, Sudan ve Doğu Afrika halklarını etkisi altına almıştır. Osmanlı'nın, İmam Asım'ın Hafs rivayetini komutaları altındaki tüm bölgelerde resmî bir kıraat olarak kabul etmelerinden sonra bile, Ebû Amr'ın kıraati popülerliğini korumuş ve günümüz Somali, Sudan, Çad, Nijerya ve diğer belli başlı Müslüman ülkelerinde okunmaya devam etmektedir. Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraati bazı İslam ülkelerinde bu işin uzmanlarının gayretiyle ve bazı öğretim kurumlarının programları içinde diğer meşhur kıraatlerle birlikte okutulmakta, üzerine yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları yapılmaya devam etmektedir. Hasan-ı Basrî ve Yahya b. Mübarek el-Yezîdî'nin kıraatleri ise şaz kıraat üzerine okuma yapan kimselerin elinde ve yüksek lisans, doktora tez çalışmaları gibi daha özel alanlarda varlığını korumaya devam etmektedir.

⁷⁷⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 86.

⁷⁷⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 87.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BASRA İMAMLARININ KIRAAT ÖZELLİKLERİ

Bu başlık altında Basra kıraat imamlarının kıraat özelliklerini usul ve ferş bağlamında ele aldık. Öncelik olarak ferş kavramına ve bu kavramın altında değerlendirilen belirli ayetlerin örneklerine değindik. Daha sonra usul kavramı anlamında metodoloji terimini ve Basra imamlarının bu bağlamda ortak okuyuş özelliklerini aktardık. Daha sonra her bir imamın kendi ismi altında istiâze-besmele, med, idğam, imale-beyne-fetha, ibdâl, ihtilas, izafet ve ziyade olan yâ harfî, işmam, sıla gibi usule dair konularını ayrı ayrı ele aldık. Ayrıca her bir imamın Fatiha suresinden Nâs suresine kadar Mushaf imlasına (Hafs rivayetine) muhalif okuyuşlarını ve italik-altı çizili özellikleri kullanarak Basra imamlarının birbirleri arasında olan ittifakı ve ihtilafını göstermeye çalıştık. İmam Yezîdî, Ebû Amr'ın öğrencisi ve Ebû Amr'ın ravilerinin hocası olduğu için kıraat özellikleri yüzde 99 oranında ittifak etmektedir. Bu sebeple Yezîdî'nin ferşu'l-hurûf bağlamında olan kıraatlerini sadece hocası olan Ebû Amr'a muhalefet ettiği yerler bağlamında ele alarak bu bölümü tamamladık.

3.1. Manaya Etki Eden Farklılıklar

Kıraat imamları arasında gerçekleşen ihtilafların Kur'an'ın anlamına etki eden veya harf ve harekenin değişmesiyle manayı değiştiren yönleri, kıraat ilminde “ferşu'l-hurûf” kavramıyla değerlendirilmektedir. Bu kavramın ilk olarak Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) “*İbrâzü'l-Meâni*” adlı eserinde yer aldığı ifade edilmiş⁷⁷⁸ olsa da daha öncesinde yaşamış olan İbn Galbûn'nun (ö. 399/1009) “*et-Tezkire fi'l-kırâ'âtî's-semân*”⁷⁷⁹ eserinde, Dâni'nin (ö. 444/1053) “*Müfradetü Ebû*

⁷⁷⁸ Ömer Başkan, *Tefsirin Bilgi Alanlarından Biri Olarak Anlamı Etkileyen Kıraat Farklılıklarının Tescîhi -el-Muharraru'l Vecîz Örneği-* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 102.

⁷⁷⁹ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 184.

Amr b. Alâ‘ el-Basrî” eserinde,⁷⁸⁰ İbn Şüreyh’in (ö. 476/1084) “*el-Kâfi*” eserinde⁷⁸¹ ve Hüzeli’nin (ö. 465/1073) “*el-Kâmil*”⁷⁸² adlı eserinde başlık olarak yer almaktadır. Klasik kaynaklarımızın hemen hemen tamamı usule ve ferşe ait okuyuşları farklı bölümlerde değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Bu durum, müellifler tarafından genel bir tanım yapılmamış olsa bile ferşu’l-hurûf kavramının anlamının bilindiğine işaret etmektedir. Ferşu’l-hurûf bağlamında klasik kaynakları telif eden müellifler; Fatiha’dan Nâs suresine kadar olan Kur’an’ın tertip sırasına göre, ilgili ayetlerde ihtilafa mazhar olan kelimelerin kimler tarafından nasıl okunduğunu ele alan bölümler şeklinde incelemeye tabi tutmuşlardır. Buna göre Kur’an’ın anlamına etki eden farklılıklarla birlikte manaya etki etmeyen farklılıkları da ele almaktadırlar. Örneğin (كَمْ-هُمْ) zamirlerinin sıla ile okunuşu, (وَهُوَ-فَهُوَ) zamirlerinin iskân edilmesi vb. kelime yapısındaki cezim-hareke değişiklikleri anlama etki etmese dahi ferşu’l-hurûf başlığı altında değerlendirilmiştir. Günümüz kıraat hocaları tarafından yapılan çalışmalarda ise ferşu’l-hurûf, nahiv açısından; anlama etki eden farklılıklar, fiillerde meydana gelen ihtilaflar, isimlerde meydana gelen ihtilaflar, irapla ilgili ihtilaflar ve kelime yapısındaki değişiklikleri ele alan sarf ihtilafları şeklinde devam eden birbirinden farklı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Ayrıca bu farklılıkların manaya ve Arap dili gibi diğer ilim dalları ile münasebeti ele alınmıştır. Biz bu bölümde Basra kıraat imamlarının arasındaki anlama etki eden ihtilafları ferşu’l-hurûf kavramı bağlamında manaya etki eden farklılıklar şeklinde bir başlıkta değerlendirmeye alıp belli başlı örnekler sunmakla yetindik. Bu farklılıklar da kendi arasında isimde ve fiilde meydana gelen farklılıklar şeklinde ele alınıp konunun anlaşılması miktarınca sınırlı sayıda örneklerle yer verilecektir.

⁷⁸⁰ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 85 Ayrıca bu eserin 174. sayfasında ferşe ait bir başlık açılmış ve hemze, râ, yâ harfinin iskân ve harekeli okunuşuyla ilgili hükümleri ele almaktadır.

⁷⁸¹ Ebu Abdullah er-Ruaynî el-İşbilî el-Endülüsi İbn Şüreyh, *el-Kâfi fi ‘l-kırâ‘ati’s-seba‘*, nşr. Salim b. Garmillah b. Muhammed ez-Zehranî (Mekke: Ümmülkurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1419), 2/304.

⁷⁸² Hüzeli, *el-Kâmil*, 478.

3.1.1. İsimlerde Yer Alan Fers

Fatiha suresi 6. Ayeti Hasan-ı Basrî “صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا” şeklinde Mushaf imlasından farklı olarak okumaktadır.⁷⁸³ Bu durumda mana marifelikten nekreye dönmekte ve “*Bizi dosdoğru bir yola ilet*” şeklinde bir farklılığa uğramaktadır.

Hasan-ı Basri, Bakara suresi 19. Ayette yer ala “الصَّوَاعِقِ” kelimesini “الصَّوَاقِعِ” şeklinde son iki harfin yerlerini değiştirerek okumaktadır.⁷⁸⁴ Bu okuyuşa benzer olarak okuyan başka imam bulunmamaktadır.⁷⁸⁵ Mushaf imlasına uygun olan şekliyle bu kelime “yıldırım” anlamına gelen “صَاعِقَةٌ” kelimesinin çoğuludur. Son iki harfin değişmesi durumunda mana “bayılmak, başına vurmak, yıldırım çarpmak” gibi anlamlara gelen “صَعَقَ” kelimesinin çoğulu olmaktadır.⁷⁸⁶

Bakara 283. Ayette yer alan “كَاتِبًا” kelimesi Hasan-ı Basrî tarafından şaz kalan bir okuyuşla “كَتَّابًا” şekliyle okunmaktadır.⁷⁸⁷ Müfret ismi fail kalıbından çoğul ismi fail kalıbıyla okununca artık mana, herhangi yazmayı bilen biri değil, birden fazla yazan hâline dönüşerek; “*Şayet yolculuk hâlinde olur ve kâtipler/yazıcılar bulamazsanız...*” olmaktadır.

Ebû Amr, Tâhâ suresi 63. Ayette yer alan ismi işareti nasp haliyle “إِنَّ هَذَيْنِ” okumaktadır.⁷⁸⁸ Bu okuyuş şeklini öğrencisi Yezîdî de⁷⁸⁹ yapmaktadır. Hatta bu okuma şekli sened ve nahiv kurallarını ihtiva etmiş olmasına rağmen Mushaf imlasına uymadığı için eleştiriye tabi tutulmuştur.⁷⁹⁰ Ayrıca Hasan-ı Basrî’den iki ayrı vecih rivayet edilmiş (إِنَّ هَذَانِ-هَذَيْنِ) bunlardan biri Ebû Amr’ın kıraatiyle aynıdır.⁷⁹¹ Bu okuma şekliyle إِنَّ amel etmiş olmakla beraber anlamsal olarak bariz bir farklılık meydana gelmemektedir. Mushaf imlasına uygun okuyuşta إِنَّ هَذَانِ şekliyle inne

⁷⁸³ Ehvâzî, *Müfredatü Hasan-ı Basrî*, 208; Tefvîk İbrahim Damra, *Celâu basarî fî kırâati Hasan-ı Basrî birivâyeti Şüca’ el-Belhî ve ed-Dûrî* (Amman/Ürdün: Mektebetü’l-Vatanî, 2010), 31.

⁷⁸⁴ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 33.

⁷⁸⁵ Demircigil, *Hasan-ı Basrî*, 379 Ek-3.

⁷⁸⁶ İbn Manzûr, “Lisanü’l-Arab”, 24/2450.

⁷⁸⁷ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 44.

⁷⁸⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 419; Dâni, *Müfredatü Ebû Amr*, 115.

⁷⁸⁹ Tefvîk İbrahim Damra, *er-Ravzu’n-nedî fî kırâeti’l-Yezîdî birivâyeti Ahmed b. Ferah ve Süleyman b. Hakem* (Amman/Ürdün: Mektebetü’l-Vatanî, 2011), 115.

⁷⁹⁰ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 55.

⁷⁹¹ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 56; Demircigil, *Hasan-ı Basrî*, 293.

tahfiflenmiş⁷⁹² ve amel etmemiş olur veya mukadder bir zamir-i şânda amel etmiş olur ki anlam “bu ikisi” şeklindedir. Elif-nûn maddesinin şeddeli okuyuşunda ismi işaret inne’nin ismi olarak nasp okunur ve anlama “*şüphesiz bu ikisi*” şeklinde pekiştirme lafzı eklenmektedir.

Ebû Amr ve Ya’kûb Nur suresi 34. ve 46. Ayetlerde yer alan “أَيَاتٍ مُّبَيِّنَاتٍ” terkindeki “مُّبَيِّنَاتٍ” kelimesini ismi meful formunda “مُّبَيِّنَاتٍ” diye okumaktadırlar.⁷⁹³ Bu durumda mana ismi fail anlamından ismi meful konumuna geçerek şöyle olmaktadır: “...gerektiği gibi **açıklanan** ayetler...”.

Ebû Amr, Tekvîr suresi 24. Ayette yer alan “بُيِّنِينَ” kelimesinde yer alan dâd harfinin yerine “ظ” harfiyle; “وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِظَنٍّ” şekliyle okumaktadır.⁷⁹⁴ Dâd harfiyle okunuşta mana: “**O, gayba ait bilgileri sizden esirgemez.**” olurken Ebû Amr’ın okuduğu kıraate göre mana: “**Onu, gayb âleminde getirdiği bilgiler konusunda kimse yalancılıkla itham edemez.**”⁷⁹⁵ veya “**O, gayb hakkında cimri değildir.**” ya da “**O gaybtan aldıklarını saklamaz, olduğu gibi tebliğ görevini yerine getirir.**” manasında olur.⁷⁹⁶

İmam Ya’kûb, Bakara suresi 83. Ayette yer alan “حُسْنًا” kelimesini “حُسْنًا” şeklinde hâ’nın ve sîn harfinin fethasıyla okumaktadır.⁷⁹⁷ Bu durumda anlamda şöyle bir değişiklik olmaktadır. “**İnsanlara güzel söz söyleyin.**” mealinden “**İnsanlara aferin/iyi/peki/oldu/güzel söz deyin.**” gibi bir anlama gelmekte ve bu okuyuş aslen mana üzerinde bariz bir değişiklik yapmamaktadır.

⁷⁹² Tahfif kelimesinin anlamları ve detaylı bilgi için bakınız Ali Çiftci, “Telifat Dönemi Tecvid Âlimlerinden Mekki b. Ebi Talib ve Abdülvehhab b. Muhammed el-Kurtubi Perspektifinden Teşdid, Telyin ve Tahfif Terimlerine Bir Bakış”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (25 Kasım 2019), 222-224.

⁷⁹³ Ali b. Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn Ebû Amr ve Ya’kûb”, 2018, 354.

⁷⁹⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 273; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 152.

⁷⁹⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 5/565-566.

⁷⁹⁶ İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur’an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 215.

⁷⁹⁷ Ebû Ali Hasen b. Ali el-Ehvâzî, *Müfredetü Ya’kûb b. İshak el-Hadramî*, thk. Ammâr Emin ed-Dedû (Dubai: Câizetü Dubai ed-Devliyye li’l-Kur’ani’l-Kerim, 2009), 87.

İmam Ya'kûb, Âl-i İmrân suresi 49. Ayette yer alan “فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ” (طَيْرًا) kelimesini “طَائِرًا” şeklinde okumuştur.⁷⁹⁸ İlk okuyuşa göre anlam; **“Allah’ın izni ile derhal kuş oluverir.”** İmam Ya'kûb’un kıraatine göre ise mana; **“Allah’ın izni ile uçan olur/uçuverir.”** olmaktadır.

Yezîdî, Mâide suresi 2. Ayette yer alan “أَنْ” edatında yer alan hemzeyi kesre ile “إِنْ” diye okumaktadır.⁷⁹⁹ Bu durumda fiilin önünde bulunan bu edat şart edatı olmaktadır ve anlama bu açıdan etki etmektedir.

Yezîdî, Mâide suresi 6. Ayette yer alan “وَأَرْجُلُكُمْ” kelimesinde ki “ل” lââm harfini kesre ile okumaktadır.⁸⁰⁰ Aynı okuyuşu hocası Ebû Amr da yapmaktadır.⁸⁰¹ Hasan-ı Basrî ise burayı “وَأَرْجُلُكُمْ” şekliyle “ل” lââm harfinin dammesiyle de okumaktadır.⁸⁰² Basra kıraat imamlarından Ya'kûb’un okuyuşu ise “وَأَرْجُلُكُمْ” şeklinde “ل” lââm harfinin fethasıyla okunmaktadır.⁸⁰³ Fetha ile okunuşta ayetin meali “yıkayın” anlamındaki fiil üzerine atıf olunur. Kesre ile okunduğu zaman ise “meshedin” fiili üzerine atıf olunmuş olur. Lââm harfî ötre ile okunan vecihte ise “وَأَرْجُلُكُمْ” mübteda olur. Haberi ise hazf edilmiş “اغسلوها إلى الكعبين” şeklinde yıkamaya tevil edilir veya “مَمْسُوحَةً” şeklinde meshetme fiiline tevil edilir. Bu durumda Hasan-ı Basrî’nin okuyuşunda her iki anlama da hükmedilmektedir.

Yezîdî, En‘am suresi 96. Ayette yer alan “وَجَعَلَ اللَّيْلَ” cümlesini “وَجَاعِلُ اللَّيْلِ” şeklinde okumaktadır.⁸⁰⁴ Bu durumda mazi fiil ismi fail kalıbından getirilerek muzaf konumuna sokulmuş sonrasında gelen “الَّيْلِ” ismi de meful hâlden muzafun ileyh olarak cer olmuştur. Bu durumda ayetin meali; **“Geceyi dinlenme vakti kıldı/kılmıştır.”** manasından **“Geceyi dinlenme vakti kılandır.”** anlamına dönüşmüş olmaktadır.

⁷⁹⁸ Ehvâzî, *Müfradetü Ya'kûb*, 93.

⁷⁹⁹ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 60; Abdürrezzak Mustafa Vefâî, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 106.

⁸⁰⁰ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 61; Abdürrezzak Mustafa Vefâî, *Nûru Sadrî bi kıraati'l-Hasan-i'l-Basrî* (Kuvayt, 2023), 108.

⁸⁰¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 242; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 244; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 90.

⁸⁰² İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 55.

⁸⁰³ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 244; Ehvâzî, *Müfradetü Ya'kûb*, 99.

⁸⁰⁴ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 68; Vefâî, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 140.

3.1.2. Fiillerde Yer Alan Ferş

Fatiha suresi 5. Ayette yer alan “يُعْبَدُ” fiilini Hasan-ı Basrî “يُعْبَدُ” şeklinde müfred müzekker meçhul sığıyla okumaktadır.⁸⁰⁵ Bu durumda mana “*Ancak sana kulluk edilir.*” anlamına dönmektedir.

Hasan-ı Basrî ve Ebû Amr, Münâfikûn suresi 10. Ayette yer alan “فَأَصَدَّقَ وَأَكُنْ” fiilini “وَأَكُنْ” şeklinde okumaktadır.⁸⁰⁶ Bu okuma şekli Arap dil kuralları ve senet açısından sahîh kıraat şeklini ihtiva etmektedir. Fakat Resm-i Mushaf’a uymadığı için eleştiriye tabi tutulmuştur.⁸⁰⁷ Ebû Amr’ın öğrencisi ve şaz kıraat imamı olan Yezîdî burada hocasıyla aynı okuyuşu yapmaktadır.⁸⁰⁸ Bu durumda vâv harfiyle kâne “أَكُنْ” fiili bir önceki “صدق” fiili üzerine atıf yapılmış olmakta ve arada gizli bir nasp edici “أَنَّ” edatı ile okunmaktadır. Anlam; “...ve iyi kişilerden olsam” şart edatlı hâlden “iyi kişilerden **olmam**” şeklinde mastarlı bir manayı alarak bariz bir farklılığa yol açmamaktadır.

Bakara 85. ve 91. Ayette yer alan “تَقْتُلُونَ” ayeti Hasan-ı Basrî tarafından tef’îl kalıbına koyularak “تَقْتُلُونَ” şeklinde okunmaktadır.⁸⁰⁹ Bu babın yapısında çokluk anlamı bulunmaktadır. Dolayısıyla anlam; öldürme işleminin çokça yapıldığını ifade etmektedir. Bu durumda 91. Ayette Yahudilerin çokça Peygamber öldürdüğüne, 85. Ayette ise Yahudilerin kendilerinin kanını çokça döktüğünü göstermektedir.

İmam Ebû Amr, Nisâ suresi 124. Ayette yer alan “فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ” fiilini yâ harfinin ötresi, hâ harfinin üstün harekesi ile okumakta ve bu okuyuş şeklini Meryem 60, Fâtır 33, Mümin 40. ayetlerde de yapmaktadır.⁸¹⁰ Bu okuyuş vechinde özne zikredilmeksizin fiil meçhul/edilgen kalıpta kullanılmış olmaktadır. Dolayısıyla ayetin manası “...İşte onlar cennete girdirilirler...” şeklinde olmuş olur. Şu hâlde bu okuma

⁸⁰⁵ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 208; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 31.

⁸⁰⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 637; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 148; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 173.

⁸⁰⁷ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 54.

⁸⁰⁸ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 182.

⁸⁰⁹ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 36.

⁸¹⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 238; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 87.

şekliyle anlam adeta: Allah dilerse, ameline bakmazsınız, mahza lütuf ve keremi ile kulunu cennete sokar, kulu da böylece girmiş olur.⁸¹¹

İmam Ebû Amr, En‘am suresi 57. Ayette yer alan “يُقْضَى الْحَقُّ” fiilini “يُقْضَى” şeklinde “القضاء” (hüküm vermek) mastarından getirerek okumaktadır.⁸¹² Mushaf imlasına göre olan okuyuşta anlam “...**Hüküm ancak Allah’ındır ve Allah hakkı anlatır...**” şeklinde olur. Ebû Amr’ın kıraatine göre ise anlam: “**Hüküm ancak Allah’ındır ve Allah hakkı ile hükmeder.**” olmaktadır. Şayet bu kelime üzerinde vakf yapılmak istenirse aslen sonunda bulunan yâ harfi (يَقْضَى) Mushaf imlasına uygun olması için hazf olunmaktadır.⁸¹³ Vakfen veya vaslen olsun her iki durumda da yâ harfi hazf edilmektedir.

İmam Ebû Amr, Yusuf suresi 12. Ayette yer alan “يَرْتَعُ وَيَلْعَبُ” fiillerini birinci çoğul zamiriyle “يَرْتَعُ وَيَلْعَبُ” şeklinde okumaktadır.⁸¹⁴ Bu durumda “**Bol bol yesin içsin, oynasın**” anlamından “**Bol bol yiyip içelim, oynayalım.**” şeklini almış olur.

İmam Ya‘kûb, Bakara suresi 23. Ayette geçen “تَرْجِعُونَ” fiilini “تَرْجِعُونَ” şeklinde okumuştur. İmam Ya‘kûb ahirete dönüş anlamında kullanılan bu kelimeyi ister tâ’lı şeklinde ister yâ’lı şekilde gelsin muzarât harfinin fethası ve cîm harfinin kesrasıyla (تَرْجِعُونَ - يَرْجِعُونَ) okumaktadır.⁸¹⁵ Bu durumda anlam; “**Sonra O’na geri götürüleceksiniz/döndürüleceksiniz.**” manasından “**Sonra O’na geri dönersiniz/geri gelirsiniz.**” şekline dönmektedir.

İmam Ya‘kûb, Bakara suresi 285. Ayette yer alan “لَا يُفَرِّقُ” fiilini “لَا يُفَرِّقُ” şekliyle okumaktadır.⁸¹⁶ Bu durumda anlam birinci çoğul (biz) anlamından üçüncü tekil (o) manasına dönmektedir. Bu okuyuşta zamir önce geçmiş olan “كُلُّ أَمْنٍ بِاللَّهِ” cümlesine râci olmakla birlikte,⁸¹⁷ ayetin anlamı şu şekilde olur: “**O’nun elçileri arasında ayırım yapmazlar.**”

⁸¹¹ Karaçam, *Kıraat İlminin Kur’an Tefsirindeki Yeri*, 180.

⁸¹² İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb‘a*, 259; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 92.

⁸¹³ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 90.

⁸¹⁴ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 102; Abdülmün‘im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 236.

⁸¹⁵ Ehvâzî, *Müfredetü Ya‘kûb*, 86.

⁸¹⁶ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 214; Ehvâzî, *Müfredetü Ya‘kûb*, 92.

⁸¹⁷ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 214.

İmam Ya‘kûb, Mutaaffîfîn suresi 24. Ayette yer alan “تَعْرِفُ” fiilini meçhul sığasıyla ve cümlelerin mefulü olan “نَضْرَةُ النَّعِيمِ” terkiibini de naibi fail olacak şekilde merfu olarak (تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ) okumaktadır.⁸¹⁸ Bu durumda ayetin meali; **“Nimetin parıltısını/yüzlerine vuran nurunu onların simalarından tanırırsın/okursun/sezersin”** anlamından; **“Onların yüzlerinde nimetin parıltısı okunur.”** anlamına dönmüş olur.

Yezîdî, Bakara suresi 10. Ayette yer alan “يَكْذِبُونَ” fiilini tefil babından getirerek “يَكْذِبُونَ” şeklinde yâ’nın dammesi, kef’in fethası ve zâl harfinin şeddesiyle okumaktadır.⁸¹⁹ Bu durumda manada babın yapısından kaynaklı olarak şu şekilde bir değişiklik meydana gelmektedir: *“Yalan söylemeleri yüzünden...”* manasından *“Yalanlamaları sebebiyle...”* anlamına dönmektedir.

Yezîdî, Tâhâ suresi 87. Ayette yer alan “حَمَلْنَا” fiilini sülasi mücerred kalıbından getirerek “حَمَلْنَا” şeklinde hâ’nın ve mîm’in tahfifli fethasıyla okumaktadır.⁸²⁰ Bu durumda fiil, teksir anlamı ifade eden yapıdan malum/etken yapıya dönüşmüş olmaktadır. Yükleme, taşıma anlamında kullanılan fiilin manasında bariz bir farklılık meydana gelmemektedir.

Yezîdî, Mü’min/Ğâfır suresi 46. Ayette yer alan “ادْخُلُوا” emir fiilini sülasi form yapısından getirerek “ادْخُلُوا” şeklinde katı hemzesinin yerine dammeli bir hemze-i vasl ve hâ (خ) harfinin dammesiyle okumaktadır.⁸²¹ Bu durumda ayetin meali **“Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!”** hâlinde **“Firavun ailesi en şiddetli azabın içine girin!”** durumuna gelmiş olmaktadır.

3.2. Basra Kıraat Ekolü Metodolojisi

Bu başlık altında Basra kıraat imamlarının usule dair fonetik okumalarının özelliklerini ve bu okumalara dair bilgileri ele aldık. Usule dair farklılıklar kelimenin anlamında bariz bir farklılık meydana getirmemektedir. Fonetik kelimesi: *“Lügatlerin*

⁸¹⁸ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 536; Ehvâzî, *Müfradetü Ya‘kûb*, 179.

⁸¹⁹ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 39.

⁸²⁰ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 117.

⁸²¹ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 157.

oluştugu sesleri, lügatlerin kısımlarını, fasıllarını, her birinin özelliklerini ve mahreçlerini, telaffuz organlarının dayanağını, onu dinleyene ihsas etmenin metodunu, harflerin telaffuz edilişinin ve herhangi bir lügatte, kelimenin olduğu seslerin, o lüğatin yaşadığı çağların ve onu konuşan milletlerin değişmesine bağlı olarak değişimini, bu açık durumların doğmasına neden olan faktörleri, bu görüntülerin her birine terettüp eden lügatsel sonuçları ve bunların kapsamına giren konuları işleyen bir ilim dalıdır."⁸²² şeklinde tarifi yapılmıştır. Diğer bir ifadeyle konuşmayı yapan organların ve bu organlardan çıkan seslerin yapısını ve durumunu inceleyen bilime verilen isimdir. Kur'an'ın bünyesinde potansiyel olarak mevcut bulunan içsel musikiyi en iyi yansıtan faktör, Kur'an kelimelerinin telaffuzu anında ortaya çıkan fonetik olgudur.⁸²³ Harflerin kendi bünyelerinde taşıdıkları değişik ve birbirleriyle tezat oluşturan sıfatlarla, bu harflerin telaffuzu anında meydana gelen ve adına tecvit denen birtakım fonetik yapılanmalar, Kur'an'ın özünde mevcut olan içsel musikiyi orkestrasyon bazında dışa yansıtmak suretiyle eşsiz bir armonik ortamın doğmasına sebep olmaktadır.⁸²⁴ Bu durum Kur'an-ı Kerim'de yer alan her hareke, her harf, her fiil, her isim ve her cümlelerin kendine has özel bir anlamı ve icazı olduğuna, telaffuzda oluşan usule dair kıraat farklılığıyla birlikte daha tesir edici bir manayı vurguladığına işaret etmektedir. Netice itibarıyla kıraat ilmindeki fonetik/usul olgusu, genel anlamıyla Kur'an'ın kendine has bir üslubu olup, onun fesahat ve belagatinin benzersiz olduğunu göstermektedir.

Usule dair kıraat farklılıkları Kur'an'ın manasında bir değişikliğe sebep olmayan farklılıklardır diye ifade edilmektedir. Fakat ileride geleceği üzere usule ait olan bu farklılıklar cümlelerin anlamsal yapısı üzerinde bariz bir farklılığa sebep olmasa da ilgili ayetin belagat yönünden derin manalar taşıdığını açıklamaktadır. Bu da ilgili ayeti okuyan kimsenin usul kaidelerini güzelce eda etmesine bağlıdır. Güzel konuşan

⁸²² Ali Abdülvâhid Vâfi, *İlmü'l-Luğa* (Mısır: Dâru Nehda, 2004), 7; Necdet Çağıl, *Kur'an Belâgati ve Fonetigi Yönünden Kıraatler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 37.

⁸²³ Çağıl, *Kur'an Belâgati ve Fonetigi*, 103.

⁸²⁴ Çağıl, *Kur'an Belâgati ve Fonetigi*, 103.

bir hatibi dinlediğimizde, konuya kendimizi daha iyi verme imkânını bulduğumuz gibi, çok iyi hazırlanmış bir hitabeyi, beceriksiz birinden dinlediğimizde ise sıkılırız.⁸²⁵

Usul (الْأُصُولُ) kelimesi; asıl (أَصْلٌ) kelimesinin çoğulu olup külli kaide gibi, kurallardan birinin hükmünün kendisi gibi olanların bütününe uygulanabilmesidir.⁸²⁶ Örneğin idğam, imale, sıla, med gibi olan farklılıklar kıraat ilminde usul kapsamında değerlendirilmektedir. Bu farklılıklar, kelimelerin daha çok telaffuzuyla alakalı olup kıraat imamlarının Kur'an kıraatinde takip ettikleri ve her birinin kendisine ait olan ya da diğer imamlarla ortak oldukları kuralların öne çıkanlarıdır.⁸²⁷ Bu farklılığın temelinde yedi harf ruhsatı yatmaktadır. Yedi harfin mahiyetiyle ilgili ifade edilen yorumların içerisinde usule dair olanların lehçe farklılığından kaynaklandığı ifade edilmektedir.⁸²⁸ Klasik eserlerimizde bu tür farklılıklar usul ıstılahıyla değerlendirilirken son dönem kimi kıraat hocalarımız tarafından ise fonetik kavramı altında değerlendirilmiştir. Örneğin usul kavramı yerine fonetik tabirini kullanılarak şöyle denmektedir: *“Fonetik okumalar hükümleri birbirinin aynısı olan kaidelerin, aynı kurallar üzerinde icra edilmesiyle ortaya çıkan okumalardır. Çünkü bunlar aynı kelimenin farklı lehçe ve ağızlarda telaffuzuyla ortaya çıkan okuma şekilleridir.”*⁸²⁹ Son tahlilde usul ve fonetik kavramı aynı anlamda kullanılmış olmaktadır. Biz de metodoloji kavramı başlığında Basra kıraat imamlarının usule dair okuyuş özelliklerini ve istiâze ve besmele vecihlerini bu kısımda değerlendireceğiz.

3.2.1. İstiâze ve Besmele Vecihleri

İstiâze “عوذ” kökünden türemiş olup ve bir şeye iltica etmek, Allah'a sığınmak gibi anlamlara gelir.⁸³⁰ Kur'an-ı Kerim'de istiâze, Allah lafzı ile yedi, rab ile

⁸²⁵ Necati Tetik, “Ses ve Anlam İlişkisi Bakımından Kur'an ve Kıraat” (Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2001), 305.

⁸²⁶ Dûserî, *Mustalahâtü'l-Kirâât*, 27.

⁸²⁷ Ünal, *Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 149; Murat Akkuş, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü: “et-Tahrîr ve't-Tenvîr” Örneği* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 176.

⁸²⁸ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 144-147.

⁸²⁹ Akkuş, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, 176.

⁸³⁰ Halîl b. Ahmed, “Kitâbü'l-'Ayn”, 3/251 "avz"; İbn Fâris, “Mu'cem Mekâyisü'l-Luga”, 4/184 "avz".

sekiz, rahman ismi ve cin kelimesiyle birer defa olmak üzere on yedi ayette⁸³¹ geçmektedir.⁸³² Kur'an-ı Kerim okumaya başlamadan önce istiâze çekilmesini ifade eden ayet ise Nahl suresi 98. ayette yer almaktadır: “فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” **“Kur'an okuyacağın vakit, o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın.”** Ayette yer alan emir kipinin vaciplik mi yoksa mubah mı ifade ettiğiyle alakalı farklı görüşler olmakla birlikte âlimlerin çoğunluğuna göre müstehap olduğu fikri üzerinde durulmuştur.⁸³³ Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'i okumak isteyen kimse öncelikle istiâze okuması gerekir.⁸³⁴ Yine tilavet esnasında bir kimse Kur'an'la alakalı olmayan bir şeyden dolayı okumayı keser -ki bu verilen selamı almak olsa bile- ve tekrardan tilavete devam etmek istediğinde istiâzeyi yeniden getirmesi gerekir.⁸³⁵ İstiâze sığası kıraat imamlarının çoğunluğuna göre “أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” şeklindedir ve bu cümleye kısaca istiâze denmektedir.⁸³⁶ Hz. Peygamber de Kur'an okumaya bu sığayla başlamıştır.⁸³⁷ Ayrıca sabah vaktinde, Haşr suresinin son üç ayetinden önce “أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” şekliyle istiâze sığası Hz. Peygamber'den rivayet edilmiştir.⁸³⁸

Basra kıraat imamlarından Hasan-ı Basrî dışındakiler istiâzeyi ayette yer alan şekliyle almaktadırlar.⁸³⁹ Hasan-ı Basrî ise istiâzeyi “أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” hâliyle almaktadır.⁸⁴⁰ Burada istiâzenin virgüle kadar olan yeri Haşr suresi evvelinde okunan vecihle aynı olmakla birlikte “إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ”

⁸³¹ Hûd 11/47, Yusuf 12/23-79, Bakara 2/67, Mü'min 40/27, Duhân 44/20, A'râf 7/200, Nahl 16/98, Mü'minûn 23/97-98, Mü'min 40/56, Fussilet 41/36, Felak 113/1-5, Nâs 114/1-6, Âl-i İmrân 3/36, Meryem 19/18 ve Cin suresinin 6. Ayetlerinde yer almaktadır.

⁸³² Muhsin Demirci, “İstiâze”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/318.

⁸³³ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/563.

⁸³⁴ Not: İttifak edilen istiâze sığası yerine bazen konuşmacı; hutbe, vaaz, konferans gibi yerlerde “أَسْتَعِذُّ بِاللَّهِ” veya “تَسْتَعِذُّ بِاللَّهِ” şekliyle istiâzeyi almaktadır ki bu şekliyle istiâze getirilmesi doğru değildir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/544-547.

⁸³⁵ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/565; Bennâ, *İthâf*, 1/108; Abdülfettah el-Kâdî, *el-Büdûrû'z-zâhire fî l-kırâ'ati'l-'aşri'l-mütevâtira min tarîki's-şâtibiyye ve'd-dürre* (Mekke: Mektebetü Enes İbn Malik, 2002), 13.

⁸³⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/151; Kâdî, *el-Büdûrû'z-zâhire*, 12.

⁸³⁷ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 20; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 45.

⁸³⁸ Tirmizî, *Sünen*, “Kitâbu Sevâbu'l-Kur'an” 22 (No. 2922).

⁸³⁹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 453; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 45; Muhammed Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Hayâtü'l-kulûb fî kırâeti'l-İmam el-Hadramî Ya'kûb* (www.quraat.com, 2011), 11; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 14; Bennâ, *İthâf*, 1/107.

⁸⁴⁰ Ehvâzî, *Müfredetü Ya'kûb*, 199; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 13; Bennâ, *İthâf*, 1/108.

kısmı dâhil edilmiştir. Ayrıca son kısımda yer alan Allah lafzının “ه” si sonrasında gelen “هُوَ” zahirinin “ه” harfîne idğam yapılarak okunmaktadır.

Besmele “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ-Bismillâhirrahmânirrahîm” cümlesinin kısaltılmış adıdır. “Rahman ve rahim olan Allah’ın adıyla” anlamına gelmektedir. Besmele Tevbe suresi hariç bütün surelerin başında yer almaktadır. Neml suresi 30. Ayette “إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” **“O (mektup) Süleyman’dan gelmekte, rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla -başlamaktadır.”** şekliyle, Hûd suresi 41. Ayette ise “بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا” şekliyle geçmektedir. Sure başlarında bulunan besmelenin ayet olup olmadığı hakkında farklı görüşler olmakla birlikte Fatiha suresinde bulunan besmeleyle alakalı da ayrıca farklı görüşler ifade edilmiştir. Dolayısıyla Kur’an okumaya başlarken ve bir sureden diğer bir surenin başına geçerken besmelenin okunmasıyla alakalı farklı vecihler bulunmaktadır. Besmelenin imlasıyla alakalı da iki farklı durum vardır; birincisi, besmelenin başındaki mahzûf bir “bed’-بدأ” fiilinin “sıla”sı olan “ب/ب” ile “ism/اسم” kelimesinin lafza-i celâle muzâf olduğu zaman aradaki elif hafzedilerek bitişik yazılması, ikincisi ise “er-rahman” kelimesindeki “mîm”den sonra elif yazılmamasıdır, (الرحمن) Rahman kelimesinin sadece Allah’a has olarak kullanılması, diğer bir deyişle bu manada malûm ve marûf oluşu yanında çok tekrar edilmesinden (kesret-i isti‘mâl) dolayı bu şekilde yazılmasında yine icma meydana geldiği kabul edilmektedir.⁸⁴¹

Basralı kıraat âlimlerine göre Fatiha suresinin başında yer alan Besmele Fatiha’ya dâhil bir ayet değildir. Dolayısıyla altıncı ayet “صراط الذين انعمت عليهم” yedinci ayet ise “غير المغضوب عليهم ولا الضالين” kısmıdır.⁸⁴²

Basralı kıraat âlimlerine göre istiâze ve besmele vecihleri; sure evvelinde, iki sure arasında ve Berea suresinde olmak üzere şu şekildedir.

⁸⁴¹ Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü i ‘râbi’l-Kur’ân*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Dubai: Dâru’l-Beşâir, 2002), 102-103; M. Uğur Derman - Mustafa İsmet Uzun, “Besmele”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/533.

⁸⁴² Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 46; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 1; Vefâi, *Yevmu ‘idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 1; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya ‘kûb*, 11.

Sure evvelinde istiâze ve besmele vecihleri⁸⁴³

1. Vakfî küll (her ikisinde de durmak)

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وقف** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وقف** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Hasan-ı Basrî “أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ, إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ”

2. Vakfî evvel, vaslî sâni (birincide durup, ikincide geçmek)

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وقف** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وصل** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Hasan-ı Basrî “أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ, إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ”

3. Vaslî evvel- vakfî sâni (birincide geçip, ikincide durmak)

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وصل** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وقف** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Hasan-ı Basrî “أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ, إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ”

4. Vaslî küll (ikisinde de geçerek okumak)

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وصل** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وصل** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Hasan-ı Basrî “أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ, إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ”

Hasan-ı Basrî'nin kendine has özel istiâze sığası haricinde Ebu Amr, Ya'kûb ve Yezîdî sure evvelinde bu dört vechi almaktadırlar.

İki Sure arası vecihler⁸⁴⁴

1- Vaslî bilâ besmele

⁸⁴³ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 21; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 48; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 200; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 155-163; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 14; Kâdî, *el-Büdürrü 'z-zâhire*, 13; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya 'kûb*, 11; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 1; Vefâi, *Yevmu 'idî bi kiraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 1; Abdürrezzak Mustafa Vefâi, *İthâfu mehratü 'l-kübra* (Kitap, 2022), 20.

⁸⁴⁴ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 200; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 13; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 1; Dâni, *Câmi 'u'l-beyan*, 150; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 45-46; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya 'kûb*, 11; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 14; Vefâi, *Yevmu 'idî bi kiraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 1; Abdülfettah el-Kâdî, *Kirâatü 'ş-şâzze ve tevcîhuhâ min lügati 'l-Arab* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabiyy, 1981), 23-24; Vefâi, *Kirâetü 'l-Erbea*, 1/20.

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ **وصل بلا بسملة** أَلَمْ

2- Sekit bilâ besmele

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ **سكت بلا بسملة** أَلَمْ

Hasan-ı Basrî'ye göre iki sure arasında sadece vasl bila besmele vechi alınmaktadır. Sekit bilâ besmele vechi yoktur. Çünkü ona göre Fatiha suresi dışında yer alan sure evvellerindeki besmele teberrüken yazılmıştır.⁸⁴⁵ Ayrıca Ebû Amr ve Ya'kûb'dan iki sure arası besmele vechi de rivayet edilmiştir. Bu durumda besmele için üç farklı vecih olup bunlar; vakfî kü'l, vakfî evvel vaslî sâni ve vaslî kü'l'dür. Dolayısıyla iki sure arasında toplamda bu imamlar için beş vecih oluşmaktadır.⁸⁴⁶

Tevbe suresi evvelinde istiâze vecihleri

1- Vakf bilâ besmele

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وقف** بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

Hasan-ı Basrî "أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ"

2- Vasl bilâ besmele

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وصل** بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

Hasan-ı Basrî "أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ"

Basra kıraat imamlarına göre besmele sadece Fatiha suresinin evvelinde müstakil bir ayet olarak sayılmaktadır. Kıraat imamlarının ittifakına göre Tevbe suresinin başında besmele yer almamaktadır. Dolayısıyla iki sure arası geçişte var olan vecihlerin benzeriyle birlikte Enfâl suresinden Tevbe suresine geçişte, Basra kıraat imamları olan: Hasan-ı Basrî, Ebû Amr, Ya'kûb ve Yezîdî; vakf bilâ besmele, vasl bilâ besmele ve sekit bilâ besmele vecihlerini almaktadırlar.⁸⁴⁷ Burada iki sure arasında iki

⁸⁴⁵ Vefâi, *Kirâati'l-Erbea*, 18; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 1.

⁸⁴⁶ Abdülmün'im Salih Ferc, "Mushafu'l-Basriyyîn", 2; Vefâi, *İthâfu mehratü'l-kübra* (Kitap, 2022), 1/23.

⁸⁴⁷ Vefâi, *İthâfu mehratü'l-kübra* (Kitap, 2022), 23; Vefâi, *Kirâati'l-Erbea*, 2/123.

vecih yer alırken Tevbe suresine geçişte üç vecih ortaya çıkmaktadır. Hasan-ı Basrî için ise iki sure arasında sadece tek vecih yer alırken burada üç vecih oluşmaktadır.

1- Vakf bilâ besmele

إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ وَقَفَ بِرَأْءِ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

2- Vasl bilâ besmele

إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ وَصَلَ بِرَأْءِ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

3- Sekit bilâ besmele

إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ سَكَتَ بِرَأْءِ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

3.2.2. Med

Sözlükte uzatmak, çekmek, sündürmek gibi anlamlara gelen med, terim olarak; harfi med veya lîn harfinden biri ile sesin uzatılmasına denmektedir. Med harfleri “و ي ا” olmak üzere üç tanedir. Med harfi olmaları için bu harfler harekeden yoksun olarak; “” için öncesindeki harfin harekesi fethalı, “ي” için öncesindeki harfin harekesi kesralı ve “و” içinde öncesindeki harfin harekesi dammeli olması gerekmektedir.⁸⁴⁸ Bu durumda kendisinden sonra med harfi bulunan harf, harekesi doğrultusunda uzatılarak okunur. Lîn harfleri ise iki tanedir. Bunlar: öncesi fethalı olan cezimli/sakin “و-ي” harfleridir.⁸⁴⁹ Uzatılma şartlarını taşıyan bir harfin telaffuz esnasında sesin harfin harekesi doğrultusunda çekilme miktarı farklılık arz etmektedir. Bu farklılık tecvit ve kıraat kitaplarında ele alındığı gibi asli ve ferî olmak üzere iki kısma ayrılmasından kaynaklanmaktadır. Harfi medden sonra sebebi med olmazsa asli med yani meddi tabii kaidesi meydana gelmektedir. Tabii meddin uzatılma miktarı bir elif veya iki hareke söyleninceye kadardır. Mekî b. Ebî Tâlib: “Biz med miktarlarını

⁸⁴⁸ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 66; Dâni, *Câmi’u’l-beyan*, 185; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ’*, 1/460; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü’l-Me’ânî*, 113; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/664; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 3/986-987; Safvet Muhammed Salim, *Fethu Rabbi’l-beriyye şerhu’l-mukaddimeti’l-Cezeriyye* (Cidde: Mektebetü Melik Fahd, 2022), 103-105; Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *Muhataras Mukaddime-i Cezeriyye Şerhi*, çev. Mücella Hacımısıroğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 125-126.

⁸⁴⁹ Muhammed Salim, *Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye*, 104.

*ifade ederken eliflerle değerlendiririz. Ancak bu ifade yeni başlayanlara ölçü miktarını kavratmak içindir. Hakikatte böyle değildir. Çünkü med; ağzın açılıp sesin uzamasıyla birlikte nefesin çıkmasıyla gerçekleşir...*⁸⁵⁰ Asli meddin üzerine ilave olarak uzatmayı sağlayan sebepler olan hemze ve sükûnun gelmesiyle ferî med kaideleri ortaya çıkmaktadır. Bu sebeplerden ilki olan hemzenin harfi medle bir kelimedede bulunmasına meddi muttasıl, harfi med bir kelimenin sonu, hemen sonrasında gelen kelimenin ilk harfi hemze olduğunda da meddi munfasıl kaidesi oluşmaktadır. Harfi medden sonra bir kelimedede sürekli var olan sükûn gelmesiyle meddi lazım, sadece vakf hâlinde bulunan sükûnun gelmesiyle de meddi arız oluşmaktadır. Lîn harfinden sonra sükûnu lazım veya arızın gelmesiyle de ferî meddin beşincisi olan meddi lîn kaidesi meydana gelmektedir. İbnü'l-Cezerî ferî med kaidelerinin uygulanması esnasında kıraat imamları arasında farklılık arz eden uzatılma miktarlarının kimi kimseler tarafından mütevâtir olduğu iddiasına karşı şu ifadeleri söylemektedir: *“Her ne kadar kurradan ve usulcülerden bir grup bunun mütevâtir olduğunu iddia etse de biz uzatma miktarlarının mütevâtir olduğunu iddia etmiyoruz. Bize göre ferî medlerde fazlalığın mütevâtir olduğudur. Nebi (sallellahu aleyhi ve sellem) bu şekilde okumuş, Allah Teâlâ ona bu şekilde indirmiştir. Gerçekten bu eda cihetinden değildir. Bizim söylediğimiz müşterek miktarın (meddi tabii) üzerinde bir fazlalığın mütevâtir olduğudur. Müşterek miktarın üzerinde Âsım, Hamza ve Vers’in kıratlarındaki ziyadelik ise mütevâtir olmasa da sahihtir, kabul görmüştür. Müşterek ölçü (1 elif) üzerine yapılan fazla uzatma miktarlarının mütevâtir olduğunu iddia eden açıklasın.*⁸⁵¹ Bu ifadelerden anlamaktayız ki meddi tabii üzerine ziyade med yapılması yani tabii meddin ölçüsünün üzerine çıkılması mütevâtir bir durumken bu fazlalığın farklılık arz etmesi mütevâtir olarak **değerlendirilmemiştir**.

Kur'an tilavetinde med kaidelerinin anlam üzerinde etkisi vardır. Meddi tabii anlamla birebir bağlantılıdır. Meddi tabiinin uygulanmaması durumunda kelimenin anlamında eksiklik veya anlamsızlık ortaya çıkabilmektedir. Örneğin tesniye formunda gelen “قَالَ-قَاتَا” gibi fiillerin sonunda bulunan meddi tabii icra edilmediğinde

⁸⁵⁰ Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *Temkînü'l-medd fî âtâ ve âmene ve âdeme ve şibhihi*, thk. Ahmet Hasan Ferhat (Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1984), 36.

⁸⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in*, 111-112.

anlam müfret manaya dönüşerek eksiklik oluşur. Yine bu fiillerin ortasında bulunan meddi tabii yapılmadığında da kelimenin manasında anlamsızlık oluşmaktadır. Bununla birlikte ferî med kaidelerinin gerçekleştiği kelimelerde ses-anlam ilişkisinden bahsedilmiştir. Örneğin Yunus suresi 107. Ayette: “وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ” **“Allah sana bir zarar verecek olursa, onu O’ndan başka giderecek yoktur. O senin hakkında bir iyilik dilerse onun lütfunu engelleyebilecek de yoktur. Bunu kullarından dilediğine nasip eder. Bağışlayan ve esirgeyen O’dur.”** Burada geri çevirme olayı, Arapça “فَلَا رَادَّ” kelimesi ile ifade edilmiştir. Meddi lazım, kelime müsakale dört elif miktarı uzatılmaktadır. Yani denilmek istenmektedir ki, Allah’ın fazlını senden geri çevirmede ne kadar ısrarlı olurlarsa olsunlar, bunu beceremeyeceklerdir.⁸⁵²

Med kaidelerinin icrasında uzatılma miktarındaki farklılığın lafızlardaki seslendirmeye mana üzerinde etkili olduğuna dair örnek sunan Necdet Çağır şöyle demektedir: “وَالْهَيْكُلُ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” **“Mabudunuz tek ilâh olan Allah’tır; O’ndan başka ilâh yoktur, O rahmandır, rahimdir.”** (Bakara 2/163.) Bu ayetin “لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ” kısmı, med harfî ile med sebebinin ayrı ayrı kelimelerde yer alması nedeniyle ayrık med oluşmaktadır. Ayetin, *Lâ ilâhe illâ hû* (O’ndan başka hiçbir ilah yoktur!) kısmı, bir nefy ve bir isbât unsurundan teşekkül etmiş olup, *Lâ ilâhe* derken, Allah’tan başka bütün ilahların nefyedilmesi, *illâ hû* derken de ilah ve mabut adına sadece Allah’ın birleşip kabullenmesi söz konusu olmaktadır. İşte gerek bu ayette, gerekse “لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ” **“Senden başka hiçbir tanrı yoktur. Seni tenzih ederim.”** (Enbiya 21/87) ve “إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ” **“Ne zaman onlara, ‘Allah’tan başka tanrı yoktur.’ denilse küstahlık edip kibre kapılırlar.”** (Sâffât 37/35) gibi benzer ayetlerde, Allah’ın dışındaki tüm tanrıların nefyedildiği “لَا إِلَهَ” kısmında, bu nefyetme işinde mübalağa gözetilmesi amacıyla, sesin fazlaca uzatılmasına “tazim meddi (meddi ta‘zim) veya mübalağa meddi (meddi mübalağa)” adı verilmiştir. Böylece lafzi sebebin dışında, ses-anlam ilişkisine yansıyacak biçimde med ortamını hazırlayan mana boyutlu bu faktör de meddin manevi sebebinin oluşturmaktadır ki, bu mana boyutlu sebep “nefyetme”de mübalağa göstermektedir ve bu, med için güçlü bir neden

⁸⁵² Tetik, “Ses ve Anlam İlişkisi Bakımından Kur’an ve Kıraat”, 306.

sayılmaktadır.⁸⁵³ Nitekim İbn Kesir ve Yakub, içerisinde “لا اله الا الله” kelime-i tevhidin yer aldığı ayetlerde, “لا اله” ayrık med kısmını, (kendi kuralları olan bir eliflik miktarın dışına çıkararak) fazlaca uzatmışlardır ki, maksat Allah’a tazimde bulunmaktır.”⁸⁵⁴

Kur’an’ın icazına ışık tutan med miktarlarındaki farklılıkların mana üzerinde etkili olduğu yönleri bulunmakla birlikte bu konuyu araştıran akademisyenlerin uzatma ölçüsünde farklı vecihleri barındıran kelimelerin sadece tul örneğini öne alması⁸⁵⁵ ve ses-anlam ilgisi çerçevesinde örnek verilen ayetlerde kullanılan literatür referanslı herhangi bir kanıt ve karinenin bulunmamasından⁸⁵⁶ ötürü kimileri tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Mamafih, kabiliyetli Kur’an-ı Kerim okuyucularının temsilî/tasvirî okuma ile yapacakları vurgu, kullanacakları makam vb. inceliklerle dinleyenlere mana derinliklerini hissettirmeleri mümkündür.⁸⁵⁷

Basra kıraat imamları “ashâbu kasr” diye ifade edilen imamlar arasında yer alıp med ölçüleri az olan imamlardır. Bir tablo hâlinde Basra kıraat imamlarının med ölçülerini şöyle ifade edebiliriz:

	Hasan-ı Basrî ⁸⁵⁸	Ebû Amr ⁸⁵⁹	Ya’kûb ⁸⁶⁰	Yezîdî ⁸⁶¹
Meddi Tabii	1	1	1	1
Meddi Muttasıl	2	2	2	2 (3)

⁸⁵³ İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 2/726.

⁸⁵⁴ Çağıl, *Kur’an Belâgati ve Fonetigi*, 420.

⁸⁵⁵ Örnekler için bk. Tetik, “Ses ve Anlam İlişkisi Bakımından Kur’an ve Kıraat”, 305-306; Çağıl, *Kur’an Belâgati ve Fonetigi*, 423-424.

⁸⁵⁶ Muhammed Pilgir, *Kıraat İlminde Med Kıraat-ı Aşere’nin Ortak Meseleleri Bağlamında* (Ankara: İlâhiyât, 2022), 108.

⁸⁵⁷ Pilgir, *Kıraat İlminde Med*, 108.

⁸⁵⁸ Muhammed b. Ahmed el-Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-mu'tebera fi'l-ahru'fî'l-erba'ati'z-zâ'ide 'ale'l-'aşere*, thk. Ali b. Said el-Ğâmid el-Mekki (Beyrut: Dâru'l-Beşeri'l-İslâmiyye, 2015), 338. Beyit; Hüzeli, *el-Kâmil*, 421-425; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 3/993; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 14; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 2; Vefâi, *Kirâeti'l-Erbea*, 1/47,54-55.

⁸⁵⁹ İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 132; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 66-71; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 47-48; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 187-189; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 464-465; Bennâ, *İthâf*, 1/157-175; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 2.

⁸⁶⁰ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 67-70; Mehdi Dehîmer, *İhtilâfu beyne Ya'kûb b. İshak b. Zeyd b. Abdullah el-Hadramî fi rivâyeti Ruveys ve Ravh anhu ve beyne Nâfi' fi rivâyeti Verş anhu* (Suudi Arabistan: İslamiyye Üniversitesi, Külliyyetü'l-Kur'an-ı Kerim, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 81-83; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya'kûb*, 13; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 2.

⁸⁶¹ Hüzeli, *el-Kâmil*, 422-423,425; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 14-15; Vefâi, *Yevmu 'idi bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 2.

Meddi Munfasıl	1	Sûsî 1, Dûri 1-2	1	1 (2)
Meddi Lazım	4	4 (Mısır tarikinde 3)	4	4
Meddi Arız	Kasr	Kasr-1 Tevaasut-2 Tul-3	Kasr	Kasr
Meddi Lîn	Kasr	Kasr-1 Tevaasut-2 Tul-3	Kasr	Kasr

Meddi Arız ve meddi lîn de kasr vechi tercih edilerek okunmaktadır. Meddi munfasıl kaidesi, Hasan-ı Basrî hariç diğer Basralı imamlarca iki elif (dört hareke) uzatılarak okunduğu da rivayetler arasında yer almaktadır. Ayrıca meddi lazımın üç elif miktarı uzatıldığına dair ifadelerde bulunmaktadır.⁸⁶²

3.2.3. İdğam

İdğam peşi sıra gelen iki harften birini diğerine katmaya denmektedir. İdğam; kebir ve sağır olmak üzere ikiye ayrılır. Benzer olan veya cins ya da birbirine yakınlığı bulunan her iki harfte hareke olduğunda yapılan idğama idğam-ı kebir, birinci harfin sakın/cezimli ikincisinin harekeli olduğu idğamlarda ise idğam-ı sağır kaidesi oluşmaktadır.⁸⁶³ İdğam olunan birinci harfe “müdğam” idğamın kendisinde gerçekleştiği ikinci harfe ise “müdğamun fih” denmektedir. Müdğam, müdğamun fih’in içine kendisinden bir eser/sıfat kalmadan tam bir birliktelik oluşturuyorsa tam idğam, müdğam sahip olduğu sıfatları dolayısıyla müdğamun fihe ağır gelip tam bir birliktelik oluşturamadığı zaman yani müdğam olan harfin sesinin etkisi kaybolmadığında nakıs idğam ortaya çıkmaktadır.⁸⁶⁴ İdğam, Basra imamı Ebû Amr’ın ifadesiyle; **“Arapların dillerinde icra edilen ve dili süslü kılan bir kelimedir.”**⁸⁶⁵ Tilavet esnasında kolaylığı sağlayan idğam kuralı, Basralı kıraat imamlarınca icra edilmiştir. Bu imamların başında idğamla özdeşmiş olup önde gelen İmam Ebû Amr ve onun ikinci ravisi Sûsî gelmektedir. Yezîdî de onlara muvafakat etmektedir. Çünkü Ebû Amr fasih olmasıyla meşhur olan ve Arap coğrafyasında yaygınlığıyla bilinen

⁸⁶² İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/674.

⁸⁶³ İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/593.

⁸⁶⁴ Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Ri‘âye li-tecvîdi ‘l-kırâ’e ve tahkiki lafzi’t-tılâve* (Mısır: Mektebetü Kurtuba, 2005), 197; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 80; Ğânîm Kaddûrî el-Hamed, *Kur’an Fonetik Üzerine Tetkikler -Tecvid Âlimleri Özelinde-*, çev. Mehmet Emin Maşalı vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 388-389.

⁸⁶⁵ İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/594.

Temîm kabilesine mensup bir Arap'tır.⁸⁶⁶ Temîm kabilesinde idğamlı okuma dilin fesahatindendir. Basra kıraat imamlarının idğam hususları şöyledir:

Ebû Amr "فَقَدْ" kelimesinde bulunan dâl harfinden sonra "ص-س-ش-ج-ذ-ز-ض-" "لَقَدْ صَدَقَ" harflerinden biri gelirse dâl harfini idğam ederek okur.⁸⁶⁷ Örnek kelimeler "وَلَقَدْ جَاءَهُمْ" (Yusuf 30.), "فَقَدْ شَعَفَهَا حُبًّا" (Âl-i İmrân 181.), "لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ" (Fetih 24.), "فَقَدْ" (Zümer 27.), "وَلَقَدْ ضَرَبْنَا" (Mülk 5.), "وَلَقَدْ زَيَّنَّا" (A'râf 179.), "وَلَقَدْ ذَرَأْنَا" (Nahl 113.), "ظَلَمَ نَفْسَهُ" (Talak 1.)

Ebû Amr "إِذْ" kelimesindeki zâl harfini şu altı harfe "ج-ز-س-ت-ص-د-" idğam ederek okumaktadır: "وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ" (Bakara 125.), "إِذْ رَعَى الْأَبْصَارُ" (Ahzâb 10.), "إِذْ" (Ahkâf 29.), "وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ" (Bakara 166.), "إِذْ تَبَرَأَ الَّذِينَ" (Nûr 12.), "سَمِعْتُمُوهُ" (Hicr 52.) örneklerinde olduğu gibi zâl harfini sonrasında gelen harflere idğam etmektedir.⁸⁶⁸

Ebû Amr mazi fiilin müfret müennes kalıbında bulunan tâ harflerini sonrasında gelen "ت-ث-ص-ظ-س-ج-ز-" harflerine idğam ederek okumaktadır: "كَذَّبْتَ ثَمُودُ" (Enbiya 11), "كَانَتْ ظَالِمَةً" (Nisa 90), "حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ" (Bakara 25), "رَحِبَتْ ثَمُ" (Şuara 141), "خَبَّتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا" (İsrâ 97), "نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ" (Bakara 261), "أَنْبَتَتْ سَبْعَ" (Nisa 52) örneklerinde olduğu gibi.⁸⁶⁹

Ebû Amr "هَلْ" kelimesindeki lâm harfini üç yerde (Mülk 3, Hakka 8 ve Mutaffifin 14'de) sonrasında gelen tâ harfine idğam etmektedir. Yine beş yerde (Nisa 74, Ra'd 5, İsrâ 63, Tâhâ 97 ve Hucurât 11'de) bâ harfini fâ harfine idğam etmektedir.⁸⁷⁰ Ebû Amr Kur'an'ın neresinde gelirse gelsin "ت" harfini "ث" harfine idğam ederken "ذ" harfini "ذ" harfine (فَنَبَذْنَاهَا), öncesinde "خ" harfi bulunan yerlerde zâl "ذ" harfini "ت" harfine (أَخَذْتُمْ), iki yerde "د" harfini "ث" harfine (وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ) idğam ederek okumaktadır.⁸⁷¹

⁸⁶⁶ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 81.

⁸⁶⁷ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 51.

⁸⁶⁸ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 51.

⁸⁶⁹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 52.

⁸⁷⁰ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 52.

⁸⁷¹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 53.

Ebû Amr sakin râ harfini sonrasında gelen lâm harfine idğam ederek okumasında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu idğam kimileri tarafından eleştiriye maruz kalmıştır.⁸⁷² Bununla ilgili gerekli açıklamayı Ebû Amr'ın eleştiriye maruz kalan kıraatleri başlığında değerlendirmeye tâbi tutacağız.

İmam Ya'kûb “قَدْ” kelimesinden sonra “ج-س-ش-ص-ض-ذ-ز-ظ” harflerinden biri gelmesi durumunda; “وَلَقَدْ جَاءَهُمْ” (Bakara 92), “لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ” (Mücadele 1), “قَدْ شَغَفَهَا” (A'raf 179), “وَلَقَدْ دَرَأْنَا” (Rum 58), “وَلَقَدْ ضَرَبْنَا” (Âl-i İmran 152), “لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ” (Yusuf 30), “وَلَقَدْ زَيَّنَّا” (Mülk 5), “فَقَدْ ظَلَمَ” (Bakara 231), örneklerinde olduğu gibi dâl harfini idğam etmeden izhar ile okuduğu gibi, “لِذْ” kelimesindeki zâl harfini de sonrasında gelen “ت-ج-ص-س-ز-د” harflerine idğam etmeksizin okumaktadır.⁸⁷³ Burada olduğu gibi İmam Ya'kûb, Ebû Amr'ın idğam ettiği yerlerin genelinde izhar ederek okumaktadır. Ya'kûb'un izhar ile okuduğu yerlerin bazı kaynaklarda idğam edildiği belirtilmiştir. İbnü'l-Fahhâm (ö. 516/1123) “قَدْ” ekinde ki dâl harfinin Ebû Amr'ın kıraatinde olduğu gibi idğam edildiğini, yine “لِذْ” edatındaki zâl harfinin sonrasında gelen harflere idğam edilerek okuduğunu rivayet etmektedir.⁸⁷⁴

İbn Galbun'un (ö. 399/1009) “*Kitabu't-Tezkira*” isimli eserinde farklı kelimelerde bulunan aynı harflerin (misleyn) harekeli olarak peşi sıra geldiği yirmi dört yerde İmam Ya'kûb'un idğam ederek okuduğunu ifade etmektedir.⁸⁷⁵ İmam Ya'kûb'un burada yaptığı idğamlar idğam-ı kebir kısmına girmektedir. Ör: “لَذَهَبَ” (Tâhâ 39), “وَلِئَصْنَعِ عَلَى عَيْنِي” (Tâhâ 34), “تُسَبِّحَكَ كَثِيرًا” (Nahl), “جَعَلَ لَكُمْ” (Bakara 20), “بِسْمِ اللَّهِ” (Necm 48-79) idğam ederek okumaktadır İmam Ya'kûb.⁸⁷⁶ İbnü'l-Fahhâm

⁸⁷² Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 86.

⁸⁷³ Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, *Müfredetü Ya'kûb b. İshak el-Hadramî*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzî, 2008), 26; Ehvâzî, *Müfredetü Ya'kûb*, 69-70.

⁸⁷⁴ Abdurrahmân b. Ebû Bekr Atîk b. Halef İbnü'l-Fahhâm, *Müfredetü Ya'kûb*, thk. İhâb Ahmet Fikrî - Halit Hasan Ebû'l-Cûd (Riyad: Edvâu's-Selef, 2007), 111-114.

⁸⁷⁵ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 52-53.

⁸⁷⁶ Ehvâzî, *Müfredetü Ya'kûb*, 75; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya'kûb ve Nâfi'*, 89-90.

Necm suresi 43-44. Ayetlerinde de (وَأَنَّهُ هُوَ) idğam ettiğini aktararak sayıyı dörde çıkarmaktadır.⁸⁷⁷

İmam Ya‘kûb, Yasin suresi ilk ayetteki sîn harfini sonrasında gelen ayetin ilk harfi olan vâv harfine idğam eder ve benzer okuyuşu Kalem suresinde de yapmaktadır.⁸⁷⁸ “يَسَّ وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ” İmam Ya‘kûb’un burada yaptığı idğam-ı sağır olmaktadır.

Hasan-ı Basrî, farklı kelimelerde harekesi olan aynı (misleyn) harflerin yan yana geldiği yerlerde idğam-ı kebir yaparak okumaktadır.⁸⁷⁹ (كَذَّبْتَ تَرْكُنُ-إِفَاقَ قَلِّ-إِنَّكَ كُنْتَ-) örneğinde olduğu gibi. Hasan-ı Basrî, Ebû Amr’ın hocalarından biridir. Dolayısıyla Ebû Amr’ın idğamlı okuyuşları Hasan-ı Basrî’nin kıraatinde de bulunmaktadır.⁸⁸⁰ Hasan-ı Basrî “الرَّحِيمَ*مَلِكٍ” örnek ayetinde olduğu gibi yerlerde idğam yaparak okumaktadır. Bu gibi yerlerde idğamı kasr, tevassut ve tul (işba‘) ile okumaktadır.⁸⁸¹

İmam Yezîdî Ebû Amr’ın en gözde öğrencisidir. Daha öncede ifade edildiği gibi Ebû Amr’ın kıraatini rivayet eden raviler Ebû Amr’ın kıraatini Yezîdî’den almışlardır. Dolayısıyla Ebû Amr’ın idğamlı okuyuşları Yezîdî’nin kıraatinde -bazı yerlerde hulf ile- yer almaktadır.⁸⁸²

İdğamı kebre engel olan sebepler üç tanedir: 1- müdğamın tenvinli olması, 2- müdğamın şeddeli olması, 3- mütekellim veya muhatap tâ zamiri olması.

3.2.4. İmale – Beyne – Feth

Fetha harekeyi, esre harekeye doğru meylettirmeye veya “elif” harfini “yâ” harfine doğru meylettirmeye imale denmektedir. Ses, esre veya yâ harfine yakınsa

⁸⁷⁷ İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya‘kûb*, 117.

⁸⁷⁸ Dâni, *Müfradetü Ya‘kûb b. İshak*, 27; Ehvâzî, *Müfradetü Ya‘kûb*, 72; Nebhân b. Hüseyin Mısrî, *Ya‘kûb*, 14.

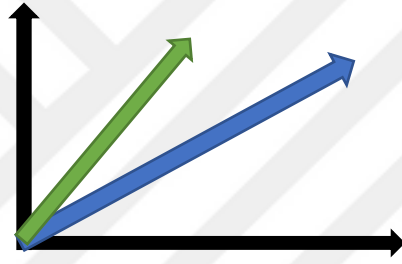
⁸⁷⁹ Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 202.

⁸⁸⁰ Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 203; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu‘tebera*, 5; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 17-19; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 17.

⁸⁸¹ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 20.

⁸⁸² Hulf ile okunan yerler için bk. 28-37. mısralar Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu‘tebera*, 3; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 29; Vefâi, *Yevmu ‘idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 14 Mukaddime kısmı sayfası.

imale, fetha veya elif harfine daha yakınsa beyne/taklil/beyne beyne denmektedir.⁸⁸³ Beyne diğer bir ifadeyle küçük imaledir (imale-i süğra'dır). Fetha sesini meylettirmeden okumada da fetha sesi ortaya çıkmaktadır. İmale ve beyne yapılmaya mevzu olan kelimelerin dışında fetha harekesi bulunan harfler fetha sesiyle okunmaktadır. İmalenin yapılmasındaki esas maksat, kelimenin asıl yapısına dikkat çekmenin yanı sıra, sesler arası fonetik ahengin sağlanması ve telaffuz organlarını iki zıt yönde (üst-alt) hareket ettirme yerine, tek yönlü bir hareket sağlayarak, bu sayede telaffuzun kolaylaştırılmasıdır.⁸⁸⁴ Bu okuyuşta yer alan fonetik farkları kavrayabilmek için fem-i muhsin birine ihtiyaç gerekmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'de bulunan bazı ayetlerdeki kelimelerin telaffuz şeklini öğrenmek için sadece yazılı metinleri okumak kâfi gelmeyecektir.⁸⁸⁵

Yukarı siyah renkli ok **fetha** sesini sağ yana doğru paralel siyah renk **esre** sesini resmetmektedir. Esreye yakın olan mavi ok **imale**, fethaya yakın olan yeşil renk ise **beyne** sesinin aralığını resmetmektedir.

Aynı harekeye sahip olan kelimelerin farklı telaffuz edilmesi lehçeyle alakalı bir durumdur. Telaffuzdaki bu farklılıklar hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in yedi harf bağlamında buyurduğu hadisi şeriflerle birebir bağlantılıdır. Hadisi şeriflerin manasında verilen ruhsatın/kolaylığın yanı sıra Hüzeli (ö. 465/1073) ve Sehavi'nin (ö. 643/1245) aktardığı rivayette bu okuyuşun Nebvî ağızdan sadır olduğunu göstermektedir: "Safvân b. Assâl Hz. Peygamber'i "يَحْيَى"⁸⁸⁶ kelimesini okurken duydu. Hz. Peygamber burayı imale ederek telaffuz etti. Bunun üzerine kendisine Ey Allah'ın resulü imale ile okuyorsunuz! Bu Kureyş lehçesi değildir? diye sual edilince,

⁸⁸³ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 2/1051-1052.

⁸⁸⁴ Çağır, *Kur'an Belâgati ve Fonetigi*, 408.

⁸⁸⁵ Süleyman Kılıç, *Mâide Suresi Bağlamında Nâfi, Ebû Amr ve Âsım Kıraatleri* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 65.

⁸⁸⁶ Meryem 19/12: "يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَأَنْتِنَاهُ الْكِتَابَ صَبِيًّا" "Ey Yahyâ! Kitaba var gücünle sarıl!" dedik ve ona henüz çocukken hikmeti verdik.

Hiz. Peygamber Şöyle cevap buyurdu: **“Bu dayılarımız Beni Sa’d’ın lehçesidir”**.⁸⁸⁷ Fetha sesinin Hicaz bölgesindeki halkın lehçesi olduğu bilgisinin yanında, imale ile okuyuş biçiminin daha çok Necid bölgesinde yer alan Temim, Esed ve Kays kabilelerinin telaffuzunda yer aldığı aktarılmaktadır.⁸⁸⁸ Bu rivayette Hiz. Peygamber’in imaleyi dayıların­n l gati olarak ifade etmesi Arap lehçelerinde imalenin varlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla her iki ses Arapçada vardır. Fakat bölgesel olarak Kureyş fetha sesini kullanırken, Temim imale sesini tercih etmektedir. Bunun gibi lehçesel farklılıklar ülkelerin farklı bölgelerinde yaşayan ve aynı dili kullanan kimselerin dillerinde de görülebilir. Örneğin “geliyorum” kelimesini farklı bölgelerde yaşayan halkın fonetik farklılıkla birlikte seslendirilmesi gibidir. Dil açısından fetha sesi asıl, imale sesi ise fer (ikincil) kabul edilmekle birlikte her ikisiyle de Kur’an-ı Kerim nazil olmuştur.⁸⁸⁹ İmaleyi eleştiren nahivcilere cevap niteliğinde bir rivayeti “el-K mil” adlı eserine alan H zel  Şunu aktarmaktadır: “Selim b. İsa el-Hanef ; Ben İmam Hamza’nın yanında ağlarken o bana ‘Seni ağlatan nedir?’ diye sordu. Bende nahivciler seni ve الـأَرْحَامَ بِمُصْرَجِيْ kıraatini ayıplıyorlar. Hamza: ‘Ey Selim! Ben A‘meş’e ( . 148/765), A‘meş’ten Yahya b. Vess b’a, Yahya’dan Zir b. HubeyŐ’e ( . 82/701), Zir’de Abdullah b. Mes  d’a ( . 32/652-53), Abdullah b. Mes  d ta Res lull h’tan, o da Cebrail’den, Cebrail’de Allah Te  l ’dan bu kıraati aldı. Peki nahivcilerin bu Şekilde bir isnadı var mı?” Şayet imale sonradan ortaya çıkan bir Şey olsaydı elbette nahivcilerin itirazı geçerli olurdu. İmale az olsun çok olsun her k rardan rivayet edilmiştir.⁸⁹⁰ İmale ve fetha Kur’an-ı Kerim’in nazil olduğu seslerdendir.⁸⁹¹

Basra kıraat imamlarından Eb  Amr’ın İsra suresi 72. Ayette yer alan “اعْم ” kelimesini ilk geçtiği yerde imale ile, ikinci geçtiği yerde ise fetha sesiyle⁸⁹² okumasının sebebi, k raate senedin önemini ortaya koymaktadır. Nitekim; “Kıraat

⁸⁸⁷ H zel , *el-K mil*, 310; Seh v , *Cem l ’l-K rr *, 2/498.

⁸⁸⁸ Seh v , *Cem l ’l-K rr *, 2/499; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 2/1052.

⁸⁸⁹ Seh v , *Cem l ’l-K rr *, 4/499; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 2/1055.

⁸⁹⁰ H zel , *el-K mil*, 309-310.

⁸⁹¹ H zel , *el-K mil*, 308.

⁸⁹² İbn M c hid, *Kit bu’s-Seb’a*, 383; Eb  Amr Osman b. Said ed-D n , *et-Teys r fi’l-k r ’ ti’s-seb’a*, thk. Halef Humud eş-ŐeĐdil  (Suudi Arabistan: D ru’l-Endülüs li’n-Neşri ve’t-Tevzi, 2015), 412.

tâbi olunan bir sünnettir. Nasıl bulduysanız öyle okuyun.”⁸⁹³ Bu ayette yer alan aynı iki kelimenin birincisi imaleli, ikincisi fetha sesiyle okunmasının sebebi; kelimenin anlam yapısıyla alakalı olduğuyla ilişkilendirilmiştir. Diğer kıraat-i aşere imamlarından burayı Ebû Amr gibi okuyan Ya‘kûb’dur.⁸⁹⁴ Yezîdî’de burada hocasının kıraatini takip etmektedir.⁸⁹⁵ Ayetin tamamı şu şekildedir: “وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي ” (Bu dünyada kör olan ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.) Birinci “أَعْمَىٰ” kelimesini imale ile okuyan Ebû Amr, Ya‘kûb ve Yezîdî, ikinci “أَعْمَىٰ” kelimesini fetha sesiyle okumuşlardır. Gerekçesi ilkinin sıfat-ı müşebbehe (احمر-اصفر gibi), ikincisinin ise ism-i tafdil konumunda gelmiş olmasıdır.⁸⁹⁶ Böylece iki farklı hareke/ses uygulamak suretiyle, iki mana arasında ayırım gözettiği bu kıraat: “Kim bu dünyada körlük ederse, ahirette onun kalp gözü dünyadaki hâline oranla daha da kör olacaktır.” şeklinde yorumlanır ki, ayetin fasıla kelimesi, yine bir ism-i tafdil vezniyle “وَأَضَلُّ سَبِيلًا” (yolca da daha sapıktır) şeklinde gelip öncesine atfedilmesi, ikinci “أَعْمَىٰ” lafzının ism-i tafdil olarak kullanıldığının hüccetidir.⁸⁹⁷ Diğer bir ifadeyle; dünyada gören gözlerine rağmen Allah’ın ayetlerine kör olan/iman etmeyen kimse, ahirette hiçbir şey görmeyecek tam bir kör olarak ve yolundan sapmış şaşırmış bir hâlde bulunacaktır.⁸⁹⁸ Bu durumda birinci lafız “gözü görmeyen” kimsenin hâlini vasfetmek için konulmuş bir sıfat-ı müşebbehe olurken, ikincisi “üstünlük” anlamı ifade etmek için konmuş bir sığa olan ef‘alü kalıbında kullanılmış bir ism-i tafdil olmaktadır.⁸⁹⁹

Basra kıraat imamlarından Hasan-ı Basrî, Ebû Amr’ın imale ile okuduğu yerleri fetha sesiyle tilavet etmektedir. Yalnız iki yerde imale ederek okumaktadır. Hasan-ı Basrî Mutaaffîfîn Suresi 14. Ayette yer alan “بَلْ رَانَ” kelimesinde, öncelikle lâm harfini râ harfine idğam eder sonrada râ harfinde imale yapmaktadır.⁹⁰⁰ İkinci imale yaptığı yer ise Tâhâ suresi 124. Ayette yer alan “مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً”

⁸⁹³ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 50; Dâni, *Câmi’u’l-beyan*, 40; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü’l-Me’ânî*, 5; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/140.

⁸⁹⁴ Dâni, *Müfredetü Ya‘kûb b. İshak*, 28; İbnü’l-Fahhâm, *Müfredetü Ya‘kûb*, 130.

⁸⁹⁵ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 31.

⁸⁹⁶ İbn Zencele, *Huccetü’l-kıraât*, 407.

⁸⁹⁷ Çağır, *Kur’an Belâgati ve Fonetigi*, 410-411.

⁸⁹⁸ İbn Zencele, *Huccetü’l-kıraât*, 407.

⁸⁹⁹ İbn Zencele, *Huccetü’l-kıraât*, 407; Çağır, *Kur’an Belâgati ve Fonetigi*, 411.

⁹⁰⁰ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 205.

”ضُنْكَأَ وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى“ (Kim de beni anmaktan yüz çevirirse mutlaka sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz.)” kelimesindedir. Hasan-ı Basrî bu kelimeyi tenvinsiz olarak ”فعلى“ kalıbından okuyarak imale yapmaktadır.⁹⁰¹ Bu iki yer dışında Hasan-ı Basrî’nin Kur’an-ı Kerimde imale yaparak okuduğu yer yoktur. Ayrıca Ehvâzî (ö. 446/1055) Furkan suresi 28. Ayetin başında yer alan ”يَا وَيْلَتَى“ kelimesinde imale yaptığını da aktarmaktadır.⁹⁰² Fakat bu kelime Hasan-ı Basrî’ye göre tâ harfinin kesrası sonrasında ise yâ med harfi olacak şekilde ”يَا“ okunmaktadır.⁹⁰³ Dolayısıyla fetha harekeyi esre harekeye doğru meylettirme yerine direkt esreli okuyuş vechi bulunmaktadır.

Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) İmam Ya’kûb’un üç yerde imale yaptığını ve bu yerlerin; İsra 72’de yer alan ”أَعْمَى“ lafzının geçtiği ilk yerde, Neml suresi 43. Ayette geçen ”الْكَافِرِينَ“ kelimesinde ve Yasin suresinin ilk ayetinde ki ”يَسْ“ yâ kelimesinde olduğunu aktarmaktadır.⁹⁰⁴ Ehvâzî ve İbnü’l-Fahhâm, İmam Ya’kûb’un ravilerinden Ruveys’in (ö. 238/852) ”الْكَافِرِينَ“ kelimesini; ister mecrûr ister mansup ister marife veya nekre olarak gelsin Kur’an’ın her yerinde imale ile okuduğunu, Ravh’ın (ö. 233/847-48) ise sadece Neml 43’te imale yaptığını aktarır.⁹⁰⁵

İmam Ebû Amr’ın öğrencisi şaz kıraat imamlarından Yezîdî Kur’an-ı Kerim’de yer alan râ harfinden sonra ister aslı elif olsun ister Mushaf imlasında yâ’lı şekilde yazılsın bütün kelimeleri imale ile okur.⁹⁰⁶ ”افترى“ ”بشرى“ ”يرى“ . Diğer bir ifadeyle zevat-ı râ’ları imale yapmaktadır. Yusuf suresi 19. Ayette yer alan ”قَالَ يَا بُشْرَى“ ”قَالَ“ kelimesinde üç vecih almaktadır: Fetha, imale ve beyne. Yine ”الْأَبْرَارَ“ , ”قَرَارٍ“ , ”الْأَشْرَارَ“ gibi öncesi fethalı olan birinci râ harfinde imale yapmaktadır. Burada imalenin gerçekleşmesi için sonrasında gelen râ harfinin kelimenin son harfi ve mecrur

⁹⁰¹ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 388; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 21; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 17 Mukaddime kısmı.

⁹⁰² Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 410.

⁹⁰³ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî İbn Haleveyh, *Muhtasar fî şevâzî l-Kur’ân min kitâbi l-bedî’* (Kahire: Mektebetü’l-Mütenebbî, ts.), 106; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 121; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 365.

⁹⁰⁴ Dâni, *Müfredetü Ya’kûb b. İshak*, 28.

⁹⁰⁵ Ehvâzî, *Müfredetü Ya’kûb*, 76; İbnü’l-Fahhâm, *Müfredetü Ya’kûb*, 129-130; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi’*, 85.

⁹⁰⁶ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 30; Vefâî, *Yevmu ’idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 14 Mukaddime kısmı.

olması gerekmektedir.⁹⁰⁷ Yezîdî kelimenin son harfî kesrâlî râ'dan önce bulunan eliflerde de imale yapmaktadır. (الدَّارُ النَّارُ). Yalnız üç kelimede fetha ile okumaktadır ki bu kelimeler: “وَالْجَارُ” (Nisa 36), “جَبَّارِينَ” (Maide 22) ve “أَنْصَارِي” (Âl-i İmran 52).⁹⁰⁸ Ayrıca İmam Yezîdî: “رَأَى-رَأَاهَا” kelimelerindeki hemzelerde, vakf hâlinde sonrası sakınse “رَأَى الشَّمْسُ” gibi yerlerde (son yer vasl hâlinde fetha sesiyle okunur), hurûfu mukatta harflerinde bulunan râ ve hâ (هَ) harflerinde, nerede gelirse gelsin “التَّوْرَةَ” ve “أَعْمَى” kelimelerinde ki râ ve kâf harflerinde, İsrâ 72'deki birinci “الْكَافِرِينَ” kelimesinde, Tevbe 109'da “هَارٍ” kelimesinde ve “النَّاسِ” kelimesinde fetha öncelikli olmak üzere ikinci vecih olarak imale ile okumaktadır.⁹⁰⁹

İmam Yezîdî Tâhâ 58. Ayette yer alan “سَوَّى” kelimesinde, Kıyâmet 36'da “سُدَّى” kelimesinde vakf hâlinde beyne yaparak okumaktadır. Yine “فَعْلَى-فَعْلَى-فَعْلَى” kalıbında gelen kelimelerdeki elif-i maksuraları (طُوبَى-تَقْوَى-مُوسَى-عِيسَى) beyne yaparak okumaktadır. Ayrıca 11 surenin ayet sonlarında (Tâhâ, Necm, Mearic, Kıyâmet, Naziat, Abese, A'la, Şems, Leyl, Duha ve Alak) tenvinden bedel olan eliflerde (هَمْزًا) beyne yapmaktadır denilse de râcî olan görüş imale yaptığıdır.⁹¹⁰

Basra kıraat imamlarından fonetikle alakalı imale-beyne-fetha seslerini kıraatinde daha çok barındıran İmam Ebû Amr'dır. Ebû Amr, zevatî râ harflerinin bulunduğu yerlerde ve elifi mütetarrife olan kelimelerde imale ile okumaktadır.⁹¹¹ Sonrasında esreli râ harfî bulunan “عَلَى ابْصَارِهِمْ”, “الْقَهَّارُ”, “صَبَّارٌ” vb. kelimelerin eliflerinde, “الْإِبْرَارِ”, “قَرَارٍ”, “الْأَشْرَارِ” örneklerinde olduğu gibi bir kelimede tekrarlanan râ harflerinin birincisinde (yalnız Nisâ 36. Ayetinde “وَالْجَارُ ذِي الْقُرْبَى وَالْجَارُ الْجُنُبِ” imale yoktur), râ harfî aynel fiilde bulunan kelimelerde “بَخَارِجٍ”, “مَارِدٍ”, râ harfinin lamel fiilinde merfu veya mensup hâlde geldiği yerlerde “يُولِجُ النَّهَارَ”, “العَزِيزُ الْعَفَّارُ”, aynı şekilde sonunda yâ harfinden çevrilmiş elif bulunan râ harflerinde “تَرَى”, “يَرَى”, “التَّوْرَةَ”

⁹⁰⁷ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 30.

⁹⁰⁸ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 30; Vefâi, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 14 Mukaddime kısmı.

⁹⁰⁹ Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 6; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 30-31.

⁹¹⁰ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 31.

⁹¹¹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 56.

”, “بَشْرَى”, “أَسْرَى”, “الْقَرْى”, “تَتَمَارَى”, sonrasında yâ harfinden dönüşmüş elif bulunan fethalı hemzelerde “وَلَقَدْ رَءَاهُ”, “فَرَّأَاهُ حَسَنًا”, “رَءَاهُ كَوَكْبًا” imale yaparak okumaktadır.⁹¹²

Ebû Amr “الْكَافِرِينَ” kelimelerinin nasp ve cer hâlinde imale ile okurken, aynı kelimenin müfred “أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ” ve merfu “هُمْ الْكَافِرُونَ” hâlinde fetha yaparak okumaktadır.⁹¹³ Ebû Amr “النَّاسِ” kelimelerinin mecrur olarak geldiği yerlerde “بِالنَّاسِ” hulf ile okumaktadır.⁹¹⁴

Ebû Amr “يَا حَسْرَتِي”, “يَا وَيْلَتِي”, gibi kelimelerde beyne yaparak okumaktadır.⁹¹⁵ Ebû Amr Yusuf suresi 5. Ayette yer alan “رُءْيَاكَ” kelimesini beyne yaparak okumaktadır.⁹¹⁶

Ebû Amr “فَعْلَى-فَعْلَى-فَعْلَى” kalıbında gelen kelimelerdeki elif-i maksuraları (يَحْيَى-مُوسَى-عِيسَى-الْمُوتَى-مَرْضَى-إِحْدَى-سَيِّمَاهُمْ-الدُّنْيَا-الْقُصْوَى-رُءْيَاكَ-الْوُسْطَى-طُوى) beyne yaparak okumaktadır.⁹¹⁷ Aynı yerleri Yezîdî imale yapmaktaydı. Kelimenin sonunda yâ harfinden çevrilmiş elif bulunan her kelimedede beyne yaparak okumaktadır. (إِذَا هَوَى-وَمَا) (عَوَى). Elif harfinden sonra “هَآ” harfî bulunan kelimelerde “يَحْشَلَهَا”, “مُنْتَهَاهَا”, fakat “ذِكْرُهَا” örneğinde olduğu gibi elif harfinden önce râ harfî bulunan yerlerde imale yapar.⁹¹⁸

Ebû Amr 10 surenin ayet sonlarında (Tâhâ, Necm, Kiyâmet, Naziât, Abese, A‘la, Şems, Leyl, Duhâ ve Alak) tenvinden bedel olan eliflerde (هَمْسًا) (أُمَّتًا) beyne yapmaktadır.⁹¹⁹ Fakat sonunda râ harfî bulunan kelimelerde Ebû Amr’ın imale yaptığı daha önce ifade edilmişti. Yezîdî ise Meâric suresinin dâhil olmasıyla birlikte 11 surenin ayet sonlarında beyne yaptığı daha önce ifade edilse de asıl olanın imale ile okuduğu görüşüydü. Ayrıca Ebû Amr; Ğafir, Fussilet, Şûrâ, Zuhruf, Duhan, Câsiye ve Ahkâf surelerinin başında yer alan “لَحْم” harflerindeki hâ harfini beyne yaparak

⁹¹² Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 56-59; Dâni, *et-Teysîr*, 219-221.

⁹¹³ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 60.

⁹¹⁴ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 60; Dâni, *et-Teysîr*, 222-223.

⁹¹⁵ Dâni, *et-Teysîr*, 210.

⁹¹⁶ Dâni, *et-Teysîr*, 216.

⁹¹⁷ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 63.

⁹¹⁸ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 64-65.

⁹¹⁹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 65.

okumaktadır.⁹²⁰ Bu harflerin ve Yusuf suresi 84'te yer alan “يَا أَسْفَى” kelimesinin hem fetha hem beyne beyne okuyuşu da rivayet edilmiştir.⁹²¹

3.2.5. İki Hemze: Tahkik- Teshil-İskât

İki hemzenin art arda bir araya geldiği yerler Basra imamlarınca farklı vecihlerle okunmuşlardır. İki hemzenin bir araya geldiği yerler; aynı kelimedede bulunan-iki ayrı kelimedede bulunan hemzeler, şeklinde iki kısımda toplanabilir. Bu hemzeler tahkik, teshil, ibdâl ve iskât vecihleriyle okunmaktadır. Hemze yumuşatma yapılmadan mahrecinden çıktığı gibi okunmasına tahkik, hemzenin yumuşatılarak harekesi cinsinden olan hemze-elif veya hemze-yâ veya hemze-vâv arasında bir sesle hâ “ء”ya benzetmeden okumaya teshil, hemzeyi hazf (silmeye) edip düşürmeye de iskât denmektedir.⁹²²

3.2.5.1. Bitişik Bulunan İki Hemze

Aynı kelimedede bulunan hemzeden kastedilen hemzelerden birinin istifham hemzesi olmasıdır. Bu iki hemze yan yana yazıldığı için “مُتَجَاوِرَتَان” veya “مُتَلَصِّقَتَان” şeklinde ifade edilmiştir.⁹²³ Dolayısıyla aynı kelimedede bulunmasından ötürü bitişik iki hemze başlığını verdik. Bu hemzelerin okunuşu harekelerinin durumuna göre farklı okunmaktadır. Bitişik olan hemzelerin harekelerinin farklı şekilde geldiği üç durum bulunmaktadır. Bunlar; iki hemzenin fethalı olması, birinci hemzenin fethalı ikinci hemzenin kesralı olarak gelmesi ve son olarak birinci hemzenin fethalı ikincisinin ötre hareke ile geldiğidir.⁹²⁴

a- İki hemzenin fethalı olduğu vecihler (ءَ أَنْتَ-ءَ أَنْذَرْتَهُمْ - ءَ أَعْجَمِيٌّ - ءَ أَسْجُدُ)

⁹²⁰ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 65.

⁹²¹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 66.

⁹²² Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 2/815.

⁹²³ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 49; Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 63.

⁹²⁴ İlgili vecihlere dair ayrıntılı bilgi için bk. Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 206; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 14-15; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 17 Mukaddime; İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 134-135; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 49-50; Dâni, *et-Teyisîr*, 161-162; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 208-216; Dâni, *Müfredetü Ya'kûb b. İshak*, 25; Ehvâzî, *Müfredetü Ya'kûb*, 77; İbnü'l-Fahhâm, *Müfredetü Ya'kûb*, 127-128; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 3; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 16-17; Vefâi, *Yevmu'idî bi kiraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 3; Kılıç, *Ebû Amr Nafi ve Asım Kiraatleri*, 59-62.

1. Birinci hemzeden sonra “elif” harfî dâhil ederek ilk hemzeyi uzatmak ve ikinci hemzeyi teshilli okumak. Bu okuyuşu yapan imamlar; Ebû Amr ve Yezîdî’dir.
2. İlk hemzeyi tahkikli, ikinci hemzeyi teshilli okumak. İlkinden farklı olarak burada, iki hemzenin arasına ayrıca bir “elif” harfî getirilmez. Yani med yapılmaksızın okunur. Ya‘kûb’un ravilerinden Ruveys bu vechi almaktadır.
3. Tahkik; her iki hemzenin harekesini vererek okumak. Hasan-ı Basrî ve İmam Ya‘kûb’un ravilerinden ikincisi Ravh tahkik vechini almaktadır. Fakat Fussilet 44’teki kelimeyi “أَعْجَبِي” şeklinde tek hemze ile okumaktadır.⁹²⁵ Yine Hasan-ı Basrî istisna olarak “هَ أَنْتُمْ” kelimesinde teshil yapmaktadır.⁹²⁶

b- İlk hemzenin fethalı ikinci hemzenin kesralı olarak olduğu vecihler

(ءِإِنْكُمْ-)

1. Birinci hemzeden sonra “elif” harfî dâhil ederek ilk hemzeyi uzatmak ve ikinci hemzeyi teshilli okumak. Bu okuyuşu yapan imamlar: Ebû Amr, Yezîdî’dir.
2. İkinci hemzeyi teshilli okumak. Ruveys bu vechi almaktadır.
3. Tahkik; her iki hemzenin harekesini vererek okumak. Hasan-ı Basrî ve İmam Ya‘kûb’un ravilerinden ikincisi Ravh tahkik vechini almaktadır.

c- İlk hemzenin fethalı ikincisinin ötre hareke olduğu vecihler

Bunlar Kur’an-ı Kerim’de üç yerde bulunmaktadır. Ali İmran suresi 15. Ayette, Sad suresi 8. Ayette ve Kamer suresi 25. Ayette geçmektedir.⁹²⁷

1. Birinci hemzeden sonra “elif” harfî dâhil ederek ilk hemzeyi uzatmak ve ikinci hemzeyi teshilli okumak. Bu okuyuşu yapan imamlar: Ebû Amr ve Yezîdî’dir.

⁹²⁵ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 15.

⁹²⁶ Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 17 Mukaddime kısmı.

⁹²⁷ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 49.

2. İlk hemzeyi tahkikli, ikinci hemzeyi teshilli okumak. Birinci vecihten farkı iki hemze arasında med harfî olmaksızın okunmaktadır. Ebû Amr, Yezîdî ve Ruveys bu vechi almaktadırlar. Ebû Amr ve Yezîdî birinci vechi de alarak iki şekilde ilgili yerleri okumaktadır.
3. Tahkikli okuyuş vechi. Yani her iki hemzeyi de okumak. Basra kıraat imamlarından Hasan-ı Basrî ve İmam Ya'kûb'un ravilerinden ikincisi Ravh iki hemzeli yerlerin ister bitişik ister farklı kelimelerde olsun tahkik vechi ile okumaktadır. İstisna olan dört kelime vardır ki⁹²⁸ bunlarda Hasan-ı Basrî ikinci hemzeyi med harfîne çevirerek ibdâl ile okur: “ءَأَنْ يُؤْتَى” (Âl-i İmran 3:73), “ءَأَذْهَبْتُمْ” (Ahkâh 46:20), “ءَأَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى” (Abese 80:2), “ءَأَذَّا تُنْتَلَى عَلَيْهِ” (Mutaffifin 83:13).⁹²⁹ “أَأَنْ كَانَ ذَا مَالٍ” (Kalem :14), “لَأَنْ لَّكُم-أَلَّنَّ” (Kalem :38-39).⁹³⁰

3.2.5.2. Farklı Kelimede Bulunan İki Hemze⁹³¹

İlk hemze birinci kelimenin son harfî, ikinci hemze ise sonraki kelimenin ilk harfî olarak geldiği yerlerde hemzeler, aldığı hareke durumuna göre farklı vecihlerde okunmaktadır. İki kelimede bulunan hemzeler iskât, tahkik ve teshil vecihleriyle okunmaktadır. Hasan-ı Basrî ve Ravh tahkik vechiyle, Ruveys ikinci hemzeleri teshil vechiyle, Ebû Amr ise birinci hemzeyi iskât ederek medli ve kasrlı şekilde okumaktadır. Yezîdî harekeleri aynı olan yerlerde iskât, harekeleri farklı olarak gelen hemzelerde beş farklı vecih almaktadır. Vecihler sadece vasl hâlinde cereyan etmektedir. Vakf hâlinde veya ikinci kelimeden ibtida yapıldığı durumlarda tahkik vechi alınmaktadır.⁹³²

⁹²⁸ Ehvâzî, istisna olan yerlerin 6 kelimede olduğunu ifade etmiş olmasına rağmen dört kelimeyi metin içerisinde ele almıştır. Diğer iki kelime Kalem suresi 14. Ayet ve 38-39. Ayetlerde geçen aynı iki kelimedir.

⁹²⁹ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 206; Kâdî, *Kirââtü 'ş-şâzze*, 21.

⁹³⁰ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 14.

⁹³¹ Kılıç, *Ebû Amr Nafi ve Asım Kıraatleri*, 55-59.

⁹³² İlgili vecihlere dair ayrıntılı bilgi için bk. Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 206; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 14-16; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 17 Mukaddime kısmı; İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 136-138; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 77-82; Dâni, *et-Teysir*, 164-166; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 49; Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 64; Dâni, *Müfredetü Ya'kûb b. İshak*, 25; Ehvâzî, *Müfredetü Ya'kûb*, 78; İbnü'l-Fahhâm, *Müfredetü Ya'kûb*, 125-126; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 17-18; Vefâi, *Yevmu 'idi bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 14; Kılıç, *Ebû Amr Nafi ve Asım Kıraatleri*, 55-59.

a- Her iki hemzenin fethalı olduğu yerler: “جَاءَ أَجْلُهُمْ- جَا أَجْلُهُمْ” (Yunus 49.) “تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ” (Arâf 47), “السُّفْهَاءُ أَمْوَالُكُمْ- السُّفْهَاءُ أَمْوَالُكُمْ” (Nisa 5).

b- İki hemzenin de esreli olarak geldiği yerler: “هُؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ - هُؤُلَا إِنْ” (Bakara 31), “عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْتُمْ” (Nur 33), “عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْتُمْ” (Nur 33), “يَا السُّوءَ الْآ” (Yusuf 53).

c- İki hemzenin de ötreli olarak geldiği yer Kur'an-ı Kerim'de sadece bir yerde bulunmaktadır. Ahkâf 32. Ayette “مِنْ دُونِهِ أُولِيَاءُ أُولِيَاءُ” yer almaktadır. Bu iki hemzenin artarda geldiği yerde “ط” durağı vardır. Dolayısıyla iki hemzeyle alakalı vecihler sadece vasl hâlinde gerçekleşmektedir.

1. İskât ile okuma; **a, b, c** maddelerinde Ebû Amr birinci hemzeyi iskât (düşürmek) edip, ikinci hemzeyi tahkik ederek meddi muttasıl (2 elif) ve meddi tabii (1 elif) olmak üzere iki vecih ile okumaktadır. Yezîdî birinci hemzeyi iskât ederek okumaktadır.⁹³³
2. Teshilli okuma; Ruveys ikinci hemzeyi teshil ederek okur.
3. Tahkikli okuma; Ravh her iki hemzede tahkik ile okumaktadır.⁹³⁴

d- İlk kelimedede bulunan hemzenin harekesi fethalı, ikinci hemzenin harekesi kesreli olduğu yerler: Nâfî ve Ebû Amr böyle yerlerde ikinci hemzeyi teshilli okur. Ya'kûb'un ilk râvîsi Ruveys de aynı şekilde ikinci hemzeyi teshil ile okurken Ravh tahkik ile okumaktadır.⁹³⁵ Yezîdî ikinci hemzeyi; hemze ile yâ arasında teshilli, Hasan-ı Basrî tahkik ile okumaktadır. “لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسْأَلُكُمْ” (Maide 101.)

e- İlk kelimedede bulunan hemzenin harekesi ötreli, ikinci hemzenin harekesi kesreli olduğu yerler: Ebû Amr böyle yerlerde iki vecih alır. Öncelikle birincide olduğu gibi, ikinci hemzeyi teshilli okur. İkinci vecihte ise; ikinci hemzeyi kesralı bir “و” harfine ibdâl ederek okur. Ya'kûb'un ilk râvîsi Ruveys de aynı şekilde ikinci hemzeyi vâv harfine ibdâl ederek okumaktadır. Ravh ise tahkik okur.⁹³⁶ Yezîdî burada

⁹³³ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 18.

⁹³⁴ Bedir Ahmed el-Ali - Muhammed Fellâh Mendikâr (ed.), *Mushafu Devleti Kuveyt li'l-kirâati'l-aşera* (Kuveyt: Kuveyt Devleti, 2022), 77,81, 156, 242, 506.

⁹³⁵ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 124.

⁹³⁶ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 22.

hocası gibi iki vecihle okumaktadır. Vâv harfine ibdâl edilerek okuma vechi mukaddemdir. Hasan-ı Basrî tahkik okumaktadır. “يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ” (Bakara 142).

f- İlk kelimeye bulunan hemzenin harekesi esreli, ikinci hemzenin harekesi fethalı olduğu yerler: Bu gibi yerlerde ikinci hemze fethalı “ي” harfine ibdâl edilerek ve tahkik vecihleriyle okunmaktadır. Ebû Amr ve Ruveys ibdâl vechini alırken, Ravh hemzeleri tahkikli okumaktadırlar. Yezîdî hocasıyla aynı vechi alırken, Hasan-ı Basrî’nin okuyuşu Ravhla ittifak etmektedir. “وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خُطْبَةِ النِّسَاءِ” (Bakara 235).

g- İlk kelimeye bulunan hemzenin harekesi ötreli, ikinci hemzenin harekesi fethalı olduğu yerler: Ebû Amr ve Ruveys bu gibi yerlerde ikinci hemzeyi fethalı “و” harfine ibdâl ederek okurlar. Ravh ise tahkikli okur.⁹³⁷ Bir önceki vecihte olduğu gibi Yezîdî hocasıyla aynı vechi alırken, Hasan-ı Basrî’nin okuyuşu Ravhla ittifak etmektedir. “أَنْ لَوْ نَشَاءُ أَصَبْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ” (Arâf 100).

h- İlk kelimeye bulunan hemzenin harekesi fethalı, ikinci hemzenin harekesi ötreli olduğu yer: Kur’an-ı Kerim’de sadece Mü’minûn suresi 44. Ayette yer almaktadır. Ebû Amr ve Ruveys ikinci hemzeyi teshil ile okunan vechi alırken Ravh her iki hemzeyi de tahkik ile okumaktadır.⁹³⁸ Yezîdî ikinci hemzeyi; hemze ile vâv arasında olacak şekilde teshil ile okurken Hasan-ı Basrî tahkik ile okumaktadır. “كُلَّمَا رَسَّاهُ أَثَمَةٌ” (Mü’minûn 44).

3.2.6. İbdâl

İbdâl; Terim olarak kelimeye telaffuz kolaylığı ve akıcılık sağlamak amacıyla bir harfin yerine mahreç veya sıfatça ona yakın başka bir harfi getirmeyi ifade etmektedir.⁹³⁹ Kıraat ilminde ise daha çok sakın hemzenin öncesinde bulunan harfin harekesine göre dönüşmesidir. Sakin hemzenin makablindeki harf dammeli olduğu

⁹³⁷ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 163.

⁹³⁸ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 345.

⁹³⁹ Mehmet Ali Sarı, “İbdâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/263.

zaman hemze “vâv” harfine (مُؤْمِنُونَ), kesralı olduğu zaman hemze “yâ” harfine (يَسْتَأْذِنُ), fethalı olduğunda ise “elif” harfine (لَمْ يَأْتُواكَ) ibdâl edilerek okunmasıdır. Dili bağımlılıktan kurtaran, ona serbestlik ve akıcılık kazandıran, mana ve şekil yönünden güzelleştirip zenginleştiren morfolojik ve fonetik bir olgu olan ibdâl, kıyasi değil semai olmakla birlikte ona götüren sebebin ya zaruret veya söyleyiş kolaylığı sağlamak ya da sanat gereği olduğu belirtilmektedir.⁹⁴⁰ Ayrıca hemzenin tahkikli vechiyle ibdâl vechi arasında ses-anlam ilişkisi bulunmaktadır.⁹⁴¹

Basra kıraat imamlarından Ebû Amr ibdâl vechini uygulamaktadır.⁹⁴² Öğrencisi ve şaz kıraat imamı Yezîdî de hocasına muvafakat edip aynı okuyuşu yapmaktadır.⁹⁴³ Ebû Amr’ın kıraatında ravilerden Sûsî (ö. 261/874) genellikle aynel ve lamel filinde bulunan sakin hemzeleri kendinden önceki harfin harekesine uygun bir harfe ibdâl ederek okumaktadır. Ebû Amr’ın diğer ravisi Dûrî (ö. 248/862) ve Ya’kûb genelde tahkik vechiyle okumaktadır.⁹⁴⁴ Ebû Amr sakin hemzenin cezmi alameti (نَسَّاهَا) olarak geldiği yerlerde de tahkik ile okumaktadır.⁹⁴⁵ Yine (رُنْيَا), (مُؤَصَّدَةً), (تُؤَي) gibi kelimelerde de ibdâl etmeksizin okumaktadır.⁹⁴⁶

Hasan-ı Basrî: “أَنْبِيَهُمْ” (Bakara 33), “نَبِيِّهُمْ” (Hicr 51, Kamer 28), “يَا جُوجُ وَمَا جُوجُ” (Kehf 94, Enbiya 96) kelimelerinin ilk ikisinde hemzeyi yâ harfine son ikisinde ise hemzeyi elif harfine ibdâl ederek okumaktadır.⁹⁴⁷

Yezîdî müfret hemzeyle alakalı belirli kelimelerde ibdâl, teshil ve hazf/iskât vecihlerini almıştır. Yezîdî, Hasan-ı Basrî gibi “يَا جُوجُ وَمَا جُوجُ” (Kehf 94, Enbiya 96) kelimelerinde hemzeleri elif harfine ibdâl ederek okumaktadır. Yine “هَآئِنْتُمْ” kelimesi nerede gelirse gelsin hâ harfinden sonra bir elif ilave ederek ikinci hemzede teshil yapmaktadır. Yezîdî, Ahzab 4, Mücadele 2 ve Talak 4. Ayetlerde yer alan “وَالَّذِي يَنْسُنْ”

⁹⁴⁰ Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-irab*, thk. Hasan Hindâvî (Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Kalem, 1993), 1/69-70; Aktaran: Sarı, “İbdâl”, 19/263.

⁹⁴¹ İbdâl ve tahkik vechi ile okunan ayetlerdeki fonetiğin ses-anlam üzeri üstüne etkisine dair örnekler için bk. Çağır, *Kur'an Belâgati ve Fonetigi*, 449-453.

⁹⁴² İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 131.

⁹⁴³ Bennâ, *İthâf*, 1/200; Kastallânî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 2/821.

⁹⁴⁴ Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 2-3; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 2.

⁹⁴⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 131.

⁹⁴⁶ Koyuncu, “Kıraatlerin İhticâcı Bağlamında Dilbilimsel Tefsirler”, 77.

⁹⁴⁷ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 15.

kelimesindeki hemzeden sonra bulunan yâ harflerini hazfederek iki vecihle okumaktadır. İlk olarak hemzeyle yâ arası bir sesle teshilli okuma ki burada tevassut (2) ve kasr şeklinde almaktadır. İkinci olarak ise sakın yâ harfine ibdâl ederek meddi lazım “وَاللّٰی” şeklinde okumaktadır. Yezîdî Tevbe 30’da yer alan “يُضَاهُونَ” kelimesinde hemzeyi hazf/iskât edip hâ harfinin ötresiyle “يُضَاهُونَ” şeklinde okumaktadır. Ahzâb 51’de “تُرْجِي” Tevbe 106’da “مُرْجُونَ” ki kelimelerde de cîm harfinden sonra bir dammeli hemze ilavesi ile (تُرْجِيْءٌ- مُرْجُونَ) okumaktadır. Yine ihlas suresi 4’te yer alan “كُفُّوا-كُفُّوا” ve Kur’an’da birçok yerde bulunan “هَزُّوا-هَزُّوا” kelimelerindeki vâv harflerini her zaman hemzeye ibdâl ederek okumaktadır. İmam Yezîdî Hûd suresi 27. Ayette yer alan “بَادِي-بَادِي” kelimesindeki yâ harfini fethalı hemzeye ibdâl ederken, Hucurât 14’te yer alan “يَلْتَكُمُ” kelimesine ise yâ harfinden sonra sakın bir hemze (يَلْتَكُمُ) ilave ederek okumaktadır. Yezîdî sakın olarak gelmiş hemzelerde iki vecihle okumaktadır ki ilk olarak tahkik vechini almaktadır. Bu okuyuş vechiyle hocasının ravisi kendi öğrencisi Dûrî’yle muvafakat etmiş olmaktadır. İkinci olarak ise faul, aynel veya lâmel fiilinde sakın olarak bulunan hemzeleri harekesi cinsinden bir harfe ibdâl ederek okumaktadır (يَأْمُرُ-الرَّاسُ-جِيَّت). Bu okuyuşuyla da Ebû Amr’ın diğer ravisi ve kendi öğrencisi Sûsî’ye muvafakat etmektedir.⁹⁴⁸ Yezîdî beş yerde istisna olarak hemzeleri tahkik ile okumaktadır: 1- Hemzeler cezm alameti olarak sakın olduğunda (أَمْ لَمْ يُنَبِّأُ), hemze emri hazır kalıbından geldiğinde (أَفْرَأُ), Hemze sakın olarak okunması ibdâl vechinden dile daha hafif gelen yerlerde (تُؤَيِّهِ), ibdâl edildiğinde bir lehçeden başka bir lehçeye dönüşecek durumlarda (مُؤَصَّدَةٌ) ve başka bir harften dönüşen hemzelerde (وَرَأَيْتُ), ibdâl etmeksizin okunmaktadır.⁹⁴⁹

3.3. İmam Ebû Amr Kıraati

Ebû Amr’ın kıraat metodolojisine ait Besmele, med, idğam, imale, beyne, fetha, ibdâl, nakil, ihtilas ve iskân ile alakalı okuyuş özelliklerine ait bilgileri bu başlık altında ele alacağız. Ayrıca Ebû Amr’ın eleştiriyeye maruz kalan kıraat uygulamalarına değineceğiz.

⁹⁴⁸ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 19-20.

⁹⁴⁹ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 20.

3.3.1. Besmele

İstiâze ve besmeleyle alakalı genel bilgileri ve Basra imamlarının okuyuşlarına dair vecihleri daha önce aktarmıştık. Burada Ebû Amr’a ait; iki sure arası vecihlerle Tevbe suresine ait okuyuş çeşitlerinin yanında Ebû Amr’ın istisna olarak “الأَرْبَعَةُ الزُّهْرُ” (dört çiçek) diye isimlendirilen surelerdeki vecihlerine yer vereceğiz. Bu “dört çiçek” sureler: 1-Müddessîr ile Kıyâme arası, 2- İnfitâr ile Mutaffîfîn arası, 3- Fecr ile Beled arası, 4- Asr ile Hümeze arasındır.⁹⁵⁰

İki sure arasında Ebû Amr: sekte ve vasl vecihlerini almaktadır. Ancak Ebû Amr’dan iki sure arası besmele vechi de rivayet edilmektedir. Dolayısıyla besmele için üç farklı vecih olup bunlar; vakfî küll, vakfî evvel vaslî sâni ve vaslî küll’dür.⁹⁵¹ Toplamda Ebû Amr’ın iki sure arasında 5 vechi bulunmaktadır. Yalnız kıraat ilminde önemli bir yeri olan Endülüslü âlim Ebû Amr ed-Dânî iki sure arasında Ebû Amr’ın besmele çekmediğinin sabit olduğunu aktarmaktadır.⁹⁵² Bu durumda aşağıda yer alan tablodaki ilk iki vecih alınmaktadır. Bununla birlikte Dâni “dört çiçek” diye isimlendirilen sureler arasında besmele getirmenin ihtilaflı olduğuna dair rivayetlere yer vermekle birlikte sadece bu surelerde alınabileceğini zımnen aktarmaktadır.⁹⁵³

1	وَلَا الضَّالِّينَ وصل بلا بسملة أَلَمْ
2	وَلَا الضَّالِّينَ سكت بلا بسملة أَلَمْ
3	كُفُّوا أَعْدُ قطع بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قطع قُلْ أَعُوذُ
4	كُفُّوا أَعْدُ وصل بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وصل قُلْ أَعُوذُ
5	كُفُّوا أَعْدُ قطع بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وصل قُلْ أَعُوذُ

Enfâl ile Tevbe suresi arasında üç vecih bulunmaktadır bunlar: vakf, sekte ve vasl.

⁹⁵⁰ Dâni, *et-Teyssîr*, 128.

⁹⁵¹ Emânî binti Muhammed Âşûr Ümmü Velid, *Usûlû'n-neyyirât fî'l-kirâât* (Medâra'l-Vatan Li'n-Neşr, 2011), 188.

⁹⁵² Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 45; Dâni, *et-Teyssîr*, 127; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 150.

⁹⁵³ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 46; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 150.

1	إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ وَقَفَ بَرَاءَةً مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ
2	إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ سَكَتَ بَرَاءَةً مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ
3	إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ وَصَلَ بَرَاءَةً مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

Not: Nâs suresinden Fatiha suresine geçişte her halükârda Ebû Amr'a göre besmele getirilmelidir.

3.3.2. Med

Ebû Amr'ın med miktarlarının ölçüsü şöyledir.⁹⁵⁴

1	Meddi Tabii	1
2	Meddi Muttasıl	2 - Mertebeteyn 3
3	Meddi Munfasıl	Sûsî-1 Dûrî-2
4	Meddi Lazım	4 (Mısır tarikinde 3)
5	Meddi Arız	Tul (3), Tevassut (2), Kasr (1)
6	Meddi Lîn	Tul (3), Tevassut (2), Kasr (1)

Ebû Amr vakf hâlinde lafızların son harfinin durumuna göre revm ve işmam kaidelerini de uygulamaktadır. Revmi esre ve ötre harekede; harfin harekesinin hafif bir sesle uygulayarak harekedeki sesi zayıflatırken, işmamı ise sadece ötre harekede; vakftan sonra dudakları öne doğru yumarak uygulamaktadır.⁹⁵⁵

3.3.3. İdğam

Kıraat ilminde idğamlı okumayı diğer imamlara göre en fazla gerçekleştiren Ebû Amr'dır. O'na göre idğam; "Arapların dillerinde icra edilen ve dili süslü kılan bir kelimedir."⁹⁵⁶ Ebû Amr, peş peşe gelen iki aynı harften birini diğerine idğam ederek

⁹⁵⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 132; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 66-71; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 47-48; Dâni, *Câmi'u'l-beyan*, 187-189; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 464-465; Bennâ, *İthâf*, 1/157-175; Abdülmün'im Salih Ferc, "Mushafu'l-Basriyyîn", 2; Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 189.

⁹⁵⁵ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 74.

⁹⁵⁶ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/594.

الرحيم ملك، فيه هدى، قيل لهم، لذهب بسمعهم، جعل لكم، ونحن نسبح، أعلم ما، إنه هو، (okumaktadır. (وَيُسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ، حَيْثُ تَقِفْتُمْ، أَمْرٌ بِكُمْ، وَقَعَ عَلَيْكُمْ، (Yalnız bu harflerden müdğam olacak olan harfin öncesi idğamlı gelen mudaf fiil (أَجَلْ لَكُمْ) olmamalıdır.⁹⁵⁷

Ebû Amr'ın idğama dair okuyuşları şöyledir: Ebû Amr “قَدْ” kelimesinde bulunan dâl harfinden sonra “ص-س-ش-ج-ذ-ز-ض-ظ” harflerinden biri gelirse dâl harfini idğam ederek okur.⁹⁵⁸ Örnek kelimeler “لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ” (Fetih 24.), “لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ” (Âl-i İmrân 181.), “وَلَقَدْ دَرَأْنَا” (Nahl 113), “وَلَقَدْ جَاءَهُمْ” (Yusuf 30.), “قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا” (İmrân 181.), “وَلَقَدْ زَيَّنَّا” (Mülk 5.), “وَلَقَدْ صَرَّفْنَا” (Zümer 27.), “وَلَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ” (Talak 1.)⁹⁵⁹

Ebû Amr “إِذْ” kelimesindeki zâl harfini şu altı harfe “ج-ز-س-ت-ص-د” idğam ederek okumaktadır: “وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ” (Bakara 125.), “وَإِذْ رَغَتِ الْأَبْصَارُ” (Ahzâb 10.), “وَإِذْ دَخَلُوا” (Ahkâf 29), “وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ” (Bakara 166.), “وَإِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ” (Nûr 12.), “سَمِعْتُمُوهُ” (Hicr 52.) örneklerinde olduğu gibi zâl harfini sonrasında gelen harflere idğam etmektedir.⁹⁶⁰ Ebû Amr dışında zâl ذ harfini, cîm ج harfine idğam eden başka kıraat imamı yoktur.⁹⁶¹

Ebû Amr mazi fiilin müfret müennes kalıbında bulunan tâ harflerini sonrasında gelen “ث-ص-ظ-س-ج-ز” harflerine idğam ederek okumaktadır: “كَذَّبْتَ ثَمُودُ” (Şuara 141), “كَانَتْ ظَالِمَةً” (Enbiya 90), “حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ” (Bakara 25), “رَحِبَتْ ثَمُ” (Bakara 261), “أَنْتَبَتْ سَبْعُ” (İsrâ 97), “حَبَّتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا” (Nisa 52), “تَضَجَّتْ جُلُودُهُمْ” (Bakara 261), “أَنْتَبَتْ سَبْعُ” (İsrâ 97) örneklerinde olduğu gibi.⁹⁶²

Ebû Amr, yukarıda açıklanan şu üç “قَدْ-إِذْ-ث” harfleri idğam ederek okumaktadır. İlk iki kelime belirliyen tâ harfî herhangi bir mazi fiilin sonunda yer alması yeterlidir. Burada idğam edilen harfler “ص-س-ش-ج-ذ-ز-ض-ظ”, “ج-ز-س-ت-ص-” ve “ث-ص-ظ-س-ج-ز” tekrarlananlar dışında 11 harftir. Her üç grupta da şu dört harfte

⁹⁵⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 116.

⁹⁵⁸ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 51.

⁹⁵⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 119.

⁹⁶⁰ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 51.

⁹⁶¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 119.

⁹⁶² İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 119-120; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 52.

“س-ش-ج-ز” idğam ortak olmakla birlikte “ظ” harfî sadece iki yerde aynı olarak geçmektedir.

Dâl harfî, peltek diye dilimizde isimlendirilen zâl ذ harfîne öncesi sakin ve kendi harekesi esre ise idğam edilir; “مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ” (Bakara 52), fakat kendi harekesi fetha ise idğam edilmez; “فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَٰلِكَ” (Âl-i İmrân), aynı durum dâl harfinin, ض dâd harfîne idğamında da söz konusudur; “مِنْ بَعْدِ ضَرَاءَ” (Yunus 21), “تُعْمَاءَ بَعْدِ ضَرَاءَ” (Hud 10).⁹⁶³

Ebû Amr “هَلْ” kelimesindeki lâm harfini üç yerde (Mülk 3, Hakka 8 ve Mutaaffîfin 14’de⁹⁶⁴) sonrasında gelen tâ harfîne idğam etmektedir.

Beş yerde (Nisa 74, Ra’d 5, İsrâ 63, Tâhâ 97 ve Hucurât 11’de) bâ harfini fâ harfîne idğam etmektedir.⁹⁶⁵

Ebû Amr Kur’an’ın neresinde gelirse gelsin ث harfini, ت harfine (أُورِثْتُمُوهَا) ذ, ت harfini (فَنَبَذْنَاهَا) خ harfî bulunan yerlerde zâl ذ harfini, ت harfine (وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ) idğam ederek okumaktadır.⁹⁶⁶ Yine Meryem suresinin başında yer alan 1. Ayetin sonundan ikinci ayete geçerken hurûfu mukatta harfî idğam edilerek okunmaktadır.⁹⁶⁷ (كَهْلِيْعَصَن- ذِكْرُ) صَاذِ ذِكْرُ (رَحْمَتِ رَبِّكَ

Bâ ب harfinin mîm ve fâ “م-ف” harflerine idğamı şu şekildedir: Bakara 284 “وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ” Hûd 42’de “ارْكَبْ مَعَنَا” bâ mîm harfîne idğam edilerek okunur. Nisa 74, Rad 5, İsrâ 63, Tâhâ 97 ve Hucurât 11’de “وَمَنْ لَمْ يَنْتَبِ فَأُولَٰئِكَ” bâ harfî fâ harfine idğam edilerek okunur.⁹⁶⁸ Şayet önce mîm harfî gelir de ve mîm harfinden önceki harf sakin ise sonrasında gelen bâ harfine idğam yapılmaz “إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ-الْيَوْمَ بِجَالُوتَ” (Bakara 132-

⁹⁶³ İbn Mucâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 118.

⁹⁶⁴ Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 588.

⁹⁶⁵ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 52.

⁹⁶⁶ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 53.

⁹⁶⁷ Ümmü Velid, *Usûlü’n-neyyirât*, 207.

⁹⁶⁸ İbn Mucâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 118; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 52; Ümmü Velid, *Usûlü’n-neyyirât*, 207.

249).⁹⁶⁹ Fâ ف harfi, bâ ب harfine idğam yapılmaz. Ancak sakın bâ harfî fâ harfine idğam edilir; “أَوْ يَغْلِبُ فَيَسُوفُ” (Nisa 74).⁹⁷⁰

Nûn harfinin sakın olduğu durumda ortaya çıkan ihfa, izhar, idğam gibi kaidelerde kıraat imamları arasında çoğunlukla ittifak vardır.⁹⁷¹ Fakat nûn harfi harekeli ve öncesinde bulunan harfte harekeli ise kendisinden sonra gelen lâm harfine idğam edilerek okunmaktadır; “وَتَبَيَّنَ لَكُمْ” (İbrahim 45), “لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ” (Bakara 55), fakat nûn harfinden önceki harf sakın ise idğam yapılmaz; “وَتَكُونُ لَكُمْ” (Yunus 78), “قَدْ كَانَ” (Âl-i İmrân 13).⁹⁷²

Kâf ك harfi, q harfine, ق harfî de kâf ك harfine; iki farklı kelime ve önceleri harekeli olduğunda idğam edilerek okunur. İki harf aynı kelime olduğu vakit parantez içinde verilen bu kelimeler (خَلَقَكُمْ-رَزَقَكُمْ-طَلَقَكُمْ-مَا سَبَقَكُمْ بِهَا) dışında idğam edilmez.⁹⁷³ Yine şu kelimelerde de idğam yapılmaz “وَلَا يَخْزُوكَ قَوْلُهُمْ” (Yunus 65), “وَتَرْكُوكَ قَائِمًا” (Cuma 11), “هَذَا إِلَيْكَ قَالُ” (Araf 156) çünkü burada müdğam olan birinci harften önceki harfler sakın olarak gelmiştir.⁹⁷⁴

Râ harfinin lâm harfine idğamı ihtilaflı olmakla birlikte Tur 48, “وَاصْبِرْ لِحُكْمِ” Bakara 58 ve Araf 161’de “نُغْفِرُ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ” râ harfleri lâm harflerine idğam edilerek okunmaktadır. Ayrıca Dûrî, râ’nın idğamlı vechiyle birlikte izhar vechini de almıştır.⁹⁷⁵ İbn Mücâhid, Ebû Amr’ın bu iki harfte yapılan idğamına şu ifadeleri kullanarak örnek ayetler verir: “Râ harfî ve lâm harfî harekeli olduğu zaman idğam edilir; “هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ” (Hud 78), “إِلَى أَرْضِ الْعُمُرِ لِكَيْلًا” (Nahl 70), Sakin râ harfi de; “يَغْفِرُ لَكُمْ” (Nuh 4), “يَسْتَعْفِرُ لَكُمْ” (Münafıkun 5) ve benzeri ayetlerde geldiği yerde idğam edilir.”⁹⁷⁶

⁹⁶⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 118.

⁹⁷⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 121.

⁹⁷¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 125.

⁹⁷² İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 118.

⁹⁷³ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 118.

⁹⁷⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 121-122.

⁹⁷⁵ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 53-54; Ümmü Velid, *Usûlü’n-neyyirât*, 207.

⁹⁷⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 121.

okumaktadır.⁹⁸² Ebû Amr “النَّاس” kelimelerinin mecrur olarak geldiği yerlerde “بِالنَّاس” hulf ile okumaktadır.⁹⁸³

Ebû Amr’ın ravilerinden Dûrî “يَا وَيْلَتَى”, “يَا حَسْرَتَى”, “أَنْتَى”, gibi kelimelerde beyne yaparak okumaktadır.⁹⁸⁴

Ebû Amr Yusuf suresi 5. Ayette yer alan “رُءْيَاكَ” kelimesini beyne yaparak okumaktadır.⁹⁸⁵

Ebû Amr “فَعْلَى-فَعْلَى-فَعْلَى” kalıbında gelen kelimelerdeki elif-i maksuraları (يَحْيَى-مُوسَى-عِيسَى-الْمُؤْتَى-مَرْضَى-إِخْدَى-سَيِّمَاهُمْ-الدُّنْيَا-الْقُصْوَى-رُءْيَاكَ-الْوُسْطَى-طُؤَى) beyne yaparak okumaktadır.⁹⁸⁶ Kelimenin sonunda yâ harfinden çevrilmiş elif bulunan her kelimede beyne yaparak okumaktadır (إِذَا هُوَ-وَمَا غَوَى). Elif harfinden sonra “هَ” harfi bulunan kelimelerde “مُنْتَهَاهَا”, “يُخْشَاهَا”, fakat “ذِكْرُهَا” örneğinde olduğu gibi elif harfinden önce râ harfi bulunan yerlerde imale yapar.⁹⁸⁷

Ebû Amr 10 surenin ayet sonlarında (Tâhâ, Necm, Kiyâmet, Naziat, Abese, A‘la, Şems, Leyl, Duha ve Alak) tenvinden bedel olan eliflerde (هَمْسًا) (أَمْتًا) beyne beyne yapmaktadır.⁹⁸⁸ Ayrıca Ebû Amr; Ğafir, Fussilet, Şûrâ, Zühurf, Duhan, Câsiye ve Ahkâf surelerinin başında yer alan “حَم” harflerindeki hâ harfini beyne yaparak okumaktadır.⁹⁸⁹ Bu harflerin ve Yusuf suresi 84’te yer alan “يَا أَسْفَى” kelimesinin hem fetha hem beyne beyne okuyuşu da rivayet edilmiştir.⁹⁹⁰

Ebû Amr yukarıda da ifade edildiği gibi imale ve beyne yapılan kıraatin dışında kalan kelimeleri fetha sesiyle okumaktadır.⁹⁹¹ Örneğin şu lafızları fetha sesiyle okumaktadır: “أَبَى-سَعَى-الْهُدَى-الْعَمَى-الْمَوْلَى-الْمَأْوَى-وَمَاؤُهُ-مَنْوَايَ-مَحْيَايَ-الْأَعْلَى-الْأَدْنَى-كُسَالَى-فُرَادَى-“. “الْأَيَامَى-الْحَوَايَا”.

⁹⁸² Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 60.

⁹⁸³ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 60; Dâni, *et-Teysîr*, 222-223.

⁹⁸⁴ Dâni, *et-Teysîr*, 210; Ümmü Velid, *Usûlü’n-neyyirât*, 200.

⁹⁸⁵ Dâni, *et-Teysîr*, 216.

⁹⁸⁶ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 63.

⁹⁸⁷ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 64-65.

⁹⁸⁸ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 65.

⁹⁸⁹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 65.

⁹⁹⁰ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 66.

⁹⁹¹ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 67.

3.3.5. İbdâl

İbdâl, sakin hemzenin öncesinde bulunan harfin harekesine göre dönüşmesidir. Sakin hemzenin makablindeki harf dammeli olduğu zaman hemze “vâv” harfine (مُؤْمِنُونَ), kesralı olduğu zaman hemze “yâ” harfine (يُؤْمِنُونَ), fethalı olduğunda ise “elif” harfine (لَمْ يَأْتُواكَ) ibdâl edilerek okunmasıdır.

Basra kıraat imamlarından Ebû Amr ibdâl vechini uygulamaktadır.⁹⁹² Örneğin: يُؤْمِنُونَ: يُؤْمِنُونَ, يَأْخُذُونَ: يَأْخُذُونَ, يَنْسُ: يَنْسُ.

Ebû Amr bazı istisnaları olmakla birlikte namazlarda yukarıdaki örneklerde olduğu gibi hemzeleri terk edip ibdâl vechiyle kıraatini yapardı.⁹⁹³ Ancak kelimenin sonunda meczûm olması sebebiyle sakin olan (مَنْ يَشَاءُ يَجْعَلْهُ) hemzeleri ile; emir sıygasında olan (اقْرَأْ كِتَابَكَ) hemzeleri ve bu gibi “مُؤَصَّدَةٌ-رَأْيَانُ-يُؤْيُ” benzeri kelimelerde de ibdâl yapmamaktadır.⁹⁹⁴

Meddi munfasıl ile ibdâl bir arada geldiği zaman Ebû Amr’a göre mizan şu şekilde olmalıdır:⁹⁹⁵

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ

- 1- Dûrî: Hemze’nin tahkiki ve meddi munfasıl 1 elif (kasr) uzatılarak
- 2- Dûrî: Hemze’nin tahkiki ve meddi munfasıl 2 veya 3 (tevassut) elif uzatılarak
- 3- Sûsî: Hemze’nin ibdâli ve meddi munfasıl 1 elif (kasr) uzatılarak

Meddi munfasıl önce geldiğinde mizan şu şekildedir:

وَإِذْ نَادَى رَبُّكَ مُوسَىٰ أَنْ أَنْتَ الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

- 1- Dûrî: Meddi munfasıl 1 elif (kasr) uzatılarak ve hemzenin tahkiki ile

⁹⁹² İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 131.

⁹⁹³ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 131.

⁹⁹⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 131; Recep Koyuncu, *Aşere Kâideleri*, ed. Halil İbrahim Üren (İstanbul: Hacıveyszade İlim ve Kültür Vakfı, 2023), 77.

⁹⁹⁵ Ümmü Velid, *Usûlü’n-neyyirât*, 196.

aktarıırken,¹⁰⁰¹ Ebû Amr ed-Dânî bunun İbn Mücâhid'in tercihi olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰² Dolayısıyla Ebû Amr'ın kıraatinde ihtilas ile okunan lafızların iskân veya tam bir hareke ile okunması gerektiği görüşündedir. Bu gibi yerlerde raviler arasında farklı rivayet bulunmaktadır. Dûri (hulf ile) ihtilas vechini alırken, Sûsî ihtilas yapılacak olan harfi sakın/cezimli (نِعْمًا-بَارَءُكُمْ-أَمْرُكُمْ-وَأَنَا-يُنْصُرُكُمْ) şeklinde okumaktadır.¹⁰⁰³ Ayrıca Ebû Amr Yâsîn suresi 49. Ayette yer alan “يَخْصِمُونَ” kelimesindeki hâ harfinin fethasında ihtilas yapmaktadır.¹⁰⁰⁴

3.3.8. İskânu'l-hâ •

Ebû Amr “وَهُوَ, فَهَوُ, وَهَي, لَهْو, لَهْي, فَهَي” gibi zamirlerde yer alan hâ • harfini iskân/cezm ederek okumaktadır.

Ebû Amr; “قُرَّتْ”, “إِمْرَأَتُ الْعَزِيزِ”, “رَحِمَتْ”, “نِعِمَّتْ” gibi kapalı tâ • ile değil de açık şekilde yazılan bu gibi yerlerde vakf hâlinde kapalı tâ da olduğu gibi • üzerine vakf yapmaktadır.¹⁰⁰⁵ Yine “كَلِمَات” kelimesinde vakf hâlinde • üzerine durulmaktadır.¹⁰⁰⁶ Ebû Amr Hûd suresi 85. Ayette yer alan “بَقِيَّتْ” kelimesi üzerinde vakf hâlinde • ile okumaktadır.¹⁰⁰⁷ Yusuf suresi 10 ve 15. Ayette yer alan “عِيَابَت” kelimesinde, Rûm suresi 30'da yer alan “فَطَرَتْ” kelimesinde de benzer durum vardır. “تَمَرَّتْ-بَيِّنَتْ-سُنَّتْ-” kelimelerinde vakf hâlinde • ile okunmaktadır.¹⁰⁰⁸ Ebû Amr, Âl-i İmrân 75. Ayette yer alan “يُودَّةَ الْيَكْ” kelimesini “يُودَّةَ” şeklinde hâ • harfinin iskânıyla okumaktadır. Aynı şekilde “تُوتِهْ-تُوتِلَهْ-تُصْلِهْ” kelimelerinde de hâ'nın iskânıyla okumaktadır.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 154-155.

¹⁰⁰² Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 76-77.

¹⁰⁰³ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 174.

¹⁰⁰⁴ Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 443.

¹⁰⁰⁵ Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 219.

¹⁰⁰⁶ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 219.

¹⁰⁰⁷ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 231.

¹⁰⁰⁸ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 439; Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 444.

¹⁰⁰⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 211.

3.3.9. Müfredât-ı Ebû Amr (Ferşu'l-hurûf)

Ebû Amr'ın kıraat metodolojisine ait Besmele, med, idğam, imale, beyne, fetha, ibdâl, nakil, ihtilas ve iskân ile alakalı okuyuş özelliklerine ait bilgileri daha önce ele aldık. Bu başlık altında Ebû Amr kıraatinin ferşu'l-hurûf bağlamında Mushaf imlasından farklı olarak fiil, isim ve harflerde meydana gelen farklılıklarına değineceğiz. Altı çizili olan kelimelerde ki farklı kıraati yalnız Ebû Amr gerçekleştirmiştir. (Fakat Yezîdî bu kelimelerde Ebû Amr'la aynı okuyuşu gerçekleştirmektedir. Muhalefet ettiği yerler Yezîdî'nin kıraatine dair başlıkta verilmiştir.) İtalik olarak verilen ayetler imam Ya'kûb'la ittifak etmektedir. Normal olarak (italik ve altı çizili olmadan) verilen kelimeler Hafs'a muhalefeti olan ancak kıraat-i aşereden biriyle ittifak edilenlerdir.

3.3.9.1. Fatiha Suresi

Ebû Amr Fatiha 4. Ayetteki “مَلِكٍ”, elif olmaksızın okumaktadır. Yine üçüncü ayetin sonundan dördüncü ayete geçişte vasl hâlinde Sûsî idğamı kebir “الرَّحِيمِ * مَلِكٍ” yapmaktadır.¹⁰¹⁰

3.3.9.2. Bakara Suresi

Bakara suresi 1. Ayette¹⁰¹¹ Sûsî “فِيهِ * هُدًى” vasl hâlinde idğamı kebir uygulamaktadır. Bakara 9'da “يُخَدِّعُونَ” 10. Ayette “يُكَذِّبُونَ” formlarıyla fiilin kalıplarını müfaale ve tefîl bablarından getirerek okumaktadır.¹⁰¹² 48. Ayette “وَلَا تُقْبَلُ” şekliyle müennes kalıbında, 51. Ayette “وَعَدْنَا” formuyla, 54. Ayette “بَارِعُكُمْ” cezimli ve hulf ile Dûrî rivayetinde hemzeyi kesralı şekilde ihtilas yaparak,¹⁰¹³ 61. Ayette zamir kesrelenerek “عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ”, 67, 93, 169, 268 ayetlerde yer alan “يَأْمُرُكُمْ” 54. Ayetteki “بَارِعُكُمْ” gibi iki vecihte okunmaktadır. Aynı ayette ve Bakara 231'de yer alan “هَزُؤًا” kelimesi Ebû Amr'ın kıraatinde “هَزُؤًا” diye hemzeli okunmaktadır.¹⁰¹⁴ Bakara 85'te

¹⁰¹⁰ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 1.

¹⁰¹¹ Bakara suresinin başında yer alan hurûfu mukatta harfi الم Kufe kıraatine göre ilk ayet sayılırken Basralı kıraat imamlarına göre ilk ayetin başlangıcı olmakta ve ayet الْمُتَّقِينَ kelimesinde son bulmaktadır.

¹⁰¹² Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 3.

¹⁰¹³ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 8.

¹⁰¹⁴ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 10.

olduğu gibi • üzerine vakf yapılır.¹⁰¹⁷ 112’de “عَلَيْهِمُ الدِّلَّةُ” ve “عَلَيْهِمُ الْمُسْكَنَةُ” mîm harflerinin kesrasıyla, 115’te “وَمَا تَفْعَلُوا فَلَنْ تَغْفِرُوهُ” muzârat harfinin tâ’sıyla, 120’de “وَلَا” şeklinde, 145’te “تُؤْتِيهِ نُورَتُهُ” Sûsî ikinci olarak ibdâl vechiyle, Dûrî hâ’nın iskânıyla, 146’da “وَكَايْنُ” kelimesinde vakf hâlinde “وَكَايَ” yâ üzerinde nûn’u okumadan durulur ve “قَتِلَ” sülasi mücerred meçhul sığasıyla, 151’de “يُنْزَلُ” if’al bâbından, 154’te “كُلُّهُ” lââm’ın dammesiyle, “عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ” mîm’in kesrasıyla, 157’de “تَجْمَعُونَ” formuyla, 160’ta “يُنْصُرُكُمْ” ihtilas ve râ’nın iskânıyla, 180’de “بِمَا يَعْمَلُونَ خَيْرٌ” fiil yâ ile, 187’de “لَيَبْلُغَنَّ لِلنَّاسِ وَلَا يَكْتُمُونَهُ” yer alan fiillerin muzârat harfinin yâ’sıyla okunmaktadır.¹⁰¹⁸

3.3.9.4. Nisâ Suresi

Nisâ suresi ilk ayette “تَسَاءَلُونَ” sîn harfinin şeddesiyle, 12’de “يُوصِي” sâd harfinin kesrasıyla, 24’te “وَأَحَلَّ” hemzenin ve hâ’nın fethası, 29’da “تَجَارَةً” tâ’nın dammesiyle, 33’te “عَقَدْتُ” ayn harfinin bir elif uzatılmasıyla, 42 ve 77’de “بِهِمُ الْأَرْضُ” mîm’in kesrasıyla, 66’da “أَوْ اخْرُجُوا” vasl hâlinde vâv’ın dammesiyle, 73’de “لَمْ يَكُنْ” şeklinde, 109’da “هَآ أَنْتُمْ” hemzenin teshili ile, 114’te “فَسَوْفَ يُؤْتِيهِ” formunda, 115’de “تُؤْتِيهِ وَنُصْلُهُ” hâ’nın iskânıyla, 124’te “يَدْخُلُونَ” if’al babından meçhul sığasıyla, 128’de “يَصْلَحَا” şeklinde, 136 ve 140’da “نُزِّلَ-أَنْزَلَ” meçhul sığalarıyla, 145’te “الدَّرَكِ” râ’nın fethasıyla, 152’de “نُوتِهِمْ” 153’te “تُنْزَلُ” formlarında okunmaktadır.¹⁰¹⁹

3.3.9.5. Mâide Suresi

Mâide Suresi 2’de “إِنْ صَدُّوكُمْ” hemzenin kesrasıyla, 6’da “وَأَرْجُلَكُمْ” lââm’ı esreliyerek, 32’de “رُسُلَنَا” sîn’in cezmiyle, 42’de “لَا سَخْبَ” hâ’nın dammesiyle, 45’te “وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا” lââm’ın fethasıyla, 57 ve 58’de “هَؤُلَاءِ” son harf hemzeyle, 57’de “وَالْكَفَّارِ” râ’nın kesrasıyla, 62-63’te “وَأَكْلِهِمْ” hâ’ların dammesi, mimlerin kesrasıyla, 71’de “أَلَا تَكُونُ” nûn’un dammesiyle, 95’te “فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا” ilk kelimenin muzaf, مِثْل kelimesinin de muzafun ileyhi

¹⁰¹⁷ Ümmü Velid, *Usûlü’n-neyyirât*, 219.

¹⁰¹⁸ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 83-85; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 50-76.

¹⁰¹⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 226-240; Dâni, *et-Teyisr*, 323-332; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 86-87; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 77-102.

olmasıyla, 101'de “يُنْزِلُ”, 107'de “أَنَّهُمَا اسْتَحْجَقَا”, 112'de “يُنْزِلُ”, 115'te “مُنْزِلُهَا” formlarında okunmaktadır.¹⁰²⁰

3.3.9.6. En'âm Suresi

En'âm Suresi 23'te “تَمْ لَمْ تَكُنْ فَنَنْتَهُمْ” tâ'nın fetsasıyla, 27'de “وَلَا تُكْذِبْ-وَنُكُونُ” bâ ve nûn harflerinin dammesiyle, 32'de “يَعْمَلُونَ”, 54'te “إِنَّهُ مِنْ-فَائِنَهُ” hemzeler kesralı, 57'de “يَقْضِ الْحَقَّ” sâd harfi yerine (يَقْضِ) dâd harfiyle, 61'de “رُسُلَنَا” sîn'in cezmiyle, 63'te “لَئِنْ أَنْجَيْنَا” 64'de “قُلِ اللَّهُ يُنْجِيكُمْ” şeklinde, 81'de “يُنْزِلُ”, 83'te “دَرَجَاتٍ” tâ tenvinsiz, 85'te “وَزَكْرِيَّا” hemze eklentisiyle, 91'de “يَجْعَلُونَهُ يُدْثِنُونَهَا وَيُخْفُونَ” fiiller gaib sığasıyla, 94'te “بَيْنَكُمْ” nûn'un dammesiyle, 95'te “الْمَيِّتِ” yâ'nın cezmiyle, 96'da “وَجَعَلَ اللَّيْلِ” 98'de “فَمُسْتَقَرٌّ” kâf'ın kesrasiyla, 105'de “لَرَسَتْ” 109'da “وَمَا يُشْعِرُكُمْ” râ'nın cezmi ve dammeli ihtilasıyla, “إِنَّهَا إِذَا” hemzenin kesrasiyla, 114'te “مُنْزِلُ” şeklinde, 115'te “وَتَمَّتْ كَلِمَتُ” yâ'nın fethasıyla, 124'te “رِسَالَتِهِ” kelimenin cemi kalıbıyla, 128'de “نَحْشُرُهُمْ” şeklinde, 142'de “وَمِنَ الْمَعَزِ اثْنَيْنِ” ayn'ın fethasıyla, 152'de “تَذَكَّرُونَ” zâl'in şeddesiyle, 161'de “قِيمًا” kâf'ın fethası ve yâ'nın şeddesiyle okunmaktadır.¹⁰²¹

3.3.9.7. A'râf Suresi

A'râf Suresi 3. Ayette “تَذَكَّرُونَ” zâl'in şeddesiyle, 30'da “يَحْسِبُونَ” sîn'in kesrasiyla, 33'de “يُنْزِلُ” formunda, 37'de “رُسُلَنَا” sîn'in cezmiyle, 40'da “لَا تُفْتَحُ لَهُمْ” şeklinde, 57'de “مَيِّتٍ” “نُشْرًا” ve “تَذَكَّرُونَ”, 62 ve 68'de “أُيْلِكُمْ” 81'de “أَعْيُنَكُمْ” hemze eklentisiyle, 101'de “رُسُلُهُمْ” sîn'in cezmiyle, 111'de “أُرْجِيهِ” hemzenin cezmi hâ'nın dammesiyle, 113'de “إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا” hemze eklentisiyle, 117'de “فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ” şeklinde, 142'de “وَوَعَدْنَا” vâv'ın kasrıyla, 161'de “نَعْفِرُكُمْ خَطِيئَتَكُمْ” şeklinde, 164'te “مَعَذَرَةً” dammeli, 169'da “أَفَلَا يَعْلَمُونَ” 172'de “ذُرِّيَّتَهُمْ” yâ'nın meddiyle, tâ kesralı

¹⁰²⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 242-251; Dâni, *et-Teyisr*, 333-338; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 88-89; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 106-127; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 106-127.

¹⁰²¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 254-272; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 90-92; Dâni, *et-Teyisr*, 339-354; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 128-150; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 128-150.

olarak çoğul kalıbında, 172-173'te “أَنْ يَقُولُوا- أَوْ يَقُولُوا” fiiller yâ harfiyle, 195'te “قُلْ ادْعُوا” lâmların dammesiyle, 201'de “طَيْفٌ” şeklinde okunmaktadır.¹⁰²²

3.3.9.8. Enfâl Suresi

Enfâl Suresi 11'de “إِذْ يَغْشَى الْغَاسُ” ve “يُنْزِلُ” şeklinde, 18'de “مُوهِنٌ كَيْدٌ” şeklinde, 19'da “وَإِنَّ اللَّهَ” hemzenin kesrasıyla, 42'de “بِالْعُدْوَةِ” ayn'ın kesrasıyla, 59'da “وَلَا تَحْسِبَنَّ” sîn'in kesrasıyla, 66'da “صُغْفَا” dâd'ın dammesiyle ve “فَإِنْ تَكُنْ مِنْكُمْ مَائَةٌ” 67'de “لَأَنْ تَكُونَ لَهُ أَسْرَى” tâ ile, 70'te “الْأَسْرَى” hemzenin dammesi sîn'den sonra elif ilavesiyle okunmaktadır.¹⁰²³

3.3.9.9. Tevbe Suresi

Tevbe Suresi 17'de “مَسْجِدَ اللَّهِ” kelimenin müfret sığasıyla, 30'da “عَزِيزٌ أُنْ” râ tenvinsiz, “يُضَاهُونَ” fiil hemzesiz, 37'de “يُضِلُّ” yâ'nın fethası dâd'ın kesrasıyla, 64'te “تُنْزِلُ” şeklinde, 66'da “أَنْ يُعْذِبَ طَائِفَةً” şeklinde, 70'de “رُسُلَهُمْ” sîn'in cezmiyle, 98'de “دَائِرَةُ السُّوءِ” hâlinde, “وَسَيَرَى اللَّهَ” Allah lafzındaki lâmla imale ile Sûsî rivayetinde ince ve kalın okunabilmektedir.¹⁰²⁴ 103'te “لَنْ صَلَوَاتِكَ” cemi kalıbıyla, 106'da “مُرْجُونٌ” şeklinde, 110'da “لَا أَنْ تُقَطَّعَ” tâ'nın dammesiyle, 117'de “كَأَن تَزِيغُ” şeklinde, 117 ve 128'de “رُؤْفٌ” med olmaksızın okunmaktadır.¹⁰²⁵

3.3.9.10. Yûnus Suresi

Yûnus Suresi 2. Ayette “لَسَجَرٌ” elif olmaksızın sîn'in kesrasıyla, 3'de “تَذَكَّرُونَ” zâl'in şeddesiyle, 13'te “رُسُلَهُمْ” ve 21 ve 103'te “رُسُلَنَا” sîn'in cezmiyle, 23'te “مَتَاعٌ” ayn'ın cezmiyle, 31'de “الْمَيِّتِ” yâ'nın cezmiyle, 35'te “لَا يَهْدِي” hâ'nın fethalı ihtilasıyla, 45'te “نَحْشُرُهُمْ” nûn ile, 81'de “بِهِ أَلْسِخْرُ” ikinci hemzenin teshiliyle, 88'de “لِيُضِلُّوا”

¹⁰²² İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 278-302; Dâni, *et-Teyssir*, 354-366; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 93-95; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 151-176; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 152-176.

¹⁰²³ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 96; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 178-186.

¹⁰²⁴ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 202.

¹⁰²⁵ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 285-290; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 97; Dâni, *et-Teyssir*, 370-374; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 189-207.

yâ'nın fethasıyla, 101'de “قُلْ اَنْظُرُوا” vasl hâlinde lâ'm'ın dammesiyle, 103'te “عَلَيْنَا نُنَجِّ” nûn'un fethası cîm'in şeddesiyle okunmaktadır.¹⁰²⁶

3.3.9.11. Hûd Suresi

Hûd Suresi 24 ve 30. Ayette “تَذَكَّرُونَ” zâl'in şeddesiyle, 25'te “أَنِّي لَكُمْ” hemzenin fethasıyla, 27'de “يَادِي” yâ yerine hemze ile, 28'de “فَعَمِيَتْ” ayn fethalı ve mim şeddesiz, 40'ta “مِنْ كُلِّ” lâ'm tenvinsiz kesralı, 46'da “فَلَا تَسْتَلْنِي” vasl hâlinde yâ'nın isbâtı vakf hâlinde hazfı ile, 68'de “إِنَّ تَمُودًا” dâl'in tenviniyle, Furkan 38, Ankebût 38 ve Necm 51'de aynı kelime tenvinli okunmuştur.¹⁰²⁷ 69 ve 77. Ayetlerde “رُسُلَنَا” sîn'in cezmiyle, 71'de “يَعْقُوبُ” bâ'nın ve 81'de “إِلَّا أَمْرًا نَكْ” tâ'nın dammesiyle, 87'de “وَأَنَّ كَلًّا لَمَّا” cemi kalıbıyla, 108'de “سَعِدُوا” sîn'in fethasıyla, 111'de “وَأَنَّ كَلًّا لَمَّا” mîm'in fetsasıyla, 123'te “يَرْجِعُ يَعْمَلُونَ” formlarında okunmaktadır.¹⁰²⁸

3.3.9.12. Yûsuf Suresi

Yûsuf Suresi 5. Ayette “قَالَ يَا بُنَيَّ” yâ'nın kesrasıyla, 11'de “لَا تَأْمَنَّا” işmam ve ihtilas ile, 12'de “نَرْثَعُ وَنَلْعَبُ” formunda, 19'da “قَالَ يَا بُشْرَى” râ'dan sonra ي nın fethasıyla, 24'te “لِلْمُخْلِصِينَ” lâ'm'ın kesrasıyla, 31 ve 51'de “حَاشَا لِلَّهِ” şîn'den sonra elif ziyadesiyle vasl hâlinde, 47'de “ذَابًا” hemzenin cezmiyle ve Sûsî için ibdâl ile, 62'de “وَكَايْنُ” vakf hâlinde 64'de “حَفْظًا” 76'da “نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ” tâ tenvinsiz, 105'te “وَكَايْنُ” vakf hâlinde 109'da “يُوحَى إِلَيْهِمْ يَعْقِلُونَ” 110'da “كُذِّبُوا-فَلَنُجِي” zâl'in şeddesi, dammeli nûn'dan sonra sakın bir ihfa nûn'un eklentisi ve cîm'in kesrasıyla medli olarak okunmaktadır.¹⁰²⁹

¹⁰²⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 292-298; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 98-101; Dâni, *et-Teysîr*, 375-382; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/660-663; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 208-220.

¹⁰²⁷ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/665.

¹⁰²⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 332-342; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 100-101; Dâni, *et-Teysîr*, 383-388; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/664-667; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 222-235; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 221-235.

¹⁰²⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 344-354; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 285-289; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 307-313; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 102-103; Dâni, *et-Teysîr*, 389-395; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 236-248; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 236-248.

3.3.9.13. Ra'd Suresi

Ra'd Suresi 4. Ayette “نُسْفَى” ve 17’de “تُوقَدُونَ” tâ ile, 33’te “وَصَدُّوا” sâd’ın fethasıyla, 35’te “أَكْلَهَا” kâf’ın cezmiyle, 42’de “الْكَافِرُ” şeklinde okunmaktadır.¹⁰³⁰

3.3.9.14. İbrahim Suresi

İbrahim Suresi 9, 10, 11, 12, 13. Ayetlerde yer alan “رُسُلٌ” ve “سُبُلَنَا” kelimelerinin orta harfî olan sîn ve bê harflerinin cezmiyle, 25’te “أَكْلَهَا” kâf’ın cezmiyle, 30’da “لِيَصْلُوا” yâ’nın fethasıyla, 31’de “لَا يَبِغُ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ” ayn ve lââm tenvinsiz, 42’de “وَلَا تَحْسِبَنَّ” ve 47’de “فَلَا تَحْسِبَنَّ” sîn’in kesrasıyla okunmaktadır.¹⁰³¹

3.3.9.15-16. Hicr Suresi ~ Nahl Suresi

Hicr Suresi 2. Ayette “رَبِّمَا” bâ’nın şeddesiyle, 8’de “مَا تَنْزِيلُ الْمَلَكَةِ” şeklinde, 40’da “الْمُخْلِصِينَ” lââm’ın kesrasıyla, 56’da “يَقْبِطُ” nûn’un kesrasıyla, **Nahl Suresi** 2. Ayette “يُنْزِلُ الْمَلَكَةَ” şeklinde, 7 ve 47’de “لَرُؤُفٌ” medsiz, 12’de “وَالسَّمْسِ وَالْقَمَرِ وَالنُّجُومِ” mîm’in fethası tâ’nın kesrasıyla, 17 ve 90’da “تَذَكَّرُونَ” zâl’in şeddesiyle, 20’de “تَدْعُونَ” tâ ile, 37’de “لَا يُهْدَى” formunda, 43’te “يُوحَى إِلَيْهِمْ” 48’de “تَتَفَيَّرُ” tâ ile, 80’de “يُنْزِلُ” sığasında aynın fethasıyla, 96’da “وَلِيَجْزَيْنَ” yâ ile, 101’de “يُنْزِلُ” sığasında okunmaktadır.¹⁰³²

3.3.9.17. İsrâ Suresi

İsrâ Suresi 2. Ayette “أَلَا يَتَّخِذُوا” şeklinde, 23’te “أَفِ” tenvinsiz, 35’te “بِالْقُسْطِ” kâf’ın dammesiyle, 38’de “سَيِّئَةً” hemzenin fethası ve 3 ile, 42’de “كَمَا تَقُولُونَ” tâ ile, 56’da “نَخْسِفُ” vâsl hâlinde lââmın dammesiyle, 64’te “وَرَجُلِكَ” cîm cezimli, 68-69’da “نُحْسِفُ” ve “نُرْسِلُ – نُعِيدُكُمْ – فَنُرْسِلُ” nûn ile, 76’da “خُلْفَكَ” şeklinde, 77’de “رُسُلَنَا” sîn

¹⁰³⁰ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 104; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 249-254; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 249-254.

¹⁰³¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 362-364; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 292-293; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 320-322; Dâni, *et-Teyisr*, 399-402; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 105; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ’*, 2/677-678; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 249-261; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 249-261.

¹⁰³² İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 366-376; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 294-299; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 323-331; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 2/716-747; Dâni, *et-Teyisr*, 402-408; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 106-107; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ’*, 2/679-684; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 262-281; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 262-281.

cezimli, 82 ve 93'te “**تُنْزِلُ**” “**وَتُنْزِلُ**” forumunda, 90'da “**حَتَّى تُفَجِّرَ لَنَا**” şeklinde, 92'de “**قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ**” lâmin ve vâvin dammesiyle okunmaktadır.¹⁰³³

3.3.9.18. Kehf Suresi

Kehf Suresi “**عَوَجًا** (ا) قِيَمًا” vasl hâlinde tenvinli ve sektesiz, 17'de “**تَرَاوَرُ**” formunda zây şeddeli, 18'de “**وَتَحْسِبُهُمْ**” sîn kesralı, 19'da “**بِوَرَقِكُمْ**” râ cezimli, 33'de “**أَكْلَهَا**” kâf cezimli, 34 ve 36'da “**نُفْرٍ**” “**بِنُفْرِهِ**” şeklinde, 44'te “**عُقْبًا**”-“**الْحَقُّ**” kâf dammeli, 47'de “**تُسِيرُ الْجِبَالُ**” şeklinde, 55'te “**قَبَلًا**”, 56 ve 106'da “**هَزُورًا**” formunda, 59'da “**لَمُهْلِكِهِمْ**” mîm dammeli lâm fethalı, 63'te “**وَمَا أَسَانِيهِ**” zamir kesralı, 66'da “**رَشَدًا**”, 74'te “**زَكِيَّةً**” şeklinde, 77'de “**لَتَخَذَتْ**”, 81'de “**يُيْلِكُهُمَا**” formunda, 85, 89, 92'de “**فَاتَّبَعَ سَبَبًا ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا**” sâd ve dâl dammeli, 98'de “**نَكَأً**” tenvin ile, 104'te “**يَحْسِبُونَ**” sîn kesralı şekilde okunmaktadır.¹⁰³⁴

3.3.9.19. Meryem Suresi

Meryem Suresi 2 ve 7'de “**زَكَرِيَّا-يَا زَكَرِيَّا**” hemze ilavesiyle, 6'da “**يَرْتَبِي**” sâ'nın cezmiyle, 8'de “**عَنِّيَّ**” aynın dammesiyle, 19'da “**لِيَهَبَ**” yâ ile, 23 ve 66'da “**مُتً**” mîm dammeli “**سَيِّئًا**” sîn cezimli, 24'te “**مَنْ تَحْتَهَا**” şeklinde, 25'te “**تَسَاقُطُ**” kalıbıyla, 34'te “**قَوْلَ الْحَقِّ**” lâm dammeli, 36'da “**وَأَنَّ اللَّهَ**” hemzenin fethasıyla, 51'de “**مُخْلِصًا**” lâm kesralı, 60'ta “**يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ**” şeklinde, 67'de “**يَذْكُرُ**” zâl harfî şeddeli, 68, 69, 70 ve 72'de “**جَنِّيَّ-عَنِّيَّ-صَلِّيَّ**” cîm, ayn ve sâd dammeli, 90'da “**تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَنْقَطِرُنَ مِنْهُ**” şeklinde okunmaktadır.¹⁰³⁵

¹⁰³³ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 378-386; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 108-109; Dâni, *et-Teysîr*, 409-414; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 2/685-687; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 282-293; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 282-293.

¹⁰³⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 388-403; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 304-313; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 340-350; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 110-111; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 293-304; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 293-304.

¹⁰³⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 406-413; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 112; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 305-312; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 305-311.

3.3.9.20. Tâhâ Suresi

Tâhâ Suresi 12’de “أَنِّي” hemze fethalı, “طُوى” vâv tenvinsiz, 53’te “مِهَادًا” şeklinde, 58’de “سَوَى” sîn kesralı, 61’de “فَيَسْحَكُكُمْ” yâ ve hâ’nın fethasıyla, 63’te “إِنَّ” şeklinde, 64’te “فَاجْمَعُوا” mîm’in fethasıyla, 69’da “فِي يَمِينِكَ تَأَقَّفُ” kalıbında, 75’te “يَأْتِيهِ” Dûrî zamirin işbasıyla (uzatılmasıyla) Sûsî “يَأْتِيهِ” zamirin iskânıyla, 80 ve 81’de “وَوَعَدْنَاكُمْ” vâv’dan sonra elifsiz, 87’de “بِمَلَكِنَا” mîm’in kesrasıyla ve “حَمَلْنَا” şeklinde, 97’de “ثُخْلِفَهُ” lâmin kesrasıyla, 102’de “يَوْمَ نُنْفِخُ” fethalı nûn ve fâ’nın dammesiyle okunmaktadır.¹⁰³⁶

3.3.9.21. Enbiyâ Suresi

Enbiyâ Suresi 4. Ayette “قُلْ رَبِّي” fiil emir sığasında ve idğam edilerek, 7 ve 25’de “يُوحَى إِلَيْهِ” “يُوحَى إِلَيْهِمْ” şeklinde, 34’te “مَتَّ” mîm dammeli, 36’da “هَزُؤًا” 67’de “فَتَحَّتْ” formunda, 80’de “لِيُحْصِنَكُمْ” yâ ile, 89’da “زَكَرِيَّا” hemze ilavesiyle, 96’da “قُلْ رَبِّ” fiil emir sığasında ve lâm harfî râ harfine idğam edilerek okunmaktadır.¹⁰³⁷

3.3.9.22. Hac Suresi

Hac Suresi 9. Ayette “لِيُضِلَّ” yâ’nın fethasıyla, 15’te “تَمَّ لِيَقْطَعَ” lâmin kesrasıyla, 23’te “وَلَوْلَا” hemze kesralı ve Sûsî rivayetinde birinci hemze ibdâl ile, 25’te “سَوَاءً” hemze dammeli, 29’da “تَمَّ لِيَقْضُوا” lâmin kesrasıyla, 38’de “يَنْفَعُ” kalıbında, 39’da “أَذِنَ يُقَاتِلُونَ” tâ kesralı, 45 ve 48’de “فَكَأَيَّ” vakf hâlinde nûn okunmaksızın ve “أَهْلَكُنَّهَا” sığasında, 51’de “مُعْجَزِينَ” elifsiz ve cîm’in şeddesiyle, 65’te “لَرُؤُفٌ” medsiz, 71’de “يُنْزِلُ” kalıbında okunmaktadır.¹⁰³⁸

¹⁰³⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 416-426; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 319-325; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 357-365; Dâni, *et-Teyisîr*, 429-435; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 113-114; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/698-702; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 312-321.

¹⁰³⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 428-432; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 326-328; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 366-369; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 115; Dâni, *et-Teyisîr*, 436-438; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/703-707; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 322-331; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 322-331.

¹⁰³⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 434-441; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 116; Dâni, *et-Teyisîr*, 438-441.

3.3.9.23. Mü'minûn Suresi

Mü'minûn Suresi 20. Ayette “سَيِّئَاءُ نُّبُؤٍ” şeklinde, 27’de “مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ” lââm tenvinsiz, 35’te “مُتُّمٌ”, 82’de “مُتَّأ” mîm dammeli, 44’te “رُسُلَنَا تَتَرَا” sîn cezimli râ tenvin ile, 50’de “رَبُّوَةٍ” râ dammeli, 52’de “وَأَنَّ هَذِهِ” hemze fethalı, 55’te “أَيَحْسِبُونَ” sîn kesralı, 85’te “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli, 89-89’da “سَيَقُولُونَ اللَّهُ” lââm olmaksızın ve lafzatullah dammeli olarak okunmaktadır.¹⁰³⁹

3.3.9.24. Nûr Suresi

Nûr Suresi 1. Ayette “وَقَرَّضْنَاهَا” râ’nın şeddesiyle ve “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli, 6’da “أَرْبَعٌ شَهَادَاتٍ” ayn fethalı, 9’da “وَالْخَامِسَةُ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا” şeklinde, 11, 15, 39 ve 57’de “لَا تَحْسِبَنَّ وَتَحْسِبُونَ-يَحْسِبُهُ- لَا تَحْسِبُونَ” sîn harfleri kesralı, 20’de “رُفُفٌ” medsiz, 21’de “مُنْيَاتٍ” şeklinde, 27’de “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli, 34 ve 46’da “مُنْيَاتٍ” yâ fethalı, 35’te “بِرِّيءٍ تَوَقَّدَ” şeklinde, 43’te “يُنْزَلُ” kalıbında, 52’de “وَيَتَّقُهُ” hâ’nın iskânıyla okunmaktadır.¹⁰⁴⁰

3.3.9.25. Furkân Suresi

Furkân Suresi 17. Ayette “فَنَقُولُ-وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ” nûn ile, 19’da “فَمَا يَسْطَلِعُونَ” yâ ile, 38’de “تَمُودًا” dâl’in tenviniyle, Hûd 68, Furkan 38, Ankebût 38 ve Necm 51’de aynı kelime tenvinli okunmuştur.¹⁰⁴¹ Furkân 41’de “هَزُؤًا”, 44’te “تَحْسِبُ”, 48’de “تُشْرَا” bâ ile şîn dammeli, 67’de “وَلَمْ يَفْقَرُوا” tâ kesreli ve 74’te “وَذُرِّيَّتَنَا” şeklinde elifsiz okunmaktadır.¹⁰⁴²

3.3.9.26-27. Şuarâ Suresi ~ Neml Suresi

Şuarâ Suresi 4. Ayette “نُنْزِلُ عَلَيْهِمْ” formunda, 36’da “أَرْجَاهُ” hemze ziyadesi ve hâ’nın dammesiyle, 45’te “تَلْقَفُ”, 56’da “حَذِرُونَ” hâ’dan sonra elif olmaksızın,

¹⁰³⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 444-450; Dâni, *et-Teyssir*, 442-450; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 117; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 342-349.

¹⁰⁴⁰ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 118; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 350-359.

¹⁰⁴¹ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/665.

¹⁰⁴² İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 462-468; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 341-343; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 119; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 360-366; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 360-366.

137'de "خُلُقٌ" şeklinde, 149'da "فَرُّهُونَ" fâ'dan sonra elif olmaksızın, 182'de "بِالْقُسْطَاسِ" kâf dammeli, 187'de "كِسْفًا" sîn cezimli okunmaktadır. **Neml Suresi** 7. Ayette "بِشِهَابٍ" bâ tenvinsiz, 22'de "فَمَكَّتْ" kâf dammeli ve "سَبَّأَ" hemze fethalı tenvinsiz, 25'te "مَا يُخْفُونَ" yâ ile, 36'da "قَالَ أَتُمَدُّونِي" yâ ziyadesiyle, 49'da "مُهْلَكَ" mîm'in dammesi lâmin fethasıyla, 51'de "إِنَّا دَمَرْنَا هُمْ" hemze kesralı, 62'de "يَذْكُرُونَ" şeklinde, 63'te "نُشْرًا" bâ ile şîn dammeli, 66'da "بَلْ أَدْرَكَ" şeklinde, 82'de "إِنَّ النَّاسَ" hemze kesralı, 87'de "عَاقِبَةُ" şeklinde, 88'de "يَفْعَلُونَ" yâ ile, 89'da "فَرَعَ يَوْمَئِذٍ" ayn tenvinsiz olarak ve 93'te "يَعْمَلُونَ" yâ ile okunmaktadır.¹⁰⁴³

3.3.9.28-30. Kasas ~ Ankebût ~ Rûm Sureleri

Kasas Suresi 23. Ayette "يَصْدُرُ" yâ'nın fethası dâl'in dammesiyle, 29'da "سَاحِرَانِ" cîm kesralı, 32'de "الرَّهْبِ" hâ fethalı, 34'te "يُصَدِّقُنِي" kâf cezimli, 48'de "سَاحِرَانِ" elif ziyadesiyle, 60'da "أَفَلَا يَعْظِلُونَ" yâ ile, 82'da "لَخُسِيفَ بَنًا" meçhul sıgada, **Ankebût Suresi** 20. Ayette "يُنْشِئُ النَّشْأَةَ" şeklinde, 25'te "مَوَدَّةً بَيْنَكُمْ" tâ ötreli, 28'de "أَنْتُمْ" hemze ziyadesiyle, 31 ve 33'te "رُسُلَنَا" sîn cezimli, 38'de "تَمُودًا" dâl'in tenviniyle, Hûd 68, Furkan 38, Ankebût 38 ve Necm 51'de aynı kelime tenvinli,¹⁰⁴⁴ 55'te "وَنُقُولُ" nûn ile, 69'da "سُبُلَنَا" bâ cezimli, **Rûm Suresi** 9. Ayette "رُسُلُهُمْ" sîn cezimli, 10'da "عَقِيبَةً" tâ dammeli, 11'de "يُرْجَعُونَ" yâ ile, 19'da "الْمَيِّتِ-الْمَيِّتِ" yâ'lar cezimli, 22'de "لِلْعَالَمِينَ" lâmin fethalı, 23'te "وَيُنْزِلُ" şeklinde, 36'da "يَقْطُونَ" nûn kesralı, 49'da "يُنْزِلُ" formunda, 50'de "لَا تَنْفَعُ" lâ ile okunmaktadır.¹⁰⁴⁵

3.3.9.31-34. Lokmân ~ Secde ~ Ahzâb ~ Sebe' Sureleri

Lokmân suresi 6. Ayette "لِيُضِلَّ" yâ'nın dammesiyle ve "وَيَتَّخِذُهَا هُزُؤًا" şeklinde, 13, 16 ve 17'de "يَا بُنَيَّ" yâ kesralı, 18'de "وَلَا تُصَاعِرْ" formunda 27'de "وَالْبَحْرِ" râ fethalı, 34'te "وَيُنْزِلُ الْعَيْثُ" şeklinde, **Secde suresi** 7. Ayette "خُلُقَهُ" lâmin cezmiyle, **Ahzâb suresi** 2 ve 9. Ayette "بِمَا يَعْمَلُونَ" yâ ile, 4'te "الْيَ" yâ'nın hâzfi ile

¹⁰⁴³ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 470-489; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 344-351; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 392-402; Dâni, *et-Teyisîr*, 454-463; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 120-122; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/716-722; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 367-385; Abdülmün'im Salih Ferc, "Mushafu'l-Basriyyîn", 367-385.

¹⁰⁴⁴ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/665.

¹⁰⁴⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 492-509; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 352-358; Dâni, *et-Teyisîr*, 463-472; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 123-125; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/723-730; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 386-410; Abdülmün'im Salih Ferc, "Mushafu'l-Basriyyîn", 386-410.

hemze teshilli ve “الْيَ” hemzenin sakın/cezimli yâ’ya ibdâli ile, “تَطْهَرُونَ” formunda, 10’da “الظُّنُونُ” sonda vakf ve vasl hâlinde elif olmaksızın, 13’te “لَا مَقَامَ” mîm fethalı, 20’de “يَحْسِبُونَ” sîn, 21’de “إِسْوَةٌ” hemze kesralı, 30’da “يُضَعِّفُ لَهَا الْعَذَابُ” şeklinde, 33’te “تُرْجَى” kâf kesralı, 36’da “أَنْ تَكُونَ” tâ ile, 40’da “وَحَاتِمِ النَّيِّبِ” tâ fethalı, 51’de “تُرْجَى” yâ’nın hemzeye ibdâli ile, 52’de “لَا تَحِلُّ” tâ ile, 66, 67’de “الرَّسُولَ-السَّبِيلَ” elifsiz, 68’de “كَثِيرًا” sâ harfiyle, **Sebe’ Suresi** 5 ve 38. Ayette “مُعْجَزِينَ” şeklinde, “الِيمِ” mîm cer ile, 9’da “كِسْفًا” sîn cezimli, 14’te “مُنْسَاتُهُ” hemzenin elife ibdâli ile, 15’te “لِسَبَأَ” hemze fethalı, “مَسَاكِينَهُمْ” şeklinde, 16’da “أَكُلْ” lâm tenvinsiz, 17’de “إِلَّا الْكُفُورُ” şeklinde, 19’da “رَبَّنَا بَعْدَ” 20’de “صَدَقَ” dâl şeddesiz, 23’te “أَذِنَ لَهُ” meçhul sıgasıyla, 40’da “نَحْشُرُهُمْ نَقُولُ” nûn ile ve 52’de “التَّائُوْشُ” hemze ile meddi muttasıl yapılarak okunmaktadır.¹⁰⁴⁶

3.3.9.35-39. Fâtır ~ Yâsîn ~ Sâffât ~ Sâd ~ Zümer Sureleri

Fâtır suresi 9. Ayette “مَيْتَ” yâ cezimli, 25’te “رُسُلَهُمْ” sîn cezimli, 33’te “يَدْخُلُونَ” hâ fethalı, “وَلَوْلَا” hemzenin kesrasıyla, 36’da “يُجْزَى كُلُّ” şeklinde, **Yâsîn suresi** 5. Ayette “تَنْزِيلَ” lâmin dammesiyle, 9’da “سُدًّا” sîn dammeli, 32’de “لَمَّا” mîm şeddesiz, 39’da “وَالْقَمَرُ” râ dammeli, 52. Ayette sekte olmaksızın, 55’te “شَغْلٍ” gayn cezimli, 62’de “جِبَلًا” şeklinde, 68’de “نَنْكُسُهُ” formunda, **Sâffât suresi** 6. Ayette “بِرِيَّةِ الْكَوَكِبِ” tâ tenvinsiz, 8’de “لَا يَسْمَعُونَ” kalıbında, 16 ve 53’te “مُنْتَا” mîm dammeli, 40, 74, 128, 160 ve 169’da “الْمُخْلِصِينَ” lâm kesralı, 102’de “يَا بُنَيَّ” yâ kesralı, 126’da “اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ” Lafzatullah ve bâ harfleri dammeli, 155’te “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli, **Sâd suresi** 53. Ayette “يُوعَدُونَ” yâ ile, 57’de “وَوَسَّاقٍ” sîn şeddesiz, 58’de “وَأَخْرُ” şeklinde, 63’te “لَاخْتَنَاهُمْ” kâf fethalı, 83’te “الْمُخْلِصِينَ” lâm kesralı, 84’te “فَالْحَقُّ” kâf fethalı, **Zümer Suresi** 7. Ayette “يَرْضَهُ-يَرْضَهُ” Dûrî hulf ile sıralı Ebû Amr zamirin iskânıyla, 8’de “لِيُضِلَّ” yâ fethalı, 29’da “سَلَامًا” sîn med ile lâm kesralı, 38’de “كَاشِفَاتٍ” kâf fethalı.

¹⁰⁴⁶ İbn Mucâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 512-531; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 359-370; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 415-427; Dâni, *et-Teyisr*, 473-483; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 125-128; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/731-740; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 411-434; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 411-434.

”شُرَّه - مُسِكَاتٍ رَحْمَتُهُ“ şeklinde, 53’te “لَا تَقْنَطُوا” nûn kesralı, 71 ve 73’te “فُتِّحَتْ” tâ şeddeli olarak okunmaktadır.¹⁰⁴⁷

3.3.9.40-44. Mü'min ~ Fussilet ~ Şûrâ ~ Zuhruf ~ Duhân Sureleri

Mü'min suresi 13. Ayette “يُنْزِلُ” formunda, 22 ve 83’te “رُسُلُهُمْ” 50, 51 ve 70’te “رُسُلَكُمْ” “رُسُلَنَا” sîn cezimli, 26’da “وَأَنْ يُظْهَرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ” şeklinde, 35’te “قَلْبٍ” bâ tenvinli, 37’de “فَأَطْلِعْ” ayn dammeli, “وَصَدَّ” sâd fethalı, 40’ta “يُدْخِلُونَ” sığasında, 46’da “أَدْخُلُوا” kalıbında, 52’de “لَا تَنْفَعُ” tâ ile, 58’de “يَتَذَكَّرُونَ” yâ ile, **Fussilet suresi** 16. Ayette “نَحْسَاتٍ” ح cezimli, 47’de “تَمَرَّتِ” elifsiz (vakf hâlinde tâ harfi hâ ile), **Şûrâ suresi** 5. Ayette “تَكَادُ يَنْفَطِرُنَ” şeklinde, 20’de “تُوتَةٍ” hâ’nın iskânı ve Sûsî’nin ibdâliyle, 23’te “يَبْسُرُ” şeklinde, 25’te “يَفْعَلُونَ” 27 ve 28’te “يُنْزِلُ” şeklinde, **Zuhruf suresi** 10. Ayette “مِهَادًا” şeklinde, 18’de “يَنْشُرُوا” formunda, 24’te “قُلْ أَوْلُو”، 33’te “سَفْقًا”، 35’te “أَمَّا” “مَا تَسْتَنْهِي” 71’de “أَسَاوِرَةً”، 53’te “رُسُلَنَا” “رُسُلَنَا”، 45 ve 80’de “يَحْسِبُونَ”، 37 ve 80’de “مَتَاعٌ” şeklinde sonda zamir olmaksızın, 88’de “وَقِيلَهُ” lââm fethalı, **Duhân Suresi** 7. Ayette “رَبِّ” bâ dammeli, 45’te “تَغْلِي” tâ ile okunmaktadır.¹⁰⁴⁸

3.3.9.45-51. Câsiye ~ Ahkâf ~ Muhammed ~ Fetih ~ Hucurât ~ Kâf ~ Zâriyât Sureleri

Câsiye suresi 9 ve 35. Ayette “هَزُؤًا” hemze ile, 11’de “رَجَزٍ أَلِيمٍ” mîm mecrur, 21’de “سَوَاءٌ” hemze merfu, 23’te “تَتَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli, **Ahkaf suresi** 15. Ayette “حُسْنًا” hemze olmaksızın hâ dammeli sîn cezimli ve “كَرَّهَا” kelimesinde kâf fethalı, 16’da “وَأُتِلْغُمْ” “أَفْ” tenvinsiz kesra ile, 23’te “وَأُتِلْغُمْ” formunda, 25’te “لَا تَرَى إِلَّا مَسَاكِينَهُمْ” şeklinde, **Muhammed suresi** 25. Ayette “وَأُتِلْغِي” hemzenin dammesi yâ’nın fethasıyla, 26’da “أَسْرَارَهُمْ” hemzenin fethasıyla, 38’de “هَآ” hemzenin teshilli okunmasıyla, **Fetih suresi** 6. Ayette “دَائِرَةُ السُّورِ” şeklinde, 9’da “لِيُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَيُعْزِزُوا وَيُوقِرُوا وَيُسَبِّحُوا” ilk kelimedede Sûsî’nin ibdâli ile yâ’lı, 10’da

¹⁰⁴⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 534-564; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 370-384; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 428-447; Dâni, *et-Teyisîr*, 484-498; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 129-133; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/741-752; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 434-466; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 434-466.

¹⁰⁴⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 566-593; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 383-390; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 448-466; Dâni, *et-Teyisîr*, 499-510; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 134-139; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/753-763; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 468-498; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 468-498.

“لَا يَأْتِكُمْ” zamir kesralı, 24’te “يَعْمَلُونَ” yâ ile, **Hucurât suresi** 14. Ayette “مُتَنَّا” Sûsî’nin ibdâl vechiyle yâ’dan sonra hemze ilavesiyle, **Kâf Suresi** 3. Ayette “تَذَكَّرُونَ” mîm’in dammesiyle, **Zâriyât suresi** 46. Ayette “وَقَوْمٌ نُوحٍ” mîm kesralı, 49’da “زَالٌ” zâl şeddeli şekilde okunmaktadır.¹⁰⁴⁹

3.3.9.52-57. Tûr ~ Necm ~ Kamer ~ Rahmân ~ Vâkıa ~ Hadîd Sureleri

Tûr suresi 21. Ayette “وَأَنْبَغْنَاهُمْ ذُرِّيَّتَهُمْ بِإِيمَانٍ الْحَقُّا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ” şeklinde, 23’te “لَعَوْ-” mîm ve vâv tenvinsiz fethalı, 45’te “يَصْنَعُونَ” yâ fethalı, **Necm suresi** 47. Ayette “النِّسَاءُ” hemze ilavesiyle meddi muttasıl olarak, 50’de “عَادَا أُولَى” ibtida hâlinde bu kelime üç vecihle başlanılabilir: “لُولَى-أُولَى-الأُولَى”, 51’de “إِنَّ تَمُودًا” dâl’in tenviniyle, Furkan 38, Ankebût 38 ve Hûd 68’de aynı kelime tenvinli,¹⁰⁵⁰ **Kamer suresi** 7. Ayette “خَاسِعًا” kalıbında, **Rahman suresi** 22. Ayette “يُخْرِجُ” formunda, 31’de “أَيُّهَا” vakf hâlinde elif ziyadesiyle, 35’te “وَأُولَى” sîn mecur, **Vâkıa suresi** 19. Ayette “وَلَا يُزْفُونَ” zây fethalı, 47’de “مُتَنَّا” mîm dammeli, 55’te “شَرَبَ” şîn fethalı, 62’de “النِّسَاءُ” hemze ilavesiyle meddi muttasıl olarak ve “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli şekilde, **Hadîd suresi** 8. Ayette “وَقَدْ أَحَدَ مِثْقَالِكُمْ” formunda, 9’da “يُنْزَلُ” şeklinde ve “لَرُؤْفٌ” medsiz olarak, 11’de “فَقِضَاعُهُ” fâ dammeli, 16’da “نَزَلَ” kalıbında, 23’te “أَنْتُمْ” hemzedden sonra elifsiz, 25 ve 27’de “رُسُلَنَا بِرُسُلِنَا” sînler cezimli şekilde okunmaktadır.¹⁰⁵¹

3.3.9.58-66. Mücâdele ~ Tahrîm Sureleri

Mücâdele suresi 2 ve 3. Ayetlerde “يَطْهَرُونَ” şeklinde ve “أَلَى-” “أَلَى” iki vecihle: birincisi hemzenin teshili medli ve yâ’nın hazfıyla medsiz, ikincisi hemzenin sakın yâ’ya ibdâliyle, 11’de “الْمَجْلِسِ” cîm’den sonra elif olmaksızın ve “أَنْشُرُوا فَأَنْشُرُوا” şîn kesralı, 18’de “وَيَحْسِبُونَ” sîn kesralı, **Haşr Suresi** 2. Ayette “يُخْرِجُونَ” kalıbında, 10’da “رُؤْفٌ” medsiz, 14’te “جَدَارٍ” kalıbında, 14’te “تَحْسِبُهُمْ” sîn kesralı, **Mümteherine Suresi** 3. ayette “يُفَصِّلُ” şeklinde, 4 ve 6’da “إِسْوَةٌ” hemze kesralı, 10’da “وَلَا تُسْمِكُوا”

¹⁰⁴⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 594-609; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 391-399; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 467-482; Dâni, *et-Teyisîr*, 511-519; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 139-141; *el-İknâ*, 2/763-772; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 499-523; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 499-523.

¹⁰⁵⁰ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/665.

¹⁰⁵¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 612-627; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 399-409; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 483-498; Dâni, *et-Teyisîr*, 519-528; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 142-144; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/773-781; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 524-541; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 524-541.

kalıbında, **Saff Suresi** 8. Ayette “مُتِّمٌ نُورٌ” mîm tenvinli râ fethalı olarak, 14’te “أَنْصَارًا” râ tenvinli ve lafzatullahın başında lâm harfî ziyaadesiyle, **Münâfikûn Suresi** 4. Ayette “خُشْبٌ” şîn cezimli ve “يُحْسِبُونَ” sîn kesralı, 10’da “وَأَكْرَنَ” kâf’tan sonra vâv ilavesiyle ve nûn fethalı, **Tegâbûn Suresi** 6. Ayette “رُسُلُهُمْ” sîn cezimli, **Talâk Suresi** 3. Ayette “بَالِغٌ أَمْرٌ” ğayn tenvinli ve râ fethalı, 4’te “وَالْيَ” kelimesi Mücâdele suresi 2. Ayette olduğu iki vecihle; hemzenin teshili medli ve yâ’nın hazfıyla medsiz, ikincisi hemzenin sakin yâ’ya ibdâliyle, 11’de “مُيِّنَاتٍ” yâ fethalı, **Tahrîm Suresi** 4. Ayette “تَطَاهَرَا” zâ şeddeli formunda, 5’te “يُنْذِلُهُ” şeklinde okunmaktadır.¹⁰⁵² **Cuma Suresinde** Mushaf imlasına göre Ebû Amr’ın herhangi bir ihtilaflı okuması yoktur.

3.3.9.67-77. Mülk ~ Mürselât Sureleri

Mülk suresinde Mushaf imlasına göre Ebû Amr’ın herhangi bir ihtilaflı okuması yoktur. **Kalem Suresi** 32. Ayette “أَنْ يُبَيِّنَا” bâ fethalı dâl şeddeli, **Hâkka Suresi** 9. Ayette “قِيلَ” bâ fethalı, 19, 20, 25 ve 26’da “جَسَائِيَّةٌ كِتَابِيَّةٌ” vasl hâlinde hafif bir sekte 46’da “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli şekilde, **Meâric Suresi** 16. Ayette “تَزَاوَعٌ” tâ dammeli, 33’te “بِشَهَادَتِهِمْ” müfret formda, 43’te “نَصَبٌ” nûn fethalı sâd cezimli, **Nûh Suresi** 21. Ayette “وَوُلْدَهُ” vâv dammeli lâm cezimli, 25’te “خَطَايَاهُمْ” formunda, **Cin Suresi** 3,4 ve 6-5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 ve 14’te “وَأَنَّهُ”-“وَأَنَّهُمْ” hemzeler kesralı, 17’de “نَسَلُكُهُ” nûn ile, 20’de “قَالَ إِنَّمَا” fiil mazi formda, **Müzzemmil Suresi** 3. Ayette “أَوِ الْقُصْنَ” vâv dammeli, 6. Ayette “وِطَاءٌ” elif ziyadesiyle meddi muttasıl olarak, 20’de “وَنُصْفِهِ وَتَلْثِيهِ” fâ ve sâ kesralı, **Müddessir Suresi** 5. Ayette “وَالرَّجَزَ” râ kesralı, 33’te “إِذَا” şeklinde, **Kıyâmet Suresi** 3 ve 36. Ayette “أَيُّحْسِبُ” sîn kesralı, 20 ve 21’de “وَيَذُرُونَ يُحِبُّونَ” yâ ile, 27’de “مَنْ رَاقٍ” sekte olmaksızın, 37’de “تَمْنَى” tâ ile, **İnsân Suresi** 4. Ayette “سَلَسِلَا” vasl hâlinde tenvinin hazfı, vakf hâlinde elifin isbatı ile, 21’de “خُضِرٌ وَاسْتَبْرَقَ” kâf mecrur, 30’da “وَمَا يَشَاوُنَ” yâ ile, **Mürselât Suresi** 11. Ayette

¹⁰⁵² İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 628-641; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 411-415; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 499-507; Dâni, *et-Teysîr*, 529-534; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 144-146; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/782-788; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 542-561; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 542-561.

“وَقَتَّ” vâv ile, 20’de “أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ” tam idğam vechi, 33’te “جَمَالَتْ” cemi kalıbında okunmaktadır.¹⁰⁵³

3.3.9.78-114. Nebe ~ Nâs Sureleri

Nebe suresi 19. Ayette “وَفُتِحَتْ” tâ şeddeli, 25’te “وَعَسَافًا” sîn şeddesiz, 37’de “رَبِّ-الرَّحْمٰنُ” bâ ve nûn dammeli, **Naziât Suresi** 16. Ayette “طَوٰى” vâv tenvinsiz, **Abese Suresi** 4. Ayette “فَتَنَّفَعُ” ayn dammeli, 25’te “إِنَّا صَبَّيْنَا” hemze kesralı, **Tekvîr Suresi** 6. Ayette “سُورَتْ” ayn şeddesiz, 10’da “تُنْشِرَتْ” şîn şeddeli, 12’de “سُورَتْ” ayn şeddesiz, 24’te “بِطْنَيْنِ” ض yerine ظ ile, **İnfîtâr Suresi** 7. Ayette “فَعَدَّ لَكَ” dâl şeddeli, 19’da “يَوْمٌ” mîm dammeli, **Mutaffifîn Suresi** 31. Ayette “فَاكِهَيْنِ” fâ’dan sonra elif ziyadesiyle, **Târık Suresi** 4. Ayette “لَمَّا” mîm şeddesiz, **A’lâ Suresi** 16. Ayette “يُنْزِلُ يُنْزِلُونَ” yâ ile, Sûsî içi ayrıca ibdâl, **Gâşiye Suresi** 4. Ayette “تُصَلِّى” tâ dammeli, 11’de “لَا يَسْمَعُ فِيهَا” “وَلِيُجِيبُونَ عَرِيَّاكُلُونَ وَلَا يَحْضُونَ وَلَا يُكْرِمُونَ” şeklinde, **Fecr Suresi** 17, 18, 19 ve 20’de “فَكَ رَقَبَةً * أَوْ أَطْعَمَ” formunda, **Beled Suresi** 5 ve 7’de “أَيَحْسَبُ” sîn kesralı, 13-14’te “فَكَ رَقَبَةً * أَوْ أَطْعَمَ” formunda, **Hümeze Suresi** 3. Ayette “يَحْسَبُ” sîn kesralı, **Tebbet Suresi** 4. Ayette “حَمَالَةً” tâ dammeli, **İhlas Suresi** 4. Ayette “كُفُّوا” şeklinde vâv yerine hemze ile okunmaktadır.¹⁰⁵⁴

İnşikâk, Burûc, Şems, Leyl, Duhâ, İnşirâh, Alak, Kadr, Beyyine, Zilzâl, Âdiyât, Kâria, Tekâsür, Asr, Fîl, Kureyş, Maûn, Kevser, Kâfirûn, Nasr, Felak ve Nâs surelerinde Mushaf imlasına göre Ebû Amr’ın herhangi bir ihtilaflı okuması yoktur.

3.3.9.115. Değerlendirme

Kur’an’ın nüzul sırasına göre Ebû Amr’ın okuyuş farklılıklarını ele aldığımız bu kısımda, değişikliklerin fiillerin yapısında, isimlerde ve harflerde meydana geldiğini gözlemledik. Dikkat edilsin ve kolaylık olsun diye farklılık meydana gelen harfleri kırmızı renkle gösterdik. Ayrıca altı çizili olan kelimelerdeki farklı kıraati

¹⁰⁵³ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 644-666; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 416-428; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 508-512; Dâni, *et-Teyisîr*, 535-545; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 147-150; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/789-801; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 562-581; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 562-581.

¹⁰⁵⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 668-703; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 428-440; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 529-558; Dâni, *et-Teyisîr*, 546-558; Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 150-156; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/802-815; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 582-604; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 582-604.

yalnız Ebû Amr gerçekleştirmiştir. Buradan hareketle Ebû Amr'ın kıraat özelliklerini şu şekilde çıkarabiliriz

- Ebû Amr; “قُلُوبِهِمُ الْعِجْلُ - بِهِمُ الْأَسْبَابُ - يُرِيهِمُ اللَّهُ - عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ-عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ” gibi yerlerde “هُمُ” zamirlerini vasl hâlinde mîm’in kesrasıyla okumaktadır.
- Ebû Amr; “عَيَّابٍ”, “بَقِيَّتٍ”, “كَلِمَاتٍ”, “إِمْرَأَتُ الْعَزِيزِ”, “رَحِمَتْ”, “نَعِمَتْ”, “تَمَرَّتْ-بَيِّنَتْ سُنَّتْ لِسُنَّتِ شَجَرَتْ-مَعْصِيَتِ-إِبْنَتْ”, “فَطَرَتْ”, “قُرَّتْ”, “فَطَرَتْ” gibi kapalı tâ ile değil de açık şekilde yazılan bu gibi yerlerde vakf hâlinde ile okunmaktadır.
- Ebû Amr “يَأْمُرُكُمْ بِأَرْئُكُمْ”, “وَأَرْنَا” gibi iki vecihte okunmaktadır. İhtilas ve iskân ile, Sûsî iskân, Dûrî ihtilas ile okunmaktadır.
- Ebû Amr'ın kıraatinde Kur'an'da 11 yerde bulunan “رُؤْفٌ ve هُرُؤٌ” kelimeleri medsiz ve hemzeli olarak okunmaktadır. “هُرُؤٌ” kelimesinin yer aldığı ayetler: 2:67,231, 5:57,58, 18:56,106, 21:36, 25:41, 31:6, 45:9,35. On bir yerin altısında “رُؤْفٌ” beşinde “لُرُؤْفٌ” şeklinde yer alan bu kelimenin bulunduğu ayetler şunlardır: 2:143,207 3:30, 9:117,128, 16:7,47, 22:65, 24:20, 57:9, 59:10.
- Ebû Amr “يَحْسِبُ-حَسِبُ” fiilini sîn harfinin kesrasıyla okumaktadır.
- Kur'an-ı Kerim'de 6 yerde (3:37-38, 6:85, 19:2,7, 21:89) bulunan “زَكَرِيَّا” kelimesini her geçtiği yerde sonuna hemze eklentisiyle okunmaktadır.
- Tef'îl babından gelen “نَزَلَ” fiilinin muzari ve muzariden türeyenleri (مُنْزَلٌ) sülasi mücerred sığasıyla okunmaktadır.
- Ebû Amr Kur'an'da altı yerde و ile geçen (3:146, 12:105, 22:48, 29:60, 47:13 ve 65:8) “وَكَايُنْ” ve bir yerde ف ile (Hacc 22:45) “فَكَايُنْ” kelimesinde vakf hâlinde “وَكَايُ”, “فَكَايُ” şeklinde yâ üzerinde nûn harfini okumadan durmaktadır.
- Ebû Amr Kur'an'da yedi yerde geçen (3:66,119, 4:109, 7:71, 12:40, 47:38 ve 53:23) “هَآ اَنْتُمْ” kelimesindeki hemzeyi teshil ile okumaktadır.
- Ebû Amr “تَذَكَّرُونَ” kalıbında gelen fiilleri “تَذَكَّرُونَ” şeklinde zâl'in şeddesiyle okumaktadır.
- Ebû Amr'ın, mazi fiillerin babının ve sığasının değişmesiyle meydana gelen okuyuşları bulunmaktadır: bu farklılıklar bazen mazi fiili malum yapıdan meçhul şekilde okuma, bazen sülasi mücerret babından gelen fiili yine sülasi mezîd bablardan getirilmesiyle veya tam tersi bir durumla oluşmaktadır.
- Az da olsa mazi yapıda gelen fiil emir sığasından, emir sığasından olan fiil mazi sığasından gelmektedir. Örneğin: Enbiyâ suresi 112'de yer alan قَالَ fiili “قُلْ رَبِّ” şeklinde emir sığasından getirilerek, lâh harfinin râ harfine idğam edilmesiyle okunmaktadır. Cin Suresi 20. Ayette de

bir önceki okumanın tam zıttı yapılmaktadır. Emir formunda olan **قُلْ** fiili **قَالَ** şeklinde fiil mazi formdan kıraat edilmektedir.

- Fiillerde farklılığı bulunan kıraatlerden bir diğeri de muzari fiillerin yapısında meydana gelen farklılıklardır. Bu yapıda olan fiiller Mushaf imlasına göre gaib sığasında iken bazen muhatap sığasından gelmektedir. Yine muzari fiiller mazi fiillerde olan farklılıklar gibi malum iken meçhul şekilde veya sülasi mücerred formdayken sülasi mezîd kalıplarından gelmektedir.
- Fiillerde meydana gelen farklılık bazen de fiilin isim kalıbında gelmesiyle gerçekleşmektedir. Örneğin: En‘am 96’da yer alan **جَعَلَ** fiili mazi formdan **وَجَعَلَ** şeklinde ismi fail kalıbından kıraat edilmektedir.
- İsimlerde yer alan kıraat farklılıkları kelimeye yer alan harflerin harekesinin değişmesiyle veya tekil formdan çoğul formda okunmasıyla meydana gelmektedir. Bazen de isimlerde meydana gelen farklılık amilin ameline göre değişmektedir. Kimi yerde de isim kalıbının değişmesiyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: Bakara 208 Ayetlerde **تَاطَاتِ** tâ’nın cezmiyle, Bakara 177’de **رَاسِ** râ’nın dammesiyle, Bakara 197’de **سَ لَا رَفَتْ وَلَا فُسُوقٌ وَلَا جَدَالٌ** sê ve kâf harflerinin dammeli tenviniyle, 236’da **قَدْرَةٌ** dâl harfinin cezmiyle, En‘am 124’te **رَسَالَتِهِ** kelimesi, Mürselât 33’te yer alan **جَمَالَتِ** isimleri cemi kalıbıyla, Enbiya 104’te Mushaf imlasına göre çoğul formda olan **بِشَاهَدَتِهِمْ** ismi **لِكِتَابٍ** şeklinde ve Meâric Suresi 33’te yer alan **مُوهِنٌ كَيْدٌ** ismi müfret formda, Enfâl 18’de yer alan **مُوهِنٌ** kelimesi **مُوهِنٌ كَيْدٌ** şeklinde okunmaktadır.
- Ebû Amr’ın kıraatinde bazı isimlere ziyade harf yapılarak okunmaktadır. Örneğin: **زَكْرِيَّا** kelimesinin her geçtiği yerde sonuna hemze eklenmesi. Bu kelime Kur’an’da yedi yerde almaktadır.
- Ebû Amr’ın kıraatinde tenvinli olan bazı isimler tenvinsiz (**أَفٍ**) olarak okunmaktadır.
- Elif-nûn maddesi Mushaf imlasına göre fethalı iken Ebû Amr’ın kıraatinde kimi yerlerde kesralı okunmaktadır. Örneğin: En‘am 54’de yer alan elif-nûn’un **إِنَّهُ مِنْ فَائِهِ** hemzeleri, Enfâl Suresi 19’da **وَإِنَّ اللَّهَ** kelimesinin hemzesi kesralı olarak okunmaktadır.
- Sakin olan harf vasl hâlindeyken Mushaf imlasından farklı olarak kimi yerlerde esre yerine ötre ile okunmaktadır. Örneğin İsrâ 110’da bulunan **قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ** lâm ve vâv harfleri vasl hâlinde dammeli kıraat edilmektedir.
- Hûd 68, Furkan 38, Ankebût 38 ve Necm 51’de yer alan **تَمُودًا** kelimesinde ki dâl harfi tenvinli şekilde okunmaktadır.

- Harfte meydana gelen farklılığa dair Müddessir Suresi 33. Ayet örnek olarak gösterilebilir. “إِذَا دَبَّرَ” şeklinde okunan إِذَا harfi إِذَا şeklinde okunmaktadır.
- Yâsin 32 ve Târik Suresi 4. Ayette “لَمَّا” kelimesinde bulunan mîm harfleri şeddesiz olarak okunması da harfte meydana gelen farklılıklara örnek olarak gösterilebilir.
- Ebû Amr’ın kıraatinde Tekvîr Suresi 24. ayette yer alan “بِضْنَيْنٍ” kelimesinde ki ض harfi, ظ harfiyle “بِظْنَيْنٍ” şeklinde okunmaktadır.
- Ebû Amr “رُسُلْنَا” “رُسُلَكُمْ” “رُسُلَهُمْ” kelimeleri cemi müzekker gaib-muhatab zamirlerine (هُمْ-كُم) ve nefsi mütekellim mealğayr zamirine (نَا) bitiştğinde sîn harfini cezimli okumaktadır.
- Bu kelime nefsi mütekellim vahde zamirine ve müfret müzekker ğaib zamirine bitiştğinde sîn harfi cezimli okunmaz. (رُسُلِي-رُسُلِهِ)
- Kur’an-ı Kerim’de yedi yerde bulunan “وَكَايْنِ” kelimesinde vakf hâlinde “وَكَايْنِ” yâ üzerinde nûn’u okumadan durulur

Ebû Amr’ın Tek Kaldığı Okuyuşları

1. Bakara 149’da “عَمَّا يَعْمَلُونَ” şeklinde tâ yerine yâ ile fiil, Bakara 219’da “قُلِ الْعَفْوَ” vâv’ın dammesiyle,
2. Mâide 32’de ve aynı kelimenin geçtiği diğer yerlerde (6:61, 7:37, 101, 9:70, 10:13, 21, 103, 11:69, 77, 14: 9, 10, 11, 12, 13, 17:77, 19: 31, 33 20:9, 35:25, 40:22, 50, 51, 70, 43:45, 80, 57:25, 27, 64:6) “رُسُلْنَا” “رُسُلَكُمْ” “رُسُلَهُمْ” sîn’in cezmiyle, (Yezîdî de muvafakat etmektedir)
3. En’am 109’da “وَمَا يُشْعِرُكُمْ” râ’nın cezmi ve dammeli ihtilasıyla
4. A’raf 40’da “لَا تُفْتَحْ لَهُمْ” şeklinde sülasi formda, A’raf 62 ve 68’de “أُتِلِعْكُمْ” şeklinde hemze dammeli, bâ cezimli ve lâm şeddesiz kesralı, A’raf 161’de “نَعْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَتَكُمْ” şeklinde, A’raf 172-173’te “أَوْ يَقُولُوا” fiiller yâ harfiyle,
5. Hûd 27’de “بَادِي” kelimesinde yâ yerine hemze ile, Hûd 46’da “فَلَا تَسْلُنْ” vâsl hâlinde yâ’nın isbâtı vakf hâlinde hazfî ile,
6. Yusuf 31 ve 51’de “حَاشَا لِلَّهِ” kelimesinde vâsl hâlinde şîn harfinden sonra elif ziyadesiyle
7. İsrâ Suresi 2. Ayette “أَلَا يَتَّخِذُوا” şeklinde tâ yerine yâ ile
8. Kehf 34 ve 36’da “تُثْمَرُ” “تُثْمَرُهُ” şeklinde mîm harfleri cezimli olarak
9. Tâhâ 63’te “إِنَّ هَذَيْنِ” şeklinde nûn şeddeli ismi işaret mansup olarak, Tâhâ 64’te “فَاجْمَعُوا” mîm’in fethasıyla, Tâhâ 102’de “يَوْمَ نَنْفُخُ” fethalı nûn ve fâ harfinin dammesiyle
10. Nûr 35’te “دَرِيءٌ تَوَقَّدَ” râ dan sonra yâ med harfi ve hemze eklentisiyle meddi muttasıl olarak, fiil ise tefaaul babından mazi formda,
11. Kasas 60’da “أَفَلَا يَعْقِلُونَ” kelimesinde ki fiil yâ ile,

12. Ahzâb 2 ve 9. Ayette yer alan aynı kelime “بِمَا يَعْمَلُونَ” yâ ile,
13. Fâtır 33’te “يَذْخُلُونَ” hâ harfî fethalı olarak, Fâtır 36’da “يُجْزَى كُلُّ” şeklinde fiil yâ’nın dammesi zâ’nın fethasıyla ve كل lafzı dammeli olarak
14. Ahkâf 23’te “وَأُبْلِغُكُمْ” şeklinde ifal babı formunda,
15. Fetih 24’te “يَعْمَلُونَ” fiili yâ ile,
16. Tûr 21. Ayette “وَاتَّبَعْنَاهُمْ ذُرِّيَّتَهُمْ بِإِيمَانٍ الْحَقُّنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ” şeklinde,
17. Hadîd 8. Ayette yer alan “وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ” kelimesindeki fiil meçhul formda,
18. Hadîd 23’te “أَتَيْكُمْ” kelimesinde hemzeden sonra elif olmaksızın,
19. Haşr 2. Ayette “يُخْرِبُونَ” şeklinde tefil kalıbında,
20. Münâfikûn 10’da “وَأَكُونُ” kâf’tan sonra vâv ilavesiyle ve nûn fethalı,
21. Nûh 25’te “حَطَّايَاهُمْ” formunda,
22. A’lâ 16. Ayette “بَلْ يُؤْثِرُونَ” yâ ile okunmaktadır.

3.3.10. Ebû Amr’ın Eleştiriye Maruz Kalan Kıraat Uygulamaları

Ebû Amr’ın bazı kıraat uygulamaları dilci âlimler tarafından Arap dili kaidelerine uygun olmaması hasebiyle eleştiriye maruz kalmıştır. Yine dilci kimlikleriyle öne çıkan müfessirler tarafından da Mushaf imlasına uygun olmayan bazı okuyuşları eleştiriye maruz kalmıştır.

3.3.11.1. Arap Diline Uymadığı İddia Edilen Kıraatler

1- Bakara 284: “فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ” ve Nûh suresi 4. Ayet: “يَغْفِرُ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ” gibi ayetlerde yer alan ج’nın ل harfîne idğâm edilmesi

2- Âl-i İmrân 75. Ayet: “يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ”, Nisâ suresi 115. Ayet: “نُؤَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَنُصْلِهِ” نؤله kelimelerinde yer alan ة harflerinin sakın kılınması

3- Mâide Suresi 2. Ayette yer alan “وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ” أَنْ تَعْتَدُوا kısmında hemzenin kesralı okunması

4- “أئمة”, Kur’an-ı Kerimde beş yerde bulunan (9:12, 21:73, 28:5-41, 32:24) “أئمة” kelimesinin okunuşu

5- Ahkâf Suresi 15. Ayette yer alan “حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا” kısmı

6- Necm suresi 50. Ayette yer alan “عَادَا الْأُولَى” kelimesine dair kıraatler eleştiriye maruz kalmıştır.¹⁰⁵⁵

1. Ebû Amr, Bakara 284’te yer alan “فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ” ve Nûh suresi 4’te “يَغْفِرُ” bulunan râ harflerini lâm harfine idğam ederek okumaktadır. Bu gibi yerlerde idğamlı okuma Ebû Amr’ın ravisi Sûsî’den, Dûri’den ise hulf ile rivayet edilmektedir.¹⁰⁵⁶ Aynı okuyuşu dokuz yerde de yaparak toplamda on bir yerde râ harfini lâm harfine idğam etmektedir. Bunlar: Âl-i İmrân 3:31, Enfâl 8:29,70, İbrahim 14:10, Ahzâb 33:71, Ahkâf 46:31, Hadîd 57:28, Saff 61:12, Tegabûn 64:17 ayetler.

Sîbeveyhi (ö. 180/796) aynı mahreçten çıkan mütekarib harflerin birbirine idğamı başlığında idğamla alakalı bilgilerden sonra idğamın yapılamayacağı harflere yer vermektedir.¹⁰⁵⁷ Aynı başlık altında bazı harflerde idğamın yapılmama nedenini dilsel açıdan değerlendiren Sîbeveyhi, râ harfinin lâm ve nûn harflerine idğam olmayacağını sebebini ise mükerrer bir idğam olarak açıklamıştır. Çünkü râ harfinde tekrar sıfatı bulunmaktadır. Kendisinde tekrar sıfatı olmayan diğer bir harfle idğam edildiğinde ağızda yayılır böyle bir idğam da hoş karşılanmaz.¹⁰⁵⁸ Sîbeveyhi tekrar sıfatı bulunmayan bir harfe râ’nın idğamını ط harfinin ت harfine idğam edilemeyeceğine benzetmektedir. Çünkü itbak sıfatı bulunan bir harf daha üstün bir yapıdadır. Bunun zıttı infitah sıfatına sahip olan başka bir harfe idğam edilmesi durumunda ط üstünlüğünü kaybetmeyeceği için idğamın gerçekleşmesi mümkün olmayacaktır. Sîbeveyhi “اجْبُرْ لَبْطَةً” ve “واخْتَرْ نَقْلًا” kelimelerindeki râ harflerinin lâm harflerine idğam edilmesi söz konusu değilken, (هَلْ رَأَيْتَ وَمَنْ رَأَيْتَ) kelimelerinde yer alan lâm ve nûn harflerinin râ’ya idğamında “هَرَأَيْتَ وَمَرَأَيْتَ” tekrar sıfatının ihlali söz konusu olmayacaktır.¹⁰⁵⁹ Sîbeveyhi burada yapılacak idğamı eleştirmesindeki temel sebep; râ harfinde bulunan tekrar sıfatının lâm harfine idğam edilmesi durumunda kaybolacağı endişesidir. Ayrıca bu idğamı gerçekleştiren kıraat imamı Ebû Amr’a

¹⁰⁵⁵ Muhammed Abdülhalik İdîme, *Dirâsâtün liuslûbi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Dâru'l-Hadis el-Kâhire, 2004), 1/38.

¹⁰⁵⁶ Bennâ, *İthâf*, 1/461; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 4/1628.

¹⁰⁵⁷ Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), “el-Kitâb”, 4/445.

¹⁰⁵⁸ Sîbeveyhi, “el-Kitâb”, 4/448.

¹⁰⁵⁹ Sîbeveyhi, “el-Kitâb”, 4/448.

yönelik herhangi bir eleştirisi söz konusu değildir. Sîbeveyhi'nin temel argümanı Arap dili açısından telaffuz/fonetik bir hatanın ortaya çıkma endişesidir.

Ebû Amr'ı direkt hedef alıp eleştiren Zeccâc'tır (ö. 311/923). Zeccâc râ harfinin lâm harfine idğamının sadece Ebû Amr'ın kıraatine bulunduğunu ve fahiş bir hata (وَهَذَا خَطًا فَاحِشًا) olduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁶⁰ Zeccâc râ harfinin lâm harfine idğam edilmemesinin gerekçesini, Arap dili açısından üstün sıfata sahip olan harflerin kendisinden daha aşağıdaki sıfata sahip olan harflerle idğam edilemeyeceği, edildiği takdirde bu özelliklerini kaybedeceği yönden değerlendirmektedir.¹⁰⁶¹

Ebû Amr'ın râ harfinin lâm harfine idğamını Sîbeveyhi, Zeccâc gibi dil âlimlerinden etkilenecek eleştiren diğer bir kişi de Zemahşerî'dir (ö. 538/1144). Zemahşerî, Ebû Amr'ın Bakara 284'teki idğamlı okumasını (ومدغم الراء في اللام لاحن) parantez içinde verilen kelimelerle fahiş bir hata olduğunu ifade etmekte ve bu hatanın Ebû Amr'dan rivayette bulunan ravilerin zapt ve dirayetinin eksikliğinden kaynaklandığını iddia etmektedir.¹⁰⁶² Ayrıca bu durumun yalnızca dilciler tarafından bilinebileceğini aktarmaktadır.¹⁰⁶³ Görüldüğü üzere Zemahşerî de bu kıraati Arap dili açısından eleştiriye tabi tutmaktadır.

Yukarıda ele aldığımız eleştirel bakışların ortak noktası râ harfinin lâm harfine idğam edilmesi durumunda râ'da bulunan tekrar sıfatının izale olacağıdır. Bu eleştiriye yapanların ilki olan Sîbeveyhi, Ebû Amr'ın ismine yer vermeden dilsel açıdan bunu eleştirmektedir. Ebû Amr'ın öğrencilerinden olan Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi gibi dilciler hocalarının bu okuyuşunu Arap dilinin zengin kurallarını göz önünde tutarak dil açısından eleştirmeleri tabii görülebilir. Çünkü dil kuralları bedevi hayatı yaşayan Araplardan alınarak vaz edilmiştir. Fasih dili konuşan kabileler arasında farklılıkların olması da doğal bir durumdur. Fakat bilinmelidirki Ebû Amr aynı zamanda Basra dil ekolünün kurucusu, kendi döneminin en öncü dil âlimi ve kıraat ilminde imamdır. Kıraat ilminin temel argümanı kıraatin tâbi olunan bir

¹⁰⁶⁰ Ebû İshâk İbrâhîm Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/398.

¹⁰⁶¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 5/167.

¹⁰⁶² Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcût - Ali Muhammed Muavvad (Riyad: Mektebetü'l-Abikân, 1998), 1/518.

¹⁰⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/519.

sünnet¹⁰⁶⁴ olduğu ilkesidir. Bu açıdan bakıldığında Ebû Amr, Arap diline uymayan kıraat vecihlerinde senedi öncelemiştir denebileceği gibi, bu kıraatin başka bir Arap kabilenin dil kurallarına göre uygun olabileceği de muhtemeldir. Çünkü Ebû Amr hayatının 40 yılına yakın bir bölümünü Hicaz ve Necid bölgeleri arasındaki çöllerde yaşayan bedevileri dolaşarak geçirdiğini daha sonra ise her sene hac ziyaretine gittiğini ve bu ziyaretleri esnasında duyduklarını ezberlediğini ve sonra bunları yazıya dökerek ilim tahsil ettiğini aktarır.¹⁰⁶⁵ Onun kıraatinde nakil önce gelmektedir. Dolayısıyla onun için senetle kendisine ulaşan kıraat neyse odur.

2- Ebû Amr, Âl-i İmrân 75. Ayette yer alan “يُودِمَ إِلَيْكَ” kelimesini “يُودِمَ” şeklinde hâ • harfinin iskânıyla okumaktadır.¹⁰⁶⁶ Aynı şekilde Nisâ suresi 115. Ayet “تَوَلَّى مَا تَوَلَّى وَوُصِّلَهُ جَهَنَّمَ” yer alan “تَوَلَّى” kelimesini hâ’nın iskânıyla okumaktadır.

İbn Mücâhid, Ebû Amr’ın bu gibi yerlerde • harfinin sakın kılarak okumasını lahn olarak görülmediğini aktarmaktadır.¹⁰⁶⁷ Ayrıca onunla aynı okuyuşu yapanlar arasında İmam Âsım’ın iki ravisinden biri olan Şu‘be b. Ayyâş (ö. 193/809), kıraat imamlarından Hamza (ö. 156/773) ve Ebû Cafer (ö. 130/747-48) de bulunmaktadır.¹⁰⁶⁸ Bu durumda Kûfe ve Medine imamlarından da aynı okuma gerçekleşmiş olmaktadır ki eleştiriye mahal yoktur. Fakat Zeccâc, Ebû Amr’ın ve onunla birlikte böyle okuyan kıraat imamlarını, dilsel yönden Sîbeveyhi’yi referans alıp eleştirmekte ve bunun bir (عَلَط) hata olduğunu şu gerekçeyle açıklamaktadır: Çünkü bu gibi yerlerde hâ harfi vasl hâlinde cezm edilerek sakın kılınıp okunmaz, ancak vakf hâlinde sakın kılınır.¹⁰⁶⁹ Daha önce ele aldığımız metodoloji kısmında Ebû Amr’ın “فَهُوَ-لَهُوَ-رَهِي-لَهُوَ-لَهِي-فَهِي” gibi zamirlerde bulunan • harfini sakın olarak okuduğunu aktarmıştık. Evet yukarıda eleştiriye maruz kalan zamirler muttasıl olanlar, burada dile getirdiğimiz zamirler ise munfasıl zamirlerdir. İkisi aynı şey olmasa da özünde zamirlerdir. Aynı şeyi işaret etmektedirler. Dolayısıyla munfasıl olan zamirlerin öncesine harf bitiştiğinde •

¹⁰⁶⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 50.

¹⁰⁶⁵ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 24.

¹⁰⁶⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 211.

¹⁰⁶⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 212.

¹⁰⁶⁸ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 59.

¹⁰⁶⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbuhû*, 1/431-433.

harfinin sakin/cezimli olarak okunması Arap dilinde var olan bir durumdur. Bu okuma bize Arapça'da zamirlerde bulunan ة harfinin kimi zaman cezimli olarak okunacağına ışık tutmaktadır.

3- Mâide Suresi 2. Ayette yer alan “**أَنْ** صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ” kısmında ki hemzeyi Ebû Amr esre hareke ile okumaktadır. Aynı okuyuşu kıraat imamlarından İbn Kesîr (ö. 120/738) de yapmaktadır.¹⁰⁷⁰ Bu kıraatin dil âlimi Nehhâs (ö. 338/950) tarafından eleştiriye maruz kalındığı aktarılmaktadır.¹⁰⁷¹

4- “أَيِّمَةً”, Kur'an-ı Kerimde beş yerde bulunmaktadır. Bu yerler Tevbe 9:12, Enbiyâ 21:73, Kasas 28:5-41, Secde 32:24'tür. Görüldüğü üzere “أَيِّمَةً” kelimesinde iki hemze aynı kelimeye bulunmaktadır. Daha önce metodoloji kısmında ele alınan iki hemzelerden farklı olarak Ebû Amr ikinci hemzeyi teshil ile okumaktadır. Aynı okumayı Nafi, İbn Kesîr ve Ya'kûb'un ravilerinden Ruveys yapmaktadır.¹⁰⁷²

Zemahşerî Basralı nahivcilerin yapmış olduğu teshilli okumayı (فَهُوَ لِأَحْنُ) diyerek eleştirmektedir.¹⁰⁷³ İbnü'l-Cezerî, bu görüşte Zemahşerî'nin abarttığını düşünmekte ve bu gibi kelimelerde -tahkik, teshil ve yâ'ya ibdâl- vecihlerinin Arapçada var olduğunu aktarmakta, sahih olan okuyuşun ise senedle/rivayetle sabit olacağını bildirmektedir.¹⁰⁷⁴

5- Ahkâf Suresi 15. Ayette yer alan “كُرْهًا” kelimelerinde ki kâf harfleri fethalı olarak okunmaktadır. Bu kelime Kur'an-ı Kerim'de yedi yerde geçmektedir. Ahkâf suresi 15. Ayette iki defa olmak üzere bu kelimenin bulunduğu sureler ve ayet numaraları şunlardır: Âli İmrân 3:83, Nisâ 4:19, Tevbe 9:53, Ra'd 13:15, Fussilet 41:11. Kıraat imamları arasında farklı okumaya konu olan sureler Nisa 19, Tevbe 53 ve Ahkâf 15'tir. Ebû Amr bu kelimeyi diğer surelerde olduğu gibi Ahkâf suresinde de fethalı olarak “كُرْهًا” şeklinde okumaktadır.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 242.

¹⁰⁷¹ İdîme, *Dirâsât*, 1/38.

¹⁰⁷² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/784; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 188.

¹⁰⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/18.

¹⁰⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/787.

¹⁰⁷⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 596; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1502.

Görüldüğü üzere Ahkâf suresi dışında Kur'an'ın beş farklı suresinde var olan bu kelime fethalı olarak okunmaktadır. Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye (ö. 255/869) isnat edilen bir görüşe göre onun bu okumayı (طعن) kelimesiyle yermesi¹⁰⁷⁶ yersiz kalmaktadır. Ebû Ali el-Fârîsî bu kelimenin iki farklı şekilde kullanılan “الشَّرْب-الشُّرْب, الْفَقْر-الْفُقْر, الضَّعْف-الضُّعْف” örneklerinde olduğu gibi mastar olarak telaffuz edilebileceğini ifade etmektedir.¹⁰⁷⁷

6- Ebû Amr'ın Necm suresi 50. Ayette yer alan “عَادًا الْأُولَى” kelimesini “عَادَ” şeklinde okuması Müberred (ö. 286/900) tarafından lahn olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁷⁸ “عَادَ الْأُولَى” şeklinde okuması esnasında hem nakil hem hazf kuralı uygulanmış olmaktadır. Aynı okuyuşu Basra kıraat imamlarından Ya'kûb, Medine kıraat imamı Ebû Ca'fer ve İmam Nâfi'nin ravilerinden Verş de yapmaktadır.¹⁰⁷⁹ Bu kelimedeki “الْأُولَى” lafzından ibtida yapıldığında ise şu vecihler ortaya çıkmaktadır:

1- “الْوَلَى” formuyla; fethalı hemze-i vasl ve lâm'ın dammesiyle

2- “الْوَلَى” formuyla; hemze-i vaslın hazfı ve lâm'ın dammesiyle

3- “الْأُولَى” formuyla; lâmı tarif ve hemze-i katının dammesi ve sonrasında vâv harfinin gelmesiyle Mushaf imlasında olduğu gibi okumaktadır.¹⁰⁸⁰

Kıraat Hz. Peygamber'den kıraat imamlarına kadar hocadan öğrenciye ahz, eda ve sema yoluyla ulaşmıştır. Yedi harfle birlikte bazı kelimelerin diğer lehçelere sahip olan kabileler tarafından farklı okunması tabii olarak bazı dilsel ihtilafları ortaya çıkarmıştır. Bu da tabii olarak kıraatte lehçesel ihtilaflara sebep olmuştur. Kıraat imamları bu lehçelerin verdiği ruhsatlı okumaları öğrenmiş onlar arasında tercihte bulunmuştur. Kıraat imamlarından Nâfi'(ö. 169/785) tâbiîn neslinden yetmiş kişiden kıraati okuduğunu ve onların arasından tercihte bulunarak tek kalan kıraatleri terk

¹⁰⁷⁶ İdîme, *Dirâsât*, 1/74.

¹⁰⁷⁷ Ebû Ali Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârîsî, *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a*, thk. Abdülaziz Rabâh (Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1999), 6/184.

¹⁰⁷⁸ İdîme, *Dirâsât*, 38.

¹⁰⁷⁹ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 2/844-845; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 528.

¹⁰⁸⁰ Bennâ, *İthâf*, 2/502-503; Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 198.

ettiğini, iki hocasının ittifak ettiği okuyuşları topladığını ifade etmektedir. İmam Kisâî kendisinden kıraat dersi aldığı İmam Hamza'dan yaklaşık 300 yerde farklı olarak kıraatte bulunduğu gibi Ebû Amr da Mekke kıraat imamı İbn Kesîr'den ders aldığı hâlde ona muhalif olarak yaklaşık 3.000 kelimedede farklı okumalar yapmasının sebepleri başka hocalardan da ders almış olmalarıdır.¹⁰⁸¹ Kıraat imamları birçok hocadan ders almışlar ve bu aldıkları kıraatler arasında tercihte bulunmuşlardır.

Yukarıda verilen beş yerde Ebû Amr'ın kıraatinin Arap dili açısından kimi dilciler tarafından eleştiriye maruz kaldığını aktarmıştık. Ebû Amr'ın iki yerde yaptığı okumada Mushaf imlasına muvafık olmadığından ötürü eleştiriye tabi tutulduğu söylenmektedir.

3.3.11.2. Mushaf İmlasına Uymadığı İddia Edilen Kıraatler

1. Ebû Amr, Tâhâ Suresi 63. ayetinde geçen “قَالُوا إِنَّ هَٰذَا لَسَاجِرَانِ يُرِيدَانِ” şu kelimeyi “إِنَّ هَٰذَا” şeklinde; nûn şeddeli ismi işaret inne'nin ismi olarak mensup okumaktadır. Bu kelime kıraat imamları tarafından 4 farklı şekilde kıraat edilmektedir: Mushaf imlasında olduğu gibi “إِنَّ هَٰذَا” şeklinde sadece Âsım'ın ravilerinden Hafs yapmaktadır. Nûn harfinin şeddeli olarak okuyanlar ise “إِنَّ هَٰذَا” Nâfi', İbn Âmir, Âsım'ın ravilerinden Şu'be, Hamza ve Kisâî, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halef¹⁰⁸²tir. İbn Kesîr “إِنَّ هَٰذَا” şeklinde ismi işarete bulunan nûn harfini şeddeli olarak okumaktadır.¹⁰⁸³ Bu şekilde okunan kıraatler Arap dili kurallarına uygundur. Ancak “إِنَّ هَٰذَا” şeklinde okunan kıraat vechi Arap dili kaidelerine göre mensup olması gerekirken merfu olarak okunmuştur. Ebû Amr'ın kıraati dil kaidesine uygun olmakla birlikte Mushaf imlasına uygun olmadığından Zeccâc gibi dilciler tarafından eleştiriye tâbi tutulmuş¹⁰⁸⁴ ve bunun kâtib hatasından kaynaklı bir durum olduğu açıklanmıştır.¹⁰⁸⁵ Kastallânî bunlara cevap niteliğinde şöyle demektedir: “Resm-i kıyasının haricinde kıraati sahih ve mütevâtir olan nice kıraat vardır. Dolayısıyla

¹⁰⁸¹ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 49-50.

¹⁰⁸² Halef b. Hişâm hakkında detaylı bilgi için bk. Kahraman Bulgurcu, “Bir Kıraat Âlimi ve Muhaddis Olarak Halef b. Hişâm”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (30 Haziran 2021), 439-458.

¹⁰⁸³ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 419; İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1653; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 315.

¹⁰⁸⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 3/362.

¹⁰⁸⁵ İdîme, *Dirâsât*, 48.

tevâtür yoluyla sabit olan kıraatlerde ta‘n edenin/yerenin yermelerine iltifat edilmez. Çünkü Ebû Amr’ın kıraati mütevâtirdir. Allah’a hamd olsun.”¹⁰⁸⁶

2. Ebû Amr’ın kıraatinde; Münâfikûn Suresi 10 ayette yer alan “وَأَكُونُ” kelimesine kâf’tan sonra vâv ilavesiyle ve nûn harfini fethalı olarak okunması da resm-i kıyasiye uymadığı ifade edilmiştir.¹⁰⁸⁷ Fakat bu kıraatin resm-i kıyasiye uygun olduğu dilcilerden Ferrâ (ö. 207/822) tarafından kabul edilirken, başka bir dilci Müberred’e (ö. 286/900) göre uygun olmadığı dile getirilmiştir.¹⁰⁸⁸

3. Ebû Amr’ın kıraatinde Tekvîr Suresi 24. ayette yer alan “بُظْنَيْنِ” kelimesinde ki بظن harfi, ظ harfiyle “بُظْنَيْنِ” şeklinde okunması.¹⁰⁸⁹

Ebû Amr Basra dil ekolünün kurucularından biri olmasına rağmen kıraat ilminde dili öne çıkarmamıştır. Kıraat ilminde nakil/senet neyse onu incelemiştir. Örneğin, Ebû Amr Temim kabilesinden olmasına rağmen hemzeleri teshil veya hazf yapmaktadır. Hâlbuki Temim lehçesinde -Hicaz bölgesinde yaşayanlar dışında- hemze tahkik ile okunmaktadır.¹⁰⁹⁰ Şayet Ebû Amr Arap dilini incelemiş olsaydı burada olduğu gibi kendi lehçesine uygun bir okuma şeklini önceleyebilirdi. Fakat onun mektebinde nakil önce gelmektedir. Dolayısıyla senedle kendisine ulaşan kıraat neyse odur.

3.4. İmam Ya‘kûb Kıraati

İmam Ya‘kûb’un kıraat metodolojisine ait Besmele, med, idğam, imale, beyne, fetha, ibdâl, nakil, ihtilas ve iskân ile alakalı okuyuş özelliklerine ait bilgileri ve İmam Ya‘kûb’un kıraatinin fiil ve isimlerde meydana gelen farklılıklarına ve eleştiriye maruz kalmış bazı kıraat uygulamalarına değineceğiz.

¹⁰⁸⁶ Kastallânî, *Letâ’ifü l-işârât*, 7/2884.

¹⁰⁸⁷ İdîme, *Dirâsât*, 1/48; Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 56-57.

¹⁰⁸⁸ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 57.

¹⁰⁸⁹ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 57-58.

¹⁰⁹⁰ Zâhid, *Ebû Amr b. Alâ*, 58.

3.4.1. İstiâze ve Besmele

İmam Ya'kûb kıraatine göre istiâze ve besmele çekmek isteyen kişi evveli surede şu vecihlerden biriyle başlayabilir.

Evveli Sure Vecihler

1- Vakfî küll (her ikisinde de durmak)

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وقف** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وقف** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

2- Vakfî evvel, vaslî sâni (birincide durup, ikincide geçmek)

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وقف** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وصل** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

3- Vaslî evvel- vakfî sâni (birincide geçip, ikincide durmak)

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وصل** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وقف** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

4- Vaslî küll (ikinde de geçerek okumak)

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ **وصل** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وصل** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

İmam Ya'kûb kıraatine göre bir sureden diğer bir sureye geçişte besmele, sekte ve vasl yapılarak geçilebilir. Bu durumda iki sure arası getirilen vecihler beş tane olup bunlardan biri tercih edilebilir. Bu vecihler şunlardır: Vakfî küll, vakfî evvel vaslî sâni, vaslî küll, sekte bilâ besmele ve vasl bilâ besmele.¹⁰⁹¹

İki Sure arası vecihler

1	وَلَا الضَّالِّينَ قطع بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قطع أَلَمْ
2	وَلَا الضَّالِّينَ قطع بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وصل أَلَمْ
3	وَلَا الضَّالِّينَ وصل بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وصل أَلَمْ
4	وَلَا الضَّالِّينَ سكت بلا بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ بسملة أَلَمْ

¹⁰⁹¹ İbnü'l-Fahhâm, *Müfredetü Ya'kûb*, 132; Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 390; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya'kûb*, 9; Koyuncu, *Aşere Kâideleri*, 45-46.

5	وَلَا الضَّالِّينَ وَصَلْ بِهَا بِسْمَلَةَ أَلَمْ

Basra kıraat imamlarına göre besmele sadece Fatiha suresinin evvelinde müstakil bir ayet olarak sayılmaktadır. Kıraat imamlarının ittifakına göre Tevbe suresinin başında besmele yer almamaktadır. Dolayısıyla iki sure arası geçişte var olan vecihlerin benzeriyle birlikte Enfâl suresinden Tevbe suresine geçişte, Basra kıraat imamı olan Ya'kûb; vakf bilâ besmele, sekit bilâ besmele ve vasl bilâ besmele vecihlerini almaktadırlar. Herhangi bir sureden Tevbe suresine geçişte üç vecih ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁹²

Enfâl-Tevbe Suresi

1	إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ وَقَفْ بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ
2	إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ سَكَتْ بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ
3	إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ وَصَلْ بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

3.4.2. Med

Basra kıraat imamları “ashâbu kasr” diye ifade edilen imamlar arasında yer alıp med ölçüleri az olan imamlardır. Basra kıraat imamlarından Ya'kûb'un med ölçüleri şöyledir.¹⁰⁹³

1	Meddi Tabii	1
2	Meddi Muttasıl	2
3	Meddi Munfasıl	1
4	Meddi Lazım	4 (Mısır tarikinde 3)

¹⁰⁹² İbnü'l-Fahhâm, *Müfredetü Ya'kûb*, 132; Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 390; Nebhân b. Hüseyin Mısri, *Ya'kûb*, 9; Koyuncu, *Aşere Kâideleri*, 45-46.

¹⁰⁹³ Dâni, *Müfredetü Ya'kûb b. İshak*, 24; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya'kûb ve Nâfi'*, 81-83; Nebhân b. Hüseyin Mısri, *Ya'kûb*, 13; Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 391; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 2.

5	Meddi Arız	Tul (3), Tevassut (2), Kasr (1)
6	Meddi Lîn	Tul (3), Tevassut (2), Kasr (1)

3.4.3. İdğam-İzhar

İmam Ya'kûb “قَدْ” kelimesinden sonra “ج-س-ش-ص-ض-ذ-ز-ظ” harflerinden biri gelmesi durumunda; “وَلَقَدْ جَاءَهُمْ” (Bakara 92), “لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ” (Mücadele 1), “قَدْ شَغَفَهَا” (A'raf 179), “وَلَقَدْ دَرَأْنَا” (Rum 58), “وَلَقَدْ ضَرَبْنَا” (Âl-i İmran 152), “لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ” (Yusuf 30), “حُبًّا” (Mülk 5), “وَلَقَدْ زَيَّنَّا” (Bakara 231), “فَقَدْ ظَلَمَ” (Bakara 231), örneklerinde olduğu gibi dâl harfini idğam etmeden izhar ile okuduğu gibi, “لَدْ” kelimesindeki zâl harfini de sonrasında gelen “ت-ج-ص-س-ز-د” harflerine idğam etmeksizin okumaktadır.¹⁰⁹⁴ Burada olduğu gibi İmam Ya'kûb, Ebû Amr'ın idğam ettiği yerlerin genelinde izhar ederek okumaktadır. Ya'kûb'un izhar ile okuduğu kelimelerin bazıları kaynaklarda idğam olarak belirtilmiştir. İbnü'l-Fahhâm (ö. 516/1123) “قَدْ” ekindeki dâl harfinin Ebû Amr'ın kıraatinde olduğu gibi idğam edildiğini, yine “لَدْ” edatındaki zâl harfinin sonrasında gelen harflere idğam edilerek okuduğunu rivayet etmektedir.¹⁰⁹⁵

Tâ “كَانَتْ ظَالِمَةً” harfinin zâ “ظَاء” harfine idğamı: Enbiyâ suresi 11'de “كَانَتْ ظَالِمَةً”, En'am 138 ve 146'da “حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا - حَمَلَتْ ظُهُورُهَا” bulunan kelimelerdeki tâ harfî zâ harfine Ruveys rivayetinde idğam edilerek okunduğu gibi Ravi Ravh'tan da idğam rivayeti aktarılmıştır.¹⁰⁹⁶

Hûd suresi 42'de bulunan “ارْكَبْ مَعَنَا” kelimesinde bâ harfî mîm harfine Ruveys rivayetinde idğamlı, Ravh rivayetinde izhar ile okunmaktadır.¹⁰⁹⁷ Yasin suresi ve Kalem suresinde bulunan hurûfu mukatta harflerinde bulunan nûn harfî sonrasında gelen vâv harfine idğam edilerek okunmaktadır.¹⁰⁹⁸ Tenvin ve sakin nûn harfiyle ilgili kaideler Hafs rivayetinde olduğu gibidir.

¹⁰⁹⁴ Dâni, *Müfredetü Ya'kûb b. İshak*, 26; Ehvâzî, *Müfredetü Ya'kûb*, 69-70.

¹⁰⁹⁵ İbnü'l-Fahhâm, *Müfredetü Ya'kûb*, 111-114.

¹⁰⁹⁶ Ehvâzî, *Müfredetü Ya'kûb*, 71 Ayr. bk. dipnot 3 ve 4.

¹⁰⁹⁷ Ehvâzî, *Müfredetü Ya'kûb*, 72; Dâni, *Müfredetü Ebû Amr*, 26.

¹⁰⁹⁸ Dâni, *Müfredetü Ya'kûb b. İshak*, 27; İbnü'l-Fahhâm, *Müfredetü Ya'kûb*, 120.

Bâ “باء” harfinin bâ “باء” harfine idğamı: Bakara suresi 20. Ayette “لَذَهَبَ” Bakara 176’da “نَزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ” Bakara 175’te “وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ” örneklerinde olduğu gibi bâ harfleri sonrasında gelen bâ harflerine Ruveys rivayetinde idğam edilerek okunmaktadır. Sadece En’am 27. Ayette “وَلَا تُكْذِبْ بِآيَاتِ” izhar ile okunmaktadır.¹⁰⁹⁹ Nisâ 36’da “وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ” bulunan bâ harfleri de idğam ile okunmaktadır.¹¹⁰⁰

Lâm “ل” harfinin lââm “ل” harfine idğamı: “جَعَلَ لَكُمْ” kelimelerinde Kur’an’ın her yerinde, sadece Neml 60 ve Zümer 6’da “أُنْزِلَ لَكُمْ” kelimesinde, Meryem 17’de “فَقَتَمَلَّ لَهَا”, Neml 37’de “لَا قِيلَ لَهُمْ بِهَا” kısımlarında bulunan lââm harfleri sonrasında gelen lââm harflerine idğam edilerek okunmaktadır.¹¹⁰¹

Kâf “ك” harfinin kâf “ك” harfine idğamı Kur’an’da beş yerde bulunmaktadır. Bu yerler Tâhâ 33, 34 ve 35, (۳۴) إِنْكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا (۳۵) (كَي نُسَبِّحَكَ كَثِيرًا) وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا (۳۶) إِنْكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا (۳۷) (مَا شَاءَ رَكَّبَكَ) (۸-كَلَّا) ve İnfitâr 8-9 (كَلَّا كَاثُوا) Rûm 55 (كَلَّا كَاثُوا).¹¹⁰²

Tâhâ 39’da bulunan “وَلِئُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي” kelimesindeki ayn harfî ayn harfine idğam edilerek okunduğu, yine Ruveys rivayetinde Necm 48 ve 49’da “وَأَنَّهُ هُوَ أَغْنَى” وَأَنَّهُ هُوَ أَغْنَى (۴۸) وَوَأَقْنَى (۴۹) وَوَأَقْنَى (۴۸) وَوَأَقْنَى (۴۹) bulunan hâ ۰ harfleri sonrasında gelen ۰ harfine idğam edildiği rivayet edilmektedir.¹¹⁰³

Neml 36 “أَتُمِدُّونَ” ve Necm 55’te “تَتِمَّارَى” bulunan kelimelerde tâ tâ harfine, nûn nûn harfine idğam edilerek okunmaktadır.¹¹⁰⁴

“أَخَذْتُ” “أَخَذْتُ” kelimelerinde zâl harfî tâ harfine Ravh rivayetinde idğam edilmektedir.¹¹⁰⁵

¹⁰⁹⁹ Ehvâzî, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 74; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 114-115.

¹¹⁰⁰ Ehvâzî, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 75.

¹¹⁰¹ Ehvâzî, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 74; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 116-117.

¹¹⁰² Ehvâzî, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 74-75.

¹¹⁰³ Ehvâzî, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 75; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 117-118.

¹¹⁰⁴ Dâni, *Müfradetü Ya ‘kûb b. İshak*, 26-27; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 380, 528.

¹¹⁰⁵ Ümmü Velid, *Usûlü’n-neyyirât*, 397.

İbnü'l-Fahhâm, Kârazînî tarikiyle Ruveys'in "فَدَّ" kelimesindeki dâl harfinin cîm harfine idğam edileceğini aktarmaktadır.¹¹⁰⁶ Fakat Kârazînî tarikiyle gelen senet kabul görmemiştir.

3.4.4. İmale-Feth

Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) İmam Ya'kûb'un üç yerde imale yaptığını ve bu yerlerin; İsra 72'de ayette yer alan "أَعْمَى" lafzının geçtiği ilk yerde, Neml suresi 43. Ayette geçen "الْكَافِرِينَ" kelimesinde ve Yasin suresinin ilk ayetinde ki "يَسْ" yâ kelimesinde olduğunu aktarmaktadır.¹¹⁰⁷ Ehvâzî ve İbnü'l-Fahhâm, İmam Ya'kûb'un ravilerinden Ruveys'in (ö. 238/852) "الْكَافِرِينَ" kelimesini; ister mecrûr ister mansup ister marife veya nekre olarak gelsin Kur'an'ın her yerinde imale ile okuduğunu, Ravh'ın (ö. 233/847-48) ise sadece Neml 43'te imale yaptığını aktarır.¹¹⁰⁸

3.4.5. İzafet ve Ziyade Olan yâ

İmam Ya'kûb Kur'an-ı Kerim hattında hazf edilmiş olan yâ harflerini isbât ederek vakf ve vasl yapmaktadır. Kelimenin ortasında bulunup hazf olan yâ harfleri 31 kelimedede, son harfî olarak mahzûf olan yâ harfleri ise Kur'an'da 86 yerde geçmektedir.¹¹⁰⁹ Ebû Amr ed-Dânî İmam Ya'kûb'un kıraatine konu olan bu yâ harflerinin vasl ve vakf hâlinde 118 kelimedede, sadece vakf hâlinde de 17 kelimedede olmak üzere toplamda 135 yerde yer aldığını aktarmaktadır.¹¹¹⁰ Kelime ortasından hazf olunan yâ harflerinin isbât edilerek okunmasına örnek kelimeler: "دَعْوَةُ الدَّاعِي إِذَا" ve "دَعَانِي" ve "وَأَتَّقُونِي يَا أُولِي الْأَلْبَابِ" (Bakara 2:186-197). Kelime sonunda mahzûf olan yâ harflerinin isbât edilerek okunmasına örnek kelimeler: "وَأَيَّايَ فَاتَّقُونِي", "وَأَيَّايَ فَارْهَبُونِي" ve "وَلَا تَكْفُرُونِي" (Bakara 2:40,41 ve 152).¹¹¹¹

İmam Ya'kûb Kur'an'da mahzûf bulunan yâ harflerinden sonra sakin (şeddeli-cezimli) bir harf geldiği durumlarda vakf hâlinde hazf olunan yâ'yı isbât

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Fahhâm, *Müfradetü Ya'kûb*, 112.

¹¹⁰⁷ Dânî, *Müfradetü Ya'kûb b. İshak*, 28.

¹¹⁰⁸ Ehvâzî, *Müfradetü Ya'kûb*, 76; İbnü'l-Fahhâm, *Müfradetü Ya'kûb*, 129-130; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya'kûb ve Nâfi'*, 85.

¹¹⁰⁹ Ehvâzî, *Müfradetü Ya'kûb*, 79.

¹¹¹⁰ Dânî, *Müfradetü Ya'kûb b. İshak*, 31-33; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya'kûb*, 19-24.

¹¹¹¹ Ehvâzî, *Müfradetü Ya'kûb*, 79.

ederek okumaktadır. Bu kelimeler Kur'an'da toplamda 17 yerde geçmektedir: Örnek kelimeler: “يُؤْتِ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ” (Nisâ 4:146) vakf hâlinde “يُؤْتِي”, “وَإِخْسَؤُنَّ يَ” (Mâide 5:3), “يَفْضُلُ الْحَقَّ” (En‘am 6:57), “الْجَوَارِي” (Tekvîr 81:16).¹¹¹²

3.4.6. Hüm هُم Zamirleri

İmam Ya‘kûb öncesinde yâ harfî bulunan هُمْ, هُمَا, هُنَّ zamirlerindeki hâ harfini dammeli okumaktadır. Bu kelimeler:

1. “عَلَيْهِمْ” lafzı Kur'an'da 242 yerde geçmekte
2. “عَلَيْهِمَا” lafzı Kur'an'da 8 yerde geçmekte
3. “عَلَيْهِنَّ” lafzı Kur'an'da 11 yerde geçmekte
4. “فِيهِمْ” lafzı Kur'an'da 16 yerde geçmekte
5. “فِيهِمَا” lafzı Kur'an'da 8 yerde geçmekte
6. “فِيَهُنَّ” lafzı Kur'an'da 9 yerde geçmekte
7. “إِلَيْهِمْ” lafzı Kur'an'da 40 yerde geçmekte
8. “إِلَيْهِمَا” lafzında vakf yapmamaktadır
9. “إِلَيْهِنَّ” lafzı Kur'an'da 2 yerde geçmekte (Yusuf 31-33)
10. “لَدَيْهِمْ” lafzı Kur'an'da 7 yerde geçmekte
11. “تُؤَلِّهِمْ” lafzında vakf yapmamaktadır
12. “تُرَكِّبُهُمْ” Tevbe 103'te yer almaktadır
13. “صَيَّاصِيَهُمْ” Ahzâb 26'da yer almaktadır
14. “يُدِّيهِمْ” lafzı Kur'an'da 38 yerde geçmekte
15. “تَرْمِيَهُمْ” Fil 4'te geçmektedir.¹¹¹³

Cezm edici bir edattan dolayı sonda bulunan yâ harfinin hazf olunduğu kelimelere bitişen zamirler, Ruveys rivayetinde dammeli olarak okunmaktadır. Örneğin: “فَاسْتَفْتَيْهِمْ” (Saffat 37:11,149), “أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ” (Ankebût 29:51), “أَوَلَمْ تَأْتِهِمْ” (Tâhâ 20:133) fiillerinde bulunan yâ harfleri meczûm olduğundan dolayı mahzûftur. Bunun gibi olan kelimeler Kur'an'da 16 yerde bulunmaktadır.¹¹¹⁴ Fakat beş yerde hâ harfî kesralı okunur. Enfâl 16 “وَمَنْ يُؤْلِهِمْ يَوْمَئِذٍ”, Hicr 3 “يُلْهِمُهُمْ” Nûr 32 “يُغْنِيهِمُ اللَّهُ”, Mü'min 8 ve 9 “وَقِهِمُ عَذَابَ الْجَحِيمِ” - “وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ”¹¹¹⁵

¹¹¹² Ehvâzî, *Müfredetü Ya‘kûb*, 80; Dâni, *Müfredetü Ya‘kûb b. İshak*, 32-33; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya‘kûb*, 18-19.

¹¹¹³ Ehvâzî, *Müfredetü Ya‘kûb*, 82-83 Ayrıca bk. dipnotlar; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya‘kûb*, 9-10.

¹¹¹⁴ Ehvâzî, *Müfredetü Ya‘kûb*, 93.

¹¹¹⁵ Ehvâzî, *Müfredetü Ya‘kûb*, 83.

هُم zamirlerinin bitişik olduğu kelimedenden sonra sakın bir harf gelirse ve hâ harfinden önce yâ harfî bulunursa zamirde bulunan iki harfte ötre ile okunur. Örnek: ”عَلَيْهِمُ الْمَلَكَةُ“، ”عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ“، ”فِي قُلُوبِهِمُ الْعَجَلُ“.¹¹¹⁶ Bunların dışında, şayet هُمْ zamirinin bitiştiği kelimenin son harfî esre ise zamirin iki harfî de esre ile okunur. Örnek: ”فِي قُلُوبِهِمُ الْعَجَلُ“.¹¹¹⁶

3.4.7. İlhak ve İskânu'l-hâ •

İmam Ya'kûb ”وَهُوَ، فَهُوَ، وَهِيَ، لَهَا، لَهَا، فَهِيَ، ثُمَّ هُوَ، مَا هِيَ،“ gibi zamirlerde vakf hâlinde son harfî harekesi fethayı beyan etme kastıyla kelimenin sonuna hâ • harfini ilhak ederek okumaktadır.¹¹¹⁷ Bu getirilen hâ harfine hâ-i sekte de denmektedir.

İmam Ya'kûb ”عَلَيْ، إِلَيَّ، لَدَيَّ، بِيَدَيَّ، بِمُصْرَحِيَّ“ kelimelerinde olduğu gibi şeddeli olarak gelen mütekellim yâ harflerinin sonunda vakf yaptığı zaman son harfî harekesi fethayı beyan maksadıyla cezimli ة harfî getirerek durmaktadır.¹¹¹⁸

İmam Ya'kûb ”هُنَّ، لِهِنَّ، عَلَيْهِنَّ، فَاذْخُوهُنَّ، فِيهِنَّ، وَأَرْجِلِهِنَّ، حَمَلِهِنَّ، أَبْصَرِهِنَّ“ kelimelerinde olduğu gibi şeddeli cemi müennes nûn harflerinde vakf hâlinde hâ • harfini ilhak ederek okumaktadır.¹¹¹⁹

İstifham manasında olan مَا مَ (فَلَمْ-عَمَّ-لَمْ-بِمَ-فِيْمَ-مَمَّ) parantez içinde verilen örneklerde olduğu gibi elif olmaksızın yazılmaktadır. Bu gibi yerlerde İmam Ya'kûb kelimenin sonuna hâ harfî ekleyerek okumaktadır. Örneğin: Nisâ 97, Araf 164, Neml 35 ve Âl-i İmrân 183'te yer alan ”فِيْمَ كُنْتُمْ لِمَ تَعْطُونَ-بِمَ يَرْجِعُ-فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ“ kelimelerinde vakf hâlinde hâ-i sekit ilavesi yapılmaktadır.¹¹²⁰

İmam Ya'kûb şu kelimelerin sonunda da vakf hâlinde ”يَا أَسْفَاهُ، يَا وَيْلَتَاهُ، يَا حَسْرَتَاهُ،“ ”يَسَّئَلُهُ، اقْتَدِهْ، كِتَابِيَهْ، حِسَابِيَهْ، مَالِيَهْ، سُلْطَانِيَهْ، مَا هِيَ“ ”تَمَّ ة“ hâ harfini ilhak ederken, şu kelimelerin ”يَسَّئَلُهُ، اقْتَدِهْ، كِتَابِيَهْ، حِسَابِيَهْ، مَالِيَهْ، سُلْطَانِيَهْ، مَا هِيَ“ hâ harfini ilhak ederken, şu kelimelerin sonunda bulunan hâ-i sekitleri de vasl hâlinde hazf ederek okumaktadır.¹¹²¹

¹¹¹⁶ Ehvâzî, *Müfradetü Ya'kûb*, 84.

¹¹¹⁷ Ehvâzî, *Müfradetü Ya'kûb*, 80; Dâni, *Müfradetü Ya'kûb b. İshak*, 36.

¹¹¹⁸ Dâni, *Müfradetü Ya'kûb b. İshak*, 36; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya'kûb ve Nâfi'*, 91-92.

¹¹¹⁹ Dâni, *Müfradetü Ya'kûb b. İshak*, 37; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya'kûb*, 17; Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 400.

¹¹²⁰ Dâni, *Müfradetü Ya'kûb b. İshak*, 38.

¹¹²¹ Dâni, *Müfradetü Ya'kûb b. İshak*, 43-44; Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 400.

İmam Ya'kûb; “يَا أَبَتِ” “سُنَّتْ” “لِمَرَأَتِ الْعَزِيزِ” “رَحِمَتْ” “نِعْمَتْ” gibi kapalı tâ ile değil de açık şekilde yazılan bu gibi yerlerde vakf hâlinde kapalı tâ'da olduğu gibi • üzerine vakf yapmaktadır.¹¹²² Yine “كلمات” kelimesinde vakf hâlinde • üzerine durmaktadır.¹¹²³ Nisâ suresi 90. Ayette yer alan “حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ” kelimesinde “حَصِرَةٌ” gibi vakf hâlinde • üzerine,

3.4.8. İşmam

İşmam dört farklı şekilde meydana gelmektedir:

1- Sakin harften sonra ötre harekeye işaret etmek maksadıyla dudakları öne doğru yumarak yapılan işmam,

2- Sakin olan harfin harekeli harfe işmamı: Yusuf suresi 11. Ayette yer alan “لَا تَأْمَنَّا” kelimesinde yapılan işmam.

3- Harfin harfe olan işmamı: sâd ص harfinin kalınlı ve zây ز harfinin keskinliğinin (الصراط) (وَمَنْ أَصْدَقُ) (بِصَيِّطٍ) gibi kelimelerde birbirine katılıp okunması. Bu harf ferî harflerden olup sâd-ı müşemme diye isimlendirilmektedir. Sâd harfinden sonra dâl harfinin geldiği örneklerde (وَمَنْ أَصْدَقُ-يَصْدُقُونَ-يَصْدُر) Ruveys sâd-ı müşemme ile okumaktadır.¹¹²⁴

4- Harekenin harekeye olan işmamı: Parantez içinde verilen bu meçhul fiillerin (فِيلٌ, غِيضٌ, وَجِيءٌ, سَيْقٌ, حَيْلٌ, سِيءٌ, سَيِّئٌ) ilk harfleri aslında dammeliydi. Yapılan i'lâl ile esreli hâle dönüştürüldü. Bu harflerin ötre harekesine işaret etmek maksadıyla dudaklar öne toplanır sonra hızlıca geri çekilerek harf esreli bir şekilde okunur.¹¹²⁵ Harekenin harekeye olan işmamını İmam Ya'kûb'un ravilerden Ruveys yapmaktadır.¹¹²⁶

¹¹²² Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 399.

¹¹²³ Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 219.

¹¹²⁴ İbnü'l-Fahhâm, *Müfradetü Ya'kûb*, 133.

¹¹²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Hamed, *Kur'an Fonetigi Üzerine Tetkikler*, 502-503.

¹¹²⁶ Ümmü Velid, *Usûlü'n-neyyirât*, 405; Nebhân b. Hüseyin Mısri, *Ya'kûb*, 16; Karataş, *İmam Ya'kûb Kiraati*, 52.

3.4.9. Müdredât-ı Ya‘kûb (Ferşu’l-hurûf)

Bu başlık altında İmam Ya‘kûb kıraatinin ferşu’l-hurûf bağlamında Mushaf imlasından farklı olarak meydana gelen farklılıklarına değineceğiz. Altı çizili olan kelimelerdeki farklı kıraati yalnız Ya‘kûb veya ravileri gerçekleştirmiştir. İtalik olarak verilen kelimelerde İmam Ya‘kûb ve Basra kıraat imamlarından Ebû Amr aynı kıraati gerçekleştirmektedir. Normal olarak (italik ve altı çizili olmadan) verilen kelimeler Hafs’a muhalefeti olan ancak kıraat-i aşereden biriyle ittifak edilenlerdir.

3.4.9.1. Fatiha Suresi

Ya‘kûb’un ravilerinden Ruveys Fatiha suresi 6 ve 7. Ayetlerde yer alan “صِرَاطٌ-” kelimelerindeki sâd harfini sîn ile okumaktadır. Ya‘kûb 7. Ayette yer alan zamiri daha önce geçtiği gibi dammeli okunmaktadır.¹¹²⁷

3.4.9.2. Bakara Suresi

Bakara suresi 10. Ayette “يَكْذِبُونَ” formunda, 28’de “تَرْجِعُونَ” şeklinde, İmam Ya‘kûb ahirete dönüş anlamında kullanılan her yerde “يَرْجِعُونَ-تَرْجِعُونَ” fiillerini “يَرْجِعُونَ” şeklinde muzari harfini fethalı, cîmi de kesralı olarak okumuştur.¹¹²⁸ Bakara 38, 62, 112, 262, 274 ve 277’de “وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ” fâ harfi fethalı tenvinsiz olarak¹¹²⁹, 48’de “وَلَا تُقْبَلُ” tâ ile, 51’de “وَعَدْنَا” formuyla vâvdan sonra elif olmaksızın, 67 ve Bakara 231’de yer alan “هَزُؤًا” kelimesi “هَزُؤًا” diye hemzeli, 83’te “حَسَنًا” şeklinde, 85’te “تَطَاهَرُونَ” formuyla zâ şeddeli ve “عَمَّا يَعْمَلُونَ” yâ ile, 90 ve 105. Ayette “يُنْزِلُ”,¹¹³⁰ 93’te “قُلُوبِهِمُ الْعَجَلُ” zamirde ki mîm harfinin kesrasıyla, 96’da “بِمَا يَعْمَلُونَ” tâ ile, 119’da “وَلَا تَسْتَلْ” tâ fethalı lâm cezimli hâlde nehyi hazır formunda, 168 ve 260’ta “وَأَرْزَى” - “وَأَرْزَى” şekliyle râ’nın iskânıyla, 140’ta Ruveys “أَمْ تَقُولُونَ”

¹¹²⁷ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 139-140; Ehvâzî, *Müfredetü Ya‘kûb*, 85; İbnü’l-Fahhâm, *Müfredetü Ya‘kûb*, 133; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya‘kûb ve Nâfi*, 76; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya‘kûb*, 26; Abdül Mün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 2; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 1.

¹¹²⁸ Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya‘kûb ve Nâfi*, 91.

¹¹²⁹ İmam Ya‘kûb cinsinden hükmünü nefyeden lâ ı harfinin geldiği durumlarda lâ’nın ismini fethalı ve tenvinsiz okumaktadır.

¹¹³⁰ İmam Ya‘kûb “يُنْزِلُ-يُنْزِلُ-يُنْزِلُ” şeklinde gelen bütün şeddeli yerlerde nûn’u cezm ederek okumaktadır. Sadece üç yerde bunu yapmamaktadır: En’âm 37, Hicr 21 ve Nahl 101. Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya‘kûb ve Nâfi*, 94.

şeklinde tâ ile, Ravh “أَمْ يَقُولُونَ” yâ ile, 142 ve 213’te “صِرَاطَ” kelimeleri Ruveys rivayetinde “سِرَاطَ” şeklinde sîn ile, 143’de “لَرُؤْفَ” hâliyle hemzeyi uzatmadan, 144’te Ravh “وَمَنْ يَطْوَعُ خَيْرًا” tâ ile, Ruveys Mushaf imlasına göre yâ ile, 158’de “إِنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَإِنَّ اللَّهَ” hemzeler kesralı hâlde, 177’de “لَيْسَ الْبِرُّ” râ’nın dammesiyle, 182’de “مُوصِي” şeklinde, 185’te “وَلْتَكْمَلُوا الْعِدَّةَ” fiil tefil babından, 197’de “فَلَا رَفَتْ وَلَا فُسُوقٌ وَلَا جِدَالٌ” sê ve kâf harflerinin dammeli tenviniyle, 207’de “رُؤْفَ” med olmaksızın 143’de “لَرُؤْفَ” kelimesinde olduğu gibi, 210’da “وَالَى اللَّهِ تَرْجِعُ الْأُمُورُ” şeklinde, 229’da “يُخَافَا” yâ dammeli, 233’te “لَا تُضَارُّ” hâliyle râ’nın dammesiyle, 236’da “قَذْرُهُ” dâl harfinin cezmiyle, 237 ve 249’da Ruveys rivayetinde “يَبْدِيهِ” zamir uzatılmadan, 240’ta “وَصِيَّةٌ” tâ dammeli ve “فَيُضَيِّعُهُ” dâd’tan sonra elif olmaksızın ve ayn şeddeli olarak, 245’te “وَيُضَيِّطُ” Ruveys sîn ile Ravh sâd ile ve “لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ” şeklinde, 251’de “دِفَاحٌ” kalıbında, 254. Ayette “لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ” lâ’dan sonra gelen isimlerin fethasıyla, 259’da “لَمْ يَتَسَنَّهْ” vakf hâlinde hâ’ın isbâtı vasl hâlinde hazfiyla, 259’da “نُنَشِّرُهَا” zâ yerine râ harfiyle, 260’da “فَصِرْهُنَّ” Ruveys sâd’ın kesrasıyla “فَصِرْهُنَّ” Ravh dammesiyle, 261’de “يُضَعِّفُ” tefil kalıbında, 265’te “بِرُّبُوءَةٍ” râ’nın dammesiyle, 269’da “وَمَنْ يُؤْتِ يَ” vakf hâlinde tâ’nın kesreasi ve yâ’nın isbâtıyla, vasl hâlinde sadece tâ’nın kesrasıyla, 271’de “وَنُفَكِّرُ” formuyla, 272’de “يَحْسِبُهُمْ” sîn harfinin kesrasıyla, 280. Ayette “وَأَنْ تَصَدَّقُوا” sâd’ın şeddisiyle, 281’de “يَوْمًا تَرْجِعُونَ” tâ’nın fethası ve cîm’in kesrasıyla, 282’de “فَتَذَكَّرُ” formunda “تَجَارَةٌ حَاضِرَةٌ” harflerinin dammesiyle ve 285’te “لَا يُفَرِّقُ” yâ ile okunmaktadır.¹¹³¹

3.4.9.3. Âl-i İmrân Suresi

Âl-i İmrân suresi 13. Ayette “تَرْوَنَّهُمْ” tâ ile, 28’de “تَقِيَّةٌ” hâlinde, 30. Ayette “رُؤْفَ” hemze medsiz, 36’da “وَضَعْتُ” tâ harfî dammeli olarak mütekellim vahde sığasıyla, 37’de “وَكَفَّلَهَا” fâ harfî şeddetsiz, “زَكَرِيَّا” her geçtiği yerde sonuna hemze eklentisiyle,¹¹³² 49’da “فَيَكُونُ طَنْرًا” ismi fail kalıbında, 51, 101’de Ruveys “سِرَاطَ”

¹¹³¹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 143-208; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 184-215; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 86-92; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 39-44; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 134-147; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi*, 80-104; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1413-1480; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya’kûb*, 27-35; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 2-49; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 2-49.

¹¹³² Bu kelime Kur’an-ı Kerim’de yedi yerde geçmektedir: Âl-i İmrân 37’de iki defa, 38’de, En’âm 85, Meryem 2 ve 7, son olarak da Enbiyâ 89. Ayette bulunmaktadır “زَكَرِيَّا” kelimesi.

3.4.9.4. Nisâ Suresi

¹¹³³ Bu kelime Kur'an'da altı yerde و ile (3:146, 12:105, 22:48, 29:60, 47:13 ve 65:8) “وَكَايْنِ” ve bir yerde ف ile (Hacc 22:45) “فَكَايْنِ” şeklinde yer almaktadır. Vakıf halinde “وَكَايْنِ” şeklinde yâ üzerinde nûn harfini okumadan durulmaktadır.

¹¹³⁴ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 208-222; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 216-233; Ehvâzî, *Müfredetü Ya 'kûb*, 93-96; Dâni, *Müfredetü Ya 'kûb b. İshak*, 45-47; İbnü'l-Fahhâm, *Müfredetü Ya 'kûb*, 154-158; İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1481-1500; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya 'kûb ve Nâfi'*, 105-109; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya 'kûb*, 35-39; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 50-76; Abdülmün'im Salih Ferc, "Mushafu'l-Basriyyîn", 50-76.

yâ yerine nûn ile, 153'te "نُزِّلَ" formunda sülasi mücerred ve "أُنْزِلَ" râ cezimli okunmaktadır.¹¹³⁵

3.4.9.5. Mâide Suresi

Mâide Suresi 16. Ayette yer alan "صِرَاطٍ" kelimesi Ruveys rivayetinde "سِرَاطٍ" şeklinde sîn ile, 31'de Ruveys vakf hâlinde "يَا وَيْلَتَىٰ" hâ-i sekit ilavesiyle, 42'de "وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ-قَوْلِهِمْ" lâ'm'ın fethasıyla, 57 ve 58'de "وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ-قَوْلِهِمْ" râ'nın kesrasıyla, 62-63'te "وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ-قَوْلِهِمْ" hâ'nın dammesiyle, 67'de "رِسَالَاتِهِ" cemi kalıbında, 69'da "فَلَا" fâ harfî fethalı, 71'de "أَلَا تَكُونُ" nûn'un dammesiyle, 101'de "يُنْزِلُ", 112'de "عَلَيْهِمُ الْأُولِينَ" şeklinde meçhul formda ve "يُنْزِلُ", 115'te "مُنْزِلُهَا", 107'de "أَلَهُمَا اسْتَحَقَّ" şeklinde meçhul formda ve "فَتَكُونُ طَيْرًا" ismi fail kalıbında okunmaktadır.¹¹³⁶

3.4.9.6. En'âm Suresi

En'âm Suresi 16. Ayette "مَنْ يَصْرِفْ" malum sığasıyla, 22'de "يَحْشُرُهُمْ-يَقُولُ" her iki fiilde gaib sığasıyla, 23'te "ثُمَّ لَمْ يَكُنْ فَنَنْتَهُمْ" yâ ile ve tâ fethalı şekilde, 36'da "يَرْجِعُونَ" şeklinde, 39, 87, 126 ve 161'de "صِرَاطٍ" ve 153'te "صِرَاطِي" kelimesi Ruveys rivayetinde "سِرَاطٍ" şeklinde sîn ile, 44'te Ravh "فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ" şeklinde, Ruveys ise "فَتَحْنَا" şeklinde tâ şeddeli, 46 ve 157'de "يَصْنِفُونَ" Ruveys sâd'ın işmamıyla, 48'de "فَلَا" fâ harfî fethalı, 57'de "يَقْضِ الْحَقَّ" sâd harfî yerine (يَقْضِ) dâd harfiyle ve vakf hâlinde yâ ziyadesiyle, 63'te "قُلْ مَنْ يُنْجِيكُمْ" ve "لَنْ أَنْجِيَنَّ" şeklinde, 64'te "قُلْ اللَّهُ يُنْجِيكُمْ" şeklinde, 74'te "عَازِرٌ" râ dammeli, 81'de "يُنْزِلُ", 85'te "زَكْرِيَّا" şeklinde her geçtiği yerde sonuna hemze eklentisiyle,¹¹³⁷ 90'da "أَقْتَدِهْ ط قُلْ" vasl hâlinde nin hazfıyla, 94'te

¹¹³⁵ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 222-231; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 233-243; Ehvâzî, *Müfradetü Ya'kûb*, 97-98; Dâni, *Müfradetü Ya'kûb b. İshak*, 48-49; İbnü'l-Fahhâm, *Müfradetü Ya'kûb*, 159-162; İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1501-1511; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya'kûb ve Nâfi'*, 110-112; Nebhân b. Hüseyin Mısırlı, *Ya'kûb*, 39-44; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 77-106; Abdülmün'im Salih Ferc, "Mushafu'l-Basriyyîn", 77-106.

¹¹³⁶ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 231-238; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 244-250; Ehvâzî, *Müfradetü Ya'kûb*, 99-100; Dâni, *Müfradetü Ya'kûb b. İshak*, 49-50; İbnü'l-Fahhâm, *Müfradetü Ya'kûb*, 163-165; İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1512-1517; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya'kûb ve Nâfi'*, 113-114; Nebhân b. Hüseyin Mısırlı, *Ya'kûb*, 44-46; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 107-127; Abdülmün'im Salih Ferc, "Mushafu'l-Basriyyîn", 107-127.

¹¹³⁷ Bu kelime Kur'an-ı Kerim'de yedi yerde geçmektedir: Âl-i İmrân 37'de iki defa, 38'de, En'âm 85, Meryem 2 ve 7, son olarak da Enbiyâ 89. Ayette bulunmaktadır "زَكْرِيَّا" kelimesi.

“يُنْكُم” nûn dammeli, 96’da “وَجِئِلَ اللَّيْلِ” 98’de Ravh “فَمُسْتَقَرٌّ” kâf’ın kesrasıyla, Ruveys fethasıyla, 105’te “دَرَسَتْ” tâ cezimli, 108’de “عُدُّوا” şeklinde, 109’da “إِنِّهَا إِذَا” hemzenin kesrasıyla, 114’te “مُنْزَلٌ” şeklinde, 119’da “لَيُضِلُّونَ” yâ’nın fethasıyla, 122’de “مَيِّتًا” yâ şeddeli, 124’te “رِسَالَتِهِ” kelimenin cemi kalıbıyla, 128’de Ruveys “نَحْشُرُهُمْ” şeklinde nûn ile, Ravh yâ ile, 143’te “وَمِنَ الْمَعْرِ اثْنَيْنِ” ayn’ın fethasıyla, 152’de “تَذَكَّرُونَ” zâl’in şeddesiyle, 153’te “وَأَنَّ هَذَا” nûn cezimli, 161’de “فَيَمَّا” kâf’ın fethasıyla yâ’nın şeddesiyle okunmaktadır.¹¹³⁸

3.4.9.7. A’râf Suresi

A’râf Suresi 3 ve 57’de “تَذَكَّرُونَ” zâl’in şeddesiyle, 16’da “صِرَاطَكَ” ص sîn ile, 52 “تَخْرُجُونَ” ra dammeli tâ fethalı, 30’da “يَحْسِبُونَ” sîn’in kesrasıyla, 33’de “يُنْزِلُ” formunda, 35’te “فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ” fâ harfî fethalı, 38’de Ruveys “فَاتِهِمْ” şeklinde, 49’da “لَا خَوْفٌ” fâ harfî fethalı, 54’te “يُعْشَى” şîn şeddeli, 57’de “نُشْرًا” şeklinde nûn ile şîn dammeli ve “مَيِّتٌ” yâ cezimli, 69’da “بَصِطَةً” kelimesini Ravh sâd ile, Ruveys sîn ile, 81’de “أَءَنْتُمْ” hemze eklentisiyle, 86’da “صِرَاطٌ” kelimesi Ruveys rivayetinde “سِرَاطٌ” şeklinde sîn ile, 96’da “لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ” şekliyle Ravh, “لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ” şekliyle Ruveys, 111’de “أَرْجُلُهُ” hemzenin cezimli olarak ziyadesi ve hâ’nın dammesiyle, 113’de “إِنَّا لَنَا لَأَجْرًا” hemze ziyadesiyle, 117’de “فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ” şeklinde, 142’de “وَوَعَدْنَا” vâv’ın kasrıyla, 143’te “أَرْزَنِ” râ cezimli, 144’te “بِرِسَالَتِي” Ravh müfret sığayla, Ruveys Mushaf imlasında olduğu gibi cemi sığasıyla, 148’de “حُلِيِّهِمْ” hâ fethalı, lâm cezimli ve yâ şeddesiz, 161’de “تُعْزِرُكُمْ خَطِيئَتُكُمْ” şeklinde, 164’te “مَعْذِرَةٌ” şeklinde dammeli, 169’da sadece Ruveys “وَأِنْ يَأْتِيَهُمْ” şeklinde, 172’de “نُزِيلِهِمْ” yâ’nın meddiyle, tâ kesralı olarak çoğul kalıbında, 201’de “طَيْفٌ” şeklinde, 203’te sadece Ruveys “لَمْ تَأْتِيَهُمْ” şeklinde okunmaktadır.¹¹³⁹

¹¹³⁸ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 238-252; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 251-267; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 101-104; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 50-53; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 166-171; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1518-1539; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi’*, 115-121; Nebhân b. Hüseyin Mısri, *Ya’kûb*, 47-51; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 128-150; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 128-150.

¹¹³⁹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 252-263; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 268-280; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 105-106; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 53-55; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 172-175; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1540-1556; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi’*, 122-125; Nebhân b. Hüseyin Mısri, *Ya’kûb*, 51-55; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 151-176; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 151-176.

3.4.9.8. Enfâl Suresi

Enfâl Suresi 9. Ayette “مُرْدِفِينَ” dâl harfî fethalı, 11’de “يُنْزِلُ” şeklinde, 12’de “الرُّعْبُ” ayn dammeli, 18’de “مُوْهِنٌ كَيْدٌ” şeklinde, 19’da “وَإِنَّ اللَّهَ” hemzenin kesrasıyla, 35’de “وَتَصْدِيْقُهُ” Ruveys sâd’ın işmamıyla, 37’de “لِيَمَيِّزَ اللَّهُ” 39’da “تُرْهِيْوْنَ” Ruveys tâ ile, 42’de “بِالْعُدُوِّ” ayn’ın kesrasıyla ve “حَيِّ” yâ idğamsız, 44’te “تَرْجِعِ الْأُمُورُ” şeklinde, 59’da “وَلَا تَحْسِبَنَّ” sîn’in kesrasıyla ve tâ ile, 60’da “تُرْهِيْوْنَ” Ruveys râ’nın fethası hâ’nın şeddesiyle, 66’da “ضَعْفًا” dâd’ın dammesiyle ve “فَإِنْ تَكُنْ مِنْكُمْ مِّائَةٌ” 67’de “أَنْ تَكُوْنَ لَهُ أَسْرَى” tâ ile okumaktadır.¹¹⁴⁰

3.4.9.9. Tevbe Suresi

Tevbe Suresi 14. Ayette “مَسْجِدَ اللَّهِ” şeklinde müfret formda, 30’da “يُضَاهَوْنَ” vâv’dan önce hâ harfinden sonra hemze olmaksızın, 37’de “يُضِلُّ” dâd harfinin kesrasıyla, 40’ta “وَكَلِمَةَ اللَّهِ” tâ harfî fethalı, 57’de “مُدْخَلًا” mîm fethalı ve dâl cezimli, 58’de “يُلْمُزُكَ” mîm dammeli, 64’te “تُنْزِلُ” şeklinde, 66’da “إِنْ يُغْفِ تُعَذِّبُ طَائِفَةً” şeklinde, 79’da “يُلْمُزُونَ” mîm dammeli, 90’da “الْمُعْذِرُونَ” kalıbında, 100’de “وَالْأَنْصَارُ وَالَّذِينَ” râ dammeli, 103’te “إِنَّ صَلَاتِكَ” cemi kalıbıyla tâ kesralı, 106’da “مُرْجُونُ” şeklinde hemze ziyadesiyle, 110’da “إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ” lâm şeddesiz harfî cer olarak (إِلَى), 117’de “كَأَن تَرْيَغُ” şeklinde tâ ile, 117 ve 128’de “رُؤْفٌ” med olmaksızın ve 126’da “وَلَا تَرَوْنَ أَنَّهُمْ” tâ ile okumaktadır.¹¹⁴¹

3.4.9.10. Yûnus Suresi

Yûnus Suresi 2. Ayette “لَسِجْرٌ” elif olmaksızın sîn’in kesrasıyla, 3’de “تَذَكَّرُونَ” zâl’in şeddesiyle, 11’de “لَقَضَى إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ” kâf ve dâd fethalı ve yâ med harfîyle, 21’de Ravh “مَا يَمْكُرُونَ” yâ ile, 23’te “مَتَاعٌ” ayn’ın cezmiyle, 25’te “صِرَاطٌ” kelimesi Ruveys

¹¹⁴⁰ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 263-266; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 281-284; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 106-108; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 55-56; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 176-177; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1557-1561; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi’*, 126-127; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya’kûb*, 55-57; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 177-186; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 177-186.

¹¹⁴¹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 267-272; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 285-291; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 109-110; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 56-57; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 178-181; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1562-1570; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi’*, 128-130; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya’kûb*, 57-59; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 187-207; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 187-207.

rivayetinde “سِرَاطُ” şeklinde sîn ile, 27’de “قَطْعًا” tâ harfî cezimli, 37’de “تَصَدِّقَ” Ruveys rivayetinde sâd işmam ile, 45’te “نَحْشُرُهُمْ” nûn ile, 56’da “تَرْجِعُونَ” şeklinde, 58’de Ruveys rivayetinde “فَلَنْفَرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا تَجْمَعُونَ” tâ ile, 61’de “أَصْغَرُ-أَكْبَرُ” râ’lar dammeli, 62’de “لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ” fâ harfî fethalı, 71’de Ruveys rivayetinde “فَاجْمَعُوا” şeklinde sülasi mücerret kalıbından hemze-i vasl ve mîm fethalı, 71’de “وَشُرَكَاءُكُمْ” hemze dammeli, 88’de “لِيُضِلُّوا” yâ’nın fethasıyla, 92’de “نُنَجِّيكَ” ve 103’te “نُنَجِّي” nûn cezimli ve cîm şeddesiz olarak okumaktadır.¹¹⁴²

3.4.9.11. Hûd Suresi

Hûd Suresi 20. Ayette “يُضَعِّفُ” tefil kalıbından, 24 ve 30’da “تَذَكَّرُونَ” zâl’in şeddesiyle, 25’te “أَتَى لَكُمْ” hemzenin fethasıyla, 28’de “فَعَمِيَتْ” ayn fethalı ve mim şeddesiz, 34’te “تَرْجِعُونَ” şeklinde, 40’ta “مِنْ كُلِّ” lâm tensinsiz kesralı, 41’de “مُجْرَاهَا” mîm dammeli imale olmaksızın, 46’da “عَمَلٍ غَيْرٍ” mîm kesralı, lâm dammeli, râ fethalı, ve “فَلَا تَسْأَلْنِي” vasl ve vakf hâlinde yâ’nın isbâtı ile, 56’da “صِرَاطُ” kelimesi Ruveys rivayetinde “سِرَاطُ” şeklinde sîn ile, 71’de “يَعْقُوبُ” bâ’nın dammesiyle, 87’de “أَصْلَوْتُكَ” cemi kalıbıyla, 108’de “سَعِدُوا” sîn’in fethasıyla, 111’de “وَأَنْ كَلَّا لَمَّا” mîm’in fetsasıyla, 123’te “يَرْجِعُ” şeklinde okumaktadır.¹¹⁴³

3.4.9.12. Yûsuf Suresi

Yûsuf Suresi 5. Ayette “قَالَ يَا بُنَيَّ” yâ’nın kesrasıyla, 11’de “لَا تَأْمَنَّا” işmam ve ihtilas ile, 19’da “قَالَ يَا بُشْرَى” râ’dan sonra ي nın fethasıyla, 24’te “الْمُخْلِصِينَ” lâm’ın kesrasıyla, 28’de “مَنْ كَيْدُكُنَّ” vakf hâlinde ı ziyadesiyle, 33’te “قَالَ رَبِّ السَّجْنِ” sîn fethalı, 47’de “دَابَّاءُ” hemzenin cezmiyle, 62’de “لِفَتْنَيْتِهِ” elif olmaksızın tâ ile, 64’de “حَفْطًا” medsiz hâ’nın kesrasıyla, 76’da “يَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ يَشَاءُ” tâ tensinsiz fiiller gaib sığasından, 109’da

¹¹⁴² İbn Mihrân, *el-Gâye*, 273-279; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 292-299; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 111-112; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 58-59; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 182-184; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1571-1583; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi*, 131-133; Nebhân b. Hüseyin Mısri, *Ya’kûb*, 60-61; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 208-220; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 208-220.

¹¹⁴³ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 279-285; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 300-306; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 113-114; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 59-60; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 185-186; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1584-1594; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi*, 134-135; Nebhân b. Hüseyin Mısri, *Ya’kûb*, 62-64; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 221-235; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 221-235.

3.4.9.17. İsrâ Suresi

İsrâ Suresi 13. Ayette “وَيُخْرِجُ” yâ ile ر dammeli, 16’da “ءَامِرُنَا” elif ziyadesiyle hemze medli, 23’te “أَفَّ” fâ fethalı ve tenvin olmaksızın, 35’te “بِالْقُسْطَاسِ” kâf’ın dammesiyle, 38’de “سَيِّئَةً” hemzenin fethası ve ة ile, 42’de “كَمَا تَقُولُونَ” tâ ile, 49’da “ءَادَا” “فَتُغْرَقُكُمْ” cîm cezimli, 69’da Ruveys “وَرَجُلًا” hemze olmaksızın, 64’te “وَرَجُلًا” cîm cezimli, 69’da Ruveys “فَتُغْرَقُكُمْ” şeklinde tâ ile, 82 ve 93’te “وَنُزِّلَ” “وَنُزِّلَ” forumunda, 92’de “كِسْفًا” sîn cezimli, 98’de “قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ” hemze olmaksızın ve 110’da “قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ” vâv harfinin dammesiyle okumaktadır.¹¹⁴⁷

3.4.9.18. Kehf Suresi

Kehf Suresi “عَوَجًا ﴿١﴾ قَيْمًا” vasl hâlinde tenvinli (ihfa yaparak) ve sekte olmaksızın, 17’de “تُرْوَرُ” formunda zây cezimli mabadiinde elif olmaksızın ve râ şeddeli, 18’de “وَتَحْسِبُهُمْ” sîn kesralı ve “رُعْبًا” ayn dammeli, 19’da Ravh rivayetinde “بُورُكُمْ” şeklinde râ cezimli, 38’de “لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ” Ruveys vasl hâlinde elif’in isbâtıyla, 42’de Ruveys “بِثْمَرِهِ” sâ ve mîm’in dammesiyle, 44’te “عُقْبًا” kâf dammeli, 55’te “قِيلًا”, 56 ve 106’da “هُرُورًا” formunda, 59’da “لِمَالِكِهِمْ” mîm dammeli lâm fethalı, 63’te “وَمَا” “رُكِيَّةً” şeklinde, 74’te Ruveys rivayetinde “رُكِيَّةً” şeklinde, 74 ve 87’de “نُكْرًا” kâf dammeli, 77’de “لَتَذِخَّتْ” şeklinde ve Ravh rivayetinde zâl’in tâ’ya idgâmiyle, 81’de “رُحْمًا” formunda hâ dammeli, 85, 89, 92’de “فَاتَّبَعَ سَبَبَاتُكُمُ النَّبِيَّ” hemze-i vasllı, 93’te “بَيْنَ السُّدَيْنِ” sîn dammeli, 94’te “يَا جُوجَ وَمَا جُوجَ” hemze yerine elifle, ve “سُدًّا” sîn dammeli, 96’da “بَيْنَ الصُّدُفَيْنِ” sâd ve dâl dammeli, 98’de “نُكَّا” tenvin ile ve sonda hemze olmaksızın, 104’te “يَحْسِبُونَ” sîn kesralı şekilde okumaktadır.¹¹⁴⁸

Cezeri, *en-Neşr*, 3/1613-1623; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya ‘kûb ve Nâfi’*, 140-143; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya ‘kûb*, 69-72; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 262-281; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 262-281.

¹¹⁴⁷ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 299-304; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 332-340; Ehvâzî, *Müfredetü Ya ‘kûb*, 123-125; Dâni, *Müfredetü Ya ‘kûb b. İshak*, 64-65; İbnü’l-Fahhâm, *Müfredetü Ya ‘kûb*, 197-198; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1624-1631; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya ‘kûb ve Nâfi’*, 143-145; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya ‘kûb*, 72-74; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 282-293; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 282-293.

¹¹⁴⁸ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 304-313; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 340-350; Ehvâzî, *Müfredetü Ya ‘kûb*, 126-128; Dâni, *Müfredetü Ya ‘kûb b. İshak*, 65-67; İbnü’l-Fahhâm, *Müfredetü Ya ‘kûb*, 199-201; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1632-1644; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya ‘kûb ve Nâfi’*, 145-148; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya ‘kûb*, 74-76; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 294-304; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 294-304.

3.4.9.19. Meryem Suresi

Meryem Suresi 2 ve 7'de “زَكْرِيَّا-يَا زَكْرِيَّا” hemze ilavesiyle, 8'de “عَتِيَّا” aynın dammesiyle, 19'da “لِيَهَبَ” yâ ile, 23 ve 66'da “مُتْ” mîm dammeli “نِسْيَا” nûn kesralı, 24'te Ruveys “مَنْ نَحْنَهَا” şeklinde tâ fethalı, 25'te “نِسَاقُطْ” kalıbıyla, 36'da Ruveys “وَأَنَّ” hemzenin fethasıyla, 36 ve 43'te “صِرَاطٌ-صِرَاطًا” kelimesi Ruveys rivayetinde “سِرَاطْ” şeklinde sîn ile, 40'ta “يَرْجِعُونَ” şeklinde, 51'de “مُخْلِصًا” lâm kesralı, 60'ta “يَذْكُرْ” zâl harfî şeddeli, 63'te Ruveys rivayetinde “تُورَثْ” formunda, 67'de “يَذْكُرْ” zâl harfî şeddeli, 68, 69, 70 ve 72'de “حُثِّيَا-عَتِيَّا-صُلِّيَا” cîm, ayn ve sâd dammeli, 72'de “نُنْجِي” cîm şeddesiz, 90'da “تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَنْفَطِرْنَ مِنْهُ” şeklinde okumaktadır.¹¹⁴⁹

3.4.9.20. Tâhâ Suresi

Tâhâ Suresi 12'de “طُوى” vâv tenvinsiz, 53'te “مِهَادًا” şeklinde, 61'de Ravh “فَيَسْخَرُكُمْ” yâ ve hâ'nın fethasıyla, 63'te “إِنَّ هَذَانِ” nûn şeddeli şeklinde, 66'da Ravh “تُخِيلُ” tâ ile, 69'da “فِي يَمِينِكَ تَلَقُّفٌ” kalıbında, 75'te Ruveys “يَأْتِيَهُ” hâ'nın kasrıyla, 80 ve 81'de “وَوَعَدْنَاكُمْ” vâv'dan sonra elifsiz, 84'te Ruveys “إِنِّي” hemzenin kesrası ve sâ'yı sakın kılarak, 87'de “بِمَلَكِنَا” mîm'in kesrasıyla ve Ravh “حَمَلْنَا” kalıbında hâ ve mîm fethalı, 97'de “تُخْلِفُهُ” lâmin kesrasıyla, 114'te “أَنْ نَقْضِيَ إِلَيْكَ وَحْيَهُ” formunda, 131'de “زَهْرَةً” hâ fethalı ve 135'te Ruveys rivayetinde “السِّرَاطْ” şeklinde sîn ile okumaktadır.¹¹⁵⁰

3.4.9.21. Enbiyâ Suresi

Enbiyâ Suresi 4. Ayette “قُلْ رَبِّي” fiil emir sığasında ve idğam edilerek, 7 ve 25'te “يُوحَى إِلَيْهِ” “يُوحَى إِلَيْهِ” şeklinde, 34'te “مُتْ” mîm dammeli, 35'te “تَرْجِعُونَ” şeklinde, 36'da “هَزُؤًا” vâv yerine hemze ile, 67'de “أَفْ” fâ fethalı tenvinsiz formda,

¹¹⁴⁹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 314-318; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 351-356; Ehvâzî, *Müfradetü Ya 'kûb*, 129-130; Dâni, *Müfradetü Ya 'kûb b. İshak*, 67; İbnü'l-Fahhâm, *Müfradetü Ya 'kûb*, 202-204; İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1645-1650; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya 'kûb ve Nâfi'*, 149-150; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya 'kûb*, 76-78; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 305-311; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 305-311.

¹¹⁵⁰ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 319-325; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 357-365; Ehvâzî, *Müfradetü Ya 'kûb*, 131-133; Dâni, *Müfradetü Ya 'kûb b. İshak*, 68; İbnü'l-Fahhâm, *Müfradetü Ya 'kûb*, 205-207; İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1651-1658; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya 'kûb ve Nâfi'*, 151-153; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya 'kûb*, 78-79; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 312-321; Abdülmün'im Salih Ferc, “Mushafu'l-Basriyyîn”, 312-321.

3.4.9.24. Nûr Suresi

Nûr Suresi 1 ve 27. Ayette “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli, 6’da “أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ” ayn fethalı, 7’de “لَنْ لَعْنَتْ” nûn cezimli tâ dammeli, 9’da “وَالْخَامِسَةُ أَنْ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهَا” şeklinde, 11, 15, 39 ve 57’de “لَا تَحْسِبَنَّ وَتَحْسِبُونَهُ حَسِبُهُ لَا تَحْسِبُوهُ” sîn harfleri kesralı, 11’de “كُبْرَهُ” kâf dammeli, 20’de “رُؤْفَ” medsiz, 31’de “آيَةُ ا” vakf hâlinde elif ziyadesiyle med üzerine, 34 ve 46’da “مُتَيَّنَاتٍ” yâ fethalı, 35’te “دُرِّي تَوَفَّدَ” fiil tefaul bâbindan, 43’te “يُنْزَلُ” kalıbında, 46’da Ruveys “سِرَاطَ” sîn ile, 52’de “وَيَتَّقِهِ” hâ’ nın kasrıyla, 55’te “وَلْيَبْدِلْهُمْ” bâ cezimli dâl şeddesiz ve 64’te “يَرْجِعُونَ” şeklinde okumaktadır.¹¹⁵⁴

3.4.9.25. Furkân Suresi

Furkân Suresi 19’da “فَمَا يَسْتَطِيعُونَ” yâ ile, 25’te “تَشَقَّقُ” şîn şeddeli, 41’de “هَزُؤًا” hemze ile, 44’te “تَحْسِبُ” sîn kesralı, 48’de “تُسْرًا” bâ ile şîn dammeli, 67’de “وَلَمْ يَقْرُوا” tâ kesreli, 69’da “يُضَعِّفُ” formunda okumaktadır.¹¹⁵⁵

3.4.9.26-27. Şuarâ Suresi ~ Neml Suresi

Şuarâ Suresi 4. Ayette “نُنْزِلُ عَلَيْهِمْ” formunda, 13’te “وَيَضِيقُ-يَنْطَلِقُ” kâf harfleri fethalı, 36’da “أَرْجُلُهُ” hemze ziyadesi ve hâ’ nın dammesiyle, 45’te “هِيَ تَلْقَفُ”, 56’da “خَلْقُ” şeklinde, 149’da “فَرُّهُنَ” fâ’ dan sonra elif olmaksızın, 111’de “وَأَتَّبَاعُكَ” formunda, 137’de “خَلْقُ” şeklinde, 149’da “فَرُّهُنَ” fâ’ dan sonra elif olmaksızın, 182’de “بِالْقُسْطَاسِ” kâf dammeli, 187’de “كِسْفًا” sîn cezimli, 193’te “نَزَّلَ بِهِ الرُّوحَ الْأَمِينُ” şeklinde okunmaktadır. **Neml Suresi** 18. Ayette Ruveys “لَا يَحْطِمُنَّكُمْ سُلَيْمُنُ” nûn cezmiyle, 22’de Ruveys “فَمَكَّنْتُ” kâf dammeli, 25’te Ruveys “أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ” lââm şeddesiz, 25’te “مَا يُخْفُونَ وَمَا يُغْلِبُونَ” yâ ile, 28’de “قَالَ قَالُوا” zamirin kasrıyla, 36’da “قَالَ أَتَمِدُّونَنِي” nûna idğam ederek (meddi lazım yaparak) yâ ziyadesiyle, 49’da “مُهْلَكَ” mîm’in dammesi lââmın fethasıyla, 62’de Ruveys

¹¹⁵⁴ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 337-341; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 382-387; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 138; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 71-72; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 212; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1674-1679; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi*, 158-159; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya’kûb*, 85-87; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 350-359; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 350-359.

¹¹⁵⁵ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 341-343; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 388-391; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 139; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 72; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 213; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1680-1684; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi*, 159; Nebhân b. Hüseyin Mısırî, *Ya’kûb*, 87-88; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 360-366; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 360-366.

“بَلْ أَدْرَكَ” Ravh “تَذَكَّرُونَ” şeklinde, 63’te “نُشْرَا” bâ ile şîn dammeli, 66’da “بَلْ أَدْرَكَ” Ravh “تَذَكَّرُونَ” şeklinde, 87’de “ءَاثُورَ” şeklinde, 88’de “يَفْعَلُونَ” yâ ile, 89’da “فَرَعَ يَوْمِيذٍ” ayn tensinsiz olarak okunmaktadır.¹¹⁵⁶

3.4.9.28-30. Kasas ~ Ankebût ~ Rûm Sureleri

Kasas Suresi 23. Ayette “يُصْدِرَ” Ruveys sâd harfini işmam ile, 29’da “جُدُورٍ” cîm kesralı, 32’de “الرَّهَبِ” hâ fethalı ve Ruveys “فَدَايَكَ” şeklinde nûn şeddeli meddi lazımlı, 34’te “يُصْدِقُنِي” kâf cezimli, 39’da “لَا يَرْجِعُونَ” şeklinde, 48’de “سَاحِرَانِ” elif ziyadesiyle, 57’de Ruveys “تُجَبَّى إِلَيْهِ” tâ ile, 70 ve 88’de “تَرْجِعُونَ” şeklinde, **Ankebût suresi** 17 ve 57. Ayette “تَرْجِعُونَ” şeklinde, 25’te Ruveys “مَوَدَّةً بَيْنَكُمْ” tâ ötreli, 32’de “لَلنَّجِيَّةِ” formunda, 33’te “إِنَّا مُنْجُونَكَ” şeklinde, 55’te “وَنَقُولُ” nûn ile, **Rûm Suresi** 10. Ayette “عَقِيَّةٌ” tâ dammeli, 11’de Ruveys “تَرْجِعُونَ”, Ravh “يَرْجِعُونَ” şeklinde, 22’de “لِلْعَالَمِينَ” lâm fethalı, 23’te “وَيُنْزِلُ” şeklinde, 36’da “يَقْنُطُونَ” nûn kesralı, 39’da “لِنُرَبِّوْا” şeklinde, 41’de Ravh “لِنُذِيقَهُمْ” nûn ile, 49’da “يُنْزِلُ” formunda, 50’de “أَنْتَرِ” hemze ve sâ’dan sonra elif olmaksızın, 54’te “ضَعُفٌ ضَعُفًا” dâd dammeli, 57’de “لَا تَنْفَعُ” tâ ile, 60’ta Ruveys rivayetinde “وَلَا يَسْتَحْفِظُكَ” nûn cezimli olarak okunmaktadır.¹¹⁵⁷

3.4.9.31-34. Lokmân ~ Secde ~ Ahzâb ~ Sebe’ Sureleri

Lokmân suresi 6. Ayette “وَيَتَّخِذَهَا هُورًا” şeklinde, 13, 16 ve 17’de “يَا بُنَيَّ” yâ kesralı, 20’de “رِغْمَةً” formunda, 27’de “وَالْبَحْرَ” râ fethalı, 34’te “وَيُنْزِلُ الْعَيْثُ” şeklinde, **Secde suresi** 7. Ayette “خَافَهُ” lâmin cezmiyle, 11’de “تَرْجِعُونَ” şeklinde, 17’de “مَا أَخْفَى” yâ med harfî olarak ve 24’te Ruveys rivayetinde “لَمَّا صَبَرُوا” lâm kesralı ve mîm şeddetsiz olarak, **Ahzâb suresi** 4. ayette “أَلِيَّ” hemzenin tahkiki ve yâ’nın hazfı ile, “تَطَهَّرُونَ” formunda, 10’da “الظُّنُونُ” sonda vakf ve vasl hâlinde elif olmaksızın, 13’te

¹¹⁵⁶ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 344-351; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 392-402; Ehvâzî, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 140-142; Dâni, *Müfradetü Ya ‘kûb b. İshak*, 73-75; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 214-217; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1685-1698; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya ‘kûb ve Nâfi*, 159-164; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya ‘kûb*, 88-93; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 367-385; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 367-385.

¹¹⁵⁷ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 352-358; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 403-414; Ehvâzî, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 143-145; Dâni, *Müfradetü Ya ‘kûb b. İshak*, 75-77; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 218-221; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1699-1714; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya ‘kûb ve Nâfi*, 165-167; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya ‘kûb*, 93-97; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 386-410; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 386-410.

”يَسَاءَلُونَ“ mîm fethalı, 20’de ”يَحْسِبُونَ“ sîn kesralı ve Ruveys rivayetinde ”يُسَاءَلُونَ“ formunda, 21’de ”إِسْوَةٌ“ hemze kesralı, 26’da ”فِي قُلُوبِهِمُ الرُّغَيْبُ“ şeklinde, 30’da ”يُضَاعَفُ“ şeklinde, 33’de ”وَقُرْنُ“ kâf kesralı, 36’da ”أَنْ تَكُونَ“ tâ ile, 40’da ”وَحَاتِمَ النَّبِيِّنَ“ tâ fethalı, 51’de ”تُرْجَى“ yâ’nın hemzeye ibdâli ile, 52’de ”لَا تَحُلْ“ tâ ile, 66, 67’de ”الرَّسُولِ-السَّبِيلِ“ vakf ve vasl hâlinde sonda bulunan elifin hazfı ile, 68’de ”كَثِيرًا“ sâ harfiyle, Sebe’ Suresi 3. Ayette Ruveys ”عَالَمِ الْغَيْبِ“ mîm’im dammesiyle, 6’da Ruveys ”سِرَاطِ“ sîn ile, 9’da ”كِسْفًا“ sîn cezimli, 14’te Ruveys ”تُنَبِّئَتِ“ tâ ve bâ’nın dammesi yâ’nın kesrasıyla, 15’de ”مَسَاكِينِهِمْ“ şeklinde elif ziyadesiyle, 16’da ”لِكُلِّ“ lâmlâ tenvinsiz, 19’da ”رَبُّنَا بَاعِدْ“ formunda, 20’de ”صَدَقَ“ dâl şeddesiz, 23’te ”فَرَّعَ“ malum formda, 37’de Ruveys rivayetinde ”جَزَاءِ الضَّعْفِ“ hemze fetha ile tenvinli ve fâ dammeli, 46’da Ruveys rivayetinde ”تَتَفَكَّرُوا“ vasl hâlinde tâ’nın tâ’ya idğamıyla okunmaktadır.¹¹⁵⁸

3.4.9.35-39. Fâtır ~ Yâsîn ~ Sâffât ~ Sâd ~ Zümer Sureleri

Fâtır suresi 4. Ayette ”تُرْجِعُ الْأُمُورَ“ şeklinde, 9’da ”مَيِّتٍ“ yâ cezimli, 11’de ”وَلَا يَنْقُصُ“ formunda, 33’te ”وَلَوْلَا“ hemzenin kesrasıyla, 40’ta ”عَلَى بَيِّنَاتٍ مِنْهُ“ nûn’dan sonra elif ziyadesiyle, **Yâsîn suresi** 4, 61 ve 66. Ayette Ruveys ”سِرَاطِ-السَّرَاطِ“ sîn ile, 5’te ”تَنْزِيلُ“ lâmlâ dammesiyle, 9’da ”سُدًّا“ sîn dammeli, 22 ve 83’te ”تُرْجِعُونَ“ şeklinde, 32’de ”لَمَّا“ mîm şeddesiz, 39’da Ravh rivayetinde ”وَالْقَمَرُ“ râ dammeli, 41’de ”نُزِيلَاتِهِمْ“ yâ’dan sonra elif ziyadesiyle ve tâ kesralı, 52. Ayette sekte olmaksızın, 62’de Ruveys ”جِبَالًا“ şeklinde, Ravh ”جِبَالًا“ şeklinde, 68’de ”تَنْكُصُهُ“ formunda ve ”أَفَلَا تَعْقِلُونَ“ tâ ile, 70’te ”لِنُنْذِرَ“ tâ ile, 81’de Ruveys rivayetinde ”يَفْقِرُونَ“ şeklinde, 83’te Ruveys rivayetinde ”بِيَدِهِ“ şeklinde zamir uzatılmadan, **Sâffât suresi** 6. Ayette ”بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ“ tâ tenvinsiz, 8’de ”لَا يَسْمَعُونَ“ kalıbında, 16 ve 53’te ”إِنَّا-إِنَّا“ innâ’da bulunan hemzenin hazfıyla, 16 ve 53’de ”مُتَنَّا“ mîm dammeli, 23 ve 118’te Ruveys ”سِرَاطِ-السَّرَاطِ“ sîn ile, 40, 74, 128, 160 ve 169’da ”الْمُخْلِصِينَ“ lâmlâ kesralı, 102’de ”يَا بُنَيَّ“ yâ kesralı, 130’da ”يَا يَاسِينَ“ formunda, 155’de ”تَذَكَّرُونَ“ zâl şeddeli, **Sâd suresi** 22. Ayette Ruveys ”السَّرَاطِ“ sîn ile, 41’de ”بِنَصَبٍ“ nûn ve sâd fethalı, 57’de ”وَوَعَسَاتُ“ sîn şeddesiz, 58’de ”وَأُخْرُ“ şeklinde, 63’te ”لَتَخَذَنَّاهُمْ سِخْرِيًّا“ hemze ibtida hâlinde kesralı, 83’te ”الْمُخْلِصِينَ“ lâmlâ kesralı, 84’te

¹¹⁵⁸ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 359-370; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 415-427; Ehvâzî, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 146-150; Dâni, *Müfradetü Ya ‘kûb b. İshak*, 77-80; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya ‘kûb*, 222-228; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1715-1727; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya ‘kûb ve Nâfi*, 167-172; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya ‘kûb*, 98-102; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 411-434; Abdülmün’im Salih Ferc, *“Mushafu’l-Basriyyîn”*, 411-434.

“فَالْحَقِّ” kâf fethalı, **Zümer Suresi** 8. Ayette Ruveys “لِيُضِلَّ” yâ fethalı, 29’da “سَلَامًا” sîn med ile lââm kesralı, 38’de “مُؤَسِّكَاتٍ ضُرَّةً - مُمْسِكَاتٍ رَحْمَةً” şeklinde, 44’te “تَرْجِعُونَ” şeklinde, 53’te “لَا تَقْرَظُوا” nûn kesralı, 61’de Ravh rivayetinde “وَيُنْجِي” cîm şeddessiz, 71 ve 73’te “فَقُحِّتْ” tâ şeddeli olarak okunmaktadır.¹¹⁵⁹

3.4.9.40-44. Mü’min ~ Fussilet ~ Şûrâ ~ Zuhruf ~ Duhân Sureleri

Mü’min suresi 13. Ayette “وَيُنْزِلُ” formunda, 37’de “فَأَطِيعُ” ayn dammeli, 40’ta “يَدْخُلُونَ” sığasında, 52’de “لَا تَنْفَعُ” tâ ile, 58’de “يَتَذَكَّرُونَ” yâ ile, 60’ta Ruveys rivayetinde “سَيَدْخُلُونَ” meçhul sığada ve 77’de “تَرْجِعُونَ” şeklinde, **Fussilet suresi** 10. Ayette “سَوَاءٌ” hemze kesralı, 16. Ayette “نَحْسَاتٍ” ح cezimli, 19’da “وَيَوْمَ نَخْشِرُ أَغْدَاءَ اللَّهِ” nûn ile ve hemze fethalı, şîn dammeli, 21’de “تَرْجِعُونَ” şeklinde, 29’da “أَرْنَا” râ cezimli, 47’de “تَمَرَّتِ” elifsiz (vakf hâlinde tâ harfî hâ ile), **Şûrâ suresi** 5. Ayette “تَكَادُ يَنْفَطِرُنَ” şeklinde, 20’de “تَوْتِيهِ” hâ’nın kasrıyla, 25’te “يَفْعَلُونَ” yâ ile, 27 ve 28’de “يُنْزِلُ” şeklinde, 52 ve 53’te Ruveys “السرّاط” sîn ile, **Zuhruf suresi** 10. Ayette “مِهَادًا” şeklinde, 18’de “يَنْشَوُوا” formunda, 19’da “عِنْدَ الرَّحْمَنِ” şeklinde zarf ile, 24’te “قُلْ أُولُو” fiil emir kalıbından, 35’te “لَمَّا مَتَاعٌ” mîm şeddessiz, 36’da “يَفِيضُ” yâ ile, 37 ve 80’de “يَحْسِبُونَ”, 41 ve 42’de Ruveys “تَذْهَبُنَّ سُرِينَكَ” nûnu muhfât ile, 43, 61 ve 64’te Ruveys “سرّاط” sîn ile, 68’de “لَا خَوْفَ” fâ fethalı, 71’de “مَا تَسْتَهْيِي” şeklinde sonda zamir olmaksızın, 85’te Ravh “تَرْجِعُونَ” tâ ile, Ruveys “يَرْجِعُونَ” yâ ile, 88’de “وَقِيلَهُ” lââm fethalı zamir dammeli, **Duhân Suresi** 7. Ayette “زَبٌ” bâ dammeli, 45’te Ravh “تَغْلِي” tâ ile, 47’de “فَاعْتَلَوْهُ” tâ dammeli olarak okunmaktadır.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 370-383; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 428-447; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 150-155; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 80-83; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 229-234; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1728-1757; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi’*, 173-178; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya’kûb*, 102-110; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 434-466; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 434-466.

¹¹⁶⁰ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 383-391; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 448-466; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 156-160; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 84-86; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 235-240; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1758-1775; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi’*, 178-183; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya’kûb*, 110-115; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 467-498; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 467-498.

3.4.9.45-51. Câsiye ~ Ahkâf ~ Muhammed ~ Fetih ~ Hucurât ~ Kâf ~ Zâriyât Sureleri

Câsiye suresi 4 ve 5. Ayette “آيَاتِ لِقَوْمٍ” tâ kesra ile tenvinli, 6’da Ruveys “سَوَاءٌ” tâ ile, 9 ve 35. Ayette “هَٰؤُلَاءِ” hemze ile, 15’te “تَرْجِعُونَ” şeklinde, 21’de “كُلِّ أُمَّةٍ نُّدْعَىٰ” şeklinde lâf fethalı, hemze dammeli, 23’te “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli, 28’de “فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ” fâ fethalı, 15. Ayette “حُسْنًا” hemze olmaksızın hâ dammeli sîn cezimli, yine aynı ayette “وَفَصْلَةٌ” şeklinde elif olmaksızın fâ harfi fethalı sâd cezimli, 16’da “يُقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنُ مَا عَمِلُوا وَيُجَاوِزُ” şeklinde, 17’de “أَفْ” tenvinsiz fetha ile, 20’de “ءَاذُهِمْ” hemze ziyadesiyle ve 33’te “يُقَدِّرُ” fiil formunda, **Muhammed suresi** 22. Ayette Ruveys “تَوَلَّيْتُمْ” formunda, 22’de “وَنَقُطِعُ دُونَهُ” sığasında, 25. Ayette “وَأَمْلَىٰ” hemze dammeli ve yâ med harfi, 26’da “أَسْرَارُهُمْ” hemzenin fethasıyla, 31’de Ruveys “وَنُبَلِّغُكُم” şeklinde med ile, **Fetih suresi** 2 ve 20. Ayette Ruveys “سِرَاطٍ” sîn ile, 10’da “عَلَيْهِ اللَّهُ” zamir kesralı, Ravh “فَسَلُّوْهُ” nûn ile, **Hucurât suresi** 1. Ayette “لَا تَقْدَمُوا” tâ ve dâl’in fethasıyla, 10’da “إِخْوَتَكُمْ” şeklinde, 11’de “تَلْمِزُوا” mîm dammeli, 12’de Ruveys rivayetinde “مِثْنًا” yâ şeddeli, 14. Ayette “لَا” yâ’dan sonra hemze ilavesiyle, **Kâf Suresi** 3. Ayette “مُتَنَّا” mîm’in dammesiyle, 44’te “تَشْفَقُ” şîn şeddeli, **Zâriyât suresi** 49. Ayette “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli şekilde okunmaktadır.¹¹⁶¹

3.4.9.52-57. Tûr ~ Necm ~ Kamer ~ Rahmân ~ Vâkıa ~ Hadîd Sureleri

Tûr suresi 21. Ayette “وَاتَّبَعْتُهُمُ دُرِّيَّاتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ دُرِّيَّاتِهِمْ” şeklinde, 23’te “لَوْ” mîm ve vâv tenvinsiz fethalı, 45’te “يَصْنَعُونَ” yâ fethalı, **Necm suresi** 12. Ayette “أَفَقَمَرُونَهُ” formunda, 19’da Ruveys “أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ” tâ şeddeli meddi lazım olarak, 50’de “عَادًا أُولَىٰ” ibtida hâlinde bu kelime üç vecihle başlanılabilir: “أُولَى-أُولَى-أُولَى”, 55’te “خَاشِعًا” vâsl hâlinde tâ’nın tâ’ya idgâmiyle, **Kamer suresi** 7. Ayette “خَاشِعًا” kalıbında, 11’de “فَقَتَحْنَا” tâ şeddeli, **Rahmân suresi** 22. Ayette “يُخْرِجُ” formunda, 31’de “وَنُحَاسٍ” vakf hâlinde elif ziyadesiyle, 35’te Ravh rivayetinde “وَنُحَاسٍ” sîn mecrur, **Vâkıa**

¹¹⁶¹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 391-399; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 467-482; Ehvâzî, *Müfredetü Ya’kûb*, 161-165; Dâni, *Müfredetü Ya’kûb b. İshak*, 87-89; İbnü’l-Fahhâm, *Müfredetü Ya’kûb*, 241-249; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1776-1790; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi*, 183-188; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya’kûb*, 115-121; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 499-523; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 499-523.

suresi 19. Ayette “وَلَا يُنْزِلُونَ” zây fethalı, 47’de “أَيُّدَا-إِنَّا” hemzenin hazfıyla ve “مُنْتَنَّا” mîm dammeli, 55’te “شَرَبَ” şîn fethalı, 62’de “تَدَّكَّرُونَ” zâl şeddeli şekilde, 89’da Ravh rivayetinde “تَرْجِعُ الْأُمُورُ” vâv med harfî olarak, **Hadîd suresi 5.** Ayette “تَرْجِعُ الْأُمُورُ” formunda, 9’da “يُنْزِلُ” şeklinde ve “لَرُؤْفَتٌ” medsiz olarak, 11’de “فَيُضَعِّفُهُ” ayn şeddeli, 16’da “نَزَّلَ” kalıbında, 15’te “لَا تُؤْخَذُ” tâ ile, 16’da “نَزَّلَ” zây şeddeli ve Ruveys rivayetinde “وَلَا تَكُونُوا” tâ ile, 18’de “يُضَعِّفُ” ayn şeddeli olarak okunmaktadır.¹¹⁶²

3.4.9.58-66. Mücâdele ~ Tahrîm Sureleri

Mücâdele suresi 2 ve 3. Ayetlerde “يُطْفِرُونَ” şeklinde ve “الْيَ” hemzenin tahkiki ve sondaki yâ’nın hazfıyla, 7’de “وَلَا أُكْتَرُ” râ dammeli, 8’de Ruveys “وَيَنْتَجِرُونَ”, 9’da “فَلَا تَنْتَجِرُوا” formunda, 11’de “الْمَجْلِسُ” cîm’den sonra elif olmaksızın ve “أَنْشُرُوا” şîn kesralı, 18’de “وَيَحْسِبُونَ” sîn kesralı, **Haşr Suresi 2.** Ayette “قُلُوبِهِمُ الرُّعْبُ” ayn dammeli, 10’da “رُؤْفَتٌ” medsiz, 14’te “تَحْسِبُهُمْ” sîn kesralı, **Mümtehine Suresi 4 ve 6.** ayette “إِسْوَءٌ” hemze kesralı, 10’da “وَلَا تُمَسِّكُوا” kalıbında, **Saff Suresi 8.** Ayette “مُتِّمٌ” mîm tenvinli râ fethalı olarak, **Münâfikûn Suresi 4.** Ayette “يَحْسِبُونَ” sîn kesralı, 5’te Ravh “لَوْوَا” vâv şeddesiz, **Tegâbûn Suresi 9.** Ayette “تَجْمَعُكُمْ” nûn ile, 17’de “يُضَعِّفُهُ” tef’îl bâbindan, **Talâk Suresi 3.** Ayette “بَالِغِ أَمْرِهِ” ğayn tenvinli ve râ fethalı, 4’te “وَالْيَ” kelimesi Mücâdele suresi 2. Ayette olduğu gibi hemzenin tahkiki ve yâ’nın hazfıyla, 6’da Ravh “وَجِدْكُمْ” vâvın kesrasıyla, 8’de “نُكْرَا” kâf dammeli, 11’de “مُتَيَّنَاتٍ” yâ fethalı, **Tahrîm Suresi 4.** Ayette “تَطَاهَرَا” zâ şeddeli formda okunmaktadır.¹¹⁶³

Cuma Suresinde Mushaf imlasına göre İmam Ya’kûb’un herhangi bir ihtilâflı okuması yoktur.

¹¹⁶² İbn Mihrân, *el-Gâye*, 399-409; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 483-498; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 166-169; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 90-92; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 250-255; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1791-1811; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi*, 188-191; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya’kûb*, 121-125; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 524-541; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 524-541.

¹¹⁶³ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 409-415; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 499-507; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 169-172; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 93-95; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 256-263; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1812-1823; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi*, 191-194; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya’kûb*, 126-130; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 542-561; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 542-561.

3.4.9.67-77. Mülk ~ Mürselât Sureleri

Mülk suresi 22. Ayette Ruveys rivayetinde “سِرَاطِ” sîn ile, 27’de “تَدْعُونَ” dâl şeddesiz, **Kalem Suresi** 14. Ayette “ءَأَنْ كَنْ” hemze ziyadesiyle, **Hâkka Suresi** 9. Ayette “قِيلَهُ” bâ fethalı, 19, 20, 25 ve 26’da “حَسَابِي-كِتَابِي” vasl hâlinde • harflerinin hazfıyla, 28 ve 29’da da “مَالِي-سُلْطَانِي” vasl hâlinde • harflerinin hazfıyla, 41’de “يُؤْمِنُونَ” yâ ile, 46’da “يَذْكُرُونَ” yâ ile ve zâl şeddeli şekilde, **Meâric Suresi** 16. Ayette “تَزَاعَةُ” tâ dammeli, 43’te “نَصَبٍ” nûn fethalı sâd cezimli, **Nûh Suresi** 21. Ayette “وُلْدُهُ” vâv dammeli lâm cezimli, **Cin Suresi** 3, 4, 6-5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 ve 14’te “وَإِنَّهُ” vâv dammeli lâm cezimli, **Müzzemmil Suresi** 3. Ayette Ruveys rivayetinde “لِيُعْلَمَ” meçhul formda yâ dammeli, **Kıyâmet Suresi** 3 ve 36. Ayette “أَيَحْسَبُ” sîn kesralı, 20 ve 21’de “وَيَذْكُرُونَ-يُحِبُّونَ” yâ ile, 27’de “مَنْ رَاقٍ” sekte olmaksızın idğam bila ğunne ile, **İnsân Suresi** 4. Ayette Ravh rivayetinde “سَلَسِلَا” vasl hâlinde tenvinin hazfı, vakf hâlinde elifin isbâtı ile, Ruveys rivayetinde vasl hâlinde tenvinin hazfı, vakf hâlinde ise lâm ile (سَلَسِلًا), 15’te “كَانَتْ” kânt (سَلَسِلًا), 16’da aynı kelime Hafs rivayetiyle aynı şekilde olup; vakf hâlinde râ ile, vasl hâlinde tenvinin hazfıyla, 21’de “خُضِرَ وَإِسْتَبْرَقَ” kâf mecrur, **Mürselât Suresi** 6. Ayette Ravh rivayetinde “عُذْرًا” zâl dammeli, aynı ayette Ya’kûb “نُذْرًا” şeklinde zâl şeddeli, 20’de “لَمْ نَخْلُقْكُمْ” tam idğam vechi, 30’da Ruveys “إِنطَافُوا إِلَى ظِلٍّ” lâm fethalı, 33’te Ravh “جَمَالَتْ” cemi kalıbında, Ruveys cemi formda ve cîm dammeli olarak “جَمَالَتْ” şeklinde okumaktadır.¹¹⁶⁴ **Müddessir Suresi** Mushaf imlasına göre İmam Ya’kûb’un herhangi bir ihtilâflı okuması yoktur.

3.4.9.78-144. Nebe ~ Nâs Sureleri

Nebe suresi 19. Ayette “وَفُحِّتْ” tâ şeddeli, 23’te Ravh “لَبِثَيْنِ” lâm harfini uzatmaksızın, 25’te “وَعَسَافًا” sîn şeddesiz, **Naziât Suresi** 10 ve 11. Ayette “إِنَّا-إِذَا”

¹¹⁶⁴ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 416-428; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 508-528; Ehvâzî, *Müfradetü Ya’kûb*, 172-177; Dâni, *Müfradetü Ya’kûb b. İshak*, 96-99; İbnü’l-Fahhâm, *Müfradetü Ya’kûb*, 264-275; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1824-1854; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya’kûb ve Nâfi*, 194-201; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya’kûb*, 130-135; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 562-581; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 562-581.

ikinci kelimedeki bir hemzenin hazfıyla, 11'de Ruveys "نَاخِرَةً" nûndan sonra elif ziyadesiyle, 16. Ayette "طَوَى" vâv tenvinsiz, 18'de "تَرَكَّى" zây şeddeli, **Abese Suresi** 4. Ayette "فَتَفَعَّلَهُ" ayn dammeli, 25'te "إِنَّا صَبَبْنَا" hemze kesralı, Ruveys öncesinden bu kelimeye vasl ederek okuduğunda hemzeyi fethalı, bu kelimeden ibtidâ edecekse kesralı, **Tekvîr Suresi** 6. Ayette "سُجِرَتْ" cîm şeddesiz, 12'de Ravh "سُعِرَتْ" ayn şeddesiz, 24'te Ruveys "بَطْنَيْنِ" ض yerine ظ ile, **İnfitâr Suresi** 7. Ayette "فَعَدَّ لَكَ" dâl şeddeli, 19'da "يَوْمَ لَا" mîm dammeli, **Mutaffifîn Suresi** 14'te sekte olmaksızın "بَلْ" زَانَ, 24'te "تَعْرِفُ نَضْرَةً" râ fethalı ve tâ dammeli, 31. Ayette "فَاكْهَيْنِ" fâ'dan sonra elif ziyadesiyle, **Târık Suresi** 4. Ayette "لَمَّا" mîm şeddesiz, **Gâşiye Suresi** 4. Ayette "تُصَلَّى" tâ dammeli, 11'de Ruveys "لَا يَسْمَعُ فِيهَا لَاغِيَةً" şeklinde, **Fecr Suresi** 17, 18, 19 ve 20'de "وَيُجِيبُونَ رَبًّا مُّكَلِّمًا" yâ'lı, 25 ve 26'da "يُعَذِّبُ يُونُسَ" zâl ve sâ fethalı formda, **Beled Suresi** 5 ve 7'de "أَيَحْسَبُ" sîn kesralı, **Leyl Suresi** 14'te Ruveys rivayetinde "تَارًا تَلَطَّى" vasl hâlinde tâ'nın şeddesiyle, **Zilzâl Suresi** 6'da Ruveys rivayetinde "يَصْنُرُ" sâdın işmamıyla, **Kâria Suresi** 10. Ayette vasl hâlinde "مَا هِيَ" şeklinde • harfinin hazfıyla, **Hümeze Suresi** 2. Ayette Ravh "جَمَعَ" mimi şeddeli, 3. Ayette "يَحْسِبُ" sîn kesralı, **Tebbet Suresi** 4. Ayette "حَمَّالَةٌ" tâ dammeli, **İhlas Suresi** 4. Ayette "كُفِّرُوا" şeklinde vâv yerine hemze ile ve fâ harfi cezimli olarak okumaktadır.¹¹⁶⁵

İnşikâk, Burûc, A'lâ, Şems, Duhâ, İnşirâh, Alak, Kadr, Beyyine, Âdiyât, Tekâsür, Asr, Fîl, Kureyş, Maûn, Kevser, Kâfirûn, Nasr, Felak ve Nâs surelerinde Mushaf imlasına göre Ya'kûb'un herhangi bir ihtilaflı okuması yoktur.

3.4.9.115. Değerlendirme

Kur'an'ın nüzul sırasına göre Ya'kûb'un okuyuş farklılıklarını ele aldığımız bu kısımda, değişikliklerin fiillerin yapısında, isimlerde ve harflerde meydana geldiğini gözlemledik. Dikkat edilsin ve kolaylık olsun diye farklılık meydana gelen harfleri kırmızı renkle gösterdik. Ayrıca altı çizili olan kelimelerdeki farklı kıraati

¹¹⁶⁵ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 428-439; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 529-558; Ehvâzî, *Müfredetü Ya'kûb*, 177-183; Dâni, *Müfredetü Ya'kûb b. İshak*, 100-105; İbnü'l-Fahhâm, *Müfredetü Ya'kûb*, 276-292; İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 3/1855-1870; Dehîmer, *İhtilâhu beyne Ya'kûb ve Nâfi'*, 201-209; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya'kûb*, 136-144; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 582-604; Abdülmün'im Salih Ferc, "Mushafu'l-Basriyyîn", 582-604.

yalnız Ya‘kûb veya ravileri gerçekleştirmiştir. İtalik olarak verilen kelimelerde İmam Ya‘kûb ve Basra kıraat imamlarından Ebû Amr aynı kıraati gerçekleştirmektedir. Buradan hareketle Ya‘kûb’un kıraat özelliklerini şu şekilde maddeler hâlinde sıralayabiliriz.

- Ashâb-ı kasr diye isimlendirilen imamlar arasında olan İmam Ya‘kûb meddi tabii ve munfasılda bir elif miktarı, meddi muttasılda iki elif miktarı uzatmaktadır. Meddi arız ve meddi linde ise harfin harekesine göre ortaya çıkan üç, dört ve yedi vecih çeşidinden birini almaktadır. Meddi lazım ise diğer kıraat imamlarının da ittifak ettiği gibi dört elif miktarı almaktadır.
- İmam Ya‘kûb Kur’an-ı Kerim hattında hazf edilmiş olan yâ harflerini isbât ederek vakf ve vasl yapmaktadır.
- Ebû Amr ed-Dânî İmam Ya‘kûb’un kıraatine konu olan bu yâ harflerinin vasl ve vakf hâlinde 118 kelimede, sadece vakf hâlinde de 17 kelimede olmak üzere toplamda 135 yerde yer aldığını aktarmaktadır.¹¹⁶⁶
- İmam Ya‘kûb öncesinde yâ harfi bulunan هُمْ, هُمَا, هُنَّ zamirlerindeki hâ harfini dammeli okumaktadır. “فِيَهُنَّ”, “فِيَهُمَا”, “فِيَهُمْ”, “عَلَيْهِنَّ”, “عَلَيْهِمَا”, “عَلَيْهِمْ”, “تَرْمِيَهُمْ”, “أَيْدِيَهُمْ”, “صَيَاصِيَهُمْ”, “تُرْكِيَهُمْ”, “تُولِيَهُمْ”, “لَدَيْهِمْ”, “إِلَيْهِنَّ”, “إِلَيْهِمَا”, “إِلَيْهِمْ”
- Cezm edici bir edattan dolayı sonda bulunan yâ harfinin hazf olunduğu kelimelere bitişen zamirler, Ruveys rivayetinde dammeli olarak okunmaktadır. Örneğin: “فَاسْتَفْتَيْهُمْ” (Saffat 37:11,149), “أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ” (Ankebût 29:51), “أَوَلَمْ تَأْتِيَهُمْ” (Tâhâ 20:133)
- هُمْ zamirlerinin bitişik olduğu kelimeden sonra sakın bir harf gelirse ve hâ harfinden önce yâ harfi bulunursa zamirde bulunan iki harfte ötre ile okunur. Örnek: “عَلَيْهِمُ الْمَلَكَةُ”, “عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ”.
- Bunların dışında, şayet هُمْ zamininin bitiştiği kelimenin son harfi esre ise zaminin iki harfi de esre ile okunur. Örnek: “فِي قُلُوبِهِمُ الْعَجَلُ”.¹¹⁶⁷
- İmam Ya‘kûb “وَهُوَ, فَهُوَ, وَهِيَ, لَّهُوَ, لَهَا, فَهِيَ, ثُمَّ هُوَ, مَا هِيَ,” gibi zamirlerde vakf hâlinde son harfin harekesi fethayı beyan etme kastıyla kelimenin sonuna hâ • harfini ilhak ederek okumaktadır.
- İmam Ya‘kûb “عَلِيٍّ, إِلَيَّ, لَدَيْ, بِيَدَيَّ, بِمُصْرَخِيَّ” kelimelerinde olduğu gibi şeddeli olarak gelen mütekellim yâ harflerinin sonunda vakf yaptığı zaman son harfin harekesi fethayı beyan maksadıyla cezimli • harfi getirerek durmaktadır.

¹¹⁶⁶ Dâni, *Müfradetü Ya‘kûb b. İshak*, 31-33; Nebhân b. Hüseyin Mısıri, *Ya‘kûb*, 19-24.

¹¹⁶⁷ Ehvâzî, *Müfradetü Ya‘kûb*, 84.

- İmam Ya'kûb “هُنَّ لَهُنَّ، عَلَيْنَّ، فَاْمَتْخُوهُنَّ، فِيهِنَّ، وَأَرْجِلِهِنَّ، حَمَلُهُنَّ، أَبْصُرْ هُنَّ” kelimelerinde olduğu gibi şeddeli cemi müennes nûn harflerinde vakf hâlinde hâ • harfini ilhak ederek okumaktadır.
- İstifham manasında olan mâ مَا (فَلَمْ-عَمَّ-لَمْ-يَمْ-فِيَمْ-مَمْ) parantez içinde verilen örneklerde olduğu gibi elif olmaksızın yazılmaktadır. Bu gibi yerlerde İmam Ya'kûb kelimenin sonuna hâ harfi ekleyerek okumaktadır.
- İmam Ya'kûb şu kelimelerin sonunda da vakf hâlinde “يَا أَسْفَاهُ، يَا وَيْلَتَاهُ، يَا يَسْنَاهُ، إِقْتَدَهُ، كِتَابِيَهُ، حِسَابِيَهُ،” hâ harfini ilhak ederken, şu kelimelerin “حَسْرَتَاهُ، نَمَّ هُ مَالِيَهُ، سُلْطَانِيَهُ، مَا هِيَهُ” sonunda bulunan hâ-i sekitle de vasl hâlinde hazf ederek okumaktadır.
- İmam Ya'kûb; “يَا أَبَتَ”، “سُنَّتَ”، “لِمَرَأَتِ الْعَزِيزِ”، “رَحِمَتْ”، “نِعِمَّتَ” gibi kapalı tâ • ile değil de açık şekilde yazılan bu gibi yerlerde vakf hâlinde kapalı tâ'da olduğu gibi • üzerine vakf yapmaktadır.
- Sâd harfinden sonra dâl harfinin geldiği örneklerde (وَمَنْ أَصْدَقُ-يَصْدِفُونَ-) Ruveys sâd-ı müşemme ile okumaktadır.
- Harekenin harekeye olan işmamı: (قَبِيلَ، غِيضَ، وَجِيءَ، سَيْقَ، حَيْلَ، سِيءَ، سَيِّئَتَ) İmam Ya'kûb'un ravilerden Ruveys yapmaktadır.
- “السِّرَاطُ” -”سِرَاطُ” kelimeleri Ruveys rivayetinde “سِرَاطُ” şeklinde sîn ile okunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de 45 yerde bulunan bu kelime elif-lâm takılı olarak 6 yerde, geri kalan 39 yerde ise elif-lâm takısız olarak geçmektedir.
- İmam Ya'kûb ahirete dönüş anlamında kullanılan her yerde “يُرْجَعُونَ-” fiillerini “تُرْجَعُونَ” -”تُرْجَعُونَ” şeklinde muzari harfini fethalı, cîmi de kesralı olarak okumaktadır.
- İmam Ya'kûb cinsinden hükmünü nefyeden lâ لَا harfinin geldiği durumlarda lâ'nın ismini fethalı ve tenvinsiz okumaktadır.
- İmam Ya'kûb “يُنْزَلُ-تُنْزَلُ-نُزِّلُ” şeklinde gelen bütün şeddeli yerlerde nûn'u cezme ederek okumaktadır. Sadece üç yerde bunu yapmamaktadır: En'âm 37, Hicr 21 ve Nahl 101.
- İmam Ya'kûb Kur'an'da 11 yerde bulunan “رُؤُفٌ” lafzını hemze ile, “رُؤُفٌ” kelimesini ise medsiz olarak okunmaktadır. “رُؤُفٌ” kelimesinin yer aldığı ayetler: 2:67,231, 5:57, 58, 18:56, 106, 21:36, 25:41, 31:6, 45:9, 35. On bir yerin altısında “رُؤُفٌ” beşinde “لَرُؤُفٌ” şeklinde yer alan bu kelimenin bulunduğu ayetler şunlardır: 2:143, 207 3:30, 9:117, 128, 16:7, 47, 22:65, 24:20, 57:9, 59:10.
- İmam Ya'kûb “يَحْسِبُ-حَسِبَ” fiilini sîn harfinin kesrasıyla okumaktadır.
- Kur'an-ı Kerim'de 6 yerde bulunan “زَكْرِيَّا” kelimesini her geçtiği yerde sonuna hemze eklentisiyle okunmaktadır. Âl-i İmrân 37'de iki defa ve 38'de, En'âm 85, Meryem 2 ve 7, son olarak da Enbiyâ 89. Ayette bulunmaktadır.

- İmam Ya'kûb müfale kalıbından gelen “يُضَاعَفُ” bu kelimeyi Kur'an'da geçtiği her yerde “يُضَعَّفُ” tefil kalıbından alarak okumaktadır. Bu kelime Kur'an-ı Kerim'de 9 yerde geçmektedir: Bakara 2:245-261 (فَيُضَاعَفُهُ), Nisâ 4:40 (يُضَاعَفُهَا), Hûd 11:20 (يُضَاعَفُ), Furkân 25:69 (يُضَاعَفُ), Ahzâb 33:30 (يُضَاعَفُ), Hadîd 57:11-18 (فَيُضَاعَفُهُ يَضَاعَفُ), Tegâbün 64:17 (يُضَاعَفُهُ).
- Ruveys rivayetinde Kur'an'da beş yerde bulunan tekit nûnu, müşedded nûn, muhaffef nûn olarak cezimli okunmaktadır. Bunlar: Âl-i İmrân 3:196 “لَا يَغْرُوكَ”, Neml 27:18 “لَا يَخْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمٌ”, Rûm 30:60 “وَلَا يَسْتَحْجِنَنَّكَ”, Zuhurf 43:41-42 “تَذْهَبُنَّ نَارِينَكَ”.
- Kur'an'da altı yerde و ile (3:146, 12:105, 22:48, 29:60, 47:13 ve 65:8) “وَكَايُنْ” ve bir yerde ف ile (Hacc 22:45) “فَكَايُنْ” şeklinde bulunan bu kelime vakf hâlinde “وَكَايْ” “فَكَايْ” şeklinde yâ üzerinde nûn harfini okunmadan durulmaktadır.
- İmam Ya'kûb “تُنَجِّ” kelimesinde ki şeddeli cîm harfini, cezimli olarak okumaktadır. Kur'an'da geçtiği yerler: Yûnus 10:92-103 “تُنَجِّكَ”, Meryem 19:72 “تُنَجِّجِي”, Ankebût 29:32-33 “تُنَجِّجِيَّهٗ”, Hicr 15:59 “لَمُنَجِّوهُمْ”.
- “ءِذَا-ءَانَا” kelimeleri artarda gelmektedir. Bu gibi yerlerde İmam Ya'kûb “ءِذَا-ءَانَا” kelimesinde ki ilk hemzeyi okumamaktadır.
- İsrâ 17:35 ve Şuara 26:182. Ayette yer alan “بِالْقُسْطَاسِ” kelimesinin kâf harfi dammeli olarak okunmaktadır.
- İmam Ya'kûb “مِثْنًا” kelimesindeki mîm harfini dammeli olarak okumaktadır. “مِثْنًا” kelimesi Kur'an'da beş yerde geçmektedir: Mü'minûn 23:82, Sâffât 37:16-53, Kâf 50:3, Vâkıa 56:47. Ayrıca Mü'minûn 23:35 “مِثْمٌ” şeklinde geçen kelimenin mîm harfi de dammeli olarak okunmaktadır.
- İmam Ya'kûb kıraatinde “الْمُخْلِصِينَ” kelimesi “الْمُخْلِصِينَ” şeklinde lâm harfinin kesrasıyla okunmaktadır. Bu kelime Kur'an-ı Kerim'de 8 yerde geçmektedir. Yûsuf 12:24, Hicr 15:40 Sâffât 37:40-74-128-160-169, Sâd 38:83.
- İmam Ya'kûb kıraatinde En'am 6:119 “لَيُضِلُّوْنَ”, Yûnus 10:88 “لَيُضِلُّوْا” İbrahim 14:30 “لَيُضِلُّوْا” (Sadece Ruveys rivayetinde), Hac 22:9 “لَيُضِلُّوْا” (Sadece Ruveys rivayetinde), Zümer 39:8. “لَيُضِلُّ” (Sadece Ruveys rivayetinde) kelimelerindeki yâ harfi fethalı olarak okunmaktadır. Aynı kelimenin yer aldığı şu yerlerde; En'am 6:144, “لَيُضِلُّ”, Tevbe 9:115 “لَيُضِلُّ”, Furkân 25:42 “لَيُضِلُّنَا”, Lokmân 31:6 “لَيُضِلُّ” yâ harfi dammeli olarak Mushaf imlasında olduğu gibi okunmaktadır.

17. Hac Suresi 37'de "لَنْ تَنَالَهُ اللَّهُ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ تَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ" tâ ile, 73'te "لَٰنَ الَّذِينَ يَدْعُونَ" yâ ile
18. Mü'minûn Suresi 20. Ayette Ruveys "سَيِّئًا ثُبُتٌ" şeklinde, 88'de Ruveys "بِيَدِهِ مَلَكُوتٌ" zamiri uzatmadan
19. Nûr Suresi 9'da "وَالْخَامِسَةُ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا" şeklinde,
20. Şuarâ Suresi 111'de "وَأَتَّبَاعُكَ" formunda,
21. Neml Suresi 18. Ayette Ruveys "لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمٌ" nûn cezmiyle,
22. Kasas Suresi 70 ve 88'de "تَرْجِعُونَ" şeklinde,
23. Ankebût suresi 17 ve 57. Ayette "تَرْجِعُونَ" şeklinde,
24. Rûm Suresi 11'de Ruveys "تَرْجِعُونَ", Ravh "يَرْجِعُونَ" şeklinde, 60'ta Ruveys rivayetinde "وَلَا يَسْتَخَفُّكَ" nûn cezimli olarak
25. Secde suresi 11'de "تَرْجِعُونَ" şeklinde, 20'de "يَحْسِبُونَ" sîn kesralı ve Ruveys rivayetinde "يَسْأَلُونَ" formunda, 26'da "فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبُ" şeklinde,
26. Ahzâb suresi 14'te Ruveys "تُبَيِّنُتْ" tâ ve bâ'nın dammesi yâ'nın kesrasiyla, 19'da "رَبُّنَا بَاعَدَ" formunda, 37'de Ruveys rivayetinde "جَزَاءً" hemze fetha ile tenvinli ve fâ dammeli,
27. Fâtır suresi 11'de "وَلَا يَنْقُصُ" formunda,
28. Yâsîn suresi 22 ve 83'te "تَرْجِعُونَ" şeklinde, 62'de Ruveys "جُبَلًا" şeklinde, Ravh "جُبُلًا" şeklinde, 81'de Ruveys rivayetinde "يَقْدِرُ" şeklinde, 83'te Ruveys rivayetinde "بِيَدِهِ مَلَكُوتٌ" şeklinde zamir uzatılmadan
29. Sâd suresi 41'de "بِنَصَبٍ" nûn ve sâd fethalı,
30. Zümer Suresi 44'te "تَرْجِعُونَ" şeklinde, 61'de Ravh rivayetinde "وَيُنْجِي" cîm şeddesiz,
31. Mü'min suresi 77'de "تَرْجِعُونَ" şeklinde,
32. Fussilet suresi 10. Ayette "سَوَاءٌ" hemze kesralı, 21'de "تَرْجِعُونَ" şeklinde,
33. Zuhruf suresi 36'da "يُقَيِّضُ" yâ ile, 41 ve 42'de Ruveys "نَذْهَبُنْ-ثُرَيْيَكَ" nûnu muhafat ile, 68'de "لَا خَوْفَ" fâ fethalı, 85'te Ravh "تَرْجِعُونَ" tâ ile, Ruveys "يَرْجِعُونَ" yâ ile,
34. Câsiye suresi 15'te "تَرْجِعُونَ" şeklinde, 28'de "كُلُّ أَمَةٍ تُدْعَى" şeklinde lâm fethalı,
35. Ahkâf suresi 13'te "فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ" fâ fethalı, 33'te "يَقْدِرُ" fiil formunda, yine aynı ayette "وَفَصَّلَهُ" şeklinde elif olmaksızın fâ harfî fethalı ve sâd cezimli,
36. Muhammed suresi 22. Ayette Ruveys "تَوَلَّيْتُمْ" formunda, 22'de "وَتَقَطُّعُوا" sığasında, 25. Ayette "وَأَمْلِي" hemze dammeli ve yâ med harfî,
37. Hucurât suresi 10'da "إِخْوَتَكُمْ" şeklinde, 11'de "تَلْمِزُوا" mîm dammeli,
38. Necm suresi 19'da Ruveys "أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ" tâ şeddeli meddi لازم olarak,
39. Hadîd suresi 16'da Ruveys rivayetinde "وَلَا تَكُونُوا" tâ ile,
40. Mücâdele suresi 7'de "وَلَا أَكْثَرُ" râ dammeli, 9'da "فَلَا تَنْتَجُوا" formunda,
41. Haşr Suresi 2. Ayette "قُلُوبِهِمُ الرُّعْبُ" ayn dammeli,
42. Tegâbün Suresi 9. Ayette "تَجْمَعُكُمْ" nûn ile,

43. Talâk Suresi 6'da Ravh “وَجِدْكُمْ” vâv'ın kesrasıyla,
44. Mülk suresi 27'de “تَدْعُونَ” dâl şeddesiz,
45. Hâkka Suresi 19, 20, 25 ve 26'da “جَسَابِي-كِتَابِي” vasl hâlinde • harflerinin hazfıyla,
46. Cin Suresi 5'te “تَقُولُ” formunda, 28'de Ruveys rivayetinde “لِيَعْلَمَ” meçhul formda yâ dammeli,
47. Mürselât Suresi 6. Ayette Ravh rivayetinde “عُذْرًا” zâl dammeli, 30'da Ruveys “إِنْطَلُّوا إِلَى ظِلِّ” lââm fethalı,

3.3.10. Ya'kûb'un Eleştiriye Maruz Kalan Kıraat Uygulamaları

Zehebî; “Şayet bir kişi bile Ya'kûb'un kıraatini inkâr etmiş olsaydı, bu bilgi bize ulaşır ve bilinirdi.”¹¹⁶⁸ diyerek onu methetmekte ve kıraat uygulamalarının herhangi bir eleştiriye maruz kalmadığını aktarmaktadır. Fakat Ya'kûb'un kıraat uygulamaları kendi ismiyle değil de eleştiriye maruz kalan yedi imamdan herhangi birinin kıraatiyle örtüştüğünde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla eleştirilen bu kıraat, başka bir imam ismiyle tenkit edilmiş olmaktadır. Eleştiriye maruz kalan kıraat uygulamaları şunlardır:

1- Enfâl suresi 42. Ayette “إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ”¹¹⁶⁹ bulunan “بِالْعُدْوَةِ” kelimesini, İbn Kesîr, Ebû Amr ve Ya'kûb ayn harfinin kesrasıyla okumaktadır.¹¹⁶⁹ Kesralı ve dammeli okuyuş Arap dili lehçelerinde bulunmakta ve aynı anlama gelmektedir. Taberî'ye göre her iki kıraat de sahihtir.¹¹⁷⁰ Fakat kıraat imamı Ebû Amr dammeli okuyuşu eleştirmektedir.¹¹⁷¹ Kastallânî dammeli okuma ile ilgili Ahfeş'in (ö. 215/830) *Me'âni'l-Kur'ân*'ından alıntı yaparak (لَمْ يُسْمَعْ مِنَ الْعَرَبِ إِلَّا) (الكُسْرُ) Araplardan sadece kesralı okumanın duyulduğunu aktarmaktadır. Fakat Ahfeş eserinde her iki kıraatin de dilde var olduğunu bildirmekte Kastallânî'nin kendisine atıf yaparak aktardığı ifadeye yer vermemektedir.¹¹⁷²

¹¹⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/170-172.

¹¹⁶⁹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 265; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 282; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 2/579.

¹¹⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11/205.

¹¹⁷¹ Bennâ, *İthâf*, 2/79-80; Kastallânî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 5/2274; İdîme, *Dirâsât*, 1/34.

¹¹⁷² Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî el-Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hudâ Mahmut Kurrah (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990), 2/1/350.

2- Necm suresi 50. Ayette yer alan “عَادَا الْأُولَى” kelimesi eleştiriyeye maruz kalmıştır.¹¹⁷³ İmam Nâfi’nin ravilerinden Verş, Ebû Amr, Ebû Ca’fer ve Ya’kûb bu kelimeyi “عَادَا الْأُولَى” şeklinde tenvinini lâma idğam ederek lâmu dammeli olarak bir elif miktarı uzatarak okumaktadırlar.¹¹⁷⁴ Müberred (ö. 286/900) tarafından bu okuma lahn olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁷⁵

3- Fecr Suresi 25 ve 26’da “يُعَذِّبُ يُونُثَى” zâl ve sâ fethalı formda okunmasının kıraat imamlarından Ebû Amr tarafından eleştiriyeye maruz kaldığı, İbnü’l-Cezerî’nin gençlik döneminde kaleme aldığı eserin tevâtür meselesi kısmında aktarılmaktadır.¹¹⁷⁶ Ebû Amr kesralı okuma dışında gelen kıraati şaz kapsamında değerlendirmektedir. Fakat ilgili eserin bir sonraki sayfasında Sehavî’den alıntı yapılarak her iki kıraatin de tevâtür olduğu vurgulanmaktadır.¹¹⁷⁷

4- Bakara suresi 229. Ayette yer alan şu kelime “يَخَافَا” şeklinde meçhul olarak okunması Ferrâ (ö. 207/822) tarafından (ولا يعجبني ذلك) ifadesiyle hoş karşılanmamıştır.¹¹⁷⁸ Bu kıraat şeklini Hamza, Ebû Ca’fer ve Ya’kûb okumaktadır.¹¹⁷⁹

5- İmam Ya’kûb, Ahkâf suresi 15. Ayette “وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا” bulunan “وَفِصَالُهُ” kelimesini; “وَفِصَالُهُ” şeklinde elif olmaksızın fâ harfî fethalı ve sâd harfî cezimli olarak okumaktadır.¹¹⁸⁰ Bu okuyuşun Hasan-ı Basrî’nin kıraatinde bulunduğunu aktaran Taberî, bütün kurrânın “وَفِصَالُهُ” şeklinde kıraatte ittifak ettiğini ve buna muhalif olan kıraatlerin şaz olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁸¹

6- Hac suresi 22. ayeti kerimede yer alan “ثُمَّ لَيَقَطَّعَ” kelimesindeki lâm harfî iki farklı kıraatle okunmaktadır. Ravh Mushaf imlasında olduğu gibi “ثُمَّ لَيَقَطَّعَ” şeklinde lâm harfini cezimli okumaktadır. Ya’kûb’un diğer ravisi Ruveys ise bu kelimedeki lâm

¹¹⁷³ İdîme, *Dirâsât*, 1/38.

¹¹⁷⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 615; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 403; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 2/1221-1222.

¹¹⁷⁵ İdîme, *Dirâsât*, 38.

¹¹⁷⁶ İbnü’l-Cezerî, *Müncidü’l-mukri’in*, 127.

¹¹⁷⁷ Sehavî, *Cemâlü’l-Kurrâ*, 1/235; İbnü’l-Cezerî, *Müncidü’l-mukri’in*, 128.

¹¹⁷⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. (Mısır: Dârü’l-Mısriyye, 1972), 1/145-146; İdîme, *Dirâsât*, 1/42-43.

¹¹⁷⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 183; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 204; Kastallânî, *Letâ’ifu’l-işârât*, 4/1573-1574.

¹¹⁸⁰ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 393.

¹¹⁸¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 21/138.

harfini “تَمْ لَيْقَطْعْ” şeklinde esreli okumaktadır.¹¹⁸² Bu ayeti kerimede Ravh’ın okuyuşu dil âlimi Müberred (ö. 286/900) tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Müberred “فَلْيَنْطُرْ” kelimesinde cezm edici olan lâm harfinin cezimli okunmasını güzel görürken “لَيْقَطْعْ” kelimesindeki lâm harfinin cezimli olarak okunmasını lahn olarak değerlendirmiştir.¹¹⁸³

3.5. İmam Hasan-ı Basrî Kıraatı

Bu başlık altında Hasan-ı Basrî’nin kıraat metodolojisine ait istiâze ve besmele, med, idğam-izhar, imale-fetha, ibdâl, sıla, işmam ve resmî hat üzerinde vakf ve vasl durumuna ait iskânu’l-hâ, izafet ve ziyade olan yâ harfi ile alakalı okuyuş özelliklerine ait bilgileri ve Hasan-ı Basrî’nin fiil ve isimlerde meydana gelen farklılıklarına, Basra imamı Ebû Amr ve Ya’kûb’la ittifak ettiği okuyuşlara ve şaz olan kıraat uygulamalarına değineceğiz.

3.5.1. İstiâze ve Besmele

Hasan-ı Basrî istiazeyi “أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ” hâliyle almaktadır.¹¹⁸⁴ Burada istiâzenin virgüle kadar olan yeri Haşr suresi evvelinde okunan vecihle aynı olmakla birlikte “إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ” kısmı dâhil edilmiştir. Ayrıca son kısımda yer alan Allah lafzının “ه” si sonrasında gelen “هُوَ” zamirinin “ه” harfine idğam yapılarak okunmaktadır.

Hasan-ı Basrî kıraatine göre istiâze ve besmele çekmek isteyen kişi evveli surede şu vecihlerden biriyle başlayabilir.

Evveli Sure

1. Vakfî küll (her ikisinde de durmak)

¹¹⁸² İbn Mihrân, *el-Gâye*, 331; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 370; Bennâ, *İthâf*, 2/272; Kastallânî, *Letâ’ifü l-işârât*, 7/2966; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 333; Abdülmün’im Salih Ferc, “Mushafu’l-Basriyyîn”, 333.

¹¹⁸³ Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme (Beyrut: Âlemu’l-Kütüb, 1964), 2/134.

¹¹⁸⁴ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 199; Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Muhammed b Muhammed b Alî b Yûsuf İbnü’l-Cezeri, *Nihâyetü’l-berara fî l-kırâ’âti’s-selâs ez-zâ’ide ‘ale’l-‘aşere*, 1; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 13; Bennâ, *İthâf*, 1/108.

أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ **وقف** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وقف** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

2. Vakfî evvel, vaslî sâni (birincide durup, ikincide geçmek)

أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ **وقف** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وصل** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

3. Vaslî evvel- vakfî sâni (birincide geçip, ikincide durmak)

أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ **وصل** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وقف** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

4. Vaslî küll (ikinde de geçerek okumak)

أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ **وصل** بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ **وصل** الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

İki sure arası vecih

Basralı kıraat âlimlerine göre Fatiha suresinin başında yer alan Besmele Fatiha suresine dâhil olan bir ayet değildir. Dolayısıyla altıncı ayet “ صراط الذين انعمت عليهم ” yedinci ayet ise “ غير المغضوب عليهم ولا الضالين ” kısmıdır.¹¹⁸⁵ Hasan-ı Basrî’ye göre iki sure arasında sadece vasl bila besmele vechi alınmaktadır. Sekit bilâ besmele vechi ve diğer besmele ile alınan vecihler yoktur. Çünkü ona göre Fatiha suresi dışında yer alan sure evvellerindeki besmele teberrüken yazılmıştır.¹¹⁸⁶ Dolayısıyla iki sure arası geçişlerde Hasan-ı Basrî için yalnız vasl bilâ besmele vechi bulunmaktadır.¹¹⁸⁷

Enfâl-Tevbe Suresi

Hasan-ı Basrî için ise iki sure arasında sadece tek vecih yer alırken Enfâl veya başka bir sureden Tevbe suresine vasl yapıldığında üç vecih oluşmaktadır.

¹¹⁸⁵ Dâni, *Müfredâtü Ebû Amr*, 46; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 1; Vefâi, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 1; Nebhân b. Hüseyin Mısrî, *Ya 'kûb*, 11.

¹¹⁸⁶ Vefâi, *Kirâeti 'l-Erbea*, 18; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 1.

¹¹⁸⁷ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 200.

1	إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ وَقَفَ بَرَاءَةً مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ
2	إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ سَكَتَ بَرَاءَةً مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ
3	إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ وَصَلَ بَرَاءَةً مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

3.5.2. Med

Hasan-ı Basrî'nin med miktarlarının ölçüsü şöyledir.¹¹⁸⁸

1	Meddi Tabii	1
2	Meddi Muttasıl	2
3	Meddi Munfasıl	1
4	Meddi Lazım	4
5	Meddi Arız	Kasr (1)
6	Meddi Lîn	Kasr (1)

3.5.3. İdğam-İzhar

Hasan-ı Basrî, tenvinli ve şeddeli olmamak kaydıyla, Kur'an'ın neresinde bulunursa bulunsun, iki farklı kelimedede olup harekesi aynı olan misleyn harflerin yan yana geldiği yerlerde idğam-ı kebir yaparak okumaktadır.¹¹⁸⁹ (كَذَّبْتَ تَرْكُنْ-أَفَاقَ قُلْ-إِنَّكَ كُنْتَ-) örneklerinde olduğu gibi. İdğamın yapılmasına engel olan tenvin ve şedde

¹¹⁸⁸ Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 338. Beyit; Hüzeli, *el-Kâmil*, 421-425; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 3/993; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 14; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 2; Vefâi, *Kirâeti'l-Erbea*, 1/47,54-55.

¹¹⁸⁹ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 202; Şemseddin Muhammed b. Halil el-Kabâkibî, *Îzâhu'r-rumûz ve miftahü'l-künûz fî kıraâtî'l-erbea 'aşere*, thk. Ahmet Halid Şükrî (Amman: Dâru Ammâr, 2003), 97; İbnü'l-Cezeri, *Nihâyetü'l-berara*, 2.

dışında ayrıca mütekellim veya muhatap zamiri olma durumu vardır.¹¹⁹⁰ Fakat Hasan-ı Basrî için ilk iki şart söz konusudur.¹¹⁹¹ Dolayısıyla üçüncü şart olan muhatap zamirinden sonra harekeli bir tâ harfî geldiği yerlerde idğam yaparak okumaktadır. (17:47 “كَذَّبْتَ تُرْكُنُ”) Hasan-ı Basrî, Ebû Amr’ın hocalarından biridir. Dolayısıyla Ebû Amr’ın idğamlı okuyuşları Hasan-ı Basrî’nin kıraatinde de bulunmaktadır.¹¹⁹²

Hasan-ı Basrî “الرَّحِيمَ *مَلِكٍ” örnek ayetinde olduğu gibi yerlerde idğam yaparak okumaktadır. Bu gibi yerlerde idğamı kasr, tevassut ve tul (işba‘) ile okumaktadır.¹¹⁹³

“تَّخَذْتُ” ve “فَتَبَدَّلْتُهَا” kelimelerinde bulunan ذ zâl harfini tâ harfine idğam ederek okumaktadır.¹¹⁹⁴

س-ذ-ض-ظ-ز-ج-ص-ش Edatında bulunan dâl harfini sonrasında gelen harflerine idğam ederek okumaktadır.¹¹⁹⁵ Örnek kelimeler “لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ” (Fetih 24.), “لَقَدْ” “وَلَقَدْ دَرَأْنَا” (Nahl 113), “وَلَقَدْ جَاءَهُمْ” (Yusuf 30.), “قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا” (Âl-i İmrân 181.), “سَمِعَ اللَّهُ” (A‘râf 179.), “وَلَقَدْ زَيَّنَّا” (Mülk 5.), “وَلَقَدْ ضَرَبْنَا” (Zümer 27.), “فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ” (Talak 1.) Bu gibi durumda Ebû Amr idğam ile, Ya‘kûb izhar ile okumaktadır.

Meryem suresi birinci ayette yer alan ص (كَيْلِصَص-صَادُ) harfindeki dâl harfî sonrasında gelen “ذِكْرُ” kelimesindeki ذ zâl harfine idğam edilerek okunurken, Yasin suresi ve kalem suresinde bulunan nûn harfleri kesralı (نُونِ وَالْقَلَمِ-يَسْ وَالْقُرْآنِ-نُونِ) ve Şuarâ suresinde bulunan sîn harfindeki nûn (طَسْتَم-سَيْنِ مِيمِ) harfi izhar edilerek okunmaktadır.¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁰ Bennâ, *İthâf*, 1/112.

¹¹⁹¹ Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 97,106.

¹¹⁹² Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 203; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 5; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 17-19; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 17.

¹¹⁹³ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 20.

¹¹⁹⁴ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 17.

¹¹⁹⁵ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 17.

¹¹⁹⁶ Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 446,523; Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 191-192; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 18.

Hasan-ı Basrî sakın bâ harfîni fâ harfîne idğam ederek okur.¹¹⁹⁷ Örnek kelime: Nisâ 74: “أَوْ يَغْلِبُ فَسَوْفَ”. Yine sâ ث harfîni tâ ت harfîne nerede gelirse gelsin idğam ederek okumaktadır.¹¹⁹⁸ (لَيْتَ)

اُ edatında bulunan zâl harfîni sonrasında gelen ت-ز-ص-د-س harflerinden hangisi gelirse idğam ederek okumaktadır.¹¹⁹⁹ Fakat Hasan-ı Basrî اُ edatından sonra cîm gelirse zâl harfîni izhar ederek okumaktadır. Örneğin: “وَإِذْ جَعَلْنَا إِدْ جَنَّتَهُمْ” (125:2-110:5).¹²⁰⁰ Bu son ayette Ebû Amr idğam ederken, İmam Ya’kûb ihtilaflı olmakla birlikte izhar ederek okumaktadır.

لْ edatında bulunan lâm harfînden sonra tâ harfi gelirse Hasan-ı Basrî idğam ederek okumaktadır. Örneğin: 87:16 “بَلْ تُؤْثِرُونَ”.¹²⁰¹ Bu örnekte fiil tâ ile gelmiştir. Fakat Hasan-ı Basrî’nin bu fiili yâ ile okuduğu da aktarılmıştır.¹²⁰² Dolayısıyla yâ ile okunduğunda idğam gerçekleşmez. هْ edatında bulunan lâm harfîni ise sonrasında tâ harfi gelirse (هَلْ تَرَى) idğam etmektedir.¹²⁰³

Hasan-ı Basrî sakın râ harfînin lâm harfîne uğraması durumunda izhar ile okumaktadır. Örneğin: 3:31 “يَغْفِرْ لَكُمْ”, 3:159 “اسْتَغْفِرْ لَهُمْ”.¹²⁰⁴ Ebû Amr bu gibi yerlerde sakın râ harfîni lâm harfîne idğam ederken Ya’kûb izhar yapmaktadır.

İzhâr ile okuyuş genel olarak Hicâz lehçesine, idğâm ise başta Temîm olmak üzere Esed, Kays, Bekr İbn Vâil, Ka’b, Numeyr ve Hüzeyl kabilelerine ait bir olgudur. Buna göre, Hasan-ı Basrî’nin idğamlı okuyuşta mezkûr bedevî kabilelerin, izhârlı okuyuşta ise medenî kabilelerin etkisinde kaldığını söyleyebiliriz.¹²⁰⁵

¹¹⁹⁷ Kabâkibî, *İzâhu’r-Rumûz*, 188; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 18.

¹¹⁹⁸ Kabâkibî, *İzâhu’r-Rumûz*, 190; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 18.

¹¹⁹⁹ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 17.

¹²⁰⁰ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 201; Alî b. Osmân b. Muhammed el-Uzrî İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât fi’l-kırâ’âti’s-selâsete ‘aşere’l-merviyyeti ‘ani’s-sikât* (Suudi Arabistan/Mekke: Ümmülkurâ Üniversitesi/ed-Da’ve ve Usûlu’d-dîn Fakültesi, Doktora Tezi, 1422), 151.

¹²⁰¹ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 202; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 156.

¹²⁰² Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüddin el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhîr*, thk. Sıtkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2010), 10/458.

¹²⁰³ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 17.

¹²⁰⁴ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 201; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 158.

¹²⁰⁵ Demircigil, *Hasan-ı Basrî*, 85.

3.5.4. İmale-Feth

Basra kıraat imamlarından Hasan-ı Basrî, Ebû Amr'ın imale ile okuduğu yerleri fetha sesiyle tilavet etmektedir. Yalnız iki yerde imale ederek okumaktadır. Hasan-ı Basrî Mutaaffî'nin Suresi 14. Ayette yer alan “بَلْ رَانَ” kelimesinde, öncelikle lââm harfini râ harfine idğam eder sonra da râ harfinde imale yapmaktadır.¹²⁰⁶ İkinci imale yaptığı yer ise Tâhâ suresi 124. Ayette yer alan “مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً” (Kim de beni anmaktan yüz çevirirse mutlaka sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz.) “ضُنْكَأَ” kelimesindedir. Hasan-ı Basrî bu kelimeyi tenvinsiz olarak “فعلى” kalıbından okuyarak imale yapmaktadır.¹²⁰⁷ Bu iki yer dışında Hasan-ı Basrî'nin Kur'an-ı Kerimde imale yaparak okuduğu yer yoktur. Ancak Ehvâzî (ö. 446/1055) Furkan suresi 28. Ayetin başında yer alan “يَا وَيْلَتَى” kelimesinde ve Nûr sûresi 21. ayette bulunan “زَكَّى” fiilinde imale yaptığını da aktarmaktadır.¹²⁰⁸ Fakat bu kelime Hasan-ı Basrî'ye göre tâ harfinin kesrası sonrasında ise yâ med harfi olacak şekilde “يَا وَيْلَتَى” okunmaktadır.¹²⁰⁹ Dolayısıyla fetha harekeyi esre harekeye doğru meylettirme yerine direk esreli okuyuş vechi bulunmaktadır.

3.5.5. İbdâl

Hasan-ı Basrî: “الْأَنْبِيَاءُ” (Bakara 33), “النَّبِيِّمُ” (Hicr 51, Kamer 28), “يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ” (Kehf 94, Enbiya 96) kelimelerinin ilk ikisinde hemzeyi yâ harfine son ikisinde ise hemzeyi elif harfine ibdâl ederek okumaktadır.¹²¹⁰ Ayrıca Hasan-ı Basrî bazı kelimelerde bulunan hemzeleri de ibdâl ederek okumaktadır. Örneğin Âl-i İmrân 73'te “عَانَ يُؤْتَى” istifham hemzesinin eklentisi ve ikinci hemzenin elife ibdâl edilmesi, Sebe' suresi 14'te “مُنْسَانَةً” hemzenin elife ibdâl edilmesi, Rûm 43'te “أَنْ يَأْتِيَ يَوْمَ” hemze elife

¹²⁰⁶ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 205; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 196.

¹²⁰⁷ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 388; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 21; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 17 Mukaddime kısmı.

¹²⁰⁸ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 410.

¹²⁰⁹ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 106; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 121; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 365.

¹²¹⁰ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 15; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 17; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 19.

ibdâl edildikten sonra sonraki yâ harfine idğam edilerek okunması. Ayrıca “هَزُوا” kelimesi “هَزُوا” şeklinde vâv’ın hemzeye ibdâli ile okunmaktadır.

3.5.6. Sıla

Hasan-ı Basrî اُنْتُمْ-كُم-هُمْ şeklinde olan cemi zamirlerini sıla ile okumaktadır. Öncesinde bulunan harf kesralı ise zamiri هَمِي-كَمِي şeklinde, öncesinde bulunan harf dammeli ise zamir هُمُو-كُمُو şeklinde okunmaktadır.¹²¹¹ Örnek okuyuşlar: “عَلَيْهِمِ-اُنْتُمْ-” “كُنْتُمْ-عَلَيْكُمْ”. Öncesinde yâ olup sonrası sakın olan “فِي قُلُوبِهِمُ الْعَجَلِ-عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ-” gibi yerlerde bulunan zamirler kesralı olarak okunmaktadır.¹²¹²

3.5.7. İşmam

İşmam dört farklı şekilde meydana gelmektedir:

1- Sakin harften sonra ötre harekeye işaret etmek maksadıyla dudakları öne doğru yumarak yapılan işmam,

2- Sakin olan harfin harekeli harfe işmamı: Yusuf suresi 11. Ayette yer alan “لَا تَأْمَنَّا” kelimesinde yapılan işmam.

3- Harfin harfe olan işmamı: sâd ص harfinin kalınlı ve zây ز harfinin keskinliğinin (الصرائط) (وَمَنْ أَصْدَقُ) gibi kelimelerde birbirine katılıp okunması. Bu harf ferî harflerden olup sâd-ı müşemme diye isimlendirilmektedir.

4- Harekenin harekeye olan işmamı: Parantez içinde verilen bu meçhul fiillerin (قِيلَ, غِيضَ, وَجِيءَ, سِيَقَ, حِيلَ, سِيءَ, سَيِّئَتْ) ilk harfleri aslında dammeliydi. Yapılan i'lâl ile esreli hâle dönüştürüldü. Bu harflerin ötre harekesine işaret etmek maksadıyla dudaklar öne toplanır sonra hızlıca geri çekilerek harf esreli bir şekilde okunur.¹²¹³

¹²¹¹ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 209; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 237; Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 94-95.

¹²¹² İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 238; Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 95; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 2 (26. Beyit); İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 16; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 17; Vefâî, *Kirâetü'l-Erbea*, 19.

¹²¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Hamed, *Kur'an Fonetigi Üzerine Tetkikler*, 502-503.

Hasan-ı Basrî son kısımda bulunan fiilleri işmam ile okumaktadır.¹²¹⁴

3.5.8. Mersûmu'l-Hatt, İzafet ve Ziyade Olan yâ

Hasan-ı Basrî “وَهُوَ, فَهُوَ, وَهِيَ, لَّهُوَ, لَهَا, فَهِيَ” gibi zamirlerde yer alan hâ • harfini iskân/cezm ederek okumaktadır.¹²¹⁵

Hasan-ı Basrî Kur'an'da tâ-i tenis olduğu hâlde açık tâ ile yazılan şu kelimelerde vakf hâlinde hâ ile durur: (رَحِمَتْ-نِعْمَتْ-أَمْرًا-سُنَّتْ-لَعْنَتْ-وَمَعْصِيَتْ-كَلِمَتْ-بَقِيَتْ-).¹²¹⁶ Fakat altı kelimenin sonunda tâ ت ile vakf yapar. Bu kelimeler şunlardır: (مَرْضَاتٍ-يَأْتِي) bu iki kelime nerede olursa olsun, Müminûn 36 “هِيَ هَاتِ”, Neml 60 “ذَاتَ بَهْجَةٍ”, Sâd 3 “وَلَاتَ حِينَ”, ve Necm 19 “أَفَرَأَيْتُمْ”¹²¹⁷.

Hasan-ı Basrî diğer Basralı imamlar gibi Kur'an'da altı yerde و ile (3:146, 12:105, 22:48, 29:60, 47:13 ve 65:8) “وَكَايُنْ” ve bir yerde ف ile (Hacc 22:45) “فَكَايُنْ” şeklinde bulunan bu kelime üzerinde vakf yapacağı zaman; “وَكَايُنْ-فَكَايُنْ” şeklinde yâ üzerinde nûn harfini okunmadan durmaktadır.¹²¹⁸

Hasan-ı Basrî “أَيُّهَا” kelimesinde elif üzerine (أَيُّهَا) vakf yaparak okumaktadır. Bu vakf, Nûr 31, Zuhurf 49 ve Rahman 31. Ayetlerde geçerlidir.¹²¹⁹

Hasan-ı Basrî Kâria 10. Ayette bulunan “مَا هِيَ” ayetinde ki hâ-i sekiti vasl hâlinde hazf ederek, vakf hâlinde isbât ederek okumaktadır.¹²²⁰

İzafet yâ'sından kast edilen mütekellim zamiri olan yâ harfidir. Bu harf isim, fiil ve harflere bitişik şekilde bulunur. Bu şekilde bulunan yâ'ların sayısı toplamda 216 tanedir.¹²²¹ Hasan-ı Basrî izafet yâ'larının bazısını sakın kılarak okumaktadır. Örneğin

¹²¹⁴ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 211.

¹²¹⁵ Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 267.

¹²¹⁶ Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 241-242; Bennâ, *İthâf*, 1/320-321; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 22-23.

¹²¹⁷ Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 242-243; Bennâ, *İthâf*, 1/322; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 23.

¹²¹⁸ Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 246; Bennâ, *İthâf*, 1/326; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 23.

¹²¹⁹ Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 246; Bennâ, *İthâf*, 1/326; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 23.

¹²²⁰ Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 244; Bennâ, *İthâf*, 1/324; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 23.

¹²²¹ İzafet yâ'sı hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 249-255; Bennâ, *İthâf*, 1/333-343.

”ءَايَاتِي الَّذِينَ“، ”حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ“، ”وَأُمِّي“، ”يَدِي“، ”وَجْهِي“، ”رَبِّي الَّذِي“، ”نِعْمَتِي“، ”أَجْرِي إِلَّا“، ”أَهْلَكْنِي اللَّهُ“، ”جَاءَنِي الْبَيِّنَاتُ“، ”مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ“، ”يَا عِبَادِي الَّذِينَ“، ”ءَاتَانِي الْكِتَابُ“، ”لِعِبَادِي الَّذِينَ“، ”مَعِيَ“. Fakat Hasan-ı Basrî, Mülk suresi 28. Ayette yer alan ”مَعِيَ“ kelimesindeki yâ harfini Hafs gibi fethalı, yine lââm harfî cerine bitişen izafet yâ’sını ”لِي“ İbrahim 22, Tâhâ 18, Neml 20 ve Sâd 23-69’da sakın okunurken diğer yerlerde Kâfirûn suresinde olduğu gibi fethalı (وَلِي دِينَ) olarak okumaktadır.¹²²² Ayrıca Hasan-ı Basrî Saff 6’da ”أَخِي فَأَصْبَحَ“ - ”نَفْسِي وَأَخِي“ de Mâide 25 ve 31’te ”صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا“ En’am 153’te ”بَعْدِي اسْمُهُ“ Tâhâ 25’te ”لِي صَدْرِي“ ve Nûh 5’te ”قَوْمِي لَيْلًا“ bulunan izafet yâ’larını fetha ile okumaktadır.¹²²³

Kur’an-ı Kerim hattında kelimelerin sonunda mana itibarıyla bulunan fakat imlâda hazf edilmiş olan yâ harflerinin isbât edilmesi kıraat imamlarınca ihtilâflı bir meseledir. Kimi kıraat imamı bu yâ harfini vakf ve vasl hâlinde isbat ederken kimileri hazf yapmaktadır. Kimi imam da sadece vakf hâlinde isbat ederek okumaktadır. Hasan-ı Basrî de bu gibi yâ’ları vasl hâlinde isbat edip vakf hâlinde hazf etmektedir. Bu yâ’nın isbatı sadece lafızda/telaffuzda belirtilir. Mushaf imlâsında yazılmaz. Bu okuyuşa ait örnek ayet ve kelimeler şunlardır: Bakara 197 ”وَاتَّقُونِي“، Âl-i İmrân 20 ve 175 ”وَأَخْشَوْنِي“، Mâide 44 ”وَأَخْشَوْنِي“، En’am 80 ”هَذَانِي“، Arâf 195 ”كَيْدُونِي“، İbrahim 22 ”أَشْرَكْتُمُونِي“، Hûd 46,78 ve 105 ”فَلَا تَسْتَلْنِي“، Yusuf 66 ”يَأْتِي“ - ”تُخْزُونِي“ - ”فَلَا تَسْتَلْنِي“، İsrâ 62 ve 97 ”أَخْرَجْتَنِي“، Kehf 17, 24, 39, 40, 64 ve 66 ”الْمُهَنْدِي“ - ”تُؤْتُونِي“، Tâhâ 93 ”أَلَا تَتَّبِعُنِي“، Hac 25 ”وَالْبَادِي“، Neml 36 ”تَلْعَمْنِي“ - ”تُبْعِي“ - ”يُؤْتِينِي“ - ”تُرْنِي“ - ”يَهْدِينِي“، Sebe 13 ”كَالْجَوَارِي“، Gâfir 38 ”أَتَّبِعُونِي“، Şûrâ 32 ”الْجَوَارِي“، Zuhuruf 61 ”وَأَتَّبِعُونِي“، Kâf 41 ”الْمُنَادِي“، Kamer 6,8 ”الدَّاعِي“.¹²²⁴ Bu sayılanlar ayetin ortasında bulunan yerlerdir. Kelimenin başında bulunup ve vasl hâlinde yâ’nın isbatıyla okunan ayet ve kelimeler ise şunlardır: Ra’d 9 ”الْمُتَعَالِي“، İbrahim 14, Kâf 14 ve 45 ”وَعِيدِي“، İbrahim 40 ”دُعَايِي“، Hac 44, Sebe 45, Fâtır 26, ve Mülk 18 ”نَكِيرِي“، Kasas 34 ”يَكْدِبُونِي“، Yasin 23 ”يُنْقِذُونِي“، Saffât 56 ”لَتُرْدِينِي“، Gâfir 15,32 ”التَّلَافِي“، Duhân 20,21

¹²²² İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 24.

¹²²³ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 25.

¹²²⁴ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 25-26.

“نَذِيرِي” Mülk 17, “وَنُذْرِي” Kamer 16, 18, 21, 30, 37 ve 39, “فَاعْزَلُونِي”-“تَرْجُمُونِي” Fecr 4, 9, 15 ve 16, “أَهَانِي”-“أَكْرَمَنِي”-“بَالُوَادِي”-“يَسْرِي”¹²²⁵

3.5.9. Müfredât-ı Hasan-ı Basrî (Ferşu'l-hurûf)

Bu başlık altında Hasan-ı Basrî kıraatinin ferşu'l-hurûf bağlamında Mushaf imlasından farklı olarak meydana gelen farklılıklarına değineceğiz. Surelerin ayet sonları ve başlangıcı Basra kıraat ekolünde kimi zaman farklılık arz etmektedir. Örneğin Bakara suresi birinci ayet Mushaf imlasında “الم” ayetiye, Basra kıraat ekolüne göre birinci ayet hurûfu mukatta harfleri dâhil olup ikinci ayetin sonu olan “لِلْمُتَّقِينَ” lafzına kadardır. Dolayısıyla bu kısımda verilen ayet numaraları Hafs rivayetine göre basılan Mushaf imlasındaki sayılara göre tercih edilmiştir.

3.5.9.1. Fatiha Suresi

Hasan-ı Basrî Fatiha suresi 1. Ayette bulunan “الْحَمْدُ” kelimesindeki dâl harfini sonrasında gelen “لِلَّهِ” lââm’ın esresine ittiba için kesrayla okumaktadır. Bu okuyuş şekli Temim ve bazı Atafân kabilelerinin lehçesinde bulunmaktadır.¹²²⁶ Fatiha 4’te “يُعَذِّبُ” dammeli yâ ve bâ ile, 5’te “صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا” şeklinde nekre ve mansup hâlde¹²²⁷ okumaktadır.¹²²⁸ Fatiha suresinde Hasan-ı Basrî idğam ve sıla ile okuma dâhil 5 farklı okuma gerçekleştirmiştir. Bu farklılığın dördünü yalnızca kendisi idğamlı (الرحيم*ملك) okumayı ise Sûsî de yapmaktadır. Hasan-ı Basrî Fatiha suresinde idğam, işmam, ziyade yâ, sıla, zamirlerdeki (فَهُوَ-لَهُ) hâ harfinin sakin kılınması, harf, hareke, isim ve fiillerde meydana gelen farklılıklara dair şaz okuyuşu 4 tanedir.

¹²²⁵ İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 26.

¹²²⁶ Kastallânî, *Letâ’ifu’l-işârât*, 4/1359; Vefâi, *Kirâeti’l-Erbea*, 1/47.

¹²²⁷ Hasan-ı Basrî buradaki okuyuşu En’am 153. Ayette (وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ) Nisâ 68 (وَلَهْدَيْنَاهُمْ) (أَنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ) yer aldığı gibi yapmaktadır. (صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا) ve Hûd 56’da (صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا) yer aldığı gibi yapmaktadır.

¹²²⁸ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/37-43; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 207-208; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 232-235; Kabâkibî, *İzâhu’r-Rumûz*, 91-92; İbnü’l-Cezerî, *Nihâyetü’l-berara*, 2; Kastallânî, *Letâ’ifu’l-işârât*, 4/1359-1367; Bennâ, *İthâf*, 1/363-365; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 31; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 1; Vefâi, *Kirâeti’l-Erbea*, 1/68.

3.5.9.2. Bakara Suresi

Bakara suresi 1. Ayette¹²²⁹ “لَا رَيْبَ” formunda, 6’da “عُشَاوَةٌ”, “عُشَاوَةٌ” ve “عُشَاوَةٌ” şeklinde üç farklı formda, 17 ve 19’da “ظَلَمَاتٍ” şeklinde zâ sakın, 19’da “الصَّوَاقِعِ” kâf ayn harfinde önce olacak şekilde (**bu okuyuş Mushaf hattına muhaliftir**), 20’de “بِخَطْفٍ” şeklinde yâ, hâ ve tâ’nın şeddeli kesrasıyla, 31’de “وَعَلَّمَ آدَمَ” fiil meçhul şeklinde, 38’de “فَلَا خَوْفَ” (Ya ‘kûb’la aynı) fâ fethalı, 40, 47, 83, 122, 211, 246’da “يَا” kelimesini “israile” şeklinde elif ve yâ’nın hazfıyla Kur’an’ın her yerinde, 58’de “خَطِيبَاتِكُمْ” şeklinde, 61’de “إِهْبِطُوا مِصْرَ” râ harfi tenvinsiz olarak, 62 ve 112’de “وَلَا خَوْفَ” (Ya ‘kûb’la aynı) fâ fethalı tenvinsiz hâlde, 67 ve Bakara 231’de yer alan “هَزُّوْا” kelimesi “هَزُّوْا” şeklinde vâv’ın hemzeye ibdâli ile, 70’te bulunan “تَشَابَهَ” fiili “مُتَشَابَهَ” şeklinde, 83’te “لَا يَعْْبُدُونَ” fiil yâ ile ve “حُسْنَى” şeklinde elifi maksura ve nûn harfî tenvinsiz, 85’te “تُفَقِّهُونَ” - “تُفَقِّهُونَ” - “أَمْرَى” şeklinde, 87’de “بِالرُّسُلِ” sîn cezimli, 91’de “تُفَقِّهُونَ”, 97’de bulunan “لِجِبْرِيلَ” kelimesi “لِجِبْرِائِلَ” şeklinde, 98’de “جِبْرِائِلَ” ve “وَرُسُلِهِ” sîn cezimli, 100’de “عُودُوا” meçhul formda (**bu kıraat resmî Mushaf’a muhaliftir**), 102’de “مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ” şeklinde (**Resmî Mushaf’a muhalif olarak**), 104’te vasl hâlinde “زَاعِنًا” nûn tenvinli, 106’da “تَنْسَهَا” şeklinde fethalı tâ ve sîn ile, 111’de “أَمَانِيَهُمْ” yâ harekesiz ve hâ kesralı vasl hâlinde sîla ile, 115’de “تَوَلَّوْا” formunda, 125’te “وَأَخَذُوا” hâ’nın fethasıyla, 128’de “مُسْلِمِينَ” tesniye yerine cemi müzekker formda, “وَأَزْنَا” râ sakın olarak (ayrıca ihtilas yapılarak), 133’de “وَالْأَيْبِكُ” cemi olan isim müfret formda, 140’da “لَمْ يَقُولُونَ” yâ ile, 158’de “يَطْوَعُ” (Ya ‘kûb ile aynı) şeklinde, 161’de “وَالْمَلَائِكَةُ وَالنَّاسُ أَجْمَعُونَ” şeklinde, 165’te “وَلَوْ تَرَى” (Ya ‘kûb ile aynı) tâ ile, “إِنْ وَانْ” (Ya ‘kûb ile aynı) hemzeler kesralı, 168’de “خَطُوتِ الشَّيْطَانِ” şeklinde, 177’de “لَيْسَ الْبِرُّ” - “وَلَكِنَّ الْبِرُّ” râ dammeli ve nûn sakın (vasl hâlinde kesra ile) ve “وَالصَّابِرُونَ” şeklinde merfu formda ve Mushaf hattına uygun şekilde “وَالصَّابِرِينَ” yâ ile de, 182’de “مَوْصِي” (Ya ‘kûb ile aynı) fethalı vâv ve şeddeli sâd ile, 184’te “فِدْيَةُ طَعَامِ مَسْكِينٍ” şeklinde (mîm mîme idğamlı), 185’te “شَهْرٍ” râ fethalı ve “وَلْيَتَكَلَّمُوا” (Ya ‘kûb ile aynı) 189’da “وَالْحِجَّ” Kur’an’ın her yerinde hâ kesralı şekilde ve “وَلَكِنَّ الْبِرُّ” râ dammeli ve nûn sakın (vasl hâlinde kesra ile), 194’te “وَالْحَرَمَاتُ” râ cezimli, 196 ve 197’de “الْحِجَّ” - “الْحِجَّ” Kur’an’ın her yerinde hâ

¹²²⁹ Basra kıraat ekolüne göre hurûfu mukatta harfi (الم) müstakil olarak bir ayet değil, birinci ayetin başıdır.

kesralı şekilde, وَالْعَمْرُؤُ tâ dammeli ve فَلَا رَفِثٌ وَلَا فُسُوقٌ وَلَا جِدَالٌ sâ, kâf ve lâm tenvin ile dammeli, 204'te وَيَشْهَدُ şeklinde, 205'te وَيَهْلِكُ الْحَرْثُ وَالنَّسْلُ yâ fethalı, sâ ve lâm dammeli, 208'de حَطَّوَاتٍ şeklinde, 210'da تَرْجِعُ (Ya 'kûb ile aynı), 221'de وَالْمَغْفِرَةُ tâ dammeli, 233'te لَا تُضَارِرُ şeklinde idğamın fekkiyle, 236'da قَنْزُهُ dâl sakın, 245'te فَيُضَعِّفُهُ (Ya 'kûb ile aynı) elif'in hazfı ve aynın şeddesiyle, 251'de دِفَاعٌ şeklinde (Ya 'kûb ile aynı), 253'te الرُّسُلُ sîn cezimli, 254'te لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ ayn ve tâ harfleri fethalı, 255'te أَلْحَى الْقَيُّومُ yâ ve mim fethalı, 256'da الرُّشْدُ şîn dammeli olarak, 257'de إِلَى الظُّلُمَاتِ lâm cezimli, 259'da نَنْشُرُهَا şeklinde, 260'da رَبِّ أَرْبِي râ cezimli, 261'de يُضَعِّفُ (Ya 'kûb ile aynı), 262, 274 ve 277'de حَوْفٌ (Ya 'kûb ile aynı) fâ harfî tenvinsiz olarak, 265'te أُكْلَهَا (Ebû Amr'la aynı) kâf cezimli, 266'da جَنَاتٍ cemi formda, 271'de فَنِعْمًا ayn ve râ cezimli, 275'te üç yerde de الرَّبُّوَا kelimesi الرَّبَّاءُ şeklinde hemze ilavesiyle meddi muttasıl ile, 279'da bulunan فَأَذْنُوا fiili فَأَذْنُوا şeklinde (okunması resmî Mushaf'a aykırıdır), 280'de فَنَظَرُهُ zâ harfinin iskânıyla ve وَأَنْ تَصَدَّقُوا sâd harfinin şeddesiyle, 281'de تَرْجِعُونَ şeklinde, 282'de وَلِيَّتُكَ emir lâmi kesralı, فَتَذَكَّرْ لِحَدِيثِهِمَا zâl sakın ve kâf kesralı, تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ tâ harfleri dammeli, 283'te كَاتِبًا yerine كُتَابًا şeklinde, 285'te رُسُلِهِ - وَرُسُلِهِ kelimelerindeki sîn harfleri cezimli okunmaktadır.¹²³⁰

Hasan-ı Basrî Bakara suresinde idğam, işmam, ziyade yâ, sıla ve zamirlerdeki (فَهُوَ-لَهُوَ) hâ harfinin sakın kılınması dâhil harf, hareke, isim ve fiillerde Hafs'tan 246 yerde farklı olarak okunmaktadır. İdğam, işmam, sıla ve iskânü'l-hâ dışında yapılan farklılığın sayısı ise 94'tür. Bu okuyuşlardan Basra kıraat imamlarıyla ittifak ettiği sayı 28, Basra imamları dışında kıraat-i aşereden biriyle ittifak ettiği sayı ise 11 toplam sayı 39'dur. Bakara suresinde 55 kelimede okuduğu kıraat şaz kapsamındadır. Usule dair şaz okunuşlarıyla toplamda 88 olmaktadır. Burada şunu ifade edelim ki bu sayılar arasında farklılıklar olabilir. Örneğin bir ayette birden fazla geçen aynı kelimeleri tek tek ele aldığımızda sayı artacaktır. Yine Kur'an'ın her yerinde aynı okunan kelimeleri bir adet varsaydığımızda ise bu sayı azalacaktır. Dolayısıyla burada verilen sayılar net

¹²³⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/50-150; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 210-238; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahü'l-işârât*, 239-312; Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 263-315; İbnü'l-Cezerî, *Nihâyetü'l-berara*, 4-7; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 4/1381-1698; Bennâ, *İthâf*, 1/370-466; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 8-13; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 31-44; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 2-50; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 1/69-272.

bir rakamı ifade etmeyecektir. Ancak bu rakamlar ilgili sure üzerinde şaz okunuşlara dair yaklaşık bir fikir sunacaktır.

3.5.9.3. Âl-i İmrân Suresi

Âl-i İmrân suresi 2. Ayette “الْحَيُّ الْقَيُّومُ” bulunan yâ ve mim fethalı, 3, 48, 65’te “وَالْأَنْجِيلَ” hemze fethalı, 9’da “جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ” şeklinde, 13’te “تَرْوُونَهُمْ” (Ya ‘kûb ile aynı) tâ ile, 15’te “رُضْوَانٍ” râ dammeli, 18’de “شَهِدَ اللَّهُ إِنَّهُ” hemze kesralı, 25’te “لَا” 9. Ayet ve Bakara 2’de olduğu gibi bâ tenvinli, 28’de “تَقِيَّةً” (Ya ‘kûb ile aynı) formunda, 37’de “وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا” fâ şeddesiz, 48’de “وَلَعَلَّمَهُ” (Ebû Amr ile aynı) nûn ile, 48, 93’te “إِسْرَئِيلَ” “israile” şeklinde elif ve yâ’nın hazfıyla Kur’an’ın her yerinde, 49’da “طَائِفًا” ismi fail kalıbında, 66 ve 119’da “هَآ أَنتُمْ” (Ebû Amr ile aynı) ikinci hemze **teshil** ile, 73’te “إِن يُؤْتَى” istifham hemzesinin eklentisi ve ikinci hemzenin elif’e ibdâl edilmesiyle, 75’te “يُورِيَهُ” (Ebû Amr ile aynı) iki yerde de zamirin iskânıyla, 79’da “تَعْلَمُونَ” formunda, 81’de “لَمَّا أَتَيْنَاكُمْ” şeklinde, 83’te “تَرْجِعُونَ” (Ebû Amr ile aynı) tâ ile, 87’de “لَعْنَةُ اللَّهِ * وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعُونَ” (**şeklinde okunması resmî Mushaf’a aykırıdır**) benzer ayet Bakara 161’de geçti, Âl-i İmrân 109’da “تَرْجِعُ” (Ya ‘kûb ile aynı) tâ fethalı ve ayn kesralı şekilde, 115’te “وَمَا تَفْعَلُوا خَيْرٍ” - “فَلَنْ تُكَفِّرُوهُ” tâ ile, 120’de “بِمَا تَعْمَلُونَ” tâ ile, 124 “بِثَلَاثَةِ أَلْفٍ” ve 125’te “بِخَمْسَةِ أَلْفٍ” kelimelerinde “elf” şeklinde müfret sıgıyla, 124’te “مُنْزِلِينَ” zâ kesralı, 125’te “مُسَوِّمِينَ” vâv fethalı, 130’da “الرَّابُّوَا” kelimesi “الرَّيَاءُ” şeklinde hemze ziyadesiyle Kur’an’ın her yerinde meddi muttasıl ile, 142’de “وَيُعَلِّمُ الصَّابِرِينَ” mîm kesralı şekilde, 145’te “تُؤْتِيَهُ” (Ebû Amr ile aynı) zamir iskân ile, 146 ve Kur’an’ın her yerinde “وَكَايُنَ” kelimesi “وَكَايُنَ” şeklinde, vakf hâlinde yâ üzerine “وَكَايِي” şeklinde, aynı ayette bulunan “رُيُّونَ” kelimesi râ’nın dammesiyle ve “فَمَا وَهَنُوا” fiilinde hâ kesralı, 147’de “قُولُهُمْ” lâm dammeli, 153’te “تَصْنَعُونَ” tâ ve ayn fethalı şekilde ve “وَلَا تُلُونَ” vâv’ın hazfıyla, 156’da “غُرَى” zây şeddesiz ve “بِمَا يَعْمَلُونَ” yâ ile, 157’de “تَجْمَعُونَ” tâ ile, 161’de “أَنْ يُغَلَّ” (Ya ‘kûb ile aynı) şeklinde, 162 ve 174’te “رُضْوَانٍ” râ dammeli, 170’de “أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ” (Ya ‘kûb ile aynı) fâ fethalı, 179’da “يُمَيِّزَ” (Ya ‘kûb ile aynı) formunda, “رُسُلِي” kelimesi aynı ayet, 194. Ayet ve Kur’an’ın her

yerinde sîn cezimli olarak “رُسُلٌ” şeklinde, 188’de “لَا تَحْسَبَنَّ” ve “لَا يَحْسَبَنَّ” hem tâ hem yâ ile, 197’de “نُزُلًا” şeklinde zây harfinin iskânıyla okunmaktadır.¹²³¹

hemze ilavesiyle meddi muttasıl ile, 166'da ”بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ” formda, 172'de ”فَسَنَحْشُرُهُمْ” nûn ile okunmaktadır.¹²³²

Farklı olan lafızlar: 52, Basralı imamlardan biriyle ittifak:10, diğerlerinden biriyle ittifak edilen sayı:14, Kalan şaz kıraatler:28 adettir.

3.5.9.5. Mâide Suresi

Mâide suresi 1. Ayette ”حُزْمٌ” şeklinde râ sakın kılınarak, 2'de ”رُضُونَا”-”شَنَانٌ” râ dammeli, nûn sakın hâlde, 3'te ”النَّصْبُ” nûn fethalı ve sâd cezimli şekilde ve ”مُكَلِّبِينَ” kâf cezimli lâm tahfifli, 5'te ”وَالْمُحْصِنَاتُ” sâd kesralı, 6'da ”وَأَرْجُلُكُمْ” lâm dammeli, (bu durumda bu kelime mübteda olur haberi ise mahzuftur takdiri ise ”غُسْلُوهَا” fiilidir; dolayısıyla manası “ayakları yıkayın” şeklinde olur) 8'de ”شَنَانٌ” nûn sakın hâlde, 12, 32, 70, 72, 78 ve 110'da ”إِسْرَائِيلَ” “israile” şeklinde elif ve yâ'nın hafızıyla Kur'an'ın her yerinde ve ”بِرُسُلِي” sîn sakın olarak, 16'da ”رُضُونَا” râ dammeli ve ”مِنَ الظُّلُمَاتِ” lâm sakın, 19'da ”مِنَ الرُّسُلِ” sîn sakın olarak, 25'te ”نَفْسِي وَأَخِي” yâ harfleri her ikisinde de fethalı, 27'de yer alan ”فَقُتِلَ” fiili ”فَقُتِلَ” şeklinde, 28'de ”يَدِي” nûn sakın, 31'de ”وَيَلْتِي أَعْجَزْتُ - سَوَاءَ أَخِي فَاصْبَحْ” şeklinde, 32'de ”مِنْ أَجْلِ” nûn harfinin kesrası ve hemze-i vaslın hafızıyla, ”أَوْ فَسَادًا” nâsp ile ve ”رُسُلَنَا” (Ebû Amr ile aynı) sîn sakın olarak, 33'te ”أَنْ يُقْتُلُوا أَوْ يُصَلِّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ” formunda, 42'de ”لِلسُّحْتِ” hâ dammeli, 46, 47, 66, 68 ve 110'da ”الْأَنْجِيلِ” hemzenin fehâsıyla, 57 ve 58'de ”هَزْرًا” vâv'ın hemzeyle ibdâli ile, 60'da ”مَثْوًى” sâ harfinin iskânın vâv'ın fethasıyla ve ”وَعَبْدٌ” bâ harfinin iskânı tânın kesrasıyla, 62 ve 63'te ”وَأَكْلِهِمُ السُّحْتِ” şeklinde, 67'de ”رِسَالَاتِهِ” (Ya'kûb ile aynı) elif ziyadesiyle, dolayısıyla tâ ve zamirin kesrasıyla, 69'da ”فَلَا خَوْفَ” (Ya'kûb ile aynı) tenvinsiz, 70'de ”رُسُلًا” sîn sakın olarak, 89'da ”عَقْدْتُمْ” kâf tahfif ile, 96'da ”وَطُعْمُهُ” tâ'nın dammesi elif hafız ve ayn cezimli olarak, 105'te ”لَا يَضُرُّكُمْ” dâd harfinin kesrası râ'nın sakın kılınmasıyla, 107'de ”الْأُولَيَّانِ” kelimesi

¹²³² Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/252-296; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 2/5-136; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/179-204; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 252-262; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahü'l-İşârât*, 339-359; Kabâkîbî, *İzâhu'r-Rumûz*, 338-355; Kastallânî, *Letâ'ifu'l-İşârât*, 5/1829-1898; Bennâ, *İthâf*, 1/501-527; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 15-16; İbrahim Damra, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 49-55; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 78-107; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 1/376-481.

“الْأَوَّلَانِ” şeklinde vâv’ın şeddesi ve yâ’nın hazfıyla, 110’da “طَانِرًا” (Ya’kûb ile aynı) ismi fail formunda ve 116’da “وَأَمِّي” şeklinde yâ harfinin iskânıyla okunmaktadır.¹²³³

Farklı olan lafızlar: 48 Basralı imamlardan biriyle ittifak: 12, diğerlerinden biriyle ittifak edilen sayı: 6, Kalan şaz kıraatler: 30 adettir.

3.5.9.6. En‘âm Suresi

En‘âm suresi 1. ve 45. Ayette “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dâl harfi kesralı, aynı ayet, 39, 59, 63, 97 ve 122’de “ظُلُمَاتٍ”-“الظُّلُمَاتِ” lâm cezimli olarak, 10’da “بِرُسُلٍ” sîn cezimli, 12’de “لَا رَيْبَ” bâ tenvinli hâlde, 14’te “وَلَا يَطْعَمُ” yâ harfi fethalı, 16’da “يَصْرِفُ” (Ya’kûb ile aynı) yâ fethalı râ kesralı, 27’de “وَلَا تُكْذِبُ- وَتُكُونُ” (Ebû Amr ile aynı) bâ ve nûn harfinin dammesiyle, 31, 44 ve 47’de “بِعَنَّةٍ” ğayn fethalı, 34, 124 ve 130’de “رُسُلٍ” sîn cezimli, 48’de “فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ” (Ya’kûb ile aynı) fâ fethalı, 53’te “فَنَّا” tâ şeddeli, 55’te “وَلَيْسَتَيْنِ” lâm cezimli ve yâ ile, 57’de “يُقْصُ” fiili “يُقْصُ” şeklinde, 61’de “رُسُلَنَا” (Ebû Amr ile aynı) sîn cezimli, 62’de “مَوْلَاهُمْ الْحَقُّ” kâf fethalı, 63’te “لَنْ نُنْجِيَنَّاهُ”, 64’te “قُلِ اللَّهُ يُجِيبُكُمْ” formunda, 71’de “الشَّيَاطِينُ” şeklinde **resmî Mushaf’a muhalif olarak**, 73’de “كُنْ” nûn fethalı ve “فِي الصُّورِ” vâv fethalı şekilde, 74’te “أَزْرُ” (Ya’kûb ile aynı) râ dammeli, 79’da “وَجْهِي” fethanın hazfıyla, 80’de “مَدَانِي” (Ebû Amr ile aynı) vasl hâlinde yâ’nın isbatıyla, 83’de “يَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مِّنْ يَّشَاءُ” şeklinde, 91’de “حَقَّ قَدْرُهُ” dâl fethalı, 92’de “صَلُّوا إِلَيْهِمْ” cemi formda, 95’de “الْمَنِيِّ” (Ebû Amr ile aynı) iki yerde de yâ cezimli, 96’da “فَالِقُ الْأَصْبَاحِ” hemze fethalı, “وَجَعَلَ اللَّيْلَ” lafzı “وَجَاعَلَ اللَّيْلَ” şeklinde, 98’de “فَمُسْتَقَرٌّ” tâ dammeli ve kâf kesralı, 99’da “وَجَنَّاتٍ مِّنْ أَعْنَابٍ” tâ dammeli, 105’te “دُرُسَتْ” formunda, 108’de “عُدُّوا” (Ya’kûb ile aynı) şeklinde, 109’da “إِنِّهَا” hemze kesralı, 113’de “وَلْيَرْضَوْهُ وَلْيَقْتَرِفُوا” emir lâmları cezimli, 117’de “يُضِلُّ” yâ dammeli, 122’de “مَيِّتًا” (Ya’kûb ile aynı) yâ şeddeli, 124’te “رِسَالَاتِهِ” lâmdan sonra elif ziyadesiyle cemi formda, 125’te “خَرَجًا” râ kesralı, 128’de “وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ” nûn ile, 132’de “عَمَّا تَعْمَلُونَ” tâ ile, 135’de “عَلَى مَكَانَتِكُمْ” nûn’dan sonra elif ziyadesiyle cemi formda, 138’de “خُجْرٌ” hâ dammeli, 139’da “وَأِنْ تَكُنْ مَيِّتَةً” tâ ile, 141’de “يَوْمَ حَصَادِهِ” hâ kesralı ve fethalı şekilde,

¹²³³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/205-222; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 263-272; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-İşârât*, 360-376; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 356-368; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-İşârât*, 5/1928-1986; Bennâ, *İthâf*, 1/528-548; Mütevelli, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 16-17; İbrahim Damra, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 55-60; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 107-128; Vefâî, *Kirâeti’l-Erbea*, 1/482-566.

142’de “حَطَّوَاتِ الشَّيْطَانِ” hâ ferhalı ve tâ cezimli, 146’da “كُلُّ ذِي ظُفْرٍ” fâ cezimli, 152’de “تَنَكَّرُونَ” zâl şeddeli, 153’te “وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي” yâ fethalı, 154’te “أَحْسَنُ” nûn dammeli, 160’da “قُلْهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا” (Ya ‘kûb ile aynı) râ damme ile tenvinli ve lâm dammeli, 161’de “دِينًا قَبِيمًا” kâf fethalı, yâ şeddeli ve kasralı, 162’de “وَنُتَسَكِّي” sîn harfî cezimli olarak okunmaktadır.¹²³⁴ Farklı olan lafızların sayısı: 64, Basralı imamlardan biriyle ittifak: 21, diğerlerinden biriyle ittifak edilen sayı: 7, Kalan şaz kıraatler: 36 adettir.

3.5.9.7. A‘râf Suresi

A‘râf Suresi 3. ve 57. Ayette “تَنَكَّرُونَ” zâl şeddeli, 20’de “مِنْ سَوَاتِيهْمَا” ve 22’de “سَوَاتِيهْمَا” hemzeden sonraki elif’in hazfıyla, 22’de “بِخَصِيفَانِ” yâ, hâ ve sâd kesralı, 25’te “تَخْرُجُونَ” (Ya ‘kûb ile aynı) tâ fethalı râ dammeli, 26’da “سَوَاتِيكُمْ” hemzeden sonraki elif’in hazfıyla ve “وَرِيَاشًا وَلِبَاسَ” yâ fethalı ve elif ziyadesiyle, 27’de “مِنْ سَوَاتِيهْمَا” hemzeden sonraki elif’in hazfıyla, 33’te “حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ” yâ harekesiz ve vasl hâlinde iskât edilerek, 35’de “فَلَا خَوْفَ” (Ya ‘kûb ile aynı) fâ fethalı, 37’de “رُسُلَنَا” (Ebû Amr ile aynı) sîn cezimli, 40’da “لَا يَفْتَحُ لَهُمْ أَبْوَابَ السَّمَاءِ” formunda, 43 ve 53’de “رُسُلٌ” sîn cezimli ve “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dâl harfî kesralı, 44’te “أَنَّ لَعْنَةَ اللَّهِ” şeklinde, 49’da “لَا خَوْفَ عَلَيْكُمْ” (Ya ‘kûb ile aynı) fâ fethalı, 53’de “فَنَعْمَلُ” lâm dammeli, 54’de “يُعْشَى” (Ya ‘kûb ile aynı) formunda, 57’de “نُشْرًا” nûn ile ve “مَيْتٍ” yâ cezimli, 74’te “وَتَنَحَّاثُونَ” hâ fethalı ve önüne elif ziyadesiyle, 81’de “ءَاتِكُمْ” hemze ziyadesiyle, 95 ve 187’de “بِعَنْتَةٍ” ve Kur’an’ın neresinde olursa olsun ğayn fethalı olarak, 101’de “رُسُلُهُمْ” (Ebû Amr ile aynı) sîn cezimli, 105’de “حَقِيقٌ عَلَى أَنْ” ve “مَعِيَ بَنِي إِسْرَءِيلَ” şeklinde, 111’de “أَرْجَنُهُ” cîm’den sonra hemze ziyadesi ve zamirin dammesiyle, 113’de “قَالُوا ءِ إِنَّ لَنَا” istifham hemzesi ziyadesiyle, 117’de “لَأَقْفُ” forumunda, 123’te “ءِ أَمْنْتُمْ بِهِ” istifham hemzesi ziyadesiyle, 124’te “لَأَقْطَعَنَّ - لَأَصْلُبَنَّكُمْ” şeklinde, 127’de “وَيَذْرُكُ” râ dammeli ve “وَالِهَاتِكَ” şeklinde, 128’de “يُورَثُهَا” kalıbıyla, 131’de “طَيْرُهُمْ” elif’in hazfı ve yâ’nın iskânıyla, 133’de “وَالْقَمَلُ” kâf fethalı ve mîm cezimli, 134, 137 ve 138’de “إِسْرَءِيلَ” hemze ve yâ’nın hazfıyla, 137’de “يَعْرِشُونَ” râ dammeli, 138’de “يَعْكُفُونَ” kâf kesralı, 143’de “رَبِّ أَرْزِي” râ cezimli, 146’da “إِيَّايَ الَّذِينَ” vasl hâlinde yâ’nın iskâtıyla ve “الرُّشْدِ” şîn dammeli,

¹²³⁴ Ferrâ, *Me‘âni l-Kur‘ân*, 1/328-267; Zeccâc, *Me‘âni l-Kur‘ân ve i‘râbuhû*, 2/227-312; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/223-239; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 273-285; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu l-işârât*, 377-404; Kabâkibî, *İzâhu r-Rumûz*, 369-392; Kastallânî, *Letâ’ifu l-işârât*, 5/2007-2131; Bennâ, *İthâf*, 2/5-42; Mütevellî, *el-Fevâ’idü l-Mu‘tebera*, 17-19; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 60-67; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 129-151; Vefâi, *Kirâeti l-Erbea*, 1/567-665.

150'de "قَالَ ابْنُ أُمِّ" mîm kesralı, 156'da "مَنْ أَشَاءَ" kelimesi "أَسَاءَ" şeklinde, 157'de "وَالْأَنْجِيلِ" hemzenin fethasıyla Kur'an'ın her yerinde, 163'de "لَا يُسْبِثُونَ" yâ dammeli, 164'te "مَغْنِرَةً" tâ dammeli, 165'te "بَيْسَ" yerine "بُسَ" şeklinde, 169'da "وَرُثُوا" formunda ve "أَفَلَا يَعْقِلُونَ" (Ebû Amr ile aynı) yâ ile, 172'de "نُزِّيَاتِهِمْ" yâ'dan sonra elif ziyadesiyle dolayısıyla tâ ve hâ'nın kesrasıyla, 187'de "بِعَنَّةٍ" ğayn fethalı, 193'te "يَنْبَغُوكُمْ" formunda, 195'te "يَبْطِشُونَ" tâ dammeli, "كَيْفُونِي فَلَا تُنْظِرُونِي" vasl hâlinde yâ'nın isbatı, vakf hâlinde hazfıyla, 196'da "إِنَّ وَلِيَ اللَّهِ" fetha ile şeddeli bir yâ harfi ile okunmaktadır.¹²³⁵ Farklı olan lafızların sayısı: 54, Basralı imamlardan biriyle ittifak: 14, diğerlerinden biriyle ittifak edilen sayı: 14, Kalan şaz kıraatler: 26 adettir.

3.5.9.8. Enfâl Suresi

Enfâl suresi 11. Ayette "إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ" şeklinde, 16'da "دُيْرُهُ" bâ cezimli, 17'de "وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى" şeklinde, 19'da "وَلِإِنَّ اللَّهَ" hemze kesralı, 37'de "لِيَمْتَرِ" (Ya 'kûb ile aynı) formunda, 39'da "بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ" (Ya 'kûb ile aynı) fiil tâ ile, 42'de "بِالْعُرْوَةِ" ayn kesralı her iki yerde de aynı şekilde, 44'te "تَرْجِعُ" (Ya 'kûb ile aynı) hâlinde, 46'da "فَتَفَقَّهُوا" şîn kesralı, 60'da "رَبَاطٌ" kelimesi "رُبُطٌ" şeklinde ve "بُرْهَانُونَ بِهِ" yâ ile, 61'de "لِلسَّلَامِ" sîn kesralı, 70'de "مِمَّا أَخَذَ" fiil malum şekilde okunmaktadır.¹²³⁶ Farklılık sayısı 13, Basralı imamlardan biriyle ittifak edilen 5, diğer imamlardan biriyle ittifak edilen 3, şaz okunuş 5 tanedir.

3.5.9.9. Tevbe Suresi

Tevbe suresi 3. Ayette "يَوْمَ الْحَجِّ" ve Kur'an'ın her yerinde hâ harfi kesralı ve "إِنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ" şeklinde hemze ve nûn kesralı, 4'te "مِنَ الْمُشْرِكِينَ" nûn vasl hâlinde kesralı, 12'de "لَا إِيْمَانُ لَهُمْ" hemze kesralı yâ med harfi olarak, 15'te "وَيُثِيبُ اللَّهُ" bâ fethalı, 21, 72 ve 109'da "وَرُضُونًا" râ dammeli, 24'te "وَعَشِيرَتُكُمْ" kelimesi "وَعَشَائِرُكُمْ" şeklinde

¹²³⁵ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/368-402; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 2/313-398; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/239-271; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 286-299; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 405-430; Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 393-413; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 5/2160-2235; Bennâ, *Îthâf*, 2/43-75; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 19-21; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 67-74; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 152-177; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 2/4-92.

¹²³⁶ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/272-282; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 300-304; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 431-439; Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 414-420; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 5/2267-2285; Bennâ, *Îthâf*, 2/76-85; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 21-22; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 74-75; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 178-188; Vefâi, *Kirâeti'l-Erbea*, 2/93-122.

şeklinde, 30'da “يُضَاهُونَ” hemzenin hazfı ve hâ harfinin dammesiyle, 35'te “يَوْمَ نُحْمَى” tâ ile, 37'de “يُضِلُّ” (Ya'kûb ile aynı) dâd kesralı, 40'da “كَلِمَةً” ref hâlinde, 57'de “مَخْلًا” (Ya'kûb ile aynı) şeklinde, 58'de “يَلْمُزُكَ” (Ya'kûb ile aynı) mîm'in dammesiyle, 61'de “قُلْ أَذُنٌ خَيْرٌ” nûn ve râ damme ile tenvinli, 66'da “إِنْ يُعْثَبْ عَنْ طَائِفَةٍ” şeklinde, 70'de “رُسُلُهُمْ” (Ebû Amr ile aynı) bu kelime Kur'an'ın her yerinde sîn harfî cezimli olarak, 77'de “يُكَذِّبُونَ” yâ dammeli ve zâl şeddeli, 79'da “يَلْمُزُونَ” (Ya'kûb ile aynı) mîm'in dammesiyle, 83'te “مَعَى” iki yerde de yâ'nın iskânıyla, 90'da “الَّذِينَ كَذَّبُوا” zâl şeddeli, 100'de “وَالْأَنْصَارُ” (Ya'kûb ile aynı) râ dammeli, 103'te “تُطَهَّرُهُمْ” râ cezimli ve “إِنَّ صَلَواتِكَ” cemi formda, 104'te “أَلَمْ تَعْلَمُوا” tâ ile, 106'da “مُزَجَّلُونَ” vâv'dan önce dammeli hemze ziyadesiyle, 109'da “جَزْفٍ” râ sakın, 110'da “إِلَى أَنْ تَقْطَعَ” (Ya'kûb ile aynı) illâ edatı burada harfî cer olan ilâ şeklinde (bu okuyuş Mushaf imlasına muhalefet oluşturmaktadır), 111'de “فَيَقْتُلُونَ وَيَقْتُلُونَ” şeklinde, 117'de “تَزِيغٌ” tâ ile okunmaktadır.¹²³⁷

3.5.9.10. Yûnus Suresi

Yûnus Suresi 2. Ayette “لَسِخْرٌ” sîn harfinden sonra bulunan elif'in hazfıyla ve sîn kesralı hâ cezimli, 3'te “تَذَكَّرُونَ” zâl şeddeli, 10'da “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ve Kur'an'ın her yerinde vasl hâlinde dâl kesralı, 13, 21, 74 ve 103'te “رُسُلًا”-“رُسُلَنَا”-“رُسُلُهُمْ” (zamire muzaf olanlar Ebû Amr ile aynı) bu kelime Kur'an'ın her yerinde sîn harfî cezimli olarak, 16'da “أَذْرَ عَنْكُمْ” cezimli bir hemze ve dammeli tâ ziyadesi ve yâ'nın hazfıyla, 21'de “يَمْكُرُونَ” (Ya'kûb ile aynı) yâ ile, 22'de “يُسَيِّرُكُمْ” kelimesi yerine “يُنْشِرُكُمْ” şeklinde, 24'te “كَأَن لَّمْ يَغْنُ”-“وَأَزِيدَتْ” şeklinde, 26'da “قَتَرٌ” tâ cezimli, 31'de “الْمَيِّتِ” (Ebû Amr ile aynı) yâ cezimli, 35'te “يَهْدِي” hâ fethalı, 37'de “لَا رَيْبًا” bâ tenvinli, 45'te “تَحْمُسُونَ” nûn ile, 56'da “يُرْجَعُونَ” yâ ile, 58'de “فَلْيَتَفَرَّحُوا” tâ ile ve lâm kesralı, “تَحْمُسُونَ” (Ya'kûb ile aynı) tâ ile, 61'de “وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ” (Ya'kûb ile aynı) râ harfleri dammeli, 62'de “لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ” (Ya'kûb ile aynı) fâ harfî tenvinsiz, 72'de “أَجْرِي” yâ sakın, 78'de “وَيَكُونُ لَكُمْ” yâ ile, 90'da “وَجُوزْنَا بَيْنِي إِسْرَءِلَ الْبَحْرَ فَاتَّبِعْهُمْ” şeklinde, 90, 93 ve Kur'an'ın her yerinde “إِسْرَءِلَ” kelimesi “إِسْرَءِلَ” şeklinde elif ve yâ harfinin hazfıyla,

¹²³⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/283-306; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 305-313; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahü'l-işârât*, 440-454; Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 421-432; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 5/2303-2342; Bennâ, *İthâf*, 2/86-102; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 22-23; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 75-79; Vefâî, *Kirâetü'l-Erbea*, 2/123-184; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 189-209.

“أَنَا أَنْتَبُكُمْ” yerine “ءَاتِيكُمْ” bu ayet Hasan-ı Basrî kıraatine göre tam olarak şu şekilde; 47’de “وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ آيَةِ آتِيكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسَلُونِي” ذَابَا” hemze cezimli, 51’de حُصْنِصَ” meçhul formda, 56’da “حَيْثُ نَشَاءُ” nûn ile, 60’da “وَلَا تُقْرَبُونِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 64’te “حُظًا” şeklinde, 66’da “تُؤْتُونِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 76’da “حَتَّى يَكُونَ خُرُصًا” iki yerde de vâv dammeli, 84’te “يَا أَسْفَى” fâ kesralı, 85’te “مِنْ رُوحٍ” her iki yerde de râ harfî dammeli 94’te “تُقَدُّونِي” yâ ziyadesiyle, 105’te “وَكَاءَنَ” şeklinde, 107 ve Kur’an’ın her yerinde “بَعَثَ” şeklinde gayn fethalı, 109’da “يُوحَى” (Ebû Amr ile aynı) fiiller yâ ile ve hâ fethalı, 110’da “قَدْ كُنْتُمْ أَفْئِسَافَ” (Ebû Amr ile aynı) şeklinde ve “الرُّسُلُ” kelimesindeki sîn burada ve Kur’an’ın her yerinde cezimli olarak okunmaktadır.¹²⁴⁰

3.5.9.13-14. Ra‘d Suresi ~ İbrahim Suresi

Ra‘d Suresi 2. Ayet “نَذِيرٌ” nûn ile, 3’te “يُعْشَى” (Ya ‘kûb ile aynı) formunda, 4’te “قَطْعًا مُتَجَاوِرَاتٍ وَجَنَابٍ مِنْ أَغْطَابٍ وَزَرْعٍ وَنَخِيلٍ صِنْوَانٍ وَغَيْرِ صِنْوَانٍ” şeklinde, 9, 30, 32 ve 36’da “الظُّلُمَاتِ” “مَالِي”-“عِقَابِي”-“وَالْيَهُ مَتَابِي”-“الْمُتَعَالِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 16’da “لَمْ يَكُنْ لَكُمْ” lââm cezimli, 17’de “يَقْدِرُهَا” dâl cezimli ve “وَمِمَّا تُوقِدُونَ عَلَيْهِ” tâ ile, 32 ve Kur’an’ın her yerinde “وَمِنْ عِنْدِهِ” kâf cezimli, 43’te “أَكْلَهَا” (Ebû Amr ile aynı) kâf cezimli, 47’te “اللَّهُ” lââm harfî cer olarak, **İbrahim Suresi** 1 ve 5. Ayette “الظُّلُمَاتِ” lââm sakın, 2’de “لَا يُصِدُّونَ” şeklinde, 9, 10, 11, 13, 47 ve Kur’an’ın her yerinde “رُسُلُهُمْ”-“رُسُلُهُمْ”-“رُسُلُهُمْ” sîn harfî sakın, 12’de “سُبُلَنَا” (Ebû Amr ile aynı) bâ harfî cezimli, 14 ve 22’de “بِمَا أَشْرَكْتُمُونِي”-“وَعِيدِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 19’da “خَالِقُ” ismi fail kalıbında, 22’de “لِي” yâ sakın olarak, 23’te “وَأَدْخِلْ” lââm dammeli, 25’te “أَكْلَهَا” (Ebû Amr ile aynı) kâf cezimli, 31’de “قُلْ لِعِبَادِي الَّذِينَ” yâ sakın dolayısıyla vasl hâlinde iskât edilerek ve “لَا تَبِيعَ فِيهِ وَلَا خِلَالٍ” ayn ve lââm fetha ile, 34’te “مِنْ كُلِّ مَا” lââm tenvinli, 42’de “إِنَّمَا نُزَخِّرُهُمْ” nûn ile okunmaktadır.¹²⁴¹

¹²⁴⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/332-350; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 327-336; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 478-494; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 455-467; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 6/2490-2547; Bennâ, *İthâf*, 2/139-158; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 24-25; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 85-90; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 237-251; Vefâî, *Kirâeti’l-Erbea*, 2/281-326.

¹²⁴¹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/351-367; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 337-344; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 495-505; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 468-476; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 6/2567-

3.5.9.15-16. Hicr Suresi ~ Nahl Suresi

Hicr Suresi 2. Ayette “رَبِّمَا” bâ şeddeli, 8’de “تَنْزِيلُ” tâ ve nûn fethalı ve “الْمَلَكَةُ” tâ dammeli, 15’te “سُكْرَتٌ” kâf tahfifli, 27’de “وَالْجَانُّ” elif fetha ile, 41’de “صِرَاطٌ عَلَيَّ” (Ya ‘kûb ile aynı) şeklinde, 51’de “وَنَبِيَّهُمْ” hemzenin yâ’ya ibdâli ile, 53’te “وَلَا تُخْزُونِي” -“فَلَا تَفْضَحُونِي” nûn kesralı, 68 ve 69’da “يَنْفُطُ” nûn kesralı, 82’de “يَنْحُثُونَ” hâ harfinin fethasıyla, **Nahl Suresi** 2. Ayette “تَنْزِيلُ” tâ ve nûn fethalı ve “الْمَلَكَةُ” (Ya ‘kûb ile aynı) tâ dammeli, 12’de “وَالنُّجُومُ” mîm fethalı ve idğamı kebir ile, 16’da “وَبِالنُّجُومِ” nûn dammeli, 17 ve 90’da “تَنْكَرُونَ” zâl şeddeli, 27’de “شُرَكَائِي” hemzenin hazfı ve yâ kesralı olarak Kur’an’ın her yerinde aynı şekilde, 35’te “الرُّسُلُ” sîn cezimli, 43’te “بُرُوحِي” formunda, 66’da “تَسْقِيكُمْ” (Ya ‘kûb ile aynı) nûn fethalı, 68’de “يَعْرِشُونَ” râ dammeli, 75’te “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dâl kesralı, 79’da “أَلَمْ تَرَوْا” (Ya ‘kûb ile aynı) tâ ile, 80’de “طَعْنَكُمْ” ayn fethalı, 96’da “وَلَنُجْزِيَنَّ” yâ ile, 103’te “الْإِسْنَانُ” elif-lâm ziyadesiyle marife hâlde, 112’de “وَالْخُوفُ” fâ harfî fetha ile, 116’da “أَلَسِنْتُمْ الْكُذِبُ” bâ harfî kesralı ve 124’te “إِنَّمَا جَعَلَ السَّيِّئَاتِ” cîm, ayn ve tâ harfî fethalı olarak okunmaktadır.¹²⁴²

3.5.9.17. İsrâ Suresi

İsrâ Suresi 1. Ayette “لَنَرِيَّ” nûn fethalı, 2, 4, 101, 104 ve Kur’an’ın tamamında “إِسْرَإِيلُ” kelimesi “إِسْرَإِيلُ” şeklinde elif ve yâ harfinin hazfıyla, 5’te “عِبَادًا” kelimesi “عَبِيدًا” hâlinde ve “خَلَّلُ” olarak mazi formda, 13’te “طَائِرَةً” lafzı “طَيْرَةً” şeklinde ve “وَيَخْرُجُ” (Ya ‘kûb ile aynı) formunda, 16’da “أَمْرًا” (Ya ‘kûb ile aynı) hemzeden sonra bir elif ziyadesiyle meddi bedel olarak, 27’de “إِنَّ الْمُنْذِرِينَ” bâ sakın ve zâl tahfifle, 31’de “خَطَأً” hâ fethalı, 35’te “بِالْقُسْطِ” kâf dammeli, 41’de “وَلَقَدْ صَرَّفْنَا” râ tahfif ile, 42’de “كَمَا تَقُولُونَ” tâ ile, 62 ve 97’de “لَمَّا أَخَّرْتَنِي” -“الْمُهْتَدِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 64’te “يَوْمَ يَدْعُوا كُلُّ أُنَاسٍ بِكِتَابِهِمْ” 71. “ثُمَّ لَا يَجِدُوا” yâ ile, 68 ve 69’da “وَرَجَلَ” cîm cezimli, 68 ve 69’da “يَوْمَ يَدْعُوا كُلُّ أُنَاسٍ بِكِتَابِهِمْ” şeklinde (Hasan-ı Basrî bu ayette yer alan “بِلَامِهِمْ” kelimesi yerine “بِكِتَابِهِمْ” şeklinde

2579, 2591-2605; Bennâ, *İthâf*, 2/159-172; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 25-26; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 90-93; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 252-264; Vefâi, *Kirâeti'l-Erbea*, 2/327-376.

¹²⁴² İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/3-13; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 345-352; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 506-519; Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 477-487; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 6/2621-2635, 2648-2673; Bennâ, *İthâf*, 2/173-191; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 26-27; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 93-97; Vefâi, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 265-284; Vefâi, *Kirâeti'l-Erbea*, 2/377-436.

Mushaf imlasına muhalif olarak okumaktadır), 77’de ve Kur’an’ın her yerinde “مَخْرَجَ مَدْحَلٍ” mîm harfleri fethalı, 80’de “زُئِلْنَا” (*Ebû Amr ile aynı*) kelimesi sîn ile, 92’de “كِنْفًا” sîn sakin, 99’da “لَا رَيْبًا فِيهِ” bâ tenvinli, 111’de “وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ” dâl kesralı olarak okunmaktadır.¹²⁴³

3.5.9.18. Kehf Suresi

Kehf Suresi 1. Ayette “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dâl harfî kesralı, 1-2 “عَوَجًا قَتِيمًا” arasında vasl hâlinde sekte olmaksızın ifha ile, 5’te “كَلِمَةً” tâ dammeli, 17’de “تَرَّاورُ” (*Ebû Amr ile aynı*) zây şeddeli, 17 24, 39, 40, 64, 66’te “أَنْ يُؤْتِيَنِي”-“أَنْ تَرْنِي”-“أَنْ يَهْدِيَنِي”-“أَلْمُهَيْدِي”-“أَنْ تُعَلِّمَنِي”-“تَنْبَغِي”-“لَا رَيْبًا فِيهَا” şeklinde, 21’de “وَتَقْلِبُهُمْ” şeklinde, 25’te “ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ” tenvinin hazfıyla kesralı ve “غُلِيَّوَا” fiil meçhul formda, 26’da “وَلَا تُشْرِكْ” şeklinde nehiy formda, 28’de “وَلَا تُعَذِّبْ عَيْنَيْكَ” şeklinde, 33’te “أَكَلَهَا” (*Ebû Amr ile aynı*) kâf cezimli, 34 ve 42’de “يُثْمِرُهُ”-“يُثْمِرُ” (*Ebû Amr ile aynı*) sâ dammeli mîm cezimli olarak, 38’de “لَكِنْ أَنَا هُوَ اللَّهُ” ziyadesiyle ve nûn cezimli şekilde **Mushaf imlasına muhalif olarak**, 47’de “وَيَوْمَ تُسْأَلُ الْجِبَالُ” (*Ebû Amr ile aynı*) şeklinde, 51’de “وَمَا كُنْتَ”-“عَصْدًا” tâ ve dâd fethalı, 52’de “شُرَكَائِي” şeklinde hemzenin hazfı ve yâ kesralı olarak Kur’an’ın her yerinde, 55’te “قَبْلًا” kâf kesralı bâ fethalı, 56’da “هُرُّوَا” hemze ile, 59’da “لِمُهْلِكِهِمْ”, 60’da “حُفْبًا”, 63’te “وَمَا آتْسَانِيهِ”, 66’da “رَشَدًا”, 67, 72 ve 75’te “مَعِي”, 68 ve 91’de “خَيْرًا”, 71’de “لِتُغْرَقَ”, 77’de “لِتُخَذَّتْ”, 85’te “قَاتِنَع”, 86’da “حَامِيَةٍ”, 88’de “جَرَاء” (*Ebû Amr ile aynı*), 89 ve 92’de “أَتْبَع”, 90’da “نَكَا” kâf tenvinli sonda ki hemze hazf edilerek, 99’da “فِي الصُّورِ” vâv fethalı ve 106’da “وَرُسُلِي” sîn cezimli ve hemze ile okunmaktadır.¹²⁴⁴

¹²⁴³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/14-23; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 353-360; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 520-531; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 488-497; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 6/2692-2728; Bennâ, *Îthâf*, 2/192-207; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 27; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 97-100; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 285-296; Vefâî, *Kirâeti’l-Erbea*, 2/436-476.

¹²⁴⁴ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/24-35; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 361-370; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 532-549; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 498-511; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 6/2743-2808; Bennâ, *Îthâf*, 2/208-230; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 28; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 100-105; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 296-307; Vefâî, *Kirâeti’l-Erbea*, 3/4-55.

aynı) formunda ve “وَحْيَهُ” (Ya ‘kûb ile aynı) yâ fethalı, 121’de “سَوَّاهُمَا” elifin hazfıyla ve “يَخْصِفَانِ” hâ kesralı sâd şeddeli, 124’te “فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْجِي” tenvinin hazfı ve kâf imale ile, 130’da “وَاطْرَافِ النَّهَارِ” fâ harfî kesralı, 131’de “زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا” (Ya ‘kûb ile aynı) hâ harfî fethalı olarak okunmaktadır.¹²⁴⁶

3.5.9.21. Enbiyâ Suresi

Enbiyâ Suresi 4 ve 112. Ayette “قُلْ رَبِّ” - “قُلْ رَبِّي” mazi fiil yerine emri hazır kalıbında ve lâmin râ harfine idğamıyla, 7 ve 25’te “يُوحَى” formunda, 21’de “يُنْشِرُونَ” yâ fethalı, 24’te “مَعِيَ” yâ harekesiz, 25, 37 ve 92’de “فَاعْبُدُونِي” - “فَاعْبُدُونِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 34’te “مُتٌ” mîm dammeli, 36’da “هُرُّوْا” vâv yerine hemze ile, 40’da “بِغَتَّةٍ” gayn fethalı, 45’te “وَلَا تَسْمِعُ الصَّمَّ” şeklinde, 81’de “الرِّيَّاحِ” elif ziyadesiyle cemi formda, 87’de “فِي الظُّلُمَاتِ” lâm cezimli, 92’de “أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ” merfu formda, 96’da “كَطَيِّ السَّجِّلِ لِلْكِتَابِ” şeklinde hemze elife ibdâl edilerek, 104’te “كَطَيِّ السَّجِّلِ لِلْكِتَابِ” şeklinde cîm cezimli lâm tahfifli ve “لِلْكِتَابِ” kelimesi müfret formda okunmaktadır.¹²⁴⁷

3.5.9.22. Hac Suresi

Hac Suresi 5. Ayette “مِنَ الْبَيْتِ” ayn harfî fethalı, 7’de “لَا رَيْبًا فِيهَا” bâ tenvinli, 9’da “ثَانِي عَظْفِهِ” ayn fethalı, 20’de “يُصَوِّرُ بِهِ” formunda, 23’te “مَنْ ذَهَبَ وَلَؤْلُؤًا” (Ebû Amr ile aynı), hemze kesralı, 25’te “سَوَاءٌ” hemze damme ile tenvinli, “وَالْبَادِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle ve “وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ” ayetinde bulunan “فِيهِ ب” lafzı hazf edilerek “وَمَنْ يُرِدْ الْحَادَةَ” şeklinde (bu okuyuş Mushaf imlasına muhaliftir), 26’da “بَيْتِي” yâ sakın, 27’de “بِالْحَجِّ” hâ harfî kesralı, 31’de “فَقَحْطَفُهُ” formunda, 31’de “الرِّيَّاحِ” elif ziyadesiyle cemi formda, 36’da “وَالْبُدْنِ” dâl dammeli ve “صَوَافِي” fâ şeddesiz ve sonuna yâ ziyadesiyle, 39’da “ثِقَاتُلُونَ” tâ kesralı, 40’da “رِفَافٌ” (Ya ‘kûb ile aynı) kalıbında, 44’te “كَانَ نَكِيرِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 45’te “فَكَانَ” yerine “فَكَانَ” ve “هَلْكَانَهَا” nefsi mütakellim sığasıyla, 48’de “وَكَايْنُ” yerine “وَكَايْنُ” şeklinde meddi muttasıl ile, 55’te “فِي

¹²⁴⁶ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/47-60; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 379-390; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 558-574; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 519-530; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 7/2863-2907; Bennâ, *İthâf*, 2/242-260; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 29-30; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 107-111; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 315-324; Vefâî, *Kirâeti’l-Erbea*, 3/84-116.

¹²⁴⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/61-71; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 391-398; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 575-582; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 531-536; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 7/2920-2942; Bennâ, *İthâf*, 2/261-269; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 30; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 111-113; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 325-334; Vefâî, *Kirâeti’l-Erbea*, 3/117-146.

58'de “تَلَفَ عَوْرَاتِ لَكُمْ” sâ fethalı, 63'te “بَيْنَكُمْ” lafzı yerine “بَيْنَكُمْ” lafzıyla okunmaktadır.¹²⁵⁰

3.5.9.25. Furkân Suresi

Furkân Suresi 17. Ayette “وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ- فَقُولُ” nûn ile, 18'de “أَنْ نُنْخِذَ” nûn dammeli ve hâ fethalı, 19'da “فَمَا يَسْتَطِيعُونَ” yâ ile, 22 ve 53'de “حُجْرًا” hâ dammeli, 25'te “تَشْفُقُ” (Ya 'kûb ile aynı) şîn harfî şeddeli, 28'de “يَا وَيْلَتَى” şeklinde tâ kesralı ve sonda yâ ile, 37'de “الرُّسُلَ” sîn cezimli, 41'de “هُرُورًا” vâv yerine hemze ile, 48'de “نُشْرًا” bâ harfî yerine nûn ile, 61'de “وَقَمْرًا” mîm cezimli, 67'de “وَلَمْ يَقْتُرُوا” tâ kesralı, 69'da “يُضَعِّفُ” (Ya 'kûb ile aynı) kalıbında ve “فِيهِ” ademi sılayla, 74'te “وَنُرِيَنَّا” (Ebû Amr ile aynı) şeklinde yâ harfinden sonra bulunan elifin hazfıyla müfret formda okunmaktadır.¹²⁵¹

3.5.9.26-27. Şuarâ Suresi ~ Neml Suresi

Şuarâ Suresi 17, 22, 59, 197. Ayetler dâhil olmak üzere Kur'an'ın tamamında “إِسْرَائِيلَ” kelimesi “إِسْرَءِلَ” şeklinde elif ve yâ harfinin hazfıyla, 12, 14, 62, 78, 79, 80, 81, 108, 110, 117, 126, 131, 144, 150, 163, 179'da “أَنْ يُكْذِبُونِي”-“أَنْ يَقْتُلُونِي”-“سَيَهْدِينِي”-“كَذَّبُونِي”-“وَاطِيعُونِي”-“يُحِبُّونِي”-“يُسْقِيَنِي”-“وَيَسْقِيَنِي”-“يَهْدِينِي” 36'da “أَرْجُهُ” hemze ziyadesi ve hâ dammeli, 44'te “وَعَصِيَّهُمْ” ayn dammeli, 45'te “هِيَ” “لَأَقْطَعَنَّ-وَأَصْلَابَكُمْ” formunda, 49'da “قَالَ أَمْنُكُمْ” istifham hemzesi ziyadesiyle ve hemzeler fethalı, kâf-sâd cezimli ve tâ fethalı-lâm dammeli hâlde (aynı kelimeye ait benzer okuyuş Tâhâ 71'de yer almaktadır), 56'da “خَزُرُونَ” elif hazfıyla, 60'da “فَأَتَيْنَاهُمُ” hemze-i vasl ile ve tâ şeddeli, 62'de “مَعِيَ” yâ harekesiz, 82'de “خَطِيبَتِي” kelimesi “خَطِيبِي” şeklinde, 109, 127, 145, 164, 180'de “أَجْرِي” yâ sakın, 137'de “خُلُقِي” hâ fethalı ve lâm cezimli, 149'da “وَتَنْحَنُونَ” hâ fethalı ve “فَرِهِينَ” fâ harfinden sonra bulunan elifin hazfıyla, 182'de “بِالْفُسْطَاسِ” kâf dammeli, 184'te “وَالْجُبَلَةَ” cîm ve bâ

¹²⁵⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/99-116; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 404-408; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 599-607; Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 551-558; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 7/3047-3075; Bennâ, *İthâf*, 2/291-303; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 31-32; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 118-120; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 353-362; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 3/204-239.

¹²⁵¹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/117-126; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 409-411; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 608-613; Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 559-563; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 7/3091-3110; Bennâ, *İthâf*, 2/304-312; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 32; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 120-122; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 362-369; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 3/240-259.

dammeli, 187’de “كَيْفَ” sîn cezimli, 193’te “نَزَّلَ بِهِ الرُّوحَ الْأَمِينِ” (Ya ‘kûb ile aynı) zây şeddeli tefil kalıbından ve hâ-nûn fethalı, 198’de “الْأَعْجَمِينَ” lafzı yerine “السَّيَاطِينَ” şeklinde, 202’de “فَنَأْتِيَهُمْ بَعْتَةٌ” tâ ile ve ğayn fethalı, 210 ve 221’de bulunan “الشَّيَاطُونَ” lafzı **Mushaf imlasına muhalif olarak** “الشَّيَاطُونُ” şeklinde ve 224’te “يَنْبَغُهُمْ” tâ sakın ve bâ harfi fethalı şekilde okunmaktadır. **Neml Suresi** 7. Ayette “بِشِهَابٍ” (Ebû Amr ile aynı) bâ harfi tenvinsiz şekilde, 15, 59 ve 93’te “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dâl kesralı, 20’de “مَا لِي لَا” yâ sakın, 22’de “فَمَكْتُ” kâf dammeli, 25’te “أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ” ayeti “أَلَا يَا اسْجُدُوا لِلَّهِ” şeklinde lââm tahfifli, nida harfi يâ ziyadesiyle ve fiil hemze-i vasl ile, “مَا يُخْفُونَ وَمَا” yâ ile, 32 ve 36’da “تَشْهَدُونِي”-“أَتُمْدُونِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 36’da “فَمَا” yâ harfinin hazfıyla, 49’da “مُهْلِكٌ” mîm dammeli, 56’da “جَوَابٌ” bâ dammeli, 62’de “تَذَكَّرُونَ” zâl harfi şeddeli, 63’te “الظُّلُمَاتِ” lââm cezimli, 63’te “نُشْرًا” nûn ile (aynı kelime A’raf 57 ve Furkân 48’de yer almaktadır), 66’da “تَبٰلٰى أُنْزِلَ” formunda, 76 ve üzere Kur’an’ın tamamında “إِسْرَآئِيلَ” kelimesi “إِسْرَءِلَ” şeklinde elif ve yâ harfinin hazfıyla, 82’de “تُكَلِّمُهُمْ” lafzı yerine **Mushaf imlasına muhalif olarak** “تَسْمِعُهُمْ” lafzıyla, 87’de “فِي الصُّورِ” vâv fethalı ve “أَنْوَهُ” lafzı “عَائُوهُ” şeklinde, 89’da “مِنْ قَرَعِ يَوْمِنِ” ayn tenvinsiz ve mîm kesralı, 93’te “عَمَّا يَعْمَلُونَ” (Ebû Amr ile aynı) yer alan fiil yâ ile okunmaktadır.¹²⁵²

3.5.9.28-30. Kasas ~ Ankebût ~ Rûm Sureleri

Kasas suresi 6. Ayette yer alan “وَأُزِي” lafzı “وَزِي” şeklinde ve “فِرْعَوْنُ وَهَامَانُ” iki nûn ile dâl dammeli, 15’te “فَاسْتَعَاثَهُ” yerine “فَاسْتَعَاثَهُ” şeklinde, 19’da “يَبْطِشُ” tâ dammeli, 23’te “حَتَّى يَصْطُرَ” (Ebû Amr ile aynı) yâ fethalı ve dâl dammeli, 28’de “أَيُّمًا” yâ cezimli, 29’da “جَنُودٌ” cîm kesralı, 31’de “جَانٌ” lafzındaki elif harfi hemze ile Kur’an’ın her yerinde “جَانٌ” şeklinde, 32’de “مَنْ الرَّهْبِ فَذَلِكَ” hâ fethalı ve nûn şeddeli meddi lazım ile, 33 ve 34’te “أَنْ يُكْذِبُونِي”-“أَنْ يَقْتُلُونِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 34’te “مَعِيَ” yâ harekesiz, 34’te “يُصَدِّقُنِي” kâf cezimli, 35’te “عَصَدَكَ” dâd fethalı, 39’da “لَا يَرْجِعُونَ” (Ya ‘kûb ile aynı) yâ fethalı, cîm kesralı, 48’de “سَاحِرَانِ” şeklinde, 51’de “وَلَقَدْ وَصَّلْنَا” sâd tahfifli, 62 ve 74’de “شُرَكَآءِي” lafzı yerine Kur’an’ın

¹²⁵² İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/127-146; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 412-420; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 614-633; Kabâkibî, *İzâhu’r-Rumûz*, 564-577; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 7/3128-3153, 3166-3204; Bennâ, *İthâf*, 2/313-338; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 32-33; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 122-129; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 370-388; Vefâî, *Kirâeti’l-erbea*, 3/260-324.

her yerinde “شَرَكَائِي” şeklinde okunmaktadır. **Ankebût suresi** 12. Ayette “وَلَنَحْمِلَ” emir lâmi kesralı, 24 ve 29’da “فَمَا كَانَ جَوَابَ” bâ fethalı, 25’te “مَوَدَّةً بَيْنَكُمْ” tâ tenvinli ve bâ fethalı, 28’de “عَائِلَتَكُمْ” (Ya’kûb ile aynı) istifham hemzesi ziyadesiyle, 31, 33 ve Kur’an’ın tamamında “زُسُلْنَا” (Ebû Amr ile aynı) sîn cezimli şekilde, 53’te “بِعَثَّةٍ” ve Kur’an’ın her yerinde ğayn fethalı şekilde, 55’te “وَنُقُولُ” nûn ile, 56’da “يَا عِبَادِي-” يَا عِبَادِي şeklinde, 60’ta “وَكَايْنُ” yerine “وَكَايْنُ” şeklinde meddi muttasıl ile, 63’te “الْحَمْدُ” dâl kesralı, 69’da “سُلْنَا” (Ebû Amr ile aynı) bâ cezimli olarak okunmaktadır. **Rûm Suresi** 9 ve 47. Ayette ve Kur’an’ın her yerinde bu kelimedeki sîn harfî cezimli “زُسُلَا”-“زُسُلُهُمْ” 10’da “عَاقِبَةُ” tâ dammeli, 19’da “مِنَ الْمُنِيتِ-الْمُنِيتِ” (Ebû Amr ile aynı) yâ harfleri cezimli ve “تَخْرُجُونَ” şeklinde, 22’de “لِلْعَالَمِينَ” lâm fethalı, 36’da “يُقَاتِلُونَ” nûn kesralı, 39’da “لِتُرْجُوا” (Ya’kûb ile aynı) dammeli tâ ile ve vâv harekesiz, 43’te “أَنْ يَأْتِيَ” hemze elife ibdâl ile, 54’te “مِنْ ضَعْفٍ - مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ - ضَعْفًا” dâd harfleri üç yerde de dammeli okunmaktadır.¹²⁵³

3.5.9.31-34. Lokmân ~ Secde ~ Ahzâb ~ Sebe’ Sureleri

Lokmân suresi 6. Ayette “وَتَّخِذْهَا” (Ebû Amr ile aynı) zâl harfî dammeli ve burada ve Kur’an’ın her yerinde “مُرُوا” vâv yerine hemze ile, 13, 16 ve 17’de “يَا بُنَيَّ” yâ kesralı, 14’te “وَفَصَّلُهُ” şeklinde, 25’te “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dâl kesralı, 27’de “يُمِدُّهُ” yâ dammeli ve mîm kesralı, bu ayette yer alan “يُمِدُّهُ مِنْ بَعْدِهِمْ سَبْعَةً” üstü çizili kelime “مِنْ بَعْدِهِ” hazf ile **(Mushaf imlasına muhalif olarak)** okunmaktadır. **Secde suresi** 2. Ayette “لَا رَيْبًا فِيهِ” bâ tenvin ile, 5’te “مِمَّا يَخْتُلُونَ” yâ ile, 10’da “صَلَّلْنَا” dâd yerine sâd harfiyle, 23’te “فِي” mîm dammeli ve “إِسْرَائِيلَ” kelimesi “إِسْرَءِلَ” şeklinde elif ve yâ harfinin hazfiyla okunmaktadır. **Ahzâb suresi** 2 ve 9. Ayette “بِمَا يَعْمَلُونَ” (Ebû Amr ile aynı) yâ ile, 4’te “تَطْعَمُونَ” zâ harfinden sonra bulunan elifin hazfı ve hâ harfî şeddeli, 10’da “الظُّلُونَا” vakf ve vasl hâlinde elifin isbatıyla, 13’te “مَقَامَ” mîm fethalı ve “عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ” iki vâv harfî de kesralı, 14’te “سُئِلُوا” yerine “سُئِلُوا” şeklinde, 21’de “لِسُوءَةٍ” hemze kesralı, 30’da “مُيَبِّتَةٍ” yâ fethalı ve “يُضَعِّفُ” elif’in hazfı ve ayn harfî şeddeli şekilde, 33’te “أَنْ وَهَبْتُ” kâf kesralı, 43’te “مِنَ الظُّلُمَاتِ” lâm cezimli, 50’de “أَنْ وَهَبْتُ” hemze fethalı, 51’de

¹²⁵³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/147-166; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 420-429; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 634-649; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 578-589; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 7/3221-3238, 3253-3265, 3277-3291; Bennâ, *Îthâf*, 2/339-360; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 33-34; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 129-135; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 388-414; Vefâî, *Kirâetü’l-Erbea*, 3/325-410.

“تَرْجِي” hemze ile, 52’de “لَا تَحُلْ” tâ ile, 66’da “يَوْمَ تَقْلُبُ-الرَّسُولَا” tâ fethalı ve elif harfi vasl ve vakfta isbat edilmesiyle, 67’de “سَادَاتِنَا - السَّيْلَا” her iki kelimedede vakf ve vasl hâlinde elif’in isbatıyla okunmaktadır. **Sebe’ Suresi** 1. Ayette “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dâl kesralı, 3’te “عَالِمٌ” mîm dammeli, 5’te “مِنْ رَحْمَةِ الْبَيْمِ” (Ebû Amr ile aynı) mîm mecrur, 9’da “إِنْ” “يَا جِبَالُ أَوْبَى” şeklinde yâ ile ve sîn cezimli, 10’da “تَكْبِيرِي”-“كَالْجَوَابِي” şeklinde, 12’de “الرَّيَّاحُ” şeklinde, 13 ve 45’te “كَالْجَوَابِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 14’te “مُسَاتَاتُهُ” (Ebû Amr ile aynı) hemze elif’e ibdâl ile, 15’te “فِي مَسَاكِينِهِمْ” şeklinde cemi formda, 16’da “كُلُّ خَمَطٍ” lâm kesralı tenvinsiz, 17’de “وَهَلْ يُجَارَى إِلَّا الْكُفُورُ” (Ebû Amr ile aynı) şeklinde, 20’de “وَلَقَدْ صَدَقَ” dâl tahfif ile, 23’te “فَرَعٌ” yerine “فَرْعٌ” şeklinde, 37’de “تَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ” (Ebû Amr ile aynı) nûn ile, 40’ta “تُقَارِبُكُمْ - فِي الْغُرَفَاتِ” şeklinde 40’te “رُسُلِي” sîn cezimli, 47’de “إِنْ أَجْرِي” yâ harekesiz şekilde okunmaktadır.¹²⁵⁴

3.5.9.35-39. Fâtır ~ Yâsîn ~ Sâffât ~ Sâd ~ Zümer Sureleri

Fâtır suresi 1. ve 34. Ayette “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dâl harfî kesralı ve 1, 4, 25’te “رُسُلًا” – “رُسُلٌ” sîn cezimli, 4’te “تَرْجِعُ” (Ya ‘kûb ile aynı) tâ fethalı ve ayn kesralı, 9’da “مُنِيَّتِ” yâ cezimli, 11’de “وَلَا يَنْفُصُ” (Ya ‘kûb ile aynı) malum sığasıyla, 13’te “يَدْعُونَ” yâ ile, 20’de “وَلَا الظُّلُمَاتُ” lâm cezimli, 26’da “تَكْبِيرِي” vasl hâlinde yâ’nın isbatıyla, 33’te “يُخْلَوْنَهَا” (Ebû Amr ile aynı) meçhul sığasıyla ve “مِنْ ذَهَبٍ وَلَوْلُورٍ” hemze mecrur, 36’da “يُجَزَى كُلُّ” (Ebû Amr ile aynı) nûn yerine dammeli yâ ile zây fethalı lâm ise dammeli 40’ta “يَبْيَاتُ” (Ya ‘kûb ile aynı) elif ziyadesiyle cemi formda, **Yâsîn suresi** 1. Ayette “يُسِينُ” hurûfu mukkatta harfi vasl hâlinde kesra ile, 5’te “تَنْزِيلِ” lâm harfî “وَالْقُرْآنِ” kelimesinden bedel olarak mecrur formda, 9’da “فَاعْشَيْنَاهُمْ” ğayn yerine ayn harfî ile, 19’da “طَائِرُكُمْ” yerine “طَيْرُكُمْ” şeklinde, 23, 25’te “وَلَا يُنْقِذُونِي”-“فَاسْمَعُونِي” vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 30’da “يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ” yerine harfî cerin hazfı ile “يَا حَسْرَةً” şeklinde, 31’de “إِنَّهُمْ” hemze kesralı, 39’da “وَالْقَمَرُ” râ dammeli, 43’te “نُفِرَ قَوْمُهُمْ” ğayn fethalı ve râ şeddeli, 49’da “يَخْصِمُونَ” hâ fethalı, 51’de “فِي الصُّورِ” vâv fethalı, 52’de vasl hâlinde sekte olmaksızın, 55’te “شُغِلَ فَكُفُونُ” (Ebû Amr ile aynı) ğayn cezimli

¹²⁵⁴ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/167-197; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 430-443; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 650-673; Kabâkibî, *İzâhu’r-Rumûz*, 590-606; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 7/3306-3312, 8/3324-337, 3346-3374, 3388-3414; Bennâ, *İthâf*, 2/361-389; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 34-35; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 135-141; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 414-431; Vefâî, *Kirâeti’l-Erbea*, 3/411-481.

ve fâ harfinden sonra bulunan elif'in hazfıyla, 62'de "جِبَلًا" yerine "جُبَلًا" (*Ya 'kûb ile aynı*) şeklinde, 67'de "مَكَانَاتِهِمْ" nûn harfinden sonra elif ziyadesiyle cemi formda, 72'de "رُكُوبُهُمْ" râ dammeli, 81'de "الْخَلْقُ" yerine "الْخَالِقُ" kalıbıyla, **Sâffât Suresi** 8. Ayette "وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ" dâl tahfif formunda, 10'da "لَا مَنْ خُفِّتَ" tâ şeddeli, 37'de "وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ" dâl tahfif ile ve meful fail formunda, 56, 99'da "لَتَرْدِينِي" – "سَيَهْدِينِي" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 102'de "يَا بُنَيَّ" yâ kesralı, 103'te "فَلَمَّا أَسْلَمَا" yerine "فَلَمَّا سَلَمَا" şeklinde, 123'te "وَأَنَّ الْيَاسِينَ" vâsıl hemzesiyle, 130'da "إِلَّ يَاسِينَ" yerine "عَالِ يَاسِينَ" (*Ya 'kûb ile aynı*) şeklinde, 155'te "أَفَلَا تَنكَرُونَ" zâl şeddeli, 163'te "هُوَ صَالِحُ الْجَحِيمِ" lââm dammeli, 182'de "وَالْحَمْدُ لِلَّهِ" dâl kesralı şekilde, **Sâd Suresi** 1. Ayette "ص وَالْقُرْآنُ" vasl hâlinde hurûfu mukatta harfi kesralı, 8, 14'te "عَذَابِي" – "عِقَابِي" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 22'de "وَلَا تُشَاظِتُ" şîn fethalı ve sonrasında elif ziyadesiyle, 23'te "تَسْعُ وَتَسْعُونَ" tâ fethalı ve "وَلِي" yâ harekesiz, 41'de "مَسْنِي الشَّيْطَانُ بِنَصَبٍ" şeklinde, 57'de "وَعَسَاقُ" sîn tahfif ile, 63'te "تَنَكَّرْنَا لَهُمْ" hemze-i vasl ile, 69'da "مَا كَانَ لِي" yâ harekesiz, 84'te "قَالَ فَالْحَقُّ" kâf fethalı şekilde, **Zümer Suresi** 6. Ayette "فِي ظُلُمَاتٍ" lââm cezimli, 7'de "يَرْضَاهُ لَكُمْ" (*Ebû Amr ile aynı*) hâ cezimli, 8'de "لِيَضِلَّ" yâ fetha ile, 16'da "فَاتَّقُونِي" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 29'da "سَالِمًا" formda, ve "وَالْحَمْدُ لِلَّهِ" dâl kesralı şekilde, 30. Ayet "وَالَّذِينَ هُمْ مَانِعُونَ" şeklinde, 38'de "كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ مُمَسِكَاتُ رَحْمَتِهِ" hâlinde, 39'da "مَكَانَاتِكُمْ" nûn harfinden sonra elif ziyadesiyle cemi formda, 53'te "يَا عِبَادِي الَّذِينَ" yâ harekesiz ve "لَا تُفْطِنُوا" nûn kesralı, 55'te "بِعَنَّةٍ" gayn fethalı, 56'da "يَا حَسْرَتِي عَلَى" tâ kesralı sonrasında yâ ile, 59'da "قَدْ" cîm harfinden sonra bulunan elif'in hazfıyla, 67'de "قَبْضَتُهُ" tâ fethalı, 68'de "فِي" vâv fethalı, 71 ve 73'te "فُتِحَتْ" – "وَفُتِحَتْ" tâ şeddeli, 74 ve 75'te "الْحَمْدُ لِلَّهِ" dâl kesralı şekilde okunmaktadır.¹²⁵⁵

3.5.9.40-44. Mü'min ~ Fussilet ~ Şûrâ ~ Zuhruf ~ Duhân Sureleri

Mü'min suresi 13. Ayette "وَيُنْزِلُ" formunda, 15'te "لَنُنْزِلَ يَوْمَ التَّلَاقِ" tâ ile ve vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 22, 50, 51, 70 ve 83'de "رُسُلَكُمْ" – "رُسُلُهُمْ" (*Ebû Amr ile aynı*) sîn harfî cezimli, 26'da "يُظْهِرُ" ve "الْفَسَادُ", 32, 38'de "يَوْمَ النَّارِ" – "التَّبْعُونِي" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 37'de "فَاطْلِعْ" ayn dammeli, 46'da "أُنْخَلُوا" (*Ebû Amr ile aynı*)

¹²⁵⁵ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/198-240; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 444-462; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahü'l-işârât*, 674-707; Kabâkîbî, *İzâhu'r-Rumûz*, 607-632; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 8/3425-3436, 3452-3478, 3494-3516, 3530-3553, 3568-3590; Bennâ, *İthâf*, 2/390-433; Mütevelli, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 35-37; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 141-149; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 438-470; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 3/486-502, 4/4-92.

(*Ya'kûb ile aynı*) fâ tenvinsiz, 15'te "إِحْسَانًا" yerine "حُسْنًا" şeklinde ve "وَفُصِّلَ" fâ dammeli, 16'da "يَقْبَلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَنْجَاوَرُ" fiiller yâ ile ve nûn dammeli, 17'de "أَتَعِدَانِي أَنْ أَخْرُجَ" nûn harfinin nûn'a idğamından dolayı meddi lazım olarak, 20'de "عَادُهُمْ" (*Ya'kûb ile aynı*) istifham hemzesi ziyadesiyle ve ikinci hemzenin elif'e ibdâli ile, 25'te "لَا تُرَى" tâ ile, 33'te "وَلَمْ يَغِي" yâ kesralı, 35'te "لِرُسُلٍ" sîn cezimli ve "بَلَاغًا فَهَلْ" şeklinde, **Muhammed Suresi** 4'te "وَالَّذِينَ قَتَلُوا" formunda, 13'te "يَهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ" şeklinde, **Muhammed Suresi** 4'te "وَالَّذِينَ قَتَلُوا" formunda, 13'te "وَكَايْنُ" yerine "وَكَايْنُ" şeklinde meddi muttasıl ile, 18'de "يَعْتَهُ" ğayn fethalı, 26'da "هَآ أَنتُمْ" (*Ebû Amr ile aynı*) hemzenin teshili ile, **Fetih Suresi** 9'da "لِيُؤْمِنُوا- وَيُعْزِرُوهُ وَيُوقِرُوهُ وَيُسَبِّحُوهُ" (*Ebû Amr ile aynı*) yâ ile, 10'da "عَلَيْهِ اللَّهُ فَسَنُؤْتِيهِ" hâ kesralı ve fiil nûn ile, 17'de "نُدْخِلُهُ - نُعَذِّبُهُ" nûn ile, 18'de "وَأَتَابَهُمْ" lafzı yerine "وَأَتَاهُمْ" şeklinde, 29'da "أَشِدَّاءُ-رُحَمَاءُ" son hemze fethalı, "رُضْوَانَهُ" râ dammeli, "مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ" hemzedden sonra elif ziyadesiyle cemi formda ve "فِي الْأَجَلِ" hemze fethalı şekilde, **Hucurât Suresi** 6'da "فَتَنَبَّأُوا" fiili yerine "فَتَنَبَّأُوا" fiili şeklinde, 10'da "إِخْوَانُكُمْ" cemi formda, 11'de "وَلَا تُلْمِزُوا - بَيْسَ" (*Ya'kûb ile aynı*) mîm dammeli ve hemze yâ harfine ibdâl ile, 12'de "وَلَا تَحْسَبُوا" cîm harfî yerine hâ harfî ile ve "أَنْ يَأْكُلَ" hemzenin elife ibdâli ile, 14'te "يَأْكُلُكُمْ" yâ harfinden sonra cezimli hemze ziyadesiyle, **Kâf Suresi** 1. Ayette "قِي وَالْقُرْآنَ" vasl hâlinde hurûfu mukatta harfî kesralı, 3'te "مُنْتَا" mîm dammeli, 14'te "الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِي" sîn cezimli ve vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 20'de "وَنُفِخَ فِي الصُّورِ" vâv fethalı, 24'te "الْقِيَا" yerine "إِلْفَاءُ" şeklinde, 30'da "يَوْمَ يَقُولُ" yâ ile, 36'da "فَتَقَبَّلُونَا" kâf kesralı, 41 ve 45'te "الْمُنَادِي" - "وَعِيدِي" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, **Zâriyât Suresi** 7'de "ذَاتِ الْحَبْكِ" hâ ve bâ harfî kesralı, 44'te "الصَّاعِقَةُ" lafzı yerine "الصَّوْقِ" şeklinde, 46'da "وَقَوْمَ" (*Ebû Amr ile aynı*) mîm kesralı, 49'da "تَنَكَّرُونَ" zâl şeddeli, 56, 57 ve 59'da "لِيُعَذِّبُونِي" - "أَنْ يُطْعَمُونِي" - "يَسْتَعْجَلُونِي" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle okunmaktadır.¹²⁵⁷

3.5.9.52-57. Tûr ~ Necm ~ Kamer ~ Rahmân ~ Vâkıa ~ Hadîd Sureleri

Tûr Suresi 21. Ayette "نُرِيَانَهُمْ بِإِيمَانٍ الْحَقُّنَا بِهِمْ نُرِيَانَهُمْ" (*Ebû Amr ile aynı*) cemi formda ve "لَا لَعْنُ فِيهَا وَلَا تَأْتِيهِمْ" tenvinsiz,

¹²⁵⁷ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/262-289; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 480-497; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 732-757; Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 658-675; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 8/3719-3727, 3736-3750, 3760-3772, 3780-3788, 3796-3801, 3806-3811, 3817-3823; Bennâ, *İthâf*, 2/465-494; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 38-39; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 157-164; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 503-527; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 4/185-267.

28'de "أَنَّهُ" hemze fethalı şekilde, **Necm Suresi** 1. Ayette "وَالنَّجْمِ" nûn dammeli, 11'de "لَوْلَى"-"أَلَوْلَى"-"عَادَا أَلَوْلَى" üç farklı vecihle; "مَا كَذَّبَ" zâl şeddeli, 50'de "عَادَا أَلَوْلَى" üç farklı vecihle; "وَالْمُؤْتَفِكَاتِ" cemi formda, **Kamer Suresi** 6 ve 8'de "الدَّاعِي" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 12'de "المَاءِ" lafzı yerine "المَآوَانِ" şeklinde, 16, 18, 30, 37 ve 39'da "وَنُنَبِّئُهُمْ" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, 19'da "فِي يَوْمٍ نَحْسٍ" mîm tenvin ile, 28'de "وَنُنَبِّئُهُمْ" yâ harfine ibdâl ile, 31'de "المُحْتَظِرِ" zâ fethalı şekilde, **Rahmân Suresi** 15, 39 ve 74'te "جَانَّ"-"الْجَانَّ" elif yerine fethalı hemze ile, 24'te "وَلَهُ الْجَوَارِ" râ dammeli, 35'te "شَوَاطِئَ" şîn kesralı ve "وَنُحَاسٍ" lafzı yerine "وَنُحْسٍ" şeklinde, **Vâkıa Suresi** 22'de "وَحُورٍ عَيْنٍ" mecrur formda, 62'de "فَلَوْلَا تَتَكَبَّرُونَ" zâl şeddeli, 75'te "بِمُزْقِعٍ" elif'in hazfı ve vâv cezimli, 89'da "فَرُوحٍ" lafzı yerine "فَرُوحُ" (*Ya 'kûb ile aynı*) şeklinde, **Hadîd Suresi** 5'te "تَرْجِعُ" (*Ya 'kûb ile aynı*) tâ fethalı ve cîm kesralı formda, 8'de "وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ" (*Ebû Amr ile aynı*) fiil meçhul formda ve kâf dammeli, 9'da "مِنَ الظُّلُمَاتِ" lâf cezimli, 14'te "الْأَمَانِي" yâ harekesiz, 15'te "لَا تُؤْخَذُ" (*Ya 'kûb ile aynı*) tâ ile, 16'da "أَلَمْ يَأْنِ وَمَا نَزَلَ" lafızları "أَلَمْ يَأْنِ وَمَا نَزَلَ" şeklinde, 19, 21, 25 ve 27'de "وَرُسُلُهُ"-"رُسُلَنَا"-"وَرُسُلُهُ" sîn sakın, 20 ve 27'de "رُضْوَانٍ"-"رُضْوَانُ" râ dammeli, 23'te "بِمَا أَتَيْتُمْ" (*Ebû Amr ile aynı*) hemzeden sonra bulunan elif'in hazfıyla, 27'de "فِي الْأَنْجِيلِ" hemze fethalı şekilde okunmaktadır.¹²⁵⁸

3.5.9.58-66. Mücâdele ~ Tahrîm Sureleri

Mücâdele Suresi 2 ve 3. Ayette "يُظْهِرُونَ" zâ harfinden sonra bulunan elif'in hazfı ve hâ şeddeli, 7'de "أَكْثَرُ" lafzı yerine "أَكْبَرُ" kelimesi, 11'de "تَفَاسَّخُوا" sîn tahfifli ve öncesinde elif ziyadesiyle ve "الْأَشْرَارُ فَاتَّشَرُّوا" şîn harfleri kesralı, 21'de "وَرُسُلِي" sîn cezimli şekilde, **Haşr Suresi** 2'de "يَحْرَبُونَ" (*Ebû Amr ile aynı*) formunda, 3'te "الْجَلَا" hemzenin hazfıyla, 6'da "رُسُلُهُ" sîn cezimli, 14'te "جُدْرٍ" dâl cezimli, 17'de "فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا" kâne'nin ismi sayılarak tâ dammeli, 24'te "الْمُصَوِّرَ" vâv ve râ harfleri dammeli şekilde, **Mümteherine Suresi** 4 ve 6. Ayette "السَّوَّةُ" hemze kesralı, 10'da "وَلَا تَمَسَّكُوا" 11'de "فَعَقَّبْتُمْ" formunda, **Saff Suresi** 6 ve 14'te "إِسْرَءِلَ" şeklinde ve "مِنْ بَعْدِي" yâ fethalı, 8'de "كُونُوا أَنْصَارًا لِلَّهِ" (*Ebû Amr ile aynı*) râ

¹²⁵⁸ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/290-314; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 498-509; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 758-779; Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 676-691; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 8/3832-3841, 3848-3863, 3873-3880, 3892-3907, 9/3915-3923, 3932-3944; Bennâ, *İthâf*, 2/495-524; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 39-40; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 164-169; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 527-545; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 4/268-334.

tenvinli ve lafzatullah lâm harfî ceriyle, **Münâfikûn Suresi** 2’de “إِيمَانُهُمْ” hemze kesralı, 8’de “لَنُخْرِجَنَّ الْأَعَزَّ” nûn ile ve zây fethalı, 10’da “وَأَكُونَنَّ” (*Ebû Amr ile aynı*) nûn fethalı ve öncesinde vâv ziyadesiyle, **Tegâbûn Suresi** 3’te “صُورَكُمْ” sâd kesralı, 6’da “رُسُلَهُمْ” (*Ebû Amr ile aynı*) sîn cezimli, 17’de “يُضَعِّفُهُ” (*Ya ‘kûb ile aynı*) ayn şeddeli ve öncesinde bulunan elif’in hazfıyla, **Talâk Suresi** 3’te “إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ” şeklinde, 8’de “وَكَايُنَ” şeklinde meddi muttasıl ile ve “وَرُسُلِهِ” sîn cezimli, 11’de “مِنْ” الطَّلَامَاتِ lâm cezimli, **Tahrîm Suresi** 3’te “عَرَفَ” râ tahfîf ile, 4’te “وَإِنْ تَطَّاهَرَا” zâ şeddeli ve “وَجِبْرِيلَ” kelimesi “وَجِبْرِيلَ” şeklinde, 8’de “نُصُوحًا” nûn dammeli şekilde okunmaktadır.¹²⁵⁹

Hasan-ı Basrî kıraatinde 28. cüzde bulunan Cuma Suresinde bir farklılık yoktur.

3.5.9.67-77. Mülk ~ Mürselât Sureleri

Mülk Suresi 20. Ayette “يُضْرَكُمْ” (*Ebû Amr ile aynı*) râ cezimli, 27’de “نُغَوِّنَ” (*Ya ‘kûb ile aynı*) dâl cezimli, 28’de “إِنْ أَهْلَكَنِي اللَّهُ” yâ harekesiz şekilde, **Kalem Suresi** 1. Ayette “ن وَالْقَلَمِ” hurûfu mukatta harfî vasl hâlinde kesralı, 13’te “عُنَلْ” lâm dammeli, 14’te “عَانُ كَانُ” (*Ya ‘kûb ile aynı*) elif işba ve meddi tabii ile, 15’te “عَادَا تَنَلَى” hemze ziyadesiyle, 38’de “عَانُ لَكُمْ” hemze ziyadesi ve ikinci hemzenin elif’e ibdâli ile meddi lazım olarak, 39’da “بَالِغَةً” fetha ile tenvinli, 42’de “يَوْمَ يُكْشَفُ” sîn kesralı, 49’da “أَنْ تَذَارَكُهُ” dâl şeddeli, **Hâkka Suresi** 9’da “وَمَنْ قَبْلَهُ” kâf kesralı ve bâ fethalı, 13’te “فِي الصُّورِ” vâv fethalı, 41’de “يُؤْمِنُونَ” (*Ya ‘kûb ile aynı*) yâ ile, 42’de “يُنْكَرُونَ” (*Ya ‘kûb ile aynı*) yâ ile, **Meâric Suresi** 16’da “تَرَاغَةَ” damme ile tenvinli, 33’te “بِشَاهَاتِهِمْ” (*Ebû Amr ile aynı*) dâl’den sonra ki elif’in hazfıyla müfret formda, 38’de “أَنْ يَدْخُلَ” yâ fethalı hâ dammeli, 43’te “تَصَبَّ” nûn ve sâd fethalı, **Nûh Suresi** 5’te “قَوْمِي لَيْلًا” yâ fethalı, 21’de “وَوُدَّةً” vâv kesralı ve lâm cezimli, 25’te “حَطَّيَاتِهِمْ” yerine “حَطَّايَاهُمْ” (*Ebû Amr ile aynı*) şeklinde, 28’de “بَيْنِي وَمِنْهَا” yâ harekesiz şekilde, **Cin Suresi** 2’de “الرُّشْدِ” sîn dammeli, 17’de “نَسْلُكُهُ” (*Ebû Amr ile aynı*) nûn ile, 20’de “قُلْ” emir yerine “قَالَ” mazi

¹²⁵⁹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/315-324; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 510-520; İbnü’l-Kâsîh, *Mustalahu’l-işârât*, 780-793; Kabâkîbî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 692-703; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 9/3954-3962, 3969-3975, 3981-3985, 3995-3999, 4004-4006, 4011-4018, 4025-4026, 4033-4035, 4042-4049; Bennâ, *İthâf*, 2/525-549; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 40-41; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 170-175; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 546-565; Vefâî, *Kirâeti’l-Erbea*, 4/335-391.

formda, **Müzzemmil Suresi** 6'da "وَطَاءَ" (Ebû Amr ile aynı) şeklinde, 20'de "وَنَصْفِهِ وَثَلْثِهِ" mecrur formda, **Müddessir Suresi** 6'da "تَسْتَكْبِرُ" râ cezimli şekilde, **Kiyâmet Suresi** 1. Ayette "نَ أَقْسِمُ" elifin hazfıyla, 10'da "أَيْنَ الْمَفْرُ" fâ kesralı, 20 ve 21'de "يَجْبُونَ" - "يَذَرُونَ" yâ ile, 27'de "وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ" sekte olmaksızın vasl hâlinde idğam bila ğunne ile, **İnsân Suresi** 4'te "سَلَسِلًا وَأَعْلَالًا" vasl hâlinde tenvin ile, vakf hâlinde elif ile, 15 ve 16'da "قَوَاهِرًا" vasl hâlinde tenvin ile, vakf hâlinde elif ile, 21'de "وَأَسْتَوِرُقُ" kâf tenvinsiz dammeli, 30'da "وَمَا يَشَاوُرُ" (Ebû Amr ile aynı) yâ ile, **Mürselât Suresi** 1. Ayette "عُرْفًا" râ dammeli, 6'da "عُذْرًا أَوْ نُذْرًا" (Ya 'kûb ile aynı) zâl dammeli, 11'de "وَلَاذَا الرُّسُلُ وَتَقْتَتُ" (Ebû Amr ile aynı) hemze yerine vâv ile, 23'te "فَقَدَرْنَا" dâl şeddeli, 33'te "جَمَالَاتُ" elif ziyadesiyle cemi formda okunmaktadır.¹²⁶⁰

3.5.9.78-144. Nebe ~ Nâs Sureleri

Nebe Suresi 18'de "فِي الصُّورِ" vâv fethalı, 19'da "وَقَفَّيْتِ" tâ şeddeli, 25'te "وَعَسَافًا" sîn tahfif ile, 37'de "رَبِّ الرَّحْمٰنِ" (Ebû Amr ile aynı) bâ ve nûn dammeli, **Naziât Suresi** 16'da "طَوَى" tâ kesralı, 30'da "وَالْأَرْضِ" dâd, 32'de "وَالْجِبَالِ" lâm dammeli, 45'te "مُنْذَرٌ" tenvinli, **Abese Suresi** 2'de "عَانِ جَاءَهُ" hemze ziyadesi ve ilk hemzenin elife ibdâli ile, 4'te "فَتَنَفَعَهُ" ayn dammeli, 25'te "رَبَّنَا صَبِّبْنَا" hemze kesralı, **Tekvîr Suresi** 10'da "تُشْرِتُ" (Ebû Amr ile aynı) şîn şeddeli, 12'de "سُعْرَتٌ" ayn tahfif ile, **İnfîtâr Suresi** 9'da "يُكْذِبُونَ" yâ ile, **Mutaffifîn Suresi** 13'te "عَادَا بُنَى" hemze ziyadesi ve fiil yâ ile, 14'te "كَلَّا بَلْ رَانَ" sekte olmaksızın, lâm harfinin râ harfine idğamı ve râ'da imale ile, 31'de "فَاكْبِهِينَ" elif ziyadesiyle, **İnşikâk Suresi** 12'de "وَيُصَلَّى" yerine "وَيُصَلَّى" formunda, **Burûc Suresi** 4'te "قُلِّلَ" tâ şeddeli, 5'te "الْوُفُودِ" vâv dammeli, 15'te "الْمَجِيدِ" dâl kesralı, **Gâşiye Suresi** 4'te "تُصَلَّى" tâ dammeli, 11'de "لَا" "يُسْرِي- بِالْوَادِي- أَكْرَمَنِي- أَهَانَنِي" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, **Fecr Suresi** 3'te "وَالْوَثَرِ" vâv kesralı, 6'da "بَعَادَ" dâl fethalı, 18'de "وَلَا تَحْضُونَ" hâ dammeli ve elif'in hazfıyla, 25'te "لَا يُعَذِّبُ" zâl ve 26'da "وَلَا" "يُسْرِي- بِالْوَادِي- أَكْرَمَنِي- أَهَانَنِي" vasl hâlinde yâ ziyadesiyle, **Beled Suresi** 6'da "لُبْدًا" bâ dammeli, 13'te "فَكَ رَقَبَةً" fethalı

¹²⁶⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/325-347; Ehvâzî, *Müfradetü Hasan-ı Basrî*, 521-542; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 793-815; Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 704-719; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 9/4058-4063, 4070-4078, 4086-4094, 4101-4107, 4115-4118, 4123-4130, 4138-4142, 4148-4152, 4158-4162, 4169-4181, 4189-4195; Bennâ, *İthâf*, 2/550-582; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 41-42; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 175-181; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 566-585; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 4/392-457.

(Ebû Amr ile aynı), 14'te "أَطْعَمَ" lafzı yerine "أَطْعَمَ" (Ebû Amr ile aynı) şeklinde ve "نَا" ya yerine elif ile, Şems Suresi 11'de "يَطْعُونَهَا" tâ dammeli, Beyyine Suresi 5. Ayette "مُخْلِصِينَ" lââm harfî fethalî olarak, Kâria Suresi 10'da "مَا هِيَ" (Ya 'kûb ile aynı) vasl hâlinde ha-i sektenin hazfî vakf hâlinde isbatıyla, Tekâsür Suresi 6 ve 7'de "لَتَرَوُنَّ" vâv yerine hemze ile, Hümeze Suresi 2'de "جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ" ayn şeddeli ve dâl tahfîf ile, 4'te "كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ" elif ziyadesiyle ve nûn müşeddet kesralı, 9'da "فِي غَمَدٍ" ayn ve mîm dammeli, Maûn Suresi 2'de "يَذْغُ" dâl fethalî ve ayn tahfîf ile, Tebbet Suresi 3. Ayette "سَيُصْلَىٰ" yâ dammeli, 4'te "حَمَّالَةَ الْخَطْبِ" tâ dammeli olarak, İhlâs Suresi 4'te "كُفُّوا" (Ebû Amr ile aynı) vâv harfinin hemzeye ibdâlî ile, Felak Suresi 4'te "الْفَاقَاتِ" nûn dammeli şekilde okunmaktadır.¹²⁶¹

Târık, A'lâ, Leyl, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Alak, Kadir, Zilzâl, Âdiyât, Asr, Fîl, Kureyş, Kevser, Kâfirûn, Nasr ve Nâs Surelerinde ferşe dair bir farklılık yoktur.

3.5.9.115. Değerlendirme

Kur'an'ın nüzul sırasına göre Hasan-ı Basrî'nin okuyuş farklılıklarını ele aldığımız bu kısımda, değişikliklerin fiillerin yapısında, isimlerde ve harflerde meydana geldiğini gözlemledik. Dikkat edilsin ve kolaylık olsun diye farklılık meydana gelen harfleri kırmızı renkle gösterdik. Basra kıraatinde tek başına yaptığı okuyuşların altını çizili hâle getirip, Mushaf imlasına uygun olmayan okuyuşlarını koyu renkle belirledik. Basra kıraat imamlarıyla örtüşen kıraati varsa onu da *italik* olarak şekillendirdik. Yalnız Basra imamlarından biriyle aynı kıraati gerçekleştiriyorsa imamın ismini parantez içinde aktardık. Şayet Basra imamlarından biriyle aynı okuyuşu yapmadığı hâlde kıraat-i aşereden herhangi biriyle ittifak ettiği okuyuşlarını ise normal bıraktık. Ayrıca belirtmek gerekirken burada ele aldığımız okuyuşların tamamı Hafs'a ihtilaf eden kıraatleridir. Şaz kapsamında kıraati değerlendirilen Hasan-ı Basrî'nin çoğunluk olarak kıraat-i aşere ve Basra kıraat imamlarının kıraatiyle aynı okuyuşu gerçekleştirdiğine muvafık olduk. Bununla birlikte tek başına yaptığı veya Mushaf imlasına uygun olmayan okuyuşları da bulunmaktadır. Herhangi bir sayı

¹²⁶¹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/347-375; Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 543-572; İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-işârât*, 815-840; Kabâkîbî, *İzâhu'r-Rumûz*, 720-737; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 9/4202-4448; Bennâ, *İthâf*, 2/583-639; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 42-44; İbrahim Damra, *Hasan-ı Basrî*, 181-190; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 586-608; Vefâî, *Kirâetü'l-Erbea*, 4/458-525.

tespiti belli olmaksızın kıraatlerin sahih olma kriterlerinden birine muhalif olan okuyuşlar şaz kapsamında değerlendirilmektedir. Burada Hasan-ı Basrî'nin okuyuşlarının çoğunluk kısmı sahih kriter şartlarını taşısa da belli yerlerde bu kriterleri ihlal ettiği gerekçesiyle genel anlamda kıraati şaz olarak anılmıştır. Burada belirtmek gerekir ki Hasan-ı Basrî'nin tüm okuyuşlarını şaz saymak yanlış bir tutumdur. Dolayısıyla az sayıda olan ve temel üç kriterle muhalif okuyuşları şaz kapsamında değerlendirmek gerekmektedir. Topyekûn bir genelleme sahih kıraatlere şaz deme hatasına düşülecektir. Buradan hareketle Hasan-ı Basrî'nin kıraat özelliklerini şu maddeler hâlinde sıralanabilir:

- Hasan-ı Basrî Basra kıraat imamlarından farklı olarak istiazeyi “أَعُوذُ بِاللَّهِ” السَّمِيعُ الْعَلِيمُ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ hâliyle almaktadır.
- Hasan-ı Basrî'ye göre iki sure arasında sadece vasl bila besmele vechi alınmaktadır. Çünkü ona göre Fatiha suresi dışında yer alan sure evvellerindeki besmele teberrüken yazılmıştır.
- Ashâbu kasr diye isimlendirilen imamlar arasında yerini alan Hasan-ı Basrî meddi tabii ve munfasılda bir elif miktarı, meddi muttasılda iki elif miktarı uzatmaktadır. Meddi arız ve meddi linde ise harfin harekesine göre ortaya çıkan üç, dört ve yedi vecih çeşidinden birini almaktadır. Meddi lazım ise diğer kıraat imamlarının da ittifak ettiği gibi dört elif miktarı almaktadır.
- Hasan-ı Basrî, tenvinli ve şeddeli olmamak kaydıyla, Kur'an'ın neresinde bulunursa bulunsun, iki farklı kelimedede olup harekesi aynı olan misleyn harflerin yan yana geldiği yerlerde idğam-ı kebir yaparak okumaktadır: (كَذَّبْتَ تُرْكُنْ-أَفَاقَ قَلْ-إِنَّكَ كُنْتَ-الْشَّمْسُ سِرَّاجًا) örneklerinde olduğu gibi.
- İdğamın yapılmasına engel olan tenvin ve şedde dışında ayrıca mütekellim veya muhatap zamiri olma durumu vardır. Fakat Hasan-ı Basrî için ilk iki şart söz konusudur. Dolayısıyla üçüncü şart olan muhatap zamirinden sonra harekeli bir tâ harfî geldiği yerlerde idğam yaparak okumaktadır: (كَذَّبْتَ تُرْكُنْ 17:47).
- Hasan-ı Basrî, Ebû Amr'ın hocalarından biridir. Dolayısıyla Ebû Amr'ın idğamlı okuyuşları Hasan-ı Basrî'nin kıraatinde de bulunmaktadır.
- Hasan-ı Basrî: “أَنْبِيَهُمْ” (Bakara 33), “نَبِيِّهِمْ” (Hicr 51, Kamer 28), “يَا جُوجُ” (Kehf 94, Enbiya 96) kelimelerinin ilk ikisinde hemzeyi yâ harfine son ikisinde ise hemzeyi elif harfine ibdâl ederek okumaktadır.
- Hasan-ı Basrî اَنْتُمْ-كُمْ-هُمْ şeklinde olan cemi zamirlerini sıra ile okumaktadır. Öncesinde bulunan harf kesralı ise zamiri هَمِي-كَمِي şeklinde, öncesinde bulunan harf dammeli ise zamir هُمُو-كُمُو şeklinde okunmaktadır.

- Hasan-ı Basrî “وَهُوَ، فَهُوَ، وَهِيَ، لَهَا، فَهِيَ” gibi zamirlerde yer alan hâ harfini iskân/cezm ederek okumaktadır.
- Hasan-ı Basrî Kur’an’da tâ-i tenis olduğu hâlde açık tâ ile yazılan şu kelimelerde vakf hâlinde hâ ile durur: رَحِمَتْ-نِعَمَتْ-أَمْرَأْتُ-سُنَّتْ-لَعْنَتْ- (وَمَعْصِيَتٍ-كَلِمَتٍ-بَقِيَّتٍ-فُطِرَتْ-فُتِرَتْ-شَجَرَتْ-وَجَنَّتْ-ابْنَتْ-ءَايَاتٍ-غَلِيَّتٍ).
- Fakat altı kelimenin sonunda tâ ile vakf yapar. Bu kelimeler şunlardır: (مَرْضَاتٍ-يَأْتِي) bu iki kelime nerede olursa olsun, Müminûn 36 “هَيْهَاتَ”, Neml 60 “أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ”, ve Necm 19 “وَلَاتَ حِينَ”, Sâd 3 “ذَاتَ بَهْجَةٍ”,
- Hasan-ı Basrî diğer Basralı imamlar gibi Kur’an’da altı yerde و ile (3:146, 12:105, 22:48, 29:60, 47:13 ve 65:8) “وَكَايُنْ” ve bir yerde ف ile (Hacc 22:45) “فَكَايُنْ” şeklinde bulunan bu kelime üzerinde vakf yapacağı zaman; “وَكَايُنْ” şeklinde yâ üzerinde nûn harfini okumadan durmaktadır.
- Hasan-ı Basrî “أَيَّهَ” kelimesinde elif üzerine (أَيَّهَ) vakf yaparak okumaktadır. Bu vakf, Nûr 31, Zuhurf 49 ve Rahman 31. Ayetlerde geçerlidir.
- Hasan-ı Basrî Kâria 10. Ayette bulunan “مَا هِيَ” ayetinde ki hâ-i sekiti vasl hâlinde hazf ederek, vakf hâlinde isbât ederek okumaktadır.
- Hasan-ı Basrî izafet yâ’larının bazısını sakın kılarak okumaktadır. Örneğin “أَجْرِي إِلَّا”, “نِعْمَتِي”, “رَبِّي الَّذِي”, “وَجْهِي”, “يَدِي”, “وَأُمِّي”, “حَرَمَ رَبِّي”, “الْفَوَاحِشُ”, “ءَايَاتِي الَّذِينَ”, “لِعِبَادِي الَّذِينَ”, “ءَاتَانِي الْكِتَابَ”, “يَا عِبَادِي الَّذِينَ”, “مَسْنِي”, “الشَّيْطَانُ”, “جَاءَنِي الْبَيِّنَاتُ”, “أَهْلَكْنِي اللَّهُ”, “مَعِيَ”. Fakat Hasan-ı Basrî, Mülk suresi 28. Ayette yer alan “مَعِيَ” kelimesinde ki yâ harfini Hafs gibi fethalı, yine lâm harfi cerine bitişen izafet yâ’sını “لِي” İbrahim 22, Tâhâ 18, Neml 20 ve Sâd 23-69’da sakın okurken diğer yerlerde Kâfirûn suresinde olduğu gibi fethalı (وَلِي دِينَ) olarak okumaktadır.
- Ayrıca Hasan-ı Basrî Saff 6’da “بَعْدِي اسْمُهُ”, En’am 153’ta “صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا”, Mâide 25 ve 31’de “نَفْسِي وَأَخِي”, “أَخِي فَأَصْبَحَ”, Tâhâ 25’ta “لِي صَدْرِي” ve Nûh 5’te “قَوْمِي لِيْلًا” bulunan izafet yâ’larını fetha ile okumaktadır.
- Kur’an-ı Kerim hattında kelimelerin sonunda mana itibarıyla bulunan fakat imlâda hazf edilmiş olan yâ harflerini Hasan-ı Basrî vasl hâlinde isbat edip vakf hâlinde hazf etmektedir. Bu yâ’nın isbatı sadece lafızda/telaffuzda belirtilir. Mushaf imlâsında yazılmaz. Bu okuyuşa ait örnek bazı ayet ve kelimeler şunlardır: Bakara 197 “وَأَتَّقُونِي”, Âl-i İmrân 20 ve 175 “وَأَخْشَوْنِي”, “اتَّبَعْنِي”, “وَأَخْشَوْنِي”, En’am 80 “هَذَانِي”, Arâf 195 “فَلَا تَسْأَلْنِي”, “أَشْرَكُكُمْ نُونِي”, İbrahim 22 “كَيْدُونِي”, Hûd 46,78 ve 105 “أَخْرَجْتَنِي”, “أَخْرَجْتَنِي”, “يُؤْتِيَنِي”, “تُبْعِي”, “تُعَلِّمَنِي”, Yusuf 66 “تُخْرُونِي”, “يَأْتِيَنِي”, “يُهْدِيَنِي”, “تُرْنِي”, “تُعَلِّمَنِي”, “تُبْعِي”, “تُعَلِّمَنِي”, Tâhâ 93 “أَلَا تَتَّبَعْنِي”, Hac 25 “وَالْبَادِي”, Neml 36 “أَلْمُدُونِي”, Sebe 13 “وَأَتَّبَعُونِي”, Zuhurf 61 “أَلْجَوَارِي”, Şûrâ 32 “أَتَّبَعُونِي”, Gâfir 38 “كَالْجَوَارِي”, Kâf 41 “الدَّاعِي”, Kamer 6,8 “الْمُنَادِي”.

- Harekenin harekeye olan işmamı: (قِيلَ, غِيضَ, وَجِيءَ, سِيقَ, حِيلَ, سِيءَ, سَيِّئَتْ) gibi kelimelerde işmam yapılmaktadır.
- Ahirete dönüş anlamında kullanılan her yerde “يَرْجِعُ-تَرْجِعُ” fiillerini “يَرْجِعُ-تَرْجِعُ” şeklinde muzari harfini fethalı, cîmi de kesralı olarak okumaktadır.
- Hasan-ı Basrî Kur'an'da 11 yerde bulunan “رُؤْفَ” lafzını hemzesiz, “رُؤْفَ” kelimesini de medli olarak okumaktadır. “رُؤْفَ” kelimesinin yer aldığı ayetler: 2:67,231, 5:57,58, 18:56,106, 21:36, 25:41, 31:6, 45:9,35. On bir yerin altısında “رُؤْفَ” beşinde “لُرُؤْفَ” şeklinde yer alan bu kelimenin bulunduğu ayetler şunlardır: 2:143,207 3:30, 9:117,128, 16:7,47, 22:65, 24:20, 57:9, 59:10.
- Hasan-ı Basrî İmam Ya'kûb gibi “مِثْنًا” kelimesindeki mîm harfini dammeli olarak okumaktadır. “مِثْنًا” kelimesi Kur'an'da beş yerde geçmektedir: Mü'minûn 23:82, Sâffât 37:16-53, Kâf 50:3, Vâkıa 56:47. Ayrıca Mü'minûn 23:35 “مِثْمٌ” şeklinde geçen kelimenin mîm harfi de dammeli olarak okunmaktadır.
- Hasan-ı Basri Kur'an-ı Kerim'de 13 yerde bulunan “بَعَثَ” lafzını ğayn harfini fethalı şekilde telaffuz etmektedir. Bu kelimelerin geçtiği yerler: En'âm 6:31, 44 ve 47, A'raf 7:95 ve 187, Yûsuf 12:107, Enbiyâ 21:40, Hac 22:55, Şuarâ 26:202, Ankebût 29:53, Zümer 39:55, Zuhurf 43:66, Muhammed 47:18.
- Hasan-ı Basri Kur'an-ı Kerim'de 21 ayette 23 defa bulunan “الظُّلُمَاتِ”-“ظُّلُمَاتٍ-كُظُفَاتٍ” lafzındaki lâm harfini cezimli olarak okumaktadır. Bu kelimelerin yer aldığı yerler şunlardır: Bakara 2:17, 19, 257 (iki defa), Mâide 5:16, En'am 6:1, 39, 59, 63, 97 ve 122, Ra'd 13:16, İbrahim 14:1 ve 5, Enbiyâ 21:87, Nûr 24:40, Neml 27:63, Ahzâb 33:43, Fâtır 35:20, Zümer 39:6, Hadîd 57:9, Talâk 65:11. ayetler.
- Hasan-ı Basrî Kur'an-ı Kerim'de 9 kere bulunan “الْحَجِّ” lafzındaki hâ harfini kesralı okumaktadır. Bu lafzın yer aldığı ayetler şunlardır: Bakara 2:189, 196 (üç defa) ve 197 (üç defa), Tevbe 9:3, Hac 22:27,
- Hasan-ı Basrî Kur'an-ı Kerim'de 14 defa “لَا رَبِّئَا فِيهَا” şeklinde veya “لَا رَبِّئَا” şeklinde bulunan lafızlardaki bâ harfini tenvinli okumaktadır. Bu ayetler şunlardır: Bakara 2:2, Âl-i İmrân 3:9 ve 25, Nisâ 4:87, En'am 6:12, Yunus 10:37, İsrâ 17:99, Kehf 18:21, Hac 22:7, Secde 32:2, Mü'min 40:59, Şûrâ 42:7, Câsiye 45:26 ve 32.
- Hasan-ı Basrî Kur'an-ı Kerim'de 5 yerde “فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ”, 6 yerde “وَلَا خَوْفَ” ve “أَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ” yine bir yerde “لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ” ve başka bir yerde de “لَا خَوْفَ عَلَيْكُمْ” şeklinde toplamda 14 yerde bulunan bu lafızdaki “خَوْفَ” fâ harfini fethalı şekilde tenvinsiz olarak okumaktadır. Bu ayetlerin geçtiği yerler: Bakara 2:38, 62, 112, 262, 274 ve 277, Âl-i İmrân 3:170, Mâide

5:69, En'âm 6:48, A'râf 7:35 ve 49, Yunus 10:62, Zuhurf 43:68, Ahkâf 46:13.

- Kur'an-ı Kerim'de 5 yerde yer alan “فِي مُرْيَةٍ” lafzındaki mîm harfi dammeli olarak okunmaktadır. Bu kelimenin geçtiği ayetler şunlardır: Hûd 11:17, 109, Hac 22:55, Secde 32:23, Fussilet 41:54.
- Hasan-ı Basrî “الرَّسُلُ” kelimesinin geçtiği her yerde sîn harfini cezimli olarak okumaktadır. Kabâkibî (ö. 849/1445) sîn harfinin cezimli okunması için bu kelimenin “هَمْ-نَا-ي-كُم” gibi herhangi bir zamire muzaf olması gerektiğini ifade ederken¹²⁶² Mütevelli (ö. 1313) ise bir kelimeye muzaf olma şartı olmaksızın her hâlükârda Hasan-ı Basrî'nin cezm ederek okuduğunu aktarır.¹²⁶³
- Hasan-ı Basrî “الْحَمْدُ لِلَّهِ” lafzının geçtiği her yerde dâl harfini kesralı olarak okumaktadır. Bu lafız Kur'an-ı Kerim'de 24 defa geçmektedir.
- Hasan-ı Basrî “تَذَكَّرُونَ” şeklinde tâ ile başlayan fiilde ki zâl harfini Kur'an'da her geçtiği yerde şeddeli olarak okumaktadır. Bu okunuşun bulunduğu yerler şunlardır: 6:80, 152, 7:3,57, 10:3, 11:24, 30, 16:17, 90, 23:85, 24:1, 27, 27:62, 32:4, 37:155, 40:58, 45:23, 51:49, 56:62, 69:42.
- Kur'an-ı Kerim'de 10 yerde bulunan ve sûr'a üfürülmesinden bahseden “فِي الصُّورِ” lafzında vâv harfi fethalı olarak okunmaktadır. Bu kelimenin yer aldığı sure ve ayet sayıları şunlardır: 6:73, 18:99, 20:102, 23:101, 27:87, 36:51, 39:68, 50:20, 69:13, 78:18.
- Kur'an-ı Kerim'de 5 ayette 7 defa bulunan “الْمُحْصِنَاتِ” kelimesindeki sâd harfi kesralı olarak okunmaktadır. Bu kelimenin yer aldığı sure ve ayet sayıları şunlardır: Nisâ 4:24, 25 (iki defa), Mâide 5:5, Nûr 24:4 ve 23.
- İsrâ 17:35. Ayette ve Şuara 26:182. Ayette yer alan “بِالْفُسْطَاسِ” lafzında ki kâf harfi dammeli olarak okunmaktadır.
- Kur'an'ın tamamında “إِسْرَائِيلَ” kelimesi “إِسْرَءِيلَ” şeklinde elif ve yâ harfinin hazfiyla okunmaktadır.
- Kur'an'ın her yerinde “جَانُّ” lafzındaki elif harfi hemze ile “جَانُّ” şeklinde okunmaktadır. Bu kelimenin yer aldığı sure ve ayet sayıları şunlardır: 15:27, 27:10, 28:31, 55:15, 39, 56, 74.
- “شُرَكَائِي” lafzı yerine Kur'an'ın her yerinde “شُرَكَايَ” şeklinde okunmaktadır. Bu kelimenin yer aldığı sure ve ayet sayıları şunlardır: 16:27, 18:52, 28:62, 74.
- Hasan-ı Basrî Kur'an'da 12 defa yer alan “الْإِنْجِيلَ” lafzındaki hemzeyi fethalı olarak “الْأَنْجِيلَ” şeklinde okumaktadır. Bu kelimenin yer aldığı sure ve ayet sayıları şunlardır: Âl-i İmrân 3:3, 48 ve 65, Mâide 5:46, 47, 66, 68 ve 110, A'raf 7:157, Tevbe 9:111, Fetih 48:29, Hadîd 57:27.

¹²⁶² Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 274.

¹²⁶³ Mütevelli, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 10.

- Mâide 5:16 ve Muhammed 47:29. Ayetlerde yer alan “رُضْوَانُهُ” lafzındaki râ harfi dammeli okunmaktadır.
- Kimi ayetlerde Mushaf imlasına göre müfret kalıbında olan lafızları cemi formda; örneğin, Meryem 59’da “الصَّلَوَاتِ” lafzını, Enbiyâ 81’de “الرِّيَاحِ” lafzını, Sebe’15’te “فِي مَسَاكِينِهِمْ” lafzını, Fâtır 40’ta “بَيِّنَاتٍ” lafzını, Fetih 29’da “مِنْ عَائِرٍ” lafzını, Tûr Suresi 21. Ayette “ذُرِّيَّاتُهُمْ- ذُرِّيَّاتِهِمْ” lafızlarını, Necm 53’te “وَالْمُؤْتَفِكَاتِ” lafzını, Mürselât 33’te “جَمَالَاتٍ” lafzını cemi formda tırnak içerisinde verildiği şekilde okumaktadır.
- Kimi ayetlerde ise Mushaf imlasına göre cemi formunda olan kelimeleri müfret formda; örneğin, Bakara 133’de “وَالِلَّهِ أَبْيَكُ” lafzını, Âl-i İmrân 124 “بِتِلْكَتِ الْفِ” ve 125’te “بِحَمْسَةِ الْفِ” bulunan “الْفِ” lafzını, Meryem 61’de “جَنَّةٍ” lafzını, Enbiyâ 104’te “لِلْكِتَابِ” lafzını, Furkân 74’te “وَذُرِّيَّتِنَا” lafzını müfret formda kıraat etmektedir.
- Hasan-ı Basrî kimi yerde mazi fiili ismi fail formunda, kimi yerde de mazi fiili emri hazır kipinde okumaktadır. Örneğin Nûr 45’te yer alan “خَلَقَ كُلَّ” “ذَابَّةٍ” mazi fiili, “خَالِقُ كُلِّ ذَابَّةٍ” şeklinde fiil ismi fail ve muzaf formunda okumaktadır. Yine Cîn suresi 20. Ayette bulunan “قُلْ” fiilini “قَالَ” şeklinde mazi formda okumaktadır.
- Hasan-ı Basrî kimi ayetleri Mushaf imlasından farklı olarak Arap dili açısından değerlendirmektedir. Örneğin kâne fiiliyle alakalı olarak Câsiye suresi 25’te “مَا كَانَ حُجَّتُهُمْ” lafzında “حجة” lafzı kâne’nin ismi olarak değerlendirilip dammeli olarak okumaktadır. Sebe 5 ve Câsiye 11’de “مِنْ” “رَجَزِ الْإِيمِ” ayetindeki “الِيمِ” lafzı bir önceki “رَجَزِ” lafzının sıfatı olarak mecrur olarak değerlendirilmiştir.
- Hasan-ı Basrî Kur’an-ı Kerim’de bulunan kimi lafızlarda; Secde 10’da olduğu gibi “صَلَّلْنَا” lafzı yerine “صَلَّلْنَا” şeklinde sâd harfiyle yine Hucurât 12’de olduğu gibi “وَلَا تَجَسَّسُوا” lafzı yerine “وَلَا تَحَسَّسُوا” şeklinde cîm harfiyle bir harfin yerine başka bir harf okumaktadır.
- Yasin 30. Ayette olduğu gibi; “يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ” ayetinden “عَلَى” harfi cerini hafz ederek “يَا حَسْرَةَ الْعِبَادِ” şeklinde Mushaf imlasında bulunan ayeti eksik olarak okumaktadır.
- Hasan-ı Basrî kimi zamanda bir fiil yerine başka bir fiil ile ayeti okumaktadır. Örneğin Fetih 18’de “وَأَنَابَهُمْ” lafzı yerine “وَأَتَاهُمْ” şeklinde, Hucurât 6’da “فَقَتَّبَتُوا” fiili yerine “فَقَتَّبَتُوا” şeklinde,
- Hasan-ı Basrî bazen de bir isim yerine başka bir isimle kıraat etmektedir. Örneğin: Zariyat 44’te “الصَّاعِقَةُ” lafzı yerine “الصَّوْقِعُ” şeklinde, Kamer 12’de “الْمَاءِ” lafzı yerine “الْمَاوَانِ” şeklinde farklı bir isimle okumaktadır.

Hasan-ı Basrî Kıraatinin Şaz Sebebi

Hasan-ı Basrî'nin kıraatinin şaz olmasındaki temel sebep kıraat rivayetinin senedi muttasıl ile sonraki nesillere ulaşmamış olmasıdır. İkinci sebep ise kıraatinde Resmî Osmaniye'ye muhalif okuyuşları barındırmış olmasıdır. İkinci bölümde hayatı ile ilgili detaylı şekilde ele alındığı gibi Hasan-ı Basrî kıraat, tefsir, hadis, fıkıh gibi alanlarda şöhret elde etmiş büyük bir âlimdir. Dolayısıyla kendi zamanında okuduğu kıraatle ilgili şaz kıraat imamı olarak betimlenmesi için elimizde kesin bir delil yoktur. Dolayısıyla yaşadığı dönemde okuduğu kıraati şaz değil sonraki dönemde ona dayandırılan bazı okuyuşları şazdır. Onun kıraatiyle alakalı şaz nitelemesine ancak ona nakilde bulunanlar üzerinden değerlendirme yaptığımız zaman varmış oluruz. Bizatihi Hasan-ı Basrî'yi şaz imam olarak değerlendirmekle, sonradan ona isnat edilen kıraatlerin belli kısmını şaz olarak değerlendirmek iki farklı şeydir. Bununla birlikte on kıraat üzerine ilave edilen dört kıraatin şaz olmasından ötürü bir genelleme yapılarak bu tarz ifade(ler) kullanılmıştır. Her ne kadar on üzerine ilave edilen dört kıraat imamı genel anlamda şaz imamlar olarak anılsa da burada ince bir çizgi çizerek bu imamların şaz değil, onlardan rivayet edilerek günümüze ulaşan kıraatlerin sahih kıraat şartlarını ihtiva etmemesinden dolayı şaz okuyuşlarının olduğunu söylemek gerekir. Nitekim sahih kıraatten biri olan Ebû Amr'ın kıraatini öğrencisi Yezîdî aktarmaktadır. Yezîdî, Ebû Amr'ın ravilerinin hocasıdır. Yezîdî, Ebû Amr'ın ravilerine aktardığı/öğrettiği kıraatle ilgili şaz mevzu bahis derken kendisine isnat edilen kıraatler için aynı şey söz konusu değildir. Yani kendisine isnat edilen kıraat şaz kapsamında değerlendirilmiştir. Benzeri durum kıraat imamlarının ravileri için de vardır. Hasan-ı Basrî'nin ravisi Ebû Ömer ed-Dûrî bunlardan biridir. Dûrî, Ebû Amr ve Kisâî'nin ravisi durumunda herhangi bir kıraatle ilgili şaz durumluk söz konusu değilken, Hasan-ı Basrî kıraatinde şaz kapsamında değerlendirilmektedir. Bu durumda bize kıraat imamlarının kendilerinin değil, onlardan aktarılan kıraatlerin şaz olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Hasan-ı Basrî'nin kıraatinin şaz kapsamına alınmasının temel sebebi rivayet zincirindeki problemdi. Bu durum ya ravi veya tariklerin zayıf olması, ya Basra kıraatinin temeli olan Ebû Amr'ın kıraatine muhalif olması, ya kıraati okuyanın şöhret kazanmamış kimseler tarafından aktarılması/okunması, ya kârinin şaz okuyuşları yapmakla anılması/tanınması, ya da muhakkik kıraat âlimlerinin aktarılanı şaz olarak değerlendirmesi son olarak da okuduğu kıraatlerin kıraat-i aşerede bulunmaması şeklinde olabilir.

Hasan-ı Basrî kıraatinde ferû'î-hurûf bağlamında tek kaldığı okuyuşların sayısı 304 tanedir. Hasan-ı Basrî'nin şaz okuyuşlarının başka şaz kıraat âlimleri/imamları tarafından da yapıldığını şematik olarak sunan Demircigil 576 kelime belirlemiştir.¹²⁶⁴ Bu yerlerin içerisinde Hasan-ı Basrî, Yezîdî ile 5 yerde (Bakara 2:3, A'râf 7:40, Nahl 16:124, Kasas 28:48 ve Vâkia 56:3) aynı okuyuşu yapmaktadır. Dolayısıyla Hasan-ı Basrî 304+576-5=875 kelimedede hem Basra kıraat imamlarından farklı okumuş hem de bu okuyuşları kıraat-i aşereden birine muvafakat etmediği için şaz kapsamında değerlendirilmiştir.

Hasan-ı Basrî'nin Mushaf imlasına muhalif olan okuyuşları şunlardır:

- 1- Bakara suresinde 19'da "الصَّوَاعِقُ" lafzı "الصَّوَاقِعُ" olarak kâf ayn harfînde önce olacak şekilde, 70'te bulunan "تَسَابِيَهُ" fiili "مُتَسَابِيَهُ" şeklinde, 100'de "عَاهِدُوا" lafzı "عُوهِدُوا" meçhul formda 102'de "الشَّيَاطِينُ" lafzı "مَا تَتَلَوُ الشَّيَاطُونُ" merfu formda, 161'de "أَجْمَعِينَ" lafzı "وَالْمَلَائِكَةُ وَالنَّاسُ أَجْمَعُونَ" şeklinde, 279'da bulunan "فَأَقِمْ وَفَائِمْ" fiili "فَأَقِمْ" şeklinde okunması resmî kıyasiye muhaliftir.
- 2- Âl-i İmrân suresi 87'de "أَجْمَعِينَ" lafzı "لَعْنَةُ اللَّهِ * وَالْمَلَائِكَةُ وَالنَّاسُ أَجْمَعُونَ" şeklinde.
- 3- En'âm suresi 71'de "كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ" lafzındaki altı çizili kelime "الشَّيَاطُونُ" şeklinde resmî Mushaf'a muhalif olarak.
- 4- Tevbe suresi 110'da "إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ" illâ edatı burada harfî cer olan ilâ şeklinde. Aynı okuyuşu Ya'kûb da yapmaktadır.
- 5- İsrâ Suresi 71. "يَوْمَ يَدْعُوا كُلُّ أَنَسٍ بِكُتَابِهِمْ" şeklinde, Hasan-ı Basrî bu ayette yer alan "بِأَمَامِهِمْ" kelimesi yerine "بِكُتَابِهِمْ" lafzıyla okumaktadır.
- 6- Kehf Suresi 38'de "أَنَا هُوَ اللَّهُ" ziyadesiyle ve nûn cezimli şekilde Mushaf imlasına muhalif olarak.
- 7- Hac Suresi 25'te "وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ" ayetinde bulunan "فِيهِ ب" lafızları hazf edilerek "وَمَنْ يُرِدْ إِلْحَادَهُ" şeklinde.
- 8- Şuarâ Suresi 210 ve 221'de bulunan "الشَّيَاطِينُ" lafzı Mushaf imlasına muhalif olarak "الشَّيَاطُونُ" şeklinde.
- 9- Neml Suresi 2'de "تَكْلُمُهُمْ" lafzı yerine Mushaf imlasına muhalif olarak "تَسْمُهُمْ" lafzıyla.

¹²⁶⁴ Demircigil, *Hasan-ı Basrî*, 334-378.

- 10- Lokmân suresi 27’de “يُمْدُهُ” yâ dammeli ve mîm kesralı ve ayette yer alan “يُمْدُهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةٌ” altı çizili “يُمْدُهُ” lafzının hazf ile.
- 11- Zâriyât Suresi 44’te “الصَّاعِقَةُ” lafzı yerine “الصَّوْقَعُ” şeklinde okunması Mushaf imlasına uymamaktadır.
- 12- Kamer Suresi 12’de “الْمَاءُ” lafzı yerine “الْمَاوَانُ” şeklinde okunması Mushaf imlasına uymamaktadır.

3.6. İmam Yezîdî Kıraati

İmam Yezîdî, Ebû Amr’ın kıraatinin sonraki dönemlere aktarılmasını sağlayan en önemli öğrencisidir. Dolayısıyla Yezîdî’nin kıraati birçok yerde hocasıyla aynıdır. Fakat kimi yerde hocasından farklı olarak okuduğu yerler de bulunmaktadır. Bu sebeple aynı bilgileri tekrardan aktarmamak için sadece ferş kısmında Yezîdî kıraatinin, Ebû Amr’ın kıraatine muhalif olan kısımlarına değineceğiz.

3.6.1. İstiâze ve Besmele

İstiâze ve Besmele vecihleri, Hasan-ı Basrî dışında Basralı imamlarca aynı şekilde alınmaktadır. Yezîdî kıraatine göre evveli sure vecihleri dört, iki sure arası vecihler ise; sekte bilâ besmele ve vasl bilâ besmele olmak üzere iki tanedir. Enfâl veya herhangi bir sureden Tevbe suresine geçişte; vakf bilâ besmele, sekit bilâ besmele ve vasl bilâ besmele vecihlerini almaktadır.¹²⁶⁵

3.6.2. Med

İmam Yezîdî’nin med kaidelerindeki uzatma ölçüleri, hocası ve diğer Basra imamlarının uzatma miktarlarıyla aynıdır.¹²⁶⁶

1	Meddi Tabii	1

¹²⁶⁵ Kabâkibî, *İzâhu’r-Rumûz*, 84-85; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 2/596; Bennâ, *İthâf*, 1/107-108; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 2; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 14; Vefâi, *Yevmu’idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 1.

¹²⁶⁶ Kabâkibî, *İzâhu’r-Rumûz*, 117-120; İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 1/507-509; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 3/986-991; Bennâ, *İthâf*, 1/158-176; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 4; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 14-15; Vefâi, *Yevmu’idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 2.

2	Meddi Muttasıl	2 - Mertebeteyn 3
3	Meddi Munfasıl	1 (2 elif de rivayet edilmiştir)
4	Meddi Lazım	4 (Mısır tarikinde 3)
5	Meddi Arız	Tul (3), Tevassut (2), Kasr (1)
6	Meddi Lîn	Tul (3), Tevassut (2), Kasr (1)

3.6.3. İdğam

Ebû Amr'ın idğamlı okuyuşları Yezîdî'nin kıraatinde çoğunlukla olmakla birlikte kimi zaman -hulf ile- yer almaktadır.¹²⁶⁷ Yezîdî'nin idğam şekli şöyledir:¹²⁶⁸

- İdğamı Misleyn: Yezîdî bir kelimeye bulunan misleyn harflerin idğamını sadece Bakara 2:200 “مَنَاسِكُكُمْ” ve Müddessir 74:42 “مَا سَلَكُكُمْ” kelimelerinde yapmaktadır. Harici olarak bir kelimeye benzer iki harfin geldiği yerler izhar edilmektedir. Yezîdî 17 harfin peşi sıra iki farklı kelimeye gelmesi durumunda bu harfleri idğamı kebir ile okumaktadır. Bu harfler şunlardır: “ب ب ت ث ح ر س ع غ ف ق ك ل م ن ه و ي” Yezîdî bu harflerin birinin bir kelimenin sonunda diğerinin ise diğer kelimenin başında geldiği durumlarda hocası gibi idğam misleyn yaparak okumaktadır. Fakat istisna olarak Lokman 31:23 “فَلَا يَخْرُجُكَ” kısmında izhar ederek okumaktadır.
- Yezîdî mütecanis ve mütekarib olan iki harfin bir kelimeye olması durumunda izhar ederek okumaktadır. Yalnız kâf (ق) kâf (ك) harfiyle aynı kelimeye olduğu yerlerde idğam etmektedir. Örneğin: “سَبَقَكُمْ”-“وَأَتَقَكُمْ”-“وَرَزَقَكُمْ”-“خَلَقَكُمْ”. Yine Tahrîm 66:5. Ayette yer alan “طَلَّقَنَّ” kelimesinde de idğam etmektedir. Fakat kâf (ق) harfinden önceki harf sakın olursa veya kâf (ك) harfinden sonra

¹²⁶⁷ Hulf ile okunan yerler için bk. 28-37. mısralar Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 3; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 29; Vefâi, *Yevmu 'idî bi kıraatî Yezîdî* (Kitap, 2023), 14 Mukaddime kısmı sayfası.

¹²⁶⁸ Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 96-105; İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 407-465; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 2/672-761; Bennâ, *İthâf*, 1/109-142; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 3; Kâdî, *Kırââtü's-şâzze*, 21; Ebû'l-Kâsım Abdülazîz Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî* (Libya: Bingâzî Üniversitesi, Külliyyetü'l-Âdâb, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 55-67; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 21-29; Vefâi, *Kırâetü'l-Erbea*, 1/20-21.

ce mi mîm harfî gelmezse yine izhar edilerek okunmaktadır. Örneğin şu kelimelerde izhar edilir: “وَنَزَّلْنَاكَ” - “خَلَقْنَاكَ”, “مَا خَلَقْنَاكُمْ” - “مِيثَاقَكُمْ”.

- c) Mütecanis ve mütekarib harflerin iki farklı kelimedede idğam edildiği harfler 16 tane olup şunlardır: “ب ت ث ج ح ذ ز س ش ض ط ظ ق ك ل م ن”.
- d) “م” harfinin idğamı kebir olarak idğam yapıldığı tek harf “ب” mîm harfidir. Bu idğam şekli de Kur’an’da beş yerde bulunmaktadır: Bakara 2:284, Âl-i İmrân 3:129, Mâide 5:18 ve 40, Ankebût 29:21 ve Fetih 48:14. ayetlerde bulunan “وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ” lafzında gerçekleşen idğamdır. Beş yerde bâ harfini fâ harfine (Nisâ 4:74 “يَغْلِبُ فَسَوْفَ”, Ra’d 13:5 “تَعْجَبُ فَعَجَبٌ”, İsrâ 17:63 “قَالَ أَذْهَبَ فَمَنْ”, Tâhâ 20:97 “وَمَنْ لَمْ يَنْتَبِ فَأُولَئِكَ” ve Hucurât 49:11 “قَالَ فَادْهَبْ فَإِنَّ لَكَ” idğamı sağır ile idğam edilmektedir. Hûd 42’de “ارْكَبْ مَعَنَا” bulunan bâ harfî mîm harfine idğam edilerek okunur.
- e) “ت” harfî 11 harfe idğamı kebir ile idğam edilir. Bu harfler şunlardır: “ث ج ذ ز س ش ص ض ط ظ”. Örneğin: Nisâ 4:57 ve 81 “وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سِنْدُ خُلُومٍ”, “بَيَّتَ طَائِفَةٌ” - “وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سِنْدُ خُلُومٍ”. İdğamı sağır ile; mazi fiilin müfret müennes kalıbında bulunan tâ harfî sonrasında gelen “ث-ص-ط-س-ج-ز” harflerine idğam edilir.
- f) “ث” harfî 5 harfe idğamı kebir ile idğam edilir. Bu harfler şunlardır: “ذ س ش ض”. Örneğin Bakara 2:58 “حَيْثُ شِئْتُمْ”. İdğamı sağır ile sâ harfini tâ harfine (لَيْسَتْ) şeklinde idğam etmektedir.
- g) “ح” harfî sadece “ع” harfine idğamı kebir ile idğam edilir. Âl-i İmrân 3:185 “زُحْرَجَ عَنِ النَّارِ”. (İdğam edildiği tek yer burasıdır.)
- h) “ج” harfî sadece “ت-ش” harflerine idğamı kebir ile idğam edilir. Fetih 48:29 “مِنْ اللَّهِ ذِي الْمَعَارِجِ (۳) تَعْرُجُ” ve Meâric 70:3-4 “كَزْرَعٍ أَخْرَجَ شَطْطَهُ”. (İdğam edildiği iki yer burasıdır. Başka örnek yoktur.)
- i) “ذ” harfî 10 harfe idğamı kebir ile idğam edilir. Bu harfler şunlardır: “ث ج ذ ز س ش ص ض ط ظ”. Örneğin Bakara 2:187 “فِي الْمَسَاجِدِ يَرْكُزُ خُدُودُ اللَّهِ”, Kamer 54:55 “فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ”. Yezîdî idğamı sağır ile “قَدْ” kelimesinde bulunan dâl harfini şu sekiz “ص-س-ش-ج-ذ-ز-ض-ظ” harfe idğam ederek okumaktadır. Ayrıca dâl harfini sâ “ث” ve zâl “ذ” harfine idğam ederek okumaktadır.
- j) “ذ” harfî “ص-س” harflerine idğamı kebir ile idğam edilir. Kehf 18:61-63 “فَاتَّخَذَ” “سَبِيلَهُ”, Cin 72:3 “مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً”. (İdğam edildiği iki yer burasıdır.) Yezîdî idğamı sağır ile “ج-ز-س-ت-ص-د” idğam

ederek başka bir kelimedede bulunan zâl harfini de tâ “ت” harfine (فَتَبَيَّنَتْهَا) idğam ederek okumaktadır.

- k) “ر” harfî sadece “ل” harfine idğamı kebir ile idğam edilir. Hûd 11:78 “هَٰؤُلَاءِ أَطْهَرُ” (نَعْفُرُ). İdğamı sağır ile iki vecih bulunmaktadır. İlki izhar ikincisi idğamdır. (لُكْمُ).
- l) “س” harfî “ز-ش” harflerine idğamı kebir ile idğam edilir. Tekvir 81:7 “وَإِذَا” Meryem 19:4 “وَأَشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا”, “النَّفُوسُ رُجُوتٌ”. Son örnekte izhar vechi de ikinci vecih olarak alınmaktadır.
- m) “ش” harfî sadece “س” harfine idğamı kebir ile idğam edilir. İsrâ 17:42 “إِلَى ذِي” (إِدْغَامُ عِدْلِيٍّ). (İdğam edildiği tek yer burasıdır.)
- n) “ض” harfî sadece “ش” harfine idğamı kebir ile idğam edilir. Nûr 24:62 “فَإِذَا” (إِدْغَامُ عِدْلِيٍّ). (İdğam edildiği tek yer burasıdır.)
- o) “ك” harfî sadece “ق” harfine öncesi harekeli ise idğamı kebir ile idğam edilir. Bakara 2:30 “وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي” Şayet müdğam olan harfin öncesi sakın olursa idğam edilmez. Cuma 62:11 “وَتَرْكُوكَ قَائِمًا”.
- p) “ق” harfî sadece “ق” harfine öncesi harekeli ise idğamı kebir ile idğam edilir. Mâide 5:64 “يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ” Şayet müdğam olan harfin öncesi sakın olursa idğam edilmez. Yusuf 12:76 “وَفَوْقَ كُلِّ”.
- q) “ل” harfî sadece “ر” harfine idğamı kebir ile idğam edilir. Mü’min 40:28 “وَقَالَ” “هَلْ”, A’râf 7:43 “لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلٌ رَبَّنَا”. Yezîdî idğamı sağır olarak “هَلْ” kelimesinde ki lââm harfini iki yerde (Mülk 3, Hakka 8) idğam ile, bir yerde (Mutaffîfîn 14) hocasından farklı olarak izhar ile okumaktadır.
- r) “ن” harfî “ر-ل” harfine idğamı kebir ile idğam edilir. Bakara 2:136 “وَنَحْنُ لَهُ” “وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ”, A’râf 7:167 “مُسْلِمُونَ”.
- s) “م” harfî öncesi harekeli ise “ب” harfine ğunneli olarak idğam edilir. Necm 53:30 “هُوَ أَعْلَمُ بِمَنَ”.
- t) Müdğam olan harften önce med veya lîn harfî varsa tul, tevassut ve kasr vecihleri şeklinde alınmaktadır. Revm ve işmam vecihleri harfin harekesine göre uygulanabilir.
- u) İdğam yapılması imaleye engel değildir.

3.6.4. İmale-Beyne-Feth

Yezîdî Kur'an-ı Kerim'de yer alan râ harfinden sonra ister aslı elif olsun ister Mushaf imlasında yâ'lı şekilde yazılsın bütün kelimeleri imale ile okur.¹²⁶⁹ “يَرَى” “اَفْتَرَى” “بَشَرَى”. Diğer bir ifadeyle zevat-ı râ'ları imale yapmaktadır. Yusuf suresi 19. Ayette yer alan “يُشْرَى” “قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غُلَامٌ” kelimesinde üç vecih almaktadır: Fetha, imale ve beyne. Yine “الْاَشْرَارَ”, “قَرَارٍ”, “الْاَبْرَارَ” gibi öncesi fethalı olan birinci râ harfinde imale yapmaktadır. Burada imalenin gerçekleşmesi için sonrasında gelen râ harfinin kelimenin son harfi ve mecrur olması gerekmektedir.¹²⁷⁰

Yezîdî kelimenin son harfi kesrâlî râ'dan önce bulunan eliflerde de imale yapmaktadır. (الدَّارُ النَّارُ). Yalnız üç kelimedede fetha ile okumaktadır ki bu kelimeler: “وَالْجَارُ” (Nisa 36), “جَبَّارِينَ” (Maide 22) ve “اَنْصَارِي” (Âl-i İmran 52).¹²⁷¹

İmam Yezîdî: “رَأَى-رَأَهَا” kelimelerindeki hemzelerde, vakf hâlinde sonrası sakınse “رَأَى-رَأَهَا” gibi yerlerde (son yer vasl hâlinde fetha sesiyle okunur), hurûfu mukatta harflerinde bulunan râ ve hâ (الر-الر-كُلَيْعَص) harflerinde, nerede gelirse gelsin “أَعْلَى” ve “التَّوْرَةَ” kelimelerinde ki râ ve kâf harflerinde, İsrâ 72'deki birinci “أَعْلَى” kelimesinde, Tevbe 109'da “هَارٍ” kelimesinde ve “النَّاسِ” kelimesinde fetha öncelikli olmak üzere ikinci vecih olarak imale ile okumaktadır.¹²⁷²

İmam Yezîdî Tâhâ 58. Ayette yer alan “سُوءَى” kelimesinde, Kıyâmet 36'da “سُدَّى” kelimesinde vakf hâlinde beyne yaparak okumaktadır. Yine “فُعْلَى-فُعْلَى-فُعْلَى” (طُوبَى-تَقْوَى-مُوسَى-عِيسَى) beyne yaparak okumaktadır. Kur'an'da yedi surenin başında bulunan “حَم” deki mukatta harfî hâ'da beyne yapmaktadır. Ayrıca 11 surenin ayet sonlarında (Tâhâ, Necm, Mearic, Kıyâmet, Naziat, Abese, A'la, Şems, Leyl, Duha ve Alak) tenvinden bedel olan eliflerde (هَمْسًا) beyne yapmaktadır denilse de râci olan görüş imale yaptığıdır.¹²⁷³

¹²⁶⁹ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 30; Vefâî, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 14 Mukaddime kısmı.

¹²⁷⁰ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 75; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 30.

¹²⁷¹ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 75; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 30; Vefâî, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 14 Mukaddime kısmı.

¹²⁷² Mütevelli, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 6; Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 75-76; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 30-31.

¹²⁷³ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 75-76; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 31.

Nisâ 4:36'da “وَالْجَارَ” kelimesinde Ebu Amr tahkik ile okurken Yezîdî burada hocasından farklı olarak imale ile okumaktadır. Yezîdî “جَبَّارَ” kelimesinde fetha sesiyle okuyarak hocasının imale ile okuyuşuna muhalefet etmektedir.¹²⁷⁴ Yusuf 19'da “قَالَ يَا” lafzında Ebû Amr üç vecihle (fetha-imale-beyne) okurken, Yezîdî burada sadece imale ile okumaktadır.¹²⁷⁵

Yezîdî, Zümer suresi 56. Ayette bulunan “يَا حَسْرَتِي” lafzını fetha ile okurken Ebû Amr'ın ravisi Dûrî burada beyne yapmaktadır.¹²⁷⁶ Burada Yezîdî'nin okuyuşu Ebû Amr'ın diğer ravisi Sûsî'yle muvafakat etmektedir.

- Beyne yapılan örnek kelimeler: “مُوسَى”, “وَالسَّلْوَى”, “الْمَوْتَى”, “الْقُرْبَى”, “الدُّنْيَا”, “إِخْدَائِهِمَا”, “يَسْبِغِيهِمْ”, “الْوُفْقَى”, “الْوُسْطَى”, “النَّقْوَى”, “الْأُنْثَى”, “الْقَتْلَى”, “الْقُرْبَى”, “عِيسَى”, “وَيَحْيَى”, “تَجْوِيَهُمْ”, “الْحُسْنَى”, “مَرْضَى”.
- İmale yapılan örnek kelimeler: “نَرَى”, “النَّارَ”, “وَأَبْصَارِهِمْ”, “الْكَافِرِينَ”, “أَبْصَارِهِمْ”, “دِيَارِهِمْ”, “يَرَى”, “وَالنَّهَارَ”, “اِشْتَرَاهُ”, “وَيْشُرَى”, “أَسَارَى”, “دِيَارَكُمْ”, “وَالنَّصَارَى”, “سُكَارَى”, “الْأَبْرَارَ”, “اِفْتَرَى”, “بِدِينَارٍ”, “بِقِنْطَارٍ”, “بِالْأَسْحَارِ”, “وَأُخْرَى”, “النُّورِيَّةَ”.
- İki vecihli olanlar (imale-fetha): “النَّاسِ” Bu kelime Ebû Amr'ın ravisi Dûrî imale, Sûsî ise fetha yapmaktadır. Dolayısıyla bir vecihle Durî'ye diğer vecihle Sûsî'yle ittifak etmektedir.
- İki vecihli olanlar (fetha-beyne): Yûsuf 84'te “يَا أَسْفَى” (Dûrî hulf ile)
- Üç vecih caiz olanlar (fetha-imale-beyne): Yûsuf 19. Ayette yer alan “يَا بُشْرَى”

3.6.5. İzafet ve Ziyade Olan yâ

Yezîdî, Kur'an-ı Kerim hattında bulunan fakat okunmasıyla alakalı kıraat imamları arasında farklı usule tabi tutulan izafet yâ'sını sonrasında fethalı bir hemze veya kesralı bir hemze ya da hemze-i vaslîl gelirse yâ harfini fethalı okumaktadır.¹²⁷⁷

Örneğin: “إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ” – “دُعَاءِي إِلَا”, “تَوْفِيقِي إِلَا” – “وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي”, “وَلِكَيْ أُرْكَمَ”, “إِنِّي أَعْلَمُ”, “يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ”.

¹²⁷⁴ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 75.

¹²⁷⁵ Kabâkîbî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 201-202; Vefâî, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 237.

¹²⁷⁶ Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 8/3584.

¹²⁷⁷ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 86; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 34.

İzafet yâ'sı münâda olan lafızda bulunur ve sonrasında elif-lâm takısı gelirse sakın kılınır. Örneğin: “يَا عِبَادِي الَّذِينَ”

Bakara 2:125, Hac 22:26 ve Nûh 71:28’de bulunan “يَبْتِي” lafzında yâ sakın kılınarak okunur.

“مَعِي” lafzında bulunan yâ sakın kılınır. Fakat kendisinden sonra hemze bulunursa yâ harfi fethalı okunur. Örneğin Tevbe 9:83 “مَعِيَ أَبَدًا”, Mülk 67:28 “وَمَنْ مَعِيَ”.

“لِي” lafzında bulunan yâ sakın kılınır.

Âl-i İmrân 3:20 ve En‘âm 6:79’da bulunan “وَجْهِي” lafzındaki yâ sakın kılınır.

Zuhurf 43:68’de bulunan “يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ” lafzı Basra Mushaf’ında yâ ziyadesiyle “يَا عِبَادِي لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ” şeklinde bulunmaktadır. Dolayısıyla hem vasl hem vakf hâlinde yâ harfi sakın olarak okunur.¹²⁷⁸

Ziyade olan yâ; resmî Mushaf hattında bulunmayan fakat kıraat imamlarınca hazfı ve ispat edilmesi ihtilâflı olan yâ harfine denmektedir. Yezîdî, ziyade olan yâ harfini ayetin ortasında ve başında bulunduğu yerlerde vasl hâlinde isbât ederken vakf hâlinde hazf etmektedir.¹²⁷⁹ Örneğin “أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ يَ إِذَا دَعَا يَ”, “وَأَنْقُذْ يَ يَا أُولِي”, “وَإِخْشَوْنَ يَ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي”, “وَخَافُونَ يَ إِنْ كُنْتُمْ”, “وَمَنْ اتَّبَعَنِي يَ”.

3.6.6. İskân-İbdâl-Mersûmu’l-Hatt

Yezîdî “وَهُوَ, فَهُوَ, وَهِيَ, لَهَا, فَهِيَ” gibi zamirlerde yer alan hâ • harfini iskân/cezm ederek okumaktadır.¹²⁸⁰

Nur 24:31, Zuhurf 43:39 Rahman 55:31’de bulunan “أَيُّهَا” lafzında vakf hâlinde elif üzerine “أَيُّهَا” şeklinde durmaktadır.¹²⁸¹

¹²⁷⁸ Mütevelli, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 7-8; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 35.

¹²⁷⁹ Mütevelli, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 7-8; Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 91-92; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 36-37.

¹²⁸⁰ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 84.

¹²⁸¹ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 81.

Yezîdî diğer Basralı imamlar gibi Kur'an'da altı yerde و ile (3:146, 12:105, 22:48, 29:60, 47:13 ve 65:8) “وَكَايْنُ” ve bir yerde ف ile (Hacc 22:45) “فَكَائِنُ” şeklinde bulunan bu kelime üzerinde vakf yapacağı zaman; “وَكَايْ-فَكَائِي” şeklinde yâ üzerinde nûn harfini okunmadan durmaktadır.¹²⁸²

Yezîdî şu iki yerde: Bakara 2:259 “يَتَسَنَّه” En'âm 6:90 “اَفْتَدِه” ha-i sekteyi vasl hâlinde hazf ederek vakf hâlinde isbât ederek okumaktadır.¹²⁸³

Sakin hemzenin makablindeki harf dammeli olduğu zaman hemze “vâv” harfine (مُؤْمِنُونَ), kesralı olduğu zaman hemze “yâ” harfine (شَيْئًا), fethalı olduğunda ise “elif” harfine (لَمْ يَأْتُوكَ) ibdâl edilerek okunmaktadır. Yezîdî ayrıca “يَا جُوجُ وَمَا جُوجُ” (Kehf 94, Enbiya 96) kelimelerinde ki hemzeleri elif harfine ibdâl ederek okumaktadır. Ancak kelimenin sonunda meczûm olması sebebiyle sâkin olan (مَنْ يَشَاءُ يَجْعَلُهُ) hemzeler ile; emir sıgasında olan (اَفْرَأْ كِتَابَكَ) hemzeleri ve bu gibi “مُؤَصَّدَةٌ-رَعِيَا-تُؤْوِي” benzeri kelimelerde de ibdâl yapılmamaktadır.¹²⁸⁴ İbdâl olan örnek kelimeler: “يُؤْمِنُونَ”, “وَلْيَبْسُ”, “يَبْسَمَا”, “جَنَّتْ”, “فَادْرَعْتُمْ”, “وَلَا يُؤْخَذُ”, “اتَّامُرُونَ”, “يَأْتِيَنَّكُمْ”, “سِنْتُمَا”, “فَاتُوا”, “يُؤْمِنِينَ”, “أَخْطَأْنَا”, “فَأَذْنُوا”, “يَابْ”, “يُؤْتِ”, “يُؤْلُونَ”, “رَأْسِيهِ”, “وَأَثْوَا”, “الْبَاسَاءُ”, “الْبَاسُ”, “يَأْكُلُونَ”, “تَأْتِ”, “يَأْلُونَكُمْ”, “دَابْ”.

Yezîdî kıraatinde Kur'an'da 11 yerde bulunan “رُؤْفٌ ve هُرُؤٌ” kelimeleri medsiz ve hemzeli olarak okunmaktadır. “هُرُؤٌ” kelimesinin yer aldığı ayetler: 2:67,231, 5:57,58, 18:56,106, 21:36, 25:41, 31:6, 45:9,35. On bir yerin altısında “رُؤْفٌ” beşinde “لَرُؤْفٌ” şeklinde yer alan bu kelimenin bulunduğu ayetler şunlardır: 2:143,207 3:30, 9:117,128, 16:7,47, 22:65, 24:20, 57:9, 59:10.¹²⁸⁵

Yezîdî diğer Basra kıraat imamları gibi Kur'an'da tâ-i tenis olduğu hâlde açık tâ ile yazılan şu kelimelerde vakf hâlinde hâ ile durur: “رَحْمَتِ-نِعْمَتِ-امْرَأَتِ-سُنَّتِ-لَعْنَتِ-”.¹²⁸⁶ Fakat altı kelime üzerinde açık tâ üzerine vakf yapmaktadır. Bu kelimeler: “مَرْضَاتِ” Kur'an'ın her

¹²⁸² Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 81.

¹²⁸³ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 81.

¹²⁸⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 131; Koyuncu, *Aşere Kâideleri*, 77.

¹²⁸⁵ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 88.

¹²⁸⁶ Ehmûdîh, *Kırâetü'l-Yezîdî*, 80.

yerinde tâ ile vakf, Mü'minûn 23:36 “هَيْهَاتَ” Neml 27:60 “ذَاتَ بَهْجَةٍ” Sâd 38:3 “وَلَا تَ”¹²⁸⁷ Necm 53:19 “أَقْرَأَيْتُمُ اللَّاتَ” جِنَ

Yezîdî “خُطُوتَ” lafzında ki tâ harfini Kur'an'ın neresinde gelirse gelsin sakın olarak okumaktadır.

Yezîdî “أَكْلُهَا” lafzında ki kâf harfini Kur'an'ın neresinde gelirse gelsin sakın olarak okumaktadır.

Yezîdî “الْمَيْتِ” lafzındaki yâ harfini Kur'an'ın neresinde gelirse gelsin tahfif ile cezimli olarak okumaktadır.

Yezîdî “يَحْسِبُهُمْ” lafzındaki sîn harfini Kur'an'ın neresinde gelirse gelsin kesralı olarak okumaktadır.

Yezîdî “رُسُلُنَا-رُسُلُكُمْ-رُسُلُهُمْ” lafzında ki sîn harfini Kur'an'ın neresinde gelirse gelsin cezimli olarak okumaktadır. Bu kelimedeki sîn harfinin cezimli okunması için “نَا-كُمْ-هُمْ” zamirlerinden birine muzaf olması gerekmektedir. Ebu Amr kıraatinde de aynı şartlar olmakla birlikte Hasan-ı Basrî için herhangi bir şeye izafet gerekmeksizin sîn harfi cezimli okunmaktadır.¹²⁸⁸

Yezîdî Mâide 5:42, 62 ve 63'te bulunan “السُّحَّتِ-لِلسُّحَّتِ” kelimelerindeki hâ harfini dammeli olarak okumaktadır.

Yezîdî “تَذَكَّرُونَ” şeklinde tâ ile başlayan fiildeki zâl harfini Kur'an'da her geçtiği yerde şeddeli olarak okumaktadır. Bu okunuşun bulunduğu yerler şunlardır: 6:80, 152, 7:3,57, 10:3, 11:24, 30, 16:17, 90, 23:85, 24:1, 27, 27:62, 32:4, 37:155, 40:58, 45:23, 51:49, 56:62, 69:42.

Yezîdî “هُمْ” zamirlerini vasl hâlinde ة harfi kesralı veya öncesinde ي harfi varsa mîm harfini esre ile okumaktadır. “فُلُوبِهِمُ الْعَجَلُ - بِهِمُ الْأَسْبَابُ - يُرِيهِمُ اللَّهُ - عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ-”. Yezîdî sakın olan harf vasl hâlindeyken Mushaf imlasından farklı olarak kimi yerlerde esre yerine ötre ile okunmaktadır. Örneğin İsrâ 110'da bulunan “فُلْ ادْعُوا”

¹²⁸⁷ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 33.

¹²⁸⁸ İbrahim Damra, *Yezîdî*, 34-38.

”اللَّهُ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ“ lââm ve vâv harflerini vasl hâlinde dammeli olarak kıraat etmektedir.¹²⁸⁹

Yezîdî, Furkan 25:69’da “فِيهِ مُهَانًا” bulunan hâ harfini uzatmadan kasr ile, A’râf 7:111 ve Şuarâ 26:36’da “أَرْجَنُ” bulunan hâ harfini dammeli ve öncesinde hemze ziyadesiyle, Zümer 39:7’de “يَرْضَهُ لَكُمْ” bulunan kelimeyi iki vecihle; sıla ile (Mushaf imlasında olduğu gibi) ve hâ sakin kılınarak “يَرْضَهُ لَكُمْ” şeklinde, Kehf 18:63 “وَمَا” ve hâ sakini kesralı olarak okumaktadır.¹²⁹⁰

3.6.7. Müfredât-ı Yezîdî (Ferşu’l-hurûf)

3.6.7.1. Bakara Suresi

Yezîdî, Bakara suresi 54. Ayette “بَارِئُكُمْ” şeklinde Mushaf imlasında olduğu gibi okumaktadır. Hocası Ebû Amr ise “بَارْءُكُمْ” şeklinde hemzeyi cezimli olarak ve hulf ile Dûrî rivayetinde hemzeyi kesralı ihtilas yaparak okumaktadır.

Bakara suresi 67, 93, 169, 267. Ayette “يَأْمُرُكُمْ” şeklinde ibdâl ile hocasına muvafakat ederken, râ harfinin harekesini damme ile okuyarak hocasına ihtilas etmektedir. Ebû Amr, Sûsî rivayetiyle râ harfini cezimli olarak ve hemzeyi elif’e ibdâl ederek (يَأْمُرُكُمْ), Dûrî rivayetiyle de râ harfini dammeli ihtilas yaparak hemzeyi tahkik ile (يَأْمُرُكُمْ) okumaktadır.

Bakara 128 ve 260’ta (Nisâ 4:153 ve Fussilet 41:29’da) olan “وَأَرْنَا” lafzındaki râ harfini üç vecihle okumaktadır. Ebû Amr’dan ihtilas ve râ’nın cezimli okunması rivayet edilirken Yezîdî’den râ’nın kesrasıyla birlikte üç vecih rivayet edilmektedir. Dolayısıyla râ harfinin tam harekeyle kesralı okunması Ebû Amr’a muhalefet ettiği okuyuştur.

Yezîdî, Bakara 143’te bulunan “وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً” tâ harfini ref formunda “لَكَبِيرَةً” okumaktadır. Bu okuyuşu şaz kıraattir ve cümlelerin takdiri şu şekilde yapılmaktadır:

¹²⁸⁹ Ehmûdîh, *Kırâetü’l-Yezîdî*, 84-85.

¹²⁹⁰ Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 112; Bennâ, *İthâf*, 1/149-154; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 15-16.

“وَإِنْ كَانَتْ هِيَ كَبِيرَةً”. Bu durumda “هِيَ كَبِيرَةً” cümlesi kâne fiilinin haberi olarak mahallen mansuptur. Hazf olan zamire işareten lâm (lâmu fark) harfi (كَبِيرَةً) dâhil edilmiştir.¹²⁹¹

Yezîdî, Bakara 220. Ayette bulunan “لَاَعْنَتُكُمْ” lafzını “لَاعْنَتُكُمْ” şeklinde lâm harfinden sonra bulunan hemzenin hazfı ve ayn harfinin fethasıyla okumaktadır.¹²⁹² On dört kıraat imamı içerisinde bu okuyuşu yalnızca Yezîdî yapmaktadır. Dolayısıyla bu okuyuşuyla Ebû Amr’a ve diğer kıraat imamlarına muhalefet etmektedir. Bu kelime hemzenin hazf olunması manaya etki etmemektedir¹²⁹³ ve bu okuyuş şaz kıraattir. Yezîdî’nin bu şekilde okuduğunun rivayet edilmesi ravinin vehm etmesinden kaynaklandığı aktarılmıştır.¹²⁹⁴

Bakara 259’da “لَمْ يَنْسَنَّهُ” vakf hâlinde hocasına muvafakat ederken vasl hâlinde sonda bulunan “ة” harfinin hazfıyla Hamza, Kisâî, Halef ve diğer Basralı imam Ya’kûb’a muvafakat etmektedir. Özetle vakf hâlinde hâ’nın isbatı vasl hâlinde hazfıyla okunmaktadır.

Yezîdî, Bakara 271’de (Nisâ 58) bulunan “فَرِحْنَا” lafzındaki ayn harfini cezimli okumaktadır. Bu okuyuşu kıraat imamlarından Ebû Ca’fer de yapmaktadır. Ayrıca Kâlûn, Ebû Amr ve Şu’den de ayn harfinin cezimli okunması rivayet edilmiştir.¹²⁹⁵

Yezîdî, Bakara 281’de yer alan şu ayeti; “يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ” şeklinde Mushaf imlasına uygun olarak okurken, Ebû Amr ve Ya’kûb’a muhalefet etmektedir. Bu iki imamın okuyuşu “يَوْمًا تُرْجَعُونَ” şeklinde tâ harfî fethalı ve cîm harfî kesralı okunmaktadır.¹²⁹⁶

¹²⁹¹ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 18; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 2/18; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 4/1528; Bennâ, *İthâf*, 1/421; Rabiya Muhammed er- Hasan Rafî, *Ebû Muhammed el-Yezîdî: Hayâtühû ve eseruhû fî ‘ulûmî’l-‘Arabîyye* (Mekke: Câmîatü Ümmü’l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1983), 179.

¹²⁹² İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 20; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 2/414; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 4/1571; Bennâ, *İthâf*, 1/438; Rafî, *Yezîdî*, 183.

¹²⁹³ Rafî, *Yezîdî*, 183.

¹²⁹⁴ Ehmûdîh, *Kırâetü’l-Yezîdî*, 119.

¹²⁹⁵ Dâni, *et-Teyisîr*, 303.

¹²⁹⁶ İbn Cinnî, *Muhtesab*, 1/50-150; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 263-315; Ebû Muhammed Abdullah b. Alî b. Ahmed el-Bağdâdî Sıbtu’l-Hayyât, *el-Mübhic fî’l-kırâ’ati’s-semân ve fî’l-kırâ’ati’l-A’mes ve İbn Muhaysın ve ihtiyaru’l-Halef ve’l-Yezîdî*, nşr. Abdülaziz ibn Nasır es-Sebr (Suudi Arabistan: Câmîatü İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye/Külliyetü Usûlü’d-Dîn, Doktora Tezi, 1985), 106; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 1388-1607; Bennâ, *İthâf*, 1/370-466; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 8-13; Kâdî, *Kırâatü’ş-şâzze*, 27-37; Rafî, *Yezîdî*, 112-114; Ehmûdîh, *Kırâetü’l-Yezîdî*, 84-92; İbrahim

3.6.7.2. Âl-i İmrân Suresi

Yezîdî, Âl-i İmrân Suresi 47. Ayetin başında bulunan “وَرَسُولًا” lafzını mecrur olarak “وَرَسُولٍ” şeklinde okumaktadır ki, bu okuyuş şaz kıraattir.¹²⁹⁷ Bu okuyuşu yalnızca Yezîdî yapmaktadır. Bu okuyuşta “rasûl” lafzı (أَرْسَلْتُ بِأَيِّ قَدْ جِئْتُكُمْ) bâ sebebiyle mecrur olan “أَيِّ قَدْ جِئْتُكُمْ” ayetine atıf olarak mecrur okunmuş dolayısıyla harfî cer hazf edilerek fiil mansup okunmuştur.¹²⁹⁸

Yezîdî, Âl-i İmrân Suresi 75. Ayette iki defa yer alan “يُؤَدِّ” lafzını Mushaf imlasında olduğu gibi Hafs, Verş, İbn Kesîr, İbn Âmir, Kisâî ve Halef’e muvafakat ederek okurken Hocası Ebû Amr’a muhalefet etmektedir. Ebû Amr ve Hasan-ı Basrî bu kelimeyi “يُؤَدِّ” şeklinde hâ • harfinin iskânıyla, Ya’kûb “يُؤَدِّ” şeklinde hâ • harfinin kasr edilmesiyle okumaktadır.

Âl-i İmrân 80’de “وَلَا يَأْمُرُكُمْ” hemzenin ibdâli ile râ fethalı ve aynı ayette “يَأْمُرُكُمْ” lafzı, hemzenin ibdâl edilmesi ve râ harfinin dammesiyle Mushaf imlasında olduğu gibi okumaktadır. Yezîdî bu ayette yer alan her iki kelimenin okunuşuyla diğer kıraat imamlarına muvafakat ederken hocası Ebû Amr’a muhalefet etmektedir. Ebû Amr burada biri râ harfinin ihtilas edilmesi diğeri de râ’nın sakın kılınması şeklinde iki vecihle okumaktadır. Ayrıca Sûsî için hemzelerin elife ibdâl edilmesi vardır.

Yezîdî, Âl-i İmrân 145. Ayette iki defa (Şûrâ 42:20’de¹²⁹⁹) geçen “نُؤْتِيهِ” lafzındaki hâ zamirinin sıla ile okunmasıyla Hafs, Verş, İbn Kesîr, İbn Âmir, Kisâî ve Halef’e muvafakat ederek okurken Hocası Ebû Amr’a muhalefet etmektedir.¹³⁰⁰ Burada Ebû Amr gibi hâ harfini sakın kılarak “نُؤْتِيهِ” şeklinde okuma yapmaktadır.

Damra, *Yezîdî*, 39-49; Vefâî, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 2-49; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 1/52-268.

¹²⁹⁷ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 27; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/162; Rafî, *Yezîdî*, 185.

¹²⁹⁸ Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/944-945.

¹²⁹⁹ Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 8/3653.

¹³⁰⁰ Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 4/1759; Mütevelli, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 14; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 54; Vefâî, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 68; Vefâî, *Kirâati Hasan-ı Basrî*, 1/338, 344-345.

Âl-i İmrân 160'ta (Mülk 67:20'de¹³⁰¹) “يَنْصُرُكُمْ” lafzını Yezîdî, Mushaf imlasında olduğu gibi râ harfini dammeli olarak okumaktadır. Bu okuyuş hocasının kıraatine muhalefet etmektedir. Ebû Amr bu kelimedeki râ harfini ihtilas ve cezimli olmak üzere iki vecihle okumaktadır.¹³⁰²

Yezîdî, Âl-i İmrân 185'te bulunan “ذَائِقَةُ الْمَوْتِ” lafzını “ذَائِقَةُ الْمَوْتِ” şeklinde birinci tâ harfinin damme ile tenvinli, ikinci tâ harfini de fethalı şekilde okumaktadır.¹³⁰³ Bu okuyuşu yalnızca Yezîdî yapmaktadır ki bu okuyuş şaz kıraat olarak değerlendirilmektedir. Fakat Sıbtu'l-Hayyât (ö. 541/1146) Kabâkibî, Kastallânî ve Bennâ bu okuyuşun şaz kıraat imamlarından ‘Ameş’e (ö. 148/765) ait olduklarını aktarmaktadırlar.¹³⁰⁴ Bu okuyuşun hücceti Talak suresi 3. Ayette bulunan “بَالِغٌ أَمْرِهِ” lafzının “بَالِغٌ أَمْرِهِ” şeklinde Ebû Amr, Ya'kûb ve diğer kıraat imamaları tarafından okunmasıdır.¹³⁰⁵

3.6.7.3. Nisâ Suresi

Yezîdî, Nisâ Suresi 58. Ayette “يَا مَرْكُومٌ” hemzenin ibdâl edilmesi ve râ harfinin dammesiyle Mushaf imlasında olduğu gibi okumaktadır. Ebû Amr burada biri râ harfinin ihtilas edilmesi diğeri de râ'nın sakin kılınması şeklinde iki vecihle okumaktadır. Ayrıca Sûsî için hemzelerin elif'e ibdâl edilmesi vardır.

Nisâ Suresi 58. Ayette (Bakara 271) “فَنَفَخْنَا” ayn harfini cezimli okumaktadır. Bu okuyuşu kıraat imamlarından Ebû Ca'fer yapmaktadır. Ayrıca Kâlûn, Ebû Amr ve Şu'den de ayn harfinin cezimli okunması rivayet edilmiştir.¹³⁰⁶

¹³⁰¹ İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 2/26-27, 31-32; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 9/4061; Bennâ, *İthâf*, 2/551.

¹³⁰² İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/151-178; Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 316-336; Sıbtu'l-Hayyât, *el-Mübhih fi'l-Kirâ'ati's-semân*, 107; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 4/1705-1785; Bennâ, *İthâf*, 1/467-500; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 13-15; Kâdî, *Kirââtü's-şâzze*, 37-38; Rafî, *Yezîdî*, 115-116; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 49-56; Vefâî, *Yevmu 'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 50-76; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 1/269-375.

¹³⁰³ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 31; Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2020, 1/1154-1155; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 3/460; Rafî, *Yezîdî*, 187.

¹³⁰⁴ Sıbtu'l-Hayyât, *el-Mübhih fi'l-Kirâ'ati's-semân*, 481; Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 334; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 4/1780; Bennâ, *İthâf*, 1/497; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 15; Kâdî, *Kirââtü's-şâzze*, 39.

¹³⁰⁵ Rafî, *Yezîdî*, 190.

¹³⁰⁶ Dâni, *et-Teyisr*, 303.

Nisâ Suresi 115. Ayette bulunan “وَنُصَلِّهِ”-“تُؤَلِّهِ” kelimelerindeki hâ harfîni Mushaf imlasında olduğu gibi uzatarak okumaktadır. Ebû Amr bu kelimelerde hâ harfini sakın kılarak okumaktadır. (Benzer durum Âl-i İmrân 145. Ayette geçti.)

Yezîdî, Nisâ Suresi 153'te (Bakara 2:128, 260'ta ve Fussilet 41:29'da) bulunan “وَأَرْنَا” lafzındaki râ harfîni üç vecihle okumaktadır. Ebû Amr'dan ihtilas ve râ'nın cezimli okunması rivayet edilirken Yezîdî'den râ'nın kesrasıyla birlikte üç vecih rivayet edilmektedir.¹³⁰⁷

3.6.7.4. En'am Suresi

Yezîdî, En'am suresi 90. Ayette bulunan “أَفْتَدِهْ” hâ harfîni ispat ederek vasl hâlinde hazır ederek okumaktadır. Vasl hâlinde hocasına muhalefet ederken, vakf hâlinde bütün kıraat imamlarına muvafakat etmektedir.¹³⁰⁸

Yezîdî, En'am suresi 95. Ayette bulunan “وَمُخْرِجُ الْمَيْتِ” lafzını “وَمُخْرِجُ الْمَيْتِ” şeklinde cîm harfîni tenvinle, tâ harfîni de fetha harekeyle okumaktadır.¹³⁰⁹ Bu okuyuş şaz kıraattir. (yâ harfinin şeddesiz cezimle okunması sahih kıraattir). Bu okuyuşun hücceti Talak suresi 3. Ayette bulunan “بَالِغُ أَمْرِهِ” lafzının “بَالِغُ أَمْرِهِ” şeklinde Ebû Amr, Ya'kûb ve diğer kıraat imamları tarafından okunmasıdır.¹³¹⁰

En'am suresi 109. Ayette bulunan “وَمَا يُشْعِرُكُمْ” lafzını, Mushaf imlasında olduğu gibi râ dammeli olarak okunmaktadır. Kıraat imamlarından sadece Ebû Amr burada râ harfini ihtilas ve cezimli olmak üzere iki vecihle okumaktadır.¹³¹¹

¹³⁰⁷ Kabâkibî, *Îzâhu'r-Rumûz*, 338-355; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 5/1829-1897; Bennâ, *İthâf*, 1/501-527; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 15-16; Kâdî, *Kirââtü's-şâzze*, 40-42; Rafî, *Yezîdî*, 117; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 56-60; Vefâî, *Yevmu'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 77-106; Vefâî, *Kirâeti'l-Erbea*, 1/376-480.

¹³⁰⁸ Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 14; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 68; Vefâî, *Yevmu'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 138.

¹³⁰⁹ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 44-45; Rafî, *Yezîdî*, 189.

¹³¹⁰ Rafî, *Yezîdî*, 190.

¹³¹¹ Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 9; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 141; Vefâî, *Yevmu'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 141.

3.6.7.5. A‘raf Suresi

Yezîdî, A‘raf Suresi 27. Ayette bulunan “وَقَبِيلُهُ” lafzını “وَقَبِيلُهُ” şeklinde lââm harfini fetha harekeyle okumaktadır.¹³¹² Bu durumda ayetin irabı iki şekilde açıklanmaktadır. İlki; inne edatı (أَنَّهُ يَرَاكُمْ) üzerine matuf olmasıdır ki, bu hâlde inne’de bulunan zamir şân zamiri yerine iblise (لَا يَفْتَنُكُمُ الشَّيْطَانُ) işaret etmektedir. İkincisi ise; vâv harfi (وَقَبِيلُهُ) maiyyet vâv’ı (مَعَ) olup “kabîl” lafzı mefulü olmaktadır.¹³¹³ Bu okuyuş Basra kıraat imamlarının okuyuşuna ve kıraat-i aşere imamlarına muhalif olan şaz bir kıraattir.

A‘raf Suresi 40’ta bulunan “لَا تُفْتَحُ” fiilinde iki farklı rivayet bulunmaktadır. İlki Yezîdî’nin Ebû Amr’a muvafakat ederek okuması, ikincisi muhalefet ederek okumasıdır. Ebû Amr bu fiili “لَا تُفْتَحُ” şeklinde fâ harfini cezimli tâ harfinin tahfif ile okumaktadır.¹³¹⁴ Aynı şekilde Yezîdî de okumaktadır.¹³¹⁵ Yezîdî’nin hocası Ebû Amr’a muhalefet ederek okuduğu ikinci vecih ise şu şekildedir: “لَا تُفْتَحُ لَهُمُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ” fiil malum formda okunmakta dolayısıyla fiilin faili yerine “الْمَلَائِكَةُ” lafzı takdir edilmektedir.¹³¹⁶ (لَا تُفْتَحُ لَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ).

Yezîdî, A‘raf Suresi 196. Ayette “إِنَّ وَلِيِّ اللَّهِ” iki vecihle okumaktadır. Birinci vecih kıraat imamlarının ittifakla okuduğu iki yâ harfiyle, ikinci vecih olarak ikinci yâ harfinin hazfıyla ve kalan ya şeddeli ve fethalı şekilde. (إِنَّ وَلِيَّ اللَّهِ).¹³¹⁷ İkinci vecih ayrıca Sûsî’den de rivayet edilmiştir.¹³¹⁸

3.6.7.6. Yûnus Suresi

Yezîdî, Yûnus Suresi 35. Ayette bulunan “لَا يَهْدِي” lafzını iki vecihle okumaktadır. Birinci vecih Ebû Amr’la aynıdır ki; hâ harfini fethalı olarak ihtilas ile

¹³¹² İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 48; Ebû’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, çev. Abdülaziz Hatip vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/830-831; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 5/33; Rafî, *Yezîdî*, 192.

¹³¹³ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2017, 2/830-831; Rafî, *Yezîdî*, 192.

¹³¹⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a*, 280.

¹³¹⁵ Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 395; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 5/2171; Vefâi, *Yevmu ’idî bi kıraatî Yezîdî* (Kitap, 2023), 155; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 72.

¹³¹⁶ Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 5/2171; Bennâ, *İthâf*, 2/48; Rafî, *Yezîdî*, 194.

¹³¹⁷ Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 412; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 5/2231-2232; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 21; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 176; Vefâi, *Yevmu ’idî bi kıraatî Yezîdî* (Kitap, 2023), 176.

¹³¹⁸ Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 412; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 5/2231-2232.

“لَا يَهْدِي” okumadır. İkinci vecih hâ harfini tahkik ile “لَا يَهْدِي” okumadır. İkinci vecih alan kıraat imamları Verş, İbn Kesîr ve İbn Âmir’dir.¹³¹⁹

3.6.7.7. Nahl Suresi

Yezîdî, Nahl Suresi 7. Ayette bulunan “يَشِقُّ الْأَنْفُسَ” lafzında ki şîn harfini ayrıca fetha hareke ile okumaktadır. İki farklı (fethalı ve kesralı) kullanımı olan bu mastarın fethalı okunması, Ebû Amr’a muhalefet etmekten Ebû Ca’fer’e muvafakat etmektedir.¹³²⁰

Nahl 124’te “إِنَّمَا جَعَلَ السَّبْتُ” lafzı, ayrıca “إِنَّمَا جَعَلَ السَّبْتُ” şeklinde malum fiil olarak okunmuştur.¹³²¹ Bu durumda fail “Allah Teâlâ” olmaktadır. Yezîdî bu tercihinin hüccetini cumhurun ittifakla okuduğu Nahl 115’teki “إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ” ayetine dayandırmaktadır.¹³²² Basra imamlarından Hasan-ı Basrî de her iki yerde fiili malum okumakta¹³²³ dolayısıyla Yezîdî ona muvafakat etmektedir. Hasan-ı Basrî ve Yezîdî’nin mazi malum fiil (جَعَلَ) formunda okuması şaz kıraattir.

3.6.7.8. Tâhâ Suresi

Yezîdî, Tâhâ Suresi 75. Ayette “وَمَنْ يَأْتِهِ” zamiri uzatarak/işba ile okumaktadır. Ebû Amr, Dûrî rivayetiyle işba ile Sûsî rivayetiyle de hâ harfini iskân “وَمَنْ يَأْتِيَهُ” ederek okumaktadır.¹³²⁴ Dolayısıyla Yezîdî, Sûsî rivayetine muhalefet etmektedir. Kabâkibî bu vecihleri tam ters şekilde aktarmıştır.¹³²⁵ Muhtemelen bu durum müstensih hatasından kaynaklı olabilir.

¹³¹⁹ İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 2/191; Ali - Mendikâr, *Mushafu Devleti Kuveyt*, 213.

¹³²⁰ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 76; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/7; İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 2/244; Sıbtu’l-Hayyât, *el-Mübhic fi’l-Kırâ’âti’s-semân*, 584; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 482; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 6/269; Bennâ, *İthâf*, 2/181; Rafî, *Yezîdî*, 195.

¹³²¹ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 78; Sıbtu’l-Hayyât, *el-Mübhic fi’l-Kırâ’âti’s-semân*, 588; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 487; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 6/2672; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 27; Rafî, *Yezîdî*, 196.

¹³²² Rafî, *Yezîdî*, 196.

¹³²³ Ehvâzî, *Müfredetü Hasan-ı Basrî*, 352.

¹³²⁴ Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 7/2888-2889; İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 2/292; Bennâ, *İthâf*, 2/252; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 30.

¹³²⁵ Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 523.

Yezîdî, Tâhâ Suresi 102. Ayette “يُنْفَخُ” şeklinde bütün kurrânın okuduğu gibi yâ harfîyle okumaktadır. Basra kıraat imamlarından ve kıraat-i aşerede bu kelimeyi nûn harfî ile “نُنْفَخُ” şeklinde tek başına okuyan Ebû Amr’dır. Yezîdî, Basra imamları ve diğer kıraat imamlarına muvafakat ederken Ebû Amr’a muhalefet etmektedir.¹³²⁶ Ebû Amr’ın çoğul sığasıyla okuyuşunda anlam “(biz) üfürürüz” şeklinde olmasına karşın, burada sûr’a üfleyen kimsenin İsrâfil (a.s.) olduğu tefsir edilmiştir.¹³²⁷

3.6.7.9. Nûr Suresi

Yezîdî, Nûr Suresi 41. Ayette bulunan “وَالطَّيْرُ” lafzını “وَالطَّيْرُ” şeklinde mansup okumuştur. Yine 53. Ayette bulunan “طَاعَةٌ مَّعْرُوفَةٌ” kelimelerini nasp olarak “طَاعَةٌ مَّعْرُوفَةٌ” şeklinde okuduğu da sadece İbn Haleveyh (ö. 370/980) tarafından rivayet edilmiştir.¹³²⁸ Şaz kıraatle alakalı bakabildiğimiz kadarıyla Yezîdî’nin okuyuşlarına değinen diğer eserlerde bu şekilde tâ harflerini fetha ile okuduğuna dair herhangi bir bilgi aktarılmamaktadır.

3.6.7.10. Furkân Suresi

Yezîdî, Furkân 67’de bulunan “وَلَمْ يَفْقُرُوا” fiilini hocası Ebû Amr’a muvafakat ederek “وَلَمْ يَفْقُرُوا” şeklinde tâ harfinin kesrasıyla okumaktadır.¹³²⁹ Ayrıca İbn Haleveyh, bu fiilin “وَلَمْ يَفْقُرُوا” şeklinde tef’îl babından yâ’nın dammesi, kâf’ın fethası ve tâ harfinin şeddesiyle Yezîdî tarafından okunduğunu aktarmaktadır.¹³³⁰ Ayrıca İbn Haleveyh bu şekilde yapılan okumanın yedi kıraatin hüccetine dair kaleme aldığı “İ’râbü’l-Kırâ’âti’s-seb’ ve ‘ilelühâ” adlı eserinde caiz olduğunu aktarmaktadır.¹³³¹

¹³²⁶ Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 527; Dâni, *et-Teyisîr*; İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 2/295; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 7/2900; Bennâ, *Îthâf*, 2/257; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 30; Vefâi, *Yevmu’idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 319.

¹³²⁷ Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 7/2900; Bennâ, *Îthâf*, 2/257.

¹³²⁸ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 104; Rafî, *Yezîdî*, 199.

¹³²⁹ İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 330; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 562; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 7/3105; Bennâ, *Îthâf*, 2/311; Vefâi, *Yevmu’idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 365; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 128.

¹³³⁰ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 106; Rafî, *Yezîdî*, 201.

¹³³¹ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî İbn Haleveyh, *İ’râbü’l-kırâ’âti’s-seb’ ve ‘ilelühâ*, thk. Ebû Muhammed el-Esyûfî (Beyrut: Dâru Kütübî’l-İlmiyye, 2006), 308.

3.6.7.11. Ankebût Suresi

İbn Haleveyh, Yezîdî'nin Ebû Amr'a nispet ederek Ankebût 55'te "وَيَقُولُ" fiilini tâ ile "وَيَقُولُ" şeklinde okuduğunu aktarmaktadır.¹³³² Bu fiilin tâ ile okunması şaz kıraattir. Fakat diğer eserlerde Yezîdî bu fiili hocası Ebû Amr gibi nûn ile "وَيَقُولُ" şeklinde okumaktadır.¹³³³

3.6.7.12. Sebe' Suresi

Yezîdî, Sebe' 30. Ayette bulunan "مِيعَادُ يَوْمٍ" tamlamasını Âl-i İmrân 185 ve En'am 95'te yaptığı gibi (دَائِقَةُ الْمَوْتِ - وَمُخْرَجُ الْمَيِّتِ) dâl harfini tenvinli ve mîm harfini fetha ile okumaktadır.¹³³⁴ Bu okuyuşu da yalnızca İbn Haleveyh aktarmaktadır. Bu kıraati şazdır.

3.6.7.12. Yasin Suresi

Yezîdî, Yasin suresi 5. Ayetin başında bulunan "تَنْزِيلٍ" lafzını Ebû Amr'a muvafakat ederek ref formunda okumaktadır.¹³³⁵ Ayrıca Yezîdî'den bu kelimenin mecrur formda (تَنْزِيلٍ) okuduğu da aktarılmaktadır.¹³³⁶ Bu durumda bu kelime ikinci ayette bulunan "وَالْقُرْآنِ" kelimesinin sıfatı veya ondan bedel olmuştur.¹³³⁷ Bu kelimenin mecrur formda okunması şaz kıraattir.

3.6.7.13. Vâkia Suresi

Yezîdî, Vâkia Suresi 3. Ayeti "خَافِضَةً رَافِعَةً" şeklinde iki kelimeyi de mensup olarak okumaktadır. Yezîdî'nin bu okuyuşu Basra kıraat imamı dâhil kıraat-i aşere imamlarına muhalefet etmektedir. Bu okuyuşu Arap dili ve Mushaf imlasına riayet

¹³³² İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 116; Rafî, *Yezîdî*, 202.

¹³³³ Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 585; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 7/3261; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 138.

¹³³⁴ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 123; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 8/550; Rafî, *Yezîdî*, 204.

¹³³⁵ Kabâkibî, *İzâhu'r-Rumûz*, 610; Bennâ, *İthâf*, 2/397; Mütevellî, *el-Fevâ'idü'l-Mu'tebera*, 35; İbrahim Damra, *Yezîdî*, 149; Vefâî, *Yevmu'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 440.

¹³³⁶ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 125; Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 8/3454; Vefâî, *Yevmu'idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 440.

¹³³⁷ Rafî, *Yezîdî*, 205.

şartlarını taşımasına rağmen, cumhurun okuyuşuna muhalefet ettiğinden dolayı şaz kıraat konumuna düşmektedir.¹³³⁸

3.6.7.14. Hadîd Suresi

Yezîdî, Hadîd Suresi 23. Ayette bulunan “يَمَّا أَنْتِغَمُ” lafzındaki ilk hemzeden sonra med harfi olan elif’le uzatarak okumaktadır. Bu okuyuşu İmam Ya’kûb ve diğer kıraat imamlarına muvafakat ederken Ebû Amr ve Hasan-ı Basrî’nin okuyuşuna muhalefet etmektedir.¹³³⁹ Bu iki Basralı imam hemzeyi uzatmadan “يَمَّا أَنْتِغَمُ” şeklinde okumaktadırlar.

3.6.7.15. Gâşiye Suresi

Yezîdî, Gâşiye Suresi 3. Ayeti “عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ” şeklinde iki kelimeyi de mensup olarak okumaktadır. Yezîdî’nin bu okuyuşu Basra kıraat imamı dâhil kıraat-i aşere imamlarına muhalefet etmektedir. Basralı imamlar ve diğer kıraat imamı bu kelimeleri ref formunda “عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ” diye okumaktadırlar. Bu okuyuşu Arap dili ve Mushaf imlasına riayet şartlarını taşımasına rağmen, cumhurun okuyuşuna muhalefet ettiğinden dolayı şaz kıraat konumuna düşmektedir.¹³⁴⁰

3.6.7.16. Değerlendirme

Yezîdî, 18 sure 37 maddede, 32’si sahih 15’i şaz olmak üzere toplamda 47 yerde Ebû Amr’a muhalefet etmektedir. Aynı kelime olup farklı surelerde bulunan benzerler tek sayılmıştır. Yezîdî’nin kıraat farklılıklarını iki şekilde özetleyebiliriz. İlk olarak hocası Ebû Amr’a muhalefet ettiği hâlde Basralı imamlardan birine veya kıraat-i aşereden bir imama muvafakat ettiği yerler, ikinci olarak ta hocası dâhil kıraat-i aşereye muhalefet eden okuyuşları. İkinci kısımda yapmış olduğu okumalar şaz

¹³³⁸ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/307; İbn Haleveyh, *İ’râbü’l-kırâ’âti’s-seb’ ve ’ilelühâ*, 430; İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 2/478; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 686; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 9/3915; Bennâ, *İthâf*, 2/514; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 40; Kâdî, *Kırââtü’ş-şâzze*, 86; Rafî, *Yezîdî*, 206.

¹³³⁹ İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 2/482; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 691; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 9/3940-3941; Bennâ, *İthâf*, 2/523; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 40.

¹³⁴⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/356; Kabâkibî, *Îzâhu’r-Rumûz*, 727; Kastallânî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 9/4292; Bennâ, *İthâf*, 2/605; Mütevellî, *el-Fevâ’idü’l-Mu’tebera*, 43; Kâdî, *Kırââtü’ş-şâzze*, 92; Vefâi, *Kırâeti’l-Erbea*, 4/489, 493; Vefâi, *Yevmu ’idî bi kıraati Yezîdî* (Kitap, 2023), 592.

kapsamına alınan kıraat şeklidir. İlk okuyuşları sahih kıraatten birine muvafakat ettiği dolayısıyla temel üç şartı taşıdığı için sahih kıraatlerden sayılmaktadır. İkinci kısımda okuduğu kıraatlerin tamamı Mushaf imlasına ve Arap dili vecihlerinden birine muvafakat etmektedir. Fakat gelen rivayetlerin senedi mütevâtirlik/sahihlik ilkesini barındırmadığı için şaz kapsamında değerlendirilmiştir.¹³⁴¹

Yezîdî'nin Ebû Amr'a Muhalefet Ettiği Sahih Kıraatleri

1- Bakara suresi 54. Ayette “بَارِئُكُمْ”, 67, 93, 169, 267. Ayetlerinde bulunan “يَأْمُرُكُمْ”, 128 ve 260'ta (Nisâ 4:153 ve Fussilet 41:29'da) bulunan “وَأَرْنَا” lafzı, 259'da yer alan “لَمْ يَنْسَئْ”, 271'de (Nisâ 58) olan “فَنِعْمًا” lafzı ve Bakara 281'de yer alan “يَوْمًا” ayeti. Bu kelimelerin okunuşu sahih kıraatten birine muvafakat etmektedir.

2- Âl-i İmrân Suresi 75. Ayette iki defa yer alan “يُؤَدِّهِ” lafzı, 80'de bulunan “وَلَا يَأْمُرُكُمْ” kelimesi, 145'te iki defa (Şûrâ 42:20'de) geçen “نُؤْتِيهِ” lafzı, 160'da (Mülk 67:20'de) bulunan “يُنْصُرُكُمْ” fiili. Bu kelimelerin okunuşu sahih kıraatten birine muvafakat etmektedir.

3- Nisâ Suresi 58. Ayette “يَأْمُرُكُمْ” fiili, yine aynı 58. ayette (Bakara 271) bulunan “فَنِعْمًا” lafzı, 115'te bulunan “وَنُؤَلِّهِ - وَنُؤَلِّهِ” kelimeleri, 153'te (Bakara 2:128, 260'ta ve Fussilet 41:29'da) bulunan “وَأَرْنَا” lafzı. Bu kelimelerin okunuşu sahih kıraatten birine muvafakat etmektedir.

4- En'am suresi 90. Ayette “اِقْتَدِ” lafız ve 109. Ayette bulunan “وَمَا يُشْعِرُكُمْ” kelimesi. Bu kelimelerin okunuşu sahih kıraatten birine muvafakat etmektedir.

5- A'raf Suresi 196. Ayette bulunan “لَنْ وَلِيَّيَ اللَّهُ” lafızları. Bu kelime de iki vecih bulunmakta ikisi de sahih kıraatten en az birine muvafakat etmektedir.

6- Yûnus Suresi 35. Ayette bulunan “لَا يَهْدِي” lafzını iki vecihle okumaktadır. İki vecih de sahih kıraatlerle aynıdır.

¹³⁴¹ Rafî, Yezîdî, 207.

7- Nahl Suresi 7. Ayette bulunan “يَشُقُّ الْأَنْفُسَ” lafzı sahih kıraatten en az birine muvafakat etmektedir.

8- Tâhâ Suresi 75. Ayette bulunan “وَمَنْ يَأْتِهِ” kelimesindeki zamir ve 102’de yer alan “يُنْفَخُ” fiilinin okunması sahih kıraatlere muvafakat etmektedir.

9- Şûrâ 20’de “نُوتِهِ” lafzı. Bu kelimenin okunuşu sahih kıraatten birine muvafakat etmektedir.

10- Fussilet 29’da “وَأَرْنَا” lafzı. Bu kelimenin okunuşu sahih kıraatten birine muvafakat etmektedir.

11- Hadîd Suresi 23. Ayette bulunan “بِمَا آتَيْكُمْ” lafzı. Bu kelimenin okunuşu sahih kıraatten birine muvafakat etmektedir.

12- Mülk 20’de bulunan “يُنْصُرُكُمْ” fiili. Bu kelimenin okunuşu sahih kıraatten birine muvafakat etmektedir.

Bakara suresinde mükerrerleriyle birlikte 10 yerde, Âl-i İmrân’da mükerrerleriyle birlikte 6, Nisâ’da mükerrerleriyle birlikte 5, En’am’da 2 ayette, A’raf’ta 1, Yûnus’ta 1, Nahl’da 1, Tâhâ’da 2, Şûrâ’da 1, Fussilet’te 1, Hadîd’de 1 ve Mülk suresinde 1 yer olmak üzere toplamda 32 yerde Yezîdî hocası Ebû Amr’a muhalefet ederek okurken Basralı imamlardan Ya’kûb’a veya diğer sahih kıraat imamlarından birine muvafakat ederek okumaktadır. Yezîdî’nin bu yerlerdeki kıraatleri sahih kıraatten en az biriyle aynıdır. Bu yerlerde Yezîdî kendi tercihini kullanarak hocasına muhalefet etmiş ama okuduğu okuyuş, sahih kıraatle aynı olduğu için şaz kapsamına alınmaması gerekmektedir. Dolayısıyla Yezîdî’nin bu yerlerde yaptığı tercihleri sahih kıraattir.

Yezîdî’nin Şaz Kıraatleri

1- Bakara 143’te bulunan “وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً” tâ harfini ref formunda “لَكَبِيرَةً” olarak okunması ve 220. Ayette bulunan “لَا عَنْتَكُمْ” lafzını, “لَعَنْتَكُمْ” şeklinde lââm harfinden sonra buluna hemzenin hazfı ve ayn harfinin fethasıyla okunması.

2- Âl-i İmrân Suresi 47. Ayetin başında bulunan “وَرَسُولًا” lafzını mecrur olarak “وَرَسُولٍ” şeklinde okunması ve 185’te bulunan “ذَائِقَةُ الْمَوْتِ” lafzını “ذَائِقَةُ الْمَوْتِ” şeklinde birinci tâ harfinin damme ile tenvinli, ikinci tâ harfini de fethalı olarak okunması.

3- En‘am suresi 95. Ayette bulunan “وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ” lafzının “وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ” şeklinde cîm harfinin tenvinle, tâ harfinin de fetha harekeyle okunması.

4- A‘raf Suresi 27. Ayette bulunan “وَقَبِيلُهُ” lafzını “وَقَبِيلُهُ” şeklinde lââm harfinin fetha harekeyle okunması ve A‘raf 40’te bulunan “لَا تُفْتَحُ” fiilinin iki vecihten birinin muvafakat ederek okuması ki bu okuyuş; “لَا تُفْتَحُ” şeklindedir. Şaz olan okuyuş ise “لَا تُفْتَحُ” fiil malum formda okunması.

5- Nahl 124’te “إِنَّمَا جَعَلَ السَّبْتَ” lafzı, ayrıca “إِنَّمَا جَعَلَ السَّبْتَ” şeklinde malum fiil olarak okunması.

6- Nûr 41’de “وَالطَّيْرِ” lafzının ve 53. Ayette bulunan “طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ” kelimelerini mansup olarak “طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ” şeklinde okunması.

7- Furkân 67’de bulunan “وَلَمْ يَقْتُرُوا” fiilinin Ebû Amr’a muvafakat ederek “وَلَمْ يَقْتُرُوا” diyerek okunmasının yanında ayrıca “وَلَمْ يَقْتُرُوا” şeklinde tef‘il babından yâ’nın dammesi, kâf’ın fethası ve tâ harfinin şeddesiyle okunması.

8- Ankebût 55’te “وَيَقُولُ” fiilinin tâ ile “وَيَقُولُ” okunması.

9- Sebe’ 30. Ayette bulunan “مِيعَادُ يَوْمٍ” tamlamasını Âl-i İmrân 185 ve En‘am 95’te olduğu gibi (ذَائِقَةُ الْمَوْتِ - وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ) dâl harfini tenvinli ve mîm harfini fetha ile okunması.

10- Yasin suresi 5. Ayetin başında bulunan “تَنْزِيلٌ” lafzını Ebû Amr’a muvafakat ederek ref formunda okunmasıyla birlikte kelimenin mecrur formda (تَنْزِيلٍ) okunması.

11- Vâkia Suresi 3. Ayetin “خَافِضَةً رَافِعَةً” şeklinde iki kelimenin de mensup olarak okunması.

12- Gâşîye Suresi 3. Ayetin “عَامِلَةٌ نَّاصِبَةٌ” şeklinde iki kelimenin de mensup olarak okunması.

Bakara suresinde 2, Âl-i İmrân’da 1, En‘am’da 1, A‘raf’ta 2, Nahl’da 1, Nûr’da 2, Furkân’da 1, Ankebût’ta 1, Sebe’’de 1, Yasin’de 1, Vâkia’da 1 ve Gâşîye’de 1 yerde olmak üzere toplamda 15 ayette Yezîdî’nin okuyuşları şaz kıraat kapsamında değerlendirilmektedir. Bu kıraatlerin Mushaf imlasına aykırı olan veya Arap dili kurallarını ihlal etme gibi bir durumları söz konusu değildir. Yezîdî’nin bu 15 yerde yaptığı kıraatinin şaz olmasının sebebi ravilerden dolayı olabilir. Zayıf raviler olması sebebiyle şaz diye isimlendirilmiş ihtimali yanında güçlü olan görüş ammenin okuyuşuna muhalefet etmesi sebebiyledir. Çünkü bu 15 yerde yaptığı okuyuşlar, kıraat-i aşereden birine muvafakat etmemektedir. Dolayısıyla on kıraatin dışında kalan bir okuyuş olmasından ötürü şaz kıraat kapsamında değerlendirilmiştir.

SONUÇ

Beyaz taşlıklı yer anlamına gelen Basra şehri, Hz. Ömer döneminde Utbe b. Gazvân tarafından ilk olarak Askerî garnizon mantığıyla kurulmuştur. Basra'nın iklimsel şartları yaşama elverişli olduğundan sivil halkın yerleşimine açılmıştır. Zamanla Basra ilim, bilim, fikir, sanat, fen, ticaret, siyaset ve askerî anlamda birçok önemli adamların membaı olmuştur. Âlimlerin Basra'ya yerleşmesine ve buradan yetişmesine katkı sağlayan Basra, İslam medeniyeti içerisinde önemli bir konuma haizdir. Dolayısıyla İslami ilimlerin sistematik olarak oluşumuna katkı sunan önemli şahsiyetler Basra'da yetişmiş veya eğitim-öğretimini burada yapmıştır. Bununla birlikte Basra, birbirine yakın tarihte kurulan Kûfe şehriyle âdeta bir yarış içerisine girmiş, Arapça diline yönelik çalışmalar yapmışlardır. Bu çabalar neticesinde Arap dilinin en önemli iki ekolünden biri Basra diğeri Kûfe olmuştur.

Basra kıraat ekolünün ilk âlimleri Kur'an-ı Kerim'in lafzının ve kıraatinin korunması adına önemli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu âlimler Kur'an kıraatini öncekilerden aldığı gibi kendi nesillerine aktarmışlardır. Kur'an kıraatine büyük özen ve önem atfeden Basra âlimleri, eğitim faaliyetlerinde Kur'an'ın lafzi okunuşuyla yetinmeyip tefsiri, hadisleri ve fıkıh alanlarında da birer otoriter olmuşlardır. Her biri kıraat alanına vakf olmakla birlikte bazıları hadis, tefsir, fıkıh gibi alanlarda daha çok tanınmışlardır. Ayrıca kıraat ilmini öğrendikleri gibi nahiv ilminin kurucuları arasında da yer almışlardır.

Kur'an üzerine yapılan önemli çalışmalardan biri, hareke ve noktalama işaretlerinin konulmasıdır. Basra valisi Ziyad b. Ebîh (ö. 53/673), tâbiînin büyüklerinden sayılan Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi (ö. 69/688) görevlendirerek Kur'an'ı harekeleme (nakt) işini başlatmıştır. Ardından bu eylemi geliştiren talebeleri Nasr b. Âsım (ö. 89/708) ve Yahya b. Ya'îmer (ö. 129/746) benzer harflere noktalama (i'câm) işaretlerini ekleyerek Kur'an'ın lahn yapılmadan okunmasına katkı sağlamıştır. Nakt ve i'câm için konulan noktaların karıştırılma problemini önlemek amacıyla Halil b. Ahmed (ö. 175/791) tarafından harflerin minyatürüze edilmiş şeklleri eklenerek bu

işin en son hali verilmiştir. Böylece Basra kıraat ekolünün mensupları, sadece rivayetle yetinmeyip, Kur'an kıraatini kolaylaştırmak için önemli çalışmalara imza atmışlardır.

Basra kıraat ekolünün öncülüğünü yapan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den sonra burada önemli bir konuma sahip olan öğrencileri Ebû Recâ' el-Utâridî ve Hittân b. Abdullah gelmektedir. Yine Basra'da kıraat ve diğer alanlarda öne çıkan meşhur tâbîî âlimlerin arasında şu kimseler de bulunmaktadır; Âmir b. Abdilkays (ö. 55/675), Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Nasr b. Âsım (ö. 89/708), Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708), Muâz b. el-Hâris (ö. 63/682), Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-712), Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Katâde b. Diâme (ö. 117/735). Bu âlimler arasından kıraati günümüze kadar ulaşan sadece Hasan-ı Basrî'dir. Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi ilimlerle hemhâl olup ilgilenen Hasan-ı Basrî bizatihi bu alanların birinde öne çıkmak için hususi zaman ayırmamıştır. Dolayısıyla Hasan-ı Basrî'nin kıraati muttasıl bir sened, istinsah edilen Mushaflardan birine ve Arap dili vecihlerine uygunluk ölçülerine uymayan unsurlar ihtiva etmesi sebebiyle sahîh on kıraatten biri olarak değerlendirilmemiş ve kıraatine dair örnekler tefsir ve şaz kıraat kitaplarında ele alınmıştır.

Basra'da kıraat alanında imam kimseler; Abdullah b. Ebî İshak (ö. 117/735), İsa b. Ömer el-Basrî (ö. 149/766), Âsım el-Cühderî (ö. 128/745), Ebû Amr b. el-Alâ' ve Ya'kûb el-Hadramî'dir. Bunların arasından Ebû Amr b. el-Alâ' ve Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraati günümüze kadar ulaşmıştır. Yedili sistemde Ebû Amr, onlu sistemde Ya'kûb Basra kıraat ekolünün günümüzdeki temsilcileridir. Diğer imamların kıraatlerinin günümüze ulaşmamış olmasının sosyo-siyasi birçok etkeni olabilir. Fakat ezcümle onların kıraatini takip eden öğrencileri ve tabiileri kalmamış olması veya bu iki imamın okuyuşlarıyla benzerlik ifade ettiği için ayrıca isimlerine yer verilmediği ya da bu iki imamın kıraat alanında daha meşhur olmaları gibi sebepler sayılabilir. Bu imamlar dışında Basra kıraat ekolüne mensup Yezîdî'nin kıraati de bulunmaktadır. Basra kıraat ekolünün son temsilcisi Yezîdî, kıraat âlimi olmasının yanı sıra nahiv ilminin de önemli simalarından biridir. O kıraat eğitimini Basra kıraat imamı Ebû Amr'dan öğrenmiş ve onun en gözde öğrencileri arasında olmuştur. Ebû Amr'ın tercih edilen iki ravisi Dûrî ve Sûsî bu kıraati doğrudan Ebû Amr'dan değil de öğrencisi

Yezîdî'den arz yoluyla öğrenmesi, Yezîdî'yi kıraat alanında öne çıkarmış ve kendisine şöhret kazandırmıştır.

Basralı kıraat imamlarının özelliklerini şu şekilde çıkarabiliriz: bu imamların, mazi fiillerin babının ve sığasının değişmesiyle meydana gelen okuyuşları bulunmaktadır; bu farklılıklar bazen mazi fiili, malum-meçhul değişimiyle, bazen sülasi mücerret-sülasi mezîd bablardan getirilmesiyle oluşmaktadır. Az da olsa mazi yapıda gelen fiil emir sığasından, emir sığasından olan fiil mazi sığasından gelmektedir. Örneğin: Enbiyâ suresi 112'de yer alan قَالَ fiili “قُلْ رَبِّ” şeklinde emir sığasından getirilerek, lâm harfinin râ harfine idğam edilmesiyle okunmaktadır. Cin Suresi 20. Ayette de emir formunda olan قُلْ fiili “قَالَ إِنَّمَا” şeklinde fiil mazi formdan kıraat edilmektedir. Fiillerde farklılığı bulunan kıraatlerden bir diğeri de muzari fiillerin yapısında meydana gelen farklılıklardır. Bu yapıda olan fiiller Mushaf imlasına göre gaib sığasında iken bazen muhatap sığasından gelmektedir. Yine muzari fiiller mazi fiillerde olan farklılıklar gibi malum iken meçhul şekilde veya sülasi mücerred formdayken sülasi mezîd kalıplarından gelmektedir. Fiillerde meydana gelen farklılık bazen de fiilin isim kalıbından gelmesiyle gerçekleşmektedir. Örneğin: En‘am 96'da yer alan جَعَلَ fiili mazi formdan “وَجَعَلَ الْيَلِّ” şeklinde ismi fail kalıbından kıraat edilmektedir. İsimlerde yer alan kıraat farklılıkları; kelimeye yer alan harflerin harekesinin değişmesiyle veya tekil formdan çoğul formda okunmasıyla meydana gelmektedir. Bazen de isimlerde meydana gelen farklılık amilin amelini göre değişmektedir. Kimi yerde de isim kalıbının değişmesiyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: Bakara 208 Ayetlerde “خُطَوَاتٍ” tâ'nın cezmiyle, Bakara 177'de “لَيْسَ الْبِرُّ” râ'nın dammesiyle, Bakara 197'de “فَلَا رَفَتْ وَلَا فُسُوقٌ وَلَا جِدَالٌ” sê ve kâf harflerinin dammeli tenviniyle, 236'da “فَقَدَرُهُ” dâl harfinin cezmiyle, En‘am 124'te “رَسُولَاتِهِ” kelimesi, Mürselât 33'te yer alan “جَمَالَتٌ” isimleri cemi kalıbıyla, Enbiya 104'te Mushaf imlasına göre çoğul formda olan كُتُبٌ ismi “لِلْكِتَابِ” şeklinde ve Meâric Suresi 33'te yer alan “بِشَاهَدَتِهِمْ” ismi müfret formda, Enfâl 18'de yer alan مُوْهِنٌ kelimesi “مُوْهِنٌ” şeklinde okunmaktadır. Basralı imamların kıraatinde bazen isimlere ziyade harf yapılarak okunmaktadır. Örneğin: Ebû Amr ve Yezîdî'ye göre “زَكَرِيَّا” kelimesinin her geçtiği yerde sonuna hemze eklenmesi. Tezimizde ele aldığımız Basralı dört imamın

kendi içinde ittifak ettiği ya da kısmi ittifak ettiği kıraatleri bulunduğu gibi birbirlerinden farklı olan okuyuşları da bulunmaktadır.

Ebû Amr'ın bazı kıraat uygulamaları dilci âlimler tarafından Arap dili kaidelerine uygun olmaması hasebiyle eleştiriye maruz kalmıştır. Ayrıca dilbilimsel tefsirleriyle öne çıkan müfessirler tarafından da Mushaf imlasına uygun olmayan bazı okuyuşları eleştiriye maruz kalmıştır. Ya'kûb'un bazı kıraat uygulamaları ise kendi ismiyle değil de, eleştiriye maruz kalan yedi imamdan herhangi birinin kıraatiyle örtüştüğünden dolayı nahiv ve dil âlimleri tarafından eleştirilmiştir. Dolayısıyla eleştirilen bu kıraat, başka bir imam ismiyle tenkit edilmiş olmaktadır. Eleştiriye maruz kalan uygulamaların arka planında Arap dili kurallarının ihlal edildiği iddiası yatmaktadır. Sahihliği noktasında ittifak edilen bu iki imamın kıraatine dair öz cevap yine bu imamlardan Ebû Amr'dır. O Basra dil ekolünün kurucularından biri olmasına rağmen kıraat ilminde dili öne çıkarmamıştır. Kıraat ilminde nakil/sened neyse onu incelemiştir.

Kıraati şaz kapsamında değerlendirilen Hasan-ı Basrî'nin çoğunluk olarak okuyuşları kıraat-i aşere ve Basra kıraat imamlarının kıraatiyle aynı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte tek başına kaldığı veya Mushaf imlasına uygun olmayan okuyuşları da bulunmaktadır. Herhangi bir sayı tespiti belli olmaksızın kıraatlerin sahih olma kriterlerinden birine muhalif olan okuyuşlar şaz kapsamında değerlendirilmektedir. Burada Hasan-ı Basrî'nin okuyuşlarının çoğunluğu sahih kriter şartlarını taşısa da belli yerlerde bu kriterleri ihlal ettiği gerekçesiyle genel anlamda kıraati şaz olarak anılmıştır. Burada belirtmek gerekir ki Hasan-ı Basrî'nin tüm okuyuşlarını şaz saymak yanlış bir tutumdur. Dolayısıyla az sayıda olan ve temel üç kriterle muhalif okuyuşları şaz kapsamında değerlendirmek gerekmektedir. Topyekûn bir genelleme sahih kıraatlere şaz deme hatasına düşürecektir. Hasan-ı Basrî'nin kıraatinin şaz olmasındaki temel sebep kıraatinin muttasıl sened ile sonraki nesillere ulaşmamış olmasıdır. İkinci sebep ise kıraatinde istinsah edilen Mushaflara muhalif okuyuşları barındırmış olmasıdır. Hasan-ı Basrî kıraat, tefsir, hadis, fıkıh gibi alanlarda şöhret elde etmiş büyük bir âlimdir. Dolayısıyla kendi zamanında okuduğu kıraatle ilgili olarak onu şaz kıraat imamı olarak betimlemek için elimizde kesin bir delil

yoktur. Dolayısıyla yaşadığı dönemde okuduğu kıraati şaz değil sonraki dönemde ona dayandırılan bazı okuyuşları şazdır. Onun kıraatiyle alakalı şaz nitelemesine ancak ona nakilde bulunanlar üzerinden değerlendirme yaptığımız zaman varmış oluruz. Her ne kadar on üzerine ilave edilen dört kıraat imamı genel anlamda şaz imamlar olarak anılsa da burada ince bir çizgi çizerek bu imamların şaz değil, onlardan rivayet edilerek günümüze ulaşan kıraatlerin sahih kıraat şartlarını ihtiva etmemesinden dolayı şaz okuyuşlarının olduğunu söylemek gerekir. Bu durumda bize kıraat imamlarının kendilerinin değil, onlardan aktarılan kıraatlerin şaz olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Hasan-ı Basri ferşu'l-hurûf bağlamında tek kaldığı okuyuşların sayısı 304 diğer şaz kıraat imamlarıyla ittifak ettiği okuyuşların sayısı 576 tanedir. Bu okuyuşlardan 5 tanesinde Yezîdî ile ittifak etmektedir. Dolayısıyla $304+576-5=875$ kelimede hem Basra kıraat imamlarından farklı okumuş hem de bu okuyuşları kıraat-i aşereden birine muvafakat etmediği için şaz kapsamında değerlendirilmiştir. Bu okuyuşların yaklaşık yüzde otuzluk dilimi usul konularında yapmış olduğu farklılıktır.

Şaz kıraat imamı olarak değerlendirilen Basralı İmam Yezîdî, Ebû Amr'ın kıraatinin sonraki dönemlere aktarılmasını sağlayan en önemli öğrencisidir. Dolayısıyla Yezîdî'nin kıraati birçok yerde hocasıyla aynıdır. Fakat kimi yerde hocasından farklı olarak okuduğu yerler bulunmaktadır. Toplamda 32 yerde hocası Ebû Amr'a muhalefet ederek okurken Basralı imamlardan Ya'kûb'a veya diğer sahih kıraat imamlarından birine muvafakat ederek okumaktadır. Yezîdî'nin bu yerlerdeki kıraatleri sahih kıraatten en az biriyle birebir aynıdır. Bu yerlerde Yezîdî kendi tercihini kullanarak hocasına muhalefet etmiş ama okuduğu okuyuş, sahih kıraatle aynı olduğu için şaz kapsamına alınmaması gerekmektedir. Yezîdî'nin bu yerlerde yaptığı tercihleri sahih kıraat şartlarının üçünü de barındırmaktadır. Dolayısıyla buralarda Ebû Amr'a muhalif olarak gerçekleştirdiği kıraatleri sahihtir. 15 ayette Yezîdî'nin okuyuşları şaz kıraat kapsamında değerlendirilmektedir. Bu kıraatlerin Mushaf imlasına aykırı olma veya Arap dili kurallarını ihlal etme gibi bir durumu söz konusu değildir. Yezîdî'nin bu 15 yerde yaptığı kıraatinin şaz olmasının sebebi ravilerden kaynaklı olabilir. Zayıf raviler olması sebebiyle şaz diye isimlendirilme ihtimali yanında güçlü olan görüş ammenin okuyuşuna muhalefet etmesinden ötürüdür. Çünkü 15 yerde yaptığı okuyuşları kıraat-i aşereden birine muvafakat etmemektedir.

Dolayısıyla on kıraatin dışında kalan bir okuyuş olması sebebiyle şaz kıraat kapsamında değerlendirilmiştir.

Yeni çalışmalara kapı aralamak açısından Kûfe, Mekke, Medine, Şam gibi bölgelerin kıraatleri, ekol olarak çalışılmaya münasiptir. Yine bu ekollerin birbiriyle alakalı mukayesesinin yapılması, Arap dili ekseninde bu ekollerin kıraat-dil ilişkisi gibi konuları yeni araştırmacılara teklif edilmektedir.

Kaynakça

- Abbas, İhsan. *Hasan-ı Basrî*. Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1952.
- Abdûlmün'im Salih Ferc, Ali b. "Mushafu'l-Basriyyîn Ebû Amr ve Ya'kûb", 2018.
- Acar, Mehmet Maşuk. *Kıraat İlminde Şâz Olgusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Adıgüzel, Adnan. "Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler". *Şarkiyat* 11/3 (31 Aralık 2019), 1173-1199.
- Ahatlı, Erdinç. "Utbe b. Gazvân". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/235. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ahfeş, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hudâ Mahmut Kurrâ'ah. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.
- Ahmed Cevdet Paşa. *(Kısas-I Enbiya Vetevârih-I Hulefâ) Peygamberler ve Halifeler Tarihi*. çev. Metîn Muhsin Bozkurt. 2 Cilt. İstanbul: Çile Yayınları, ts.
- Akdemir, Mustafa Atilla. "Kıraat İlminde Tahrîrât Meselesi". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (30 Aralık 2018), 83-112.
- Akkuş, Murat. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü: "et-Tahrîr ve't-Tenvîr" Örneği*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Aktan, Ali. *İslam Tarihi Başlangıcından Emeviler Sonuna Kadar*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010.
- Ali, Bedir Ahmed el- - Muhammed Fellâh Mendikâr (ed.). *Mushafu Devleti Kuveyt li'l-kirâati'l-aşera*. Kuveyt: Kuveyt Devleti, 2022.
- Aliyyü'l-İmam, Ahmed. *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'ân'ın 10 Kıraati*. çev. Süleyman Gündüz. İstanbul: İnkilâb Yayınları, 2010.
- al-maktaba.org. "Kitâbu'l-Ferec bade's-şiddeti li't-tenvîhî". <https://al-maktaba.org/>. Erişim 30 Eylül 2022.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Amr b. Alâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/94-96. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. "Nasr b. Âsım". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/413-414. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

- Altıkulaç, Tayyar. “Ya‘kûb e-Hadramî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/282-284. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Altun, İsmail. *Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin Hayatı ve Kişiliği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Âlu İsmail, Nebîl Muhammed İbrahim. *Kıraat İlmi (Doğuşu Gelişmesi ve İslami İlimlere Etkisi)*. çev. Yavuz Fırat. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021.
- Âlu İsmail, Nebîl Muhammed İbrahim. *Kitâbu’r-Ravza fî’l-kirââtî’l-ihdâ ‘aşere li İmam Mukrî Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. İbrahim el-Mâlikî el-Bağdâdî*. Mekke: Ümmülkurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II Hulefâ-i Râşidin Dönemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Apak, Adem. “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Ocak 2000).
- Arı, Mehmet Salih. “Üsâme b. Zeyd”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/361-363. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakemin Rolü”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1999), 315-348.
- Avcı, Seyit. “Tâbiîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Eylül 2005), 151-172.
- Aycan, İrfan. “Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Aycan, İrfan. “Mervân I”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/225-227. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Aycan, İrfan. “Muğîre b. Şu‘be”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/375. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Aycan, İrfan. “Mühellebîler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/512. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Aycan, İrfan. “Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 4/2 (Nisan 1990), 131-145.
- Aycan, İrfan. “Ziyâd b. Ebîh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/480-482. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Aydemir, Abdullah. “Ebü’l-Âliye er-Riyâhî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/292. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

- Aydın, İsmail. “Meâni’l-Kur’ân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. ek-2/207-209. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Aydınlı, Abdullah. “Hasan Basri: Hayatı ve Hadîs İlmindeki Yeri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 1988), 91-111.
- Aydınlı, Abdullah. “Şâz”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/385. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- A’zâmi, Ali Zârif el-. *Muhtasarı Târihi Basra*. thk. İzzet Rıfat. Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Diniyye, 2001.
- Bağdâdî, İbrahim Fasîh b. Seyyid Sibğatullah el-Haydarî el-. *Unvânu’l-mecdi fî beyâni ahvâli Bağdadi ve’l-Basrati ve Necid*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2. Basım, 1999.
- Bakır, Abdülhalik. “Basra”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/108-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Bakır, Abdülhalik. *İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Balcı, İsrâfil. “Müsennâ b. Hârise”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/89-90. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Başaran, Selman. “Huzeyfe b. Yemân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/434-435. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Başkan, Ömer. *Tefsirin Bilgi Alanlarından Biri Olarak Anlamı Etkileyen Kıraat Farklılıklarının Tevcihi -el-Muharraru’l Vecîz Örneği-*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Belâzurî, Ebu’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü’l-eşrâf*. thk. Riyâd Ziriklî - Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1996.
- Belâzurî, Ebu’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fethü’l-büldân*. thk. Abdullah Enes et-Tabba’. Beyrut: Müessesetü’l-Meârif, 1987.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed el-. *İthâfû fuzalâi’l-beşer bi’l-kırâ’ati’l-erba’ate ‘aşer*. thk. Şaban Muhammed İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Âlemu’l-Kütüb, 1987.
- Bilgin, Mustafa. *Tefsirde Mu’tezile Ekolü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.
- Birişik, Abdülhamit. “Katâde b. Diâme”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/22-23. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Birişik, Abdülhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2014.

- Bozkurt, Nahide. “Hâdî-İlelhak”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 15/16-17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. “Hârûnürreşîd”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/258-261. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. “Mansûr”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/5-6. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nahide. “Mehdî-Billâh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/377-379. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nahide. “Me’mûn”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/101-104. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi ‘u’s-sahîh*. nşr. Râid Sabri ibn Übeyy Alfe. Riyad: Dâru’l-Hadara li’n-Neşri ve’t-Tevzi’, 3. Basım, 2010.
- Bulgurcu, Kahraman. “Bir Kıraat Âlimi ve Muhaddis Olarak Halef b. Hişâm”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (30 Haziran 2021), 439-458.
- Bulgurcu, Kahraman. “Kıraat İmamlarından Nafi‘, İbn Kesîr ve İbn Âmir’in Hadis Rivayetindeki Rolü”. *Mütefekkir* 10/20 (15 Aralık 2023), 465-482.
- Bulgurcu, Kahraman. “Übey b. Ka‘b’ın Kıraat ve Hadis İlmindeki Yeri”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 20 (30 Haziran 2023), 111-142.
- Çağıl, Necdet. *Kur’an Belâgati ve Fonetigi Yönünden Kıraatler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Çakan, İsmail Lütfi. “Câbir b. Zeyd”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6/537-538. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Çakan, İsmail Lütfi - Eroğlu, Muhammed. “Abdullah b. Abbas”. 1/76-79. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Çakıcı, İrfan. *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Çakırtaş, Mehmet. *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Çalışkan, Abdülmuttalip. *Ebü’l-Kâsım el-Hüzelî ve kıraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2023.
- Çelebi, İlyas. “Nazzâm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/466-469. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Çelik, Ali. *İlk Üç Asırda Basra’da Hadis İlmi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. baskı., 2012.
- Çetin, Abdurrahman. "Kur'an Kıraatlerine Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (01 Ocak 2002), 65-106.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2013.
- Çetin, Nihad M. "Arap II-Yazı". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/276-309. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Çiftci, Ali. "Ebu Amr ed-Dânî'nin et-Tahtîd fî'l-İtkâni ve't-Tecvid'i Özelinde Tecvid İlminin Müstakilleşmesi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (31 Aralık 2017), 287-317.
- Çiftci, Ali. "Telifat Dönemi Tecvid Âlimlerinden Mekki b. Ebi Talib ve Abdülvehhab b. Muhammed el-Kurtubi Perspektifinden Teşdid, Telyin ve Tahfif Terimlerine Bir Bakış". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (25 Kasım 2019), 195-238.
- Çollak, Fatih. "Revm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35/31-32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Dağ, Mehmet. *İhticâc Bağlamında Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Dağ, Mehmet. "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair –". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (30 Eylül 2007), 57-110.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-. *el-Muhkem fî nakti'l-Mesâhif*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-. *el-Mukni ' fî ma 'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*. thk. Nura binti Hasan b. Fahd el-Hamid. Riyad: Dâru't-Tedmuriyye, 2010.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-. *el-Ürcûzetü 'l-münebbihetü alâ esmâi'l-kurrâ-i ve'r-ruvâti ve usûli'l-kırâeti ve akdi'd-diyânâti bi't-tecvîdi ve'd-delâlâti*. thk. Muhammed b. Meckân el-Cezâirî. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1999.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said ed-. *Câmi 'u'l-beyan fî'l-kırâ'ati's-seba' el-meşhûra*. nşr. Muhammed Suduk el-Cezâirî. thk. Muhammed Suduk el-Cezâirî. Lübnan: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said ed-. *et-Teyisîr fî'l-kırâ'âti's-seb'* . thk. Halef Humud eş-Şeğdilî. Suudi Arabistan: Dâru'l-Endülüs li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2015.

- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said ed-. *Müfredetü Ebû Amr b. Alâ' el-Basrî*. thk. Hâtım Salih ed-Dâmin. Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Beşâir, 2008.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said ed-. *Müfredetü Ya'kûb b. İshak el-Hadramî*. thk. Hâtım Salih ed-Dâmin. Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzî, 2008.
- Dehîmer, Mehdi. *İhtilâfu beyne Ya'kûb b. İshak b. Zeyd b. Abdullah el-Hadramî fî rivâyeti Ruveys ve Ravh anhu ve beyne Nâfi' fî rivâyeti Verş anhu*. Suudi Arabistan: İslamiyye Üniversitesi, Külliyyetü'l-Kur'an-ı Kerim, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Delice, Ali. "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (15 Aralık 1998), 445-459.
- Demircan, Adnan. "Ehl-i Sünnet Âlimlerinin Kerbela Olayına Yaklaşımları". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/1 (31 Mayıs 2010), 69-89.
- Demircan, Adnan. "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (16 Mart 2015), 173-190.
- Demircan, Adnan. "Hz. Hasan ve Halifeliği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Haziran 1995), 81-109.
- Demirci, Muhsin. "İstiâze". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/318-319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Demirci, Mustafa. "Zenc". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/249-251. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Demircigil, Bayram. *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Derman, M. Uğur - Uzun, Mustafa İsmet. "Besmele". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/532-537. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-. *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-ğurer*. thk. Muhammed Said Cemalettin vd. 8 Cilt. Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1982.
- Durmuş, İsmail - Kutluer, İlhan. "İbnü'l-Mukaffa". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/130-137. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Dûserî, İbrahim b. Saîd ed-. *Muhtasaru'l-ibârât li mu'cemi mustalahâtî'l-kırâât*. Riyad: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2008.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüddin el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Sıtkı Muhammed Cemil. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.

- Ebû Ma'sher Taberî, Abdülkerîm b. Abdissamed et-. *et-Telhis fi'l-kirâ'âti's-semân*. thk. Muhammed Hasan Ukayl Musa. Cidde: el-Cemâ'atü'l-Hayriyye li-tahfîzî'l-Kur'ani'l-Kerim, 2011.
- Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Basrî, İbn Hişâm. *İslam Tarihi Sîret-i İbn-i Hişâm*. çev. Hasan Ege. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. İbrahim Atve Avaz. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebû'l-Kasım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdir, 1975.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebû'l-Kasım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *İbrâzü'l-me'ânî min hurzi'l-emânî fi'l-kirâ'âti's-seb'a*. thk. İbrahim Atve Avaz. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. thk. Cemâl Talbe. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Efendioğlu, Mehmet. "Osmân b. Huneyf". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/469-470. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Ehmûdih, Ebû'l-Kâsım Abdülaziz. *Kirâetü'l-Yezîdî*. Libya: Bingâzî Üniversitesi, Külliyyetü'l-Âdâb, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ehvâzî, Ebû Alî Hasen b. Alî el-. *el-Vecîz fi şerhi kirâ'âti's-semâniyye eimmeti'l-hamse*. thk. Dureyd Hasan Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Ehvâzî, Ebû Alî Hasen b. Alî el-. *Müfradetü Hasan-ı Basrî*. thk. Ömer Yusuf Abdülğani Hamdân. Umman: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2006.
- Ehvâzî, Ebû Alî Hasen b. Alî el-. *Müfradetü Ya'kûb b. İshak el-Hadramî*. thk. Ammâr Emin ed-Dedû. Dubai: Câizetü Dubai ed-Devliyye li'l-Kur'ani'l-Kerim, 2009.
- Erkocaaslan, Recep. *H. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve H. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Erkoçoğlu, Fatih. "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela* (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (15 Haziran 2010), 277-320.
- Eroğlu, Cengiz vd. (ed.). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*. Ankara: ORSAM, 2012.

- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-Luga*. nşr. Abdusselam Muhammed Harun vd. 15 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1976.
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-. *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a*. thk. Abdülaziz Rabâh. 7 Cilt. Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1999.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, 1972.
- Gündüzöz, Soner. "Şâz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/384. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Güner, Ahmed. *Üsâme bin Zeyd'in Hayatı ve Rivâyetleri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Halîcî, Muhammed b. Abdurrahman el-. *Şerhu mükarribi't-tahrîr li'n-neşri ve't-tahbîr*. thk. İhâb Fikrî - Halid Ebû'l-Cûd. Kahire: Mektebetü'l-İslamiyye, 2009.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Ferâhîdî. thk. Abdülhamid Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- Hamed, Ğânim Kaddûrî el-. *Kur'an Fonetigi Üzerine Tetkikler -Tecvid Âlimleri Özelinde-*. çev. Mehmet Emin Maşalı vd. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Hamed, Ğânim Kaddûrî el-. *Muhatasar Mukaddime-i Cezeriyye Şerhi*. çev. Mücella Hacımısıroğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Hamidullah, Muhammad. *İslâm Peygamberi*. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 2003.
- Hasan, İbrahim. *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 3. Basım, 1991.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Sa'd b. Ebû Vakkâs". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35/372-374. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Hayyât, Halîfe b. *et-Târîh*. thk. Mustafa Fevvâz - Hikmet Fevvâz. Beyrut: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 1995.
- Hayyât, Halîfe b. *Tabakâtü'r-ruvât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Bağdat: Câmia'tü Bağdâd, 1967.
- Husari, Mahmûd Halil. *Ahsenü'l-eser fî târîhi'l-kurrâ'i'l-erba'ate 'aşer*. Mısır: eş-Şemralî, 1965.

- Hüzelî, Ebü'l-Kasım Yusuf b. Alî b. Cübâre el-. *el-Kâmil fî'l-kırâ'âtî'l-aşere ve'l-erbe'ine'z-zâidete aleyhê*. thk. Cemal b. Seyyid b. Rifâi eş-Şâyib. Kahire: Müessesetü Semâ, 2008.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâ'ât ve'l-îzâh 'anhâ*. thk. Necdî Nâsîf en-Ali vd. 2 Cilt. Kahire: Vizâratü'l-Evkâf, 1994.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *Sırru sinâ'ati'l-irab*. thk. Hasan Hindâvî. Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Kalem, 1993.
- İbn Ebû Meryem, Nasr b. Alî b. Muhammed Ebû Abdillâh eş-Şîrâzî el-Fesevî. *el-Mûdah fî vücûhi'l-kırâ'ât ve 'ilelihâ*. thk. Ömer Hamdân el-Kûbeysî. 3 Cilt. Mekke/Cidde: el-Cemâ'atü'l-Hayriyye li-tahfîzî'l-Kur'ani'l-Kerim, 1993.
- İbn Fâris, Ebûl-Hasan Ahmed b. Zekerîyya. *Mu'cem Mekâyisu'l-Luga*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Galbûn, Ebu'l-Hasen Tahir b. Abdülmü'min. *Kitâbu't-Tezkira fî'l-kırâ'ât*. nşr. Said Salih Züa'yme. İskenderiyye/Mısır: Dâru İbn Haldun, 2001.
- İbn Haleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî. *el-Hücce fî'l-kırâ'âtî's-Seb'*. thk. Abdülâl Sâlim Mekrem. Kuveyt: Dâru's-Şurûf, 3. Basım, 1979.
- İbn Haleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî. *İ'râbü'l-kırâ'âtî's-seb' ve 'ilelühâ*. thk. Ebû Muhammed el-Esyûtî. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- İbn Haleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî. *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî'*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. 21 Cilt. Riyad: Dâru Hecer li't-Tabâ'ti ve'n-Neşri ve't-Tevz'i ve'l-İlâni, 1997.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükrem b. Ali b. Ahmet el-Ensari. *Lisanü'l-Arab*. 55 Cilt. Kahire, ts.
- İbn Mihrân, Ahmed b. Hüseyin el-İsbehâni en-Nisâbûrî. *el-Gâye fî'l-kırâ'âtî'l-aşr*. thk. Muhammed Gıyâs el-Cenbâz. Riyad: Dâru's-Şevaf Yayıncılık ve Dağıtım, 2. Basım, 1411.

- İbn Mucâhid, Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî Ebûbekir el-Bağdadî. *Kitâbu's-Seb'a fi'l-kirâ'at*. thk. Şevki Dayk. Kahire: Dâru'l-Meârif bi Mısır, 1972.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Zührî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Sivâr, Ebû Tahir Ahmet b. Muhammed b. Ali Ubeydullah b. Ömer el-Bağdadî. *el-Müstenîr fi'l-kirâ'ati'l-aşr*. thk. Ammâr Emir ed-Dedû. 2 Cilt. Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslamiyye ve İhyâi't-Türâs, 2005.
- İbn Şüreyh, Ebu Abdullah er-Ruaynî el-İşbilî el-Endülüsî. *el-Kâfi fi'l-kirâ'ati's-seba'*. nşr. Salim b. Garmillah b. Muhammed ez-Zehranî. Mekke: Ümmülkurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1419.
- İbn Zencele, Ebû'Zür'a Abdurram b. Muhammed. *Hucetü'l-kirâât*. thk. Said Afganî. Beyrut: Müessesetü'r-Rasale, 5. Basım, 1997.
- İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef Ensârî. *el-İknâ' fi'l-kirâ'ati's-seb'*. thk. Abdülmecîd Katâmiş. 2 Cilt. Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Fikr, 1403.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbnü'l-Cezeri, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kirâ'ati'l-aşr*. thk. Cemalettin Muhammed Şerif. 3 Cilt. Tanta/Mısır: Dâru's-Sahâbe, 2014.
- İbnü'l-Cezeri, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-Kirâ'ati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezeri, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Gâyetü'n-nihâye fi esmâ'i ricâli'l-kirâ'at üli'r-rivâye*. thk. Ebû İbrahim Amr b. Abdullah. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Lu'luât, 2017.
- İbnü'l-Cezeri, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Müncidü'l-mukri'in ve mürşidü't-tâlibîn*. thk. Abdülhalim b. Muhammed el-Hâdî. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2008.
- İbnü'l-Cezeri, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Nihâyetü'l-berara fi'l-kirâ'ati's-selâs ez-zâ'ide 'ale'l-aşere*. Kahire: 36.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*. 12 Cilt. Beyrut: Beytü'l-Efkâr ed-Devliyye, 2009.
- İbnü'l-Fahhâm, Abdurrahmân b. Ebû Bekr Atîk b. Halef. *Müfradetü Ya'kûb*. thk. İhâb Ahmet Fikrî - Halit Hasan Ebû'l-Cûd. Riyad: Edvâu's-Selef, 2007.

- İbnü'l-Kâsîh, Alî b. Osmân b. Muhammed el-Uzrî. *Mustalahu'l-işârât fî'l-kırâ'âtî's-selâsete 'aşere'l-mervîyyeti 'ani's-sikât*. Suudi Arabistan/Mekke: Ümmülkurâ Üniversitesi/ed-Da've ve Usûlu'd-dîn Fakültesi, Doktora Tezi, 1422.
- İbnü'l-Kıfî, Vezîr Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Yûsuf el-. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1986.
- İbrahim Damra, Tevfik. *Celâu basarî fî kırâati Hasan-ı Basrî birivâyeti Şüca' el-Belhî ve ed-Dûrî*. Amman/Ürdün: Mektebetü'l-Vatanî, 2010.
- İbrahim Damra, Tevfik. *er-Ravzu'n-nedî fî kirâeti'l-Yezîdî birivâyeti Ahmed b. Ferah ve Süleyman b. Hakem*. Amman/Ürdün: Mektebetü'l-Vatanî, 2011.
- İdîme, Muhammed Abdülhalik. *Dirâsâtün liuslûbi'l-Kur'âni'l-Kerim*. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis el-Kâhire, 2004.
- Kabâkibî, Şemseddin Muhammed b. Halil el-. *Îzâhu'r-rumûz ve miftahû'l-künûz fî kiraâtî'l-erbea 'aşere*. thk. Ahmet Halid Şükrî. Amman: Dâru Ammâr, 2003.
- Kâdî, Abdülfettah el-. *el-Büdûrû'z-zâhire fî'l-kırâ'âtî'l-'aşri'l-mütevâtira min tarîki's-şâtibiyye ve'd-dürre*. Mekke: Mektebetü Enes İbn Malik, 2002.
- Kâdî, Abdülfettah el-. *Kırââtü's-şâzze ve tevcîhuha min lügati'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, 1981.
- Kandemir, Yaşar. "Ebû Mûsâ el-Eş'arî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/190-192. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Karaçam, İsmail. *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Baskı., 2018.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karataş, Şuayip. *İmam Ya'kûb Kıraatinin Özellikleri ve Delilleri*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-. *Letâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-kırâât*. 10 Cilt. Medine: Merkezü Dirâsâtî'l-Kurâniyye, 2013.
- Keskin, Mehmet. *Eş'ariliğin Teşekkül Süreci "el-Eş'ari Dönemi"*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Keskin, Yakup. "Yakın Döneme Etkileri İtibari İle Kerbelâ". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (30 Aralık 2012), 307-340.

- Kılıç, Hulusi. “İbn Ebû İshak”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19/435. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Kılıç, Süleyman. *Mâide Suresi Bağlamında Nâfi, Ebû Amr ve Âsım Kıraatleri*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kılıç, Ünal. “Yezîd I”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/513-514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kırca, Celal. “Yahyâ b. Ya‘mer”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 20/447-448. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Kister, M. J. “Harre Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tespitler)”. çev. Ünal Kılıç. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (15 Aralık 2000), 305-316.
- Koyuncu, Recep. *Aşere Kâideleri*. ed. Halil İbrahim Üren. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2023.
- Koyuncu, Recep. *Kıraat İlmi & Takrîb Usûlü*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018.
- Koyuncu, Recep. *Kıraat İlminde Tahrîrât: Mustafa el-İzmîrî ve ‘Umdetü’l-‘İrfân Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Koyuncu, Recep. “Kıraatlerin İhticâcı Bağlamında Dilbilimsel Tefsirler: Ahfeş’in Me‘âni’l-Kur’ân’ı Özelinde Bir Tahlil”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (31 Aralık 2019), 331-358.
- Koyuncu, Recep. “Yöntem ve Mahiyeti İtibariyle Kıraat İlminde Tahrîrât Geleneği: İbnü’l-Cezerî Özelinde Bir İnceleme”. *Uluslararası İbnü’l-Cezerî Sempozyumu Kasım 2018/Bursa*. 665-690. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Koyuncu, Recep - Kılıç, Süleyman. “İbnü’l-Cezerî Öncesi Kıraat Ekollerine Genel Bakış”. *Kilitbahir* 23 (18 Eylül 2023), 191-218.
- Köksal, Mustafa Asım. *İslam Tarihi: Hz. Muhammed Aleyhisselam ve İslâmiyet*. 4 Cilt. İstanbul: Işık Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Köse, Saffet. “Zeyd b. Alî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/313-316. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Küçük, Hülya - Ceyhan, Semih. “Râbia el-Adeviyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/380-382. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Küçük, Raşit. “Ebû Recâ’ el-Utâridî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/212. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

- Levent, Etem. *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı Öğretim ve Tefsir Yöntemi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2. Basım, 2012.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihî ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât*. thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî. Kahire: Dâru Nehda, 1960.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kırâ'e ve tahkiki lafzi't-tilâve*. Mısır: Mektebetü Kurtuba, 2005.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. 2 Cilt. Dubai: Dâru'l-Beşâir, 2002.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *Temkînü'l-medd fi âtâ ve âmene ve âdeme ve şibhihî*. thk. Ahmet Hasan Ferhat. Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1984.
- Mertoğlu, M. Suat. "Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/524-525. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Mes'ûl, Abdülali el-. *Mu'cemu mustalahâti i'lmil'l-kırâ'eti'l-Kur'âniyye ve mâ yetea'leku bihî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Molla Mehmed Emin Efendi, Muhammed Emin Efendi b. Abdullah b. Muhammed Salih. *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-'İrfân*. İstanbul: Esad Karahisarizade Matbaası, ts.
- Muhammed Salim, Safvet. *Fethu Rabbi'l-beriyye şerhu'l-mukaddimeti'l-Cezeriyye*. Cidde: Mektebetü Melik Fahd, 2022.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme. 4 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1964.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Râid Sabri ibn Übeyy Alfe. Riyad: Dâru'l-Hadara li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2. Basım, 2010.
- Mütevellî, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Fevâ'idü'l-mu'tebera fi'l-ahrufi'l-erba'ati'z-zâ'ide 'ale'l-aşere*. thk. Ali b. Said el-Ğâmid el-Mekki. Beyrut: Dâru'l-Beşeri'l-İslâmiyye, 2015.
- Narol, Süleyman - Fattahı, Huda. "İslam Dünyasında Hicri Birinci Yüzyıldan Günümüze Kadar Aşere Kıraatinin Yayılmasının Tarihsel Aşamaları". *Tevilat* 3/1 (30 Haziran 2022), 163-181.
- Nebhân b. Hüseyin Mısırî, Muhammed. *Hayâtü'l-kulûb fî kırâeti'l-İmam el-Hadramî Ya'kûb*. www.quraat.com, 2011.

- Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-. *el-Fihrist*. ed. Abdülkadir Coşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Önder, Muharrem. “Şâz Kıraatlar ve İslam Hukuku Açısından Değeri”. *İslam hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 163-194.
- Önkal, Ahmet. “Âmir b. Abdullah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/65. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Öz, Emine Tuğba. “Hz. Osman’ın Sahâbe Tarafından Eleştirilen Bazı Siyasî Düşünce ve Politikaları”. *İlsam Akademi Hakemli Dergisi* 1/2 (30 Eylül 2021), 177-199.
- Öz, Mustafa. “İbrâhim b. Abdullah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/283-284. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Öz, Mustafa. “Muhammed b. Abdullah el-Mehdî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/487-488. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Özkuyumcu, Nadir. “Hişâm b. Abdilmelik”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/148-150. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Pilgır, Muhammed. *Kıraat İlminde Med Kıraat-ı Aşere’nin Ortak Meseleleri Bağlamında*. Ankara: İlâhiyât, 2022.
- Rafî, Rabiya Muhammed er- Hasan. *Ebû Muhammed el-Yezîdî: Hayâtühû ve eseruhû fî ‘ulûmi’l-‘Arabiyye*. Mekke: Câmiatü Ümmü’l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1983.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî ğarîbi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Emîru’l-Mü’minîn Alî b. Ebî Tâlib*. Kahire: Müessetü İkra’, 2005.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Emîru’l-Mü’minîn Ömer b. Hattâb*. Kahire: Mektebetü’t-Tâbi’în, 2002.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *II. Halife Hz. Ömer (ra) Hayatı Şahsiyet ve Dönemi*. çev. Mehmet Akbaş. İstanbul: Ravza Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Osmân b. Affân Şahsiyyetühû ve Asruhû*. Kahire: Dâru’l-Fecr li’t-Türâs, 2010.
- Sâmiraî, Muhammed Salih Cevat es-. *İdâet fî târihi’l-kıraât*. Dubai: Mektebetü’l-Mühtedîn, 2017.
- Sandıkçı, S. Kemal. “Ebû'l-Cevzâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/309. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

- Sarı, Mehmet Ali. “İbdâl”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19/263-265. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Sarıçam, İbrahim. “İbnü’l-Hadramî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/62. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Sehâvî, Ebü’l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-. *Cemâlü’l-kurrâ’ ve kemâlü’l-ikrâ’*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü’t-Türâs, 1987.
- Sehâvî, Ebü’l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-. *Fethu’l-vasîd fî şerhi’l-kasîd*. thk. Muhammed el-İdrîsî et-Tâhirî. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Ruşid, 2002.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kızıoğlu el-Avnî. *Mir’âtü’z-zamân fî târihi’l-a’yân*. thk. Ammâr Rîhâvî. 23 Cilt. Dimeşk/Suriye: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2013.
- Sıbtu’l-Hayyât, Ebü Muhammed Abdullah b. Alî b. Ahmed el-Bağdâdî. *el-Mübhic fî’l-kirâ’âti’s-semân ve fî’l-kirâ’âti’l-A’mes ve İbn Muhaysın ve ihtiyaru’l-Halef ve’l-Yezîdî*. nşr. Abdülaziz ibn Nasır es-Sebr. Suudi Arabistan: Câmiatü İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye/Külliyetü Usûlü’d-Dîn, Doktora Tezi, 1985.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 3. Basım, 1988.
- Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş‘as. *Kitâbü’l-Mesâhif*. thk. Muhibbiddîn Abdussiccân Vâiz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Beşeri’l-İslâmiyye, 2. Basım, 2002.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İtkân fî’ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Şuayip Arnavut. Dimeşk/Suriye: Müessesetü’r-Rasâle, 2008.
- Şakir, Mahmud. *et-Târîhu’l-İslâmî*. 22 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 7. Basım, 2000.
- Şâtübî, Ebü Muhammed Kasım b. Fîrruh b. Halef eş-. *Hırzü’l-emânî ve vechü’t-tehânî (eş-Şâtibiyye)*. thk. Muhammed Temîm ez-Zu’bî. Medine: Mektebetü Dâru’l-Hüdâ, 5. Basım, 2010.
- Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 36 Cilt. Riyad: Dâru Hicr, 2001.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Dâru’l-Meârif, 2. Basım, 1967.

- Taşkın, Kemal. *Şuayb Arnavut'un Hadis İlmindeki Yeri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Tavîl, Seyyid Rızk et-. *Fî Ulumi'l-kıraât medhal ve dirase ve tahkik*. Mekke: Mektebetü'l-Faysaliyye, 1985.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Tetik, Necati. "Ses ve Anlam İlişkisi Bakımından Kur'an ve Kıraat". 297-312. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Muhammed Nâsuriddin Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1996.
- Tural, Hüseyin. "İsâ b. Ömer es-Sekaff". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/485. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Uçar, İlyas. "Medîne Tarihi'nde Kara Bir Gün: Harre Vak'ası". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 8/1 (28 Mart 2022), 33-52. <https://doi.org/10.21551/jhf.1070338>
- Uludağ, Süleyman vd. "Hasan-ı Basrî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/291-307. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Usluer, Mehmet. "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân'ın Hayatı ve Faaliyetleri". *İslami İlimler Dergisi* 16/2 (24 Kasım 2021), 127-148.
- Usluer, Mehmet. *Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Ümmü Velid, Emânî binti Muhammed Âşûr. *Usûlü'n-neyyirât fi'l-kırâât*. Medâra'l-Vatan Li'n-Neşr, 3. Basım, 2011.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.
- Üzüm, İlyas. "Kaderiyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/64-65. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Vâfî, Ali Abdülvâhid. *İlmü'l-Luğa*. Mısır: Dâru Nehda, 9. Basım, 2004.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. "Harre Vakası". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (01 Ağustos 1997), 513-534.
- Vefâî, Abdürrezzak Mustafa. *en-Nücûmu't-tavâli' cemu erbeati'l-levâmi' cemu'l-kirâeti'l-erbeati*. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Lu'luât, 2022.
- Vefâî, Abdürrezzak Mustafa. *İthâfu mehratü'l-kübra* (Kitap, 2022).

- Vefâi, Abdürrezzak Mustafa. *Nûru Sadrî bi kırâati 'l-Hasan-i 'l-Basrî*. Kuveyt, 2023.
- Vefâi, Abdürrezzak Mustafa. *Yevmu 'idî bi kırâati Yezîdî* (Kitap, 2023).
- Yağan, Halit. *Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Yetik, Erhan. “Habîb el-Acemî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/370. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Yıldırım, Taner. *Abbâsîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticâret*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdûlmelik b. Mervân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/266-270. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû Müslim-I Horasânî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/197-199. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû'l-Abbas es-Seffâh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/283-284. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yılmaz Gömbeyaz, Melek. *Ziyâd b. Ebîh (Hayatı – Şahsiyeti – Devlet Adamlığı)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Yılmaz, Metin. “Emevî Valisi Haccâc b. Yusuf'un Zindanları”. *İSTEM* 25 (01 Aralık 2016), 3-29.
- Yiğit, İdris. *Temel Meseleleriyle Kıraat ve Tecvid İlminde Lahn Olgusu*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. “Muhtâr es-Sekaffî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/54-55. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yiğit, İsmail. “Ömer b. Abdülazîz”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/53-55. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Yiğit, İsmail. “Süleyman b. Abdûlmelik”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/80-81. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

- Yoldaş, Mehmet Hanîfî. “Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları”. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2019), 17-35.
- Yücel, Ahmet. “Muhammed b. Sîrîn”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 20/358-359. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Yüksel, Ahmet Turan. “Ubeydullah b. Ziyâd”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/29-30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Zâhid, Zahir Gazi. *Ebû Amr b. Alâ’ cühûdühû fi’l-kirâeti ve’n-nahvi*. Basra: Câmia’tü’l-Basra, 1987.
- Zebîdî, Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-. nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc vd. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü Kuvety, 2. Basım, 1976.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm. *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbuhû*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Ma’rifetü’l-kurrâ’i’l-kibâr ale’t-tabakâti ve’l-a’sâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf. Beyrut: Müessesetü’r-Rasâle, 1996.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabiyy, 2. Basım, 1990.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Tezkiretü’l-huffâz*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. Beyrut: Dâru Kütübî’l-İlmiyye, 1374.
- Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcût - Ali Muhammed Muavvad. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü’l-Abikân, 1998.
- Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *Keşşâf Tefsiri*. çev. Abdülaziz Hatip vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *Keşşâf Tefsiri*. çev. Muhammed Coşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2020.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1119.

Zühaylî, Vehbe. *Üsâme b. Zeyd Hibbü Resûlüllâh Sallallâhu aleyhi vesellem*. Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Kalem, 3. Basım, 1996.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, 1995.

المعرفة, marefa.org. “Basra”. Erişim 05 Mayıs 2022.

